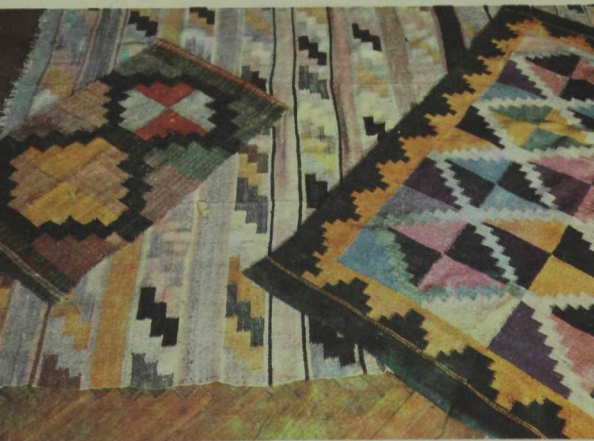
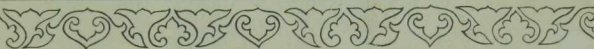

КАЗАН УТЛАРЫ

2.1989

КАЗАН УТЛАРЫ

АЙЛЫК ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ ИЖТИМАГИЙ-ПОЛИТИК ЖУРНАЛ

ТАТАРСТАН
ЯЗУЧЫЛАР СОЮЗЫ
ОРГАНЫ

1922 ЕЛНЫҢ
МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

1989

2

(796)

КПССНЫҢ
ТАТАРСТАН
ӨЛКӘ
КОМИТЕТЫНЫҢ
ГАЗЕТА
ҺӘМ
ЖУРНАЛЛАР
НӘШРИЯТЫ

КАЗАН

Бу санда

ПРОЗА ҺӘМ ПОЭЗИЯ

- Г. АФЗАЛ. Яңа чорга киләм. *Шигырьләр* 3
А. ГЫЙЛӘЖЕВ. Яра. *Повесть* 8
ЗӨЛФӘТ. Өч баллада 71
М. МӘҖДИЕВ. Бәхилләшү. *Моңсу повесть* 76
Р. ИДИЯТУЛЛИН. Белгән килеш. *Шигырьләр* 161

ӘДӘБИЯТ ТАРИХЫНА

- Г. КАШАПОВ. Хәсән Туфанниң үлем сорап яз-
ган хаты 164

БӘХӘС ДӘВАМ ИТӘ: «ЗАМАН ҺӘМ ШИГЫРЬ»

- Ф. ЗӨЛКАРНӘЕВ. Сабыр төбә алтынмы? 165
З. НИЗАМЕТДИНОВ. Китап киштәләре өстебез-
гә ишелмәсме? 174

КУЛЬТУРАВЫЗ ТАРИХЫНА

- З. ГАРИПОВА, Р. ӘМИРХАНОВ. Иреккә жәм-
гыятылардан фәни институтларга 177
Д. ГАРИФУЛЛИН. Тарихта үз эзе бар 181
С. ЕНИКЕЕВ. Айтматовлар турында 184

ГАРӘП ӘЛИФБАСЫ НИГЕЗЕНДӘ ТАТАРЧА УКУ-ЯЗУ

- Алтынчы дәрес 186

КОТЛЫЯВЫЗ!

- Роза Хафизовага 60 яшь 190
Флүн Мусинга 50 яшь 190
Культура тормышы көндәлегә 191
Тышлыктагы сурәتلәр 192

Баш редактор

РЕНАТ ХАРИС

Редакция

МАРСЕЛЬ ГАЛИЕВ

ӘХӘТ ГАФФАР

МИРКАСЫМ ГОСМАНОВ

АЯЗ ТЫЛӘЖЕВ

МАРСЕЛЬ ЗАРИНОВ

МӘДИНӘ МАЛИКОВА

САЛИХ МАННАПОВ

(баш редактор uryanbasary)

ТУФАН МИЦНУЛЛИН

ФЛУН МУСИН

РИНАТ МӨХӘММӘДИЕВ

РӘФИЙК НӘФИКОВ

НУРИХАН ФӘТТАХ

РИЗВАН ХӘМИД

НИЛ ЮЗНЕВ

АЛАТ ӘХМӘДУЛЛИН

В НАШЕМ НОМЕРЕ

Стихи Г. АФЗАЛА, Р. ИДИЯТУЛЛИНА, баллады ЗУЛЬФАТА. Повесть А. ГИЛЯЗОВА «Рама», окончание повести М. МАГДЕЕВА «Прошание».

К истории литературы: Г. КАШАПОВ. Письмо Х. Туфана. «Литературная критика». Продолжение дискуссии «Время и поэзия»: статьи Ф. ЗУЛЬКАРНАЕВА и З. НИЗАМЕТДИНОВА.

«К истории культуры»: В статье З. ГАРИПОВОЙ и Р. АМИРХАНОВА «От добровольных обществ — к научным институтам» рассматривается история создания Института языка, литературы и истории имени Г. Ибрагимова Казанского филиала АН СССР. К 220-летию со дня рождения татарского просветителя, писателя Т. Ялчыгола посвящена статья Д. ГАРИФУЛЛИНА «Свой след в истории».

Воспоминания профессора С. ЕНИКЕЕВА «Об Айтматовых». Навыки чтения и письма на основе арабской графики. Занятие 6-ое.

«Поздравляем!» — в номере отмечаются юбилей писательницы Р. ХАФИЗОВОЙ и критика, доктора филологических наук Ф. МУСИНА.

Дневник культурной жизни. На наших обложках: татарские национальные ковры; башня Сююмбеки в XIX веке. Репродукция с линогравюры английского художника Э. Турниерелли.

Безнадежный адрес: 420066,
Казань, ул. Декабристов, 2.

Телефоны и адрес:
баш редактор — 53-07-60,
баш редактор uryanbasary —
53-07-09,
жаванлы секретарь — 53-07-65,
булеклар:

проза, поэзия, очерк — 53-07-61,
топиклы, фан, сонгаты,
хатлар — 53-07-63.

Жаванлы секретарь Фәус ЛАТЫПШЕВ

Техник редактор Р. Солдатов. Корректорлар Т. Сибдатуллина, Г. Салихжанова.

Производства бирелде 1.12.1988 ел. Басарга кул куелды 20.01.1989 ел. ПФ 05032. Офсет ысулы белән басыла.
Көзгә форматы 70×108 1/16. Учети-изд. табак 14,2. Басма табак 12(16,8).
Тираж 77054. Заказ А-510. Бөксә 90 тиен.

КПССның Татарстан өлкә комитеты нәшрияты типографиясе,
Казан, Декабристлар урамы, 2.

© «Казан утлары», 1989 ел.

Бер үлән дә үги түгел, хокук тигез монда;
Өрләмәгез әремне дә, шайтан таягын да.

Орлыгы бар, чәчәге бар, өмете бар, димәк,
Өрекмән дә, кычыткан да табигатькә кирәк.

Яфрак яра, башын чайкый, һәр үсәрдәй үсә,
Һәр үскәнне сөеп кенә жылы жилләр исә.

Куянга да, төлкегә дә энә тимер капкын,
Агуны да, мылтыкны да кеше уйлап тапкан...

Сине бер мактарлар әле жирдән алып, күккә чөеп,
Алтын куллы, юмарт жанлы, алдынгы карашлы, диеп.

Сине бер сүгәрләр әле эттән алып, эткә салып,
Берәр дусың яла ягып, тырнак астыннан кер табып.

Зурлауга да, хурлауга да сөенмә дә, көенмә дә,
Үзе булып калса гына горур шәхес төенләнә.

Мин гомер иткән төшләрдә
яшь урман үсә икән.
Үткәннәр керә төшләргә:
саф жилләр исә икән.

Ямь тулы яшел үрләрдә
тирбәлеп үсә имән;
Яшь гомер суык жилләрдә
әрәмгә үтте димәм.

Утта янмый, суда батмый намус,
Киткәннәрнең исемнәре кайта.
Элеккечә шаулап үсә арыш,
Башын чайкап гөлләр чәчәк ата.

Табигатьтә булмый ачы язмыш,
Көзен киткән кошлар язын кайта.
Утта янмый, суда батмый намус,
Үз вакытын көтеп вулкан ата.

Кеше исән чакта — мактамадым,
Кеше дөнья куйгач — хурламадым.
Ак күбәләк кебек жан жилпенде,
Куштаннарга кушылып жырламадым.

Шаулап-гөрләп үткән ул көннәрнең
Иблисләрен күрдем, изгеләрен.
Бизмәннәргә салып тигезләде
Күктән йолдыз тоткан мизгелләрем.

Әллә кемнәр энже чүпләгәннәр,
Әллә кемнәр йолдыз чүпләгән.
Бу дөньяга кемнәр килмәгән дә
Янып-көеп кемнәр китмәгән.

Ә барыбер жылы язлар килгән,
Якты таңнар аткан нур чәчеп.
Ал чәчәкләр, гөлчәчәкләр келгән
Дөньяларга бәхет өләшеп.

Аягүрә басып кул чаптылар,
Ирек-бәхет теләп бу дөньяга.
Судсыз-нисез маршалны аттылар,
Син елмаеп тордың трибунада.

Болганчык су кебек еллар ага...
«Алла»ның да булган ялгышлары...
Син елмаеп тордың трибунада,—
Кыйбатмы ул халык алкышлары?

Кайгылар килә башыңа,
борчулы йөзләр чалыш:
Иң кыйбат нәрсә — машина,
иң очсыз нәрсә — намус.

Баеган-бөлгән жирләргә
моңаеп карап торам:
Иң бөек нәрсә — дәрәжә,
иң очсыз нәрсә — иман...

Әллә кайда таулар биек,
үтеп чыкмас урман,
Горур башын күккә чөеп,
шомлы шаулый торган.

Дала иркен, яшел чирәм,
сулыш жинел кебек,
Дөнья серле, дингез тирән,
безнең күңел кебек.

Бу далада һуннар учак яккан,
Кыннарында кәкре пычаклар.
Жәя тартып монгол уклар аткан,
Киез тирмә корган кыпчаклар,

Давыл булып килгән-киткән яулар,
Дала яткан кара кайгыда.
Шаһит булып торган шушы таулар,
Шаһит булып калган ай ғына.

Безнең күзләр ерак үткәннәрне
Ал томаннар аша күрәдер.
Безгә кадәр килгән-киткәннәргә
Кыенрак булган бермә-бер.

Кәгазьдә бар, гамәлдә юк хаклык
Күз өстендә торган көектер.
Шул вәхшәткә түзеп торган халык
Түземлеге белән бөектер...

Сәяхәттә озын юлда
кешегә ихтирам арта:
Аркадашлар уңда-сулда,
теләктәшләр алда-артта.

Кеше ягымлы сөйләшә
ком чүлендә, карурманда.
Кешедән кеше читләшә
кибеттә чират торганда.

Олы шагыйрь илэс-милэс була,
Эйткән сүзе аңлашылмый кала;
Тормыш ваклыкларын сөймәс була,
Түрәләргә башын имәс була
Ашкынучан, алданучан бала.

Олы шагыйрь ак күнелле була,
Туры сүзле, хыянәтсез юлдаш,
Йөрәгенә бөтен дөнья сыя,—
Ай һәм кояш.

Әллә кайчан үлгән шагыйрьләренң
Йөрәкләре тибә минем белән,
Мин аларның варисларын беләм,
Уй-хисләрен беләм.

Әллә кайчан үлгән тираннарның
Шәүләләре йөри минем белән,
Мин аларны ачы нәфрәт белән
Киптерергә эләм.

Жырларым һәм әкиятләрем белән
Яна чорга киләм.

Сәхнәдә бер хатын елый:
— Таладылар иманымны,
Эчем-тышым нәфрәт тулы,
Кая куйыйм бу жанымны?

Сәхнәдә бер хатын елый:
— Жылы язда, сары көздә
Мин ышанган идем сезгә,
Мин ышанган идем сезгә...

«Үз белдеге белән эшләде» дип,
Гаепләргә әзер торганда,
Хәтәр иде чыгу урамга да,
Хәтәр иде бару урманга...

Үз кадерен белә,
телле-тешле,
Аннан бүген бик күп сорала;
Үз белдеге белән йөрсен кеше,
Хужа булып йөрсен дөньяга!

Газет-журнал укучылар

Хоккей өчен ут йотадыр,
Боз тишеп балык тотадыр.

Алты миллион укучы бар,

Шигырь укымый берсе дә.
Шагыйрьләр авыр көрсенә...

Ah, яратам, үләм, диеп,
Безләп чабып йөри икән,—
Син аңа ышанма, иркәм.

Иң кадерле йөрәк серен
Жилгә чәчеп йөрми беркем.
Дөнья матур, дөнья иркен...

Талчыбык кебек буй-сыннар,
Былбыллар гөлгә кунсын.
Кешеләр гадел булсыннар,

Гомерлар матур булсын.
Тормыш үзе белеп өстәр
Яхшыдан ансын-монсын.

Иң канэчкеч, явыз тираннар да
Бик данлыклы булып торганнар.
Тавыш-тынсыз кара жиргэ киткән
Алар газаплаган корбаннар.

Берни белми, жирне жәннәт иткән
Гөл-чәчәкләр, яшел урманнар.

Сөенәсең еллар кичә-кичә,
Сүгенәсең сулар эчә-эчә;
Серле йомгак — кая карама.
Серле төеннәрне чишә-чишә,
Синең инде чәчләр агара...

Иркәләде язлар-көзләр жиле,
Боргаланды гомер сукмагы.
Ачы язмыш сугар кебек иде...
Сукмады.

Матур кызны күп мактасаң әрсезләнә,
Матур сүзне күп сөйләсәң — ямьсезләнә.
Уңмый торган, сулмый торган төсләр кирәк,
Матур ялган булмасын дип, жан эзләнә.

Көлә-көлә, елый-елый яздың —
Әллә кемнәр укыр шат булып.
Синең газәпләрдән бүтәннәрнең
Күңеленә төшәр ак болыт.

Күргән-белгәннәрнең су башы сез —
Күңел түрәндәге кара болыт,
Иң матур сүз белән иң ачы сүз
Тел төбәндә калды төер булып.

Аяз Гыйләжев

ЯРА

ПОВЕСТЬ

Борынғы Болгарда дуамал ханнарның берсе, юк кына гаеп өчен, аталы-уллы ике адәмгә йөзәр таяк хөкем кылган. Ата, улы алдында хурлыкка калмас өчен, тешен кысып йөз таякны алган. Улының аркасына беренче таяк төшү белән илереп кычкырып жибергән. Жәзалауны тамаша кылырга яраткан хан: «И адәм, йөз таякка түзгән идең, улыңа төшкән беренче таяктан ук ниңә шулай кычкырасың?» дип сораган. Адәм: «Тегеләре тәңгә төшкән иде, бусы нәкъ йөрәккә барып сукты бит, хөкемдар», дигән.

1. Шәкүр

өләйман картның иң соңгы, актыккы өмете дә киселде — төпчеге сугыштан кайтмады. Кырык дүртнән көзөндә үк өзелгән иде Габдулланың хәбәре, алай да, Сөләйман үзе дә, газиз карчыгы Зөләйха да кадерле улларының эзсез-өнсез югалуына ышана алмадылар, ышанмадылар. Әнә ич, Шәфигулла Хәбибенң хаты-хәбәре кырык өчнән уртасында ук килми башлаган иде, Дөреш күрәзәчесе, өч йомарлам май бәрабәрәнә багып, үлгәнгә чыгарды, ә егетен, сугыш бетеп ай да үтмәде, бакыр биш тиен кебек ялтырап кайтып керде, өс-башы да хәйран ару, гимнастерка белән чалбары унып, жин очлары, балак очлары сидери башласа да, бөтен түшөндәге орден-медальённың чуты юк, талир тәңкәләр сырышкан чулпы кебек, атлаган саен ченгел-ченгел килеп торалар. Каты яраланып госпитальдә яткан икән. Кылай Мәрфуганың Салихжаны да кайтты, ул да дүрт елга якын тоташтан сугышта йөрөп ялгыз энкәсенә кош теле чаклы дүрт хат яздымы икән? Кайткан әнә! Кәжә башы урамының Габделхәен Зәйдән атка салып китереп ташладылар, йке аягы да тез тиңентен юк икән бичараның. Аяклары булмаса да кайткан, туған жирен таба алган, башы-күзе исән, куллары төп-төзек, хатыны Сажидә сәкедә һушсыз яткан ирененң кисек тезләрен кочып-кочып ике көн тоташтан үкседә диләр...

Аяз ГЫЙЛӘЖЕВ (1928) — эдип, драматург, егермедән артык проза, пьеса китاپлары авторы, РСФСРның М. Горький, Татарстанның Г. Тукай исемендәге Дәүләт премияләре лауреаты, РСФСРның һәм Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе.

Кайтканнарнын һәммәсе диярлек, беренче көнне үк булмаса да, атна эчендә Югары очка Сөләйманнарға менде. Сугыш елларыннан сенгән гадәт — авыл арасында хәбәр тиз тарала, кайтуга ук Габдулланьң өнсез-эзсез югалуын ишеттеләр, ишеттеләр дә, савап санап, Сөләйман картның ишеген кактылар. Берәүләргә Габдулла яшьтәш иде, икенчеләргә дус, өченчеләргә чыбык очырак булса да туган тиешле, бүтәннәр Сөләйман картның ил агасы булуын, авыл арасындагы абруен хаклап килделәр. Кайтучылар йоп-йомшак ак киез жәелгән табәнәк сәкегә чак жайлашып кысыр чэй эчтеләр, сугышта күргәннәрен, госпитальләрдә, юлда-вокзалларда юлдашларынан ишеткәннәрен сөйләделәр, сәке түрөндә сул тезен бөкләп, ике кулы белән шуны кочып утырган Сөләйманга да, табын белән кече як арасында күлгә кебек шым гына йөргән эре сөякле Зөләйха карчыкка да ярага тырыштылар.

— Югала торган егетме Габдулла?

— Кайтыр, кайтыр! — диештеләр.

Эйткәнәбезчә, ярага һәр май шифалы, кайтучыларның якты күзләре Сөләйман картны күтәрәп жибәрә, ул, «көймәләрнең генә дәрьяда эзе калмый», дип әңгәмәне сөнечлелеккә якка бора, «бу араларда гел ару төшләр керә», дип сүзен йомгаклый. Иренә ышанырга һәм карышусыз буйсынырга күнеккән Зөләйха бугазына килеп тыгылган ачы төерне йотып жибәрә дә елмайгандай итә:

— Әнә ич, кайтып-табылып торалар, иншалла, безнекенен дә ризыгы киселмәгәндер әле, — дип куйгалый.

«Аллаһы тәгалә алай ук шәфкатьсез булмас ла!» ди Сөләйман, көн яралганда кояш чыгышына карап. Зөләйха карчык, иренә сиздермәскә тырышып, көн баешына карый да тирән итеп бер көрсенә...

Сөләйман исә:

— Әнә, Мөхәммәт картның дүрт малас, ике кияве алынды, алтысы тиң тасырдашып кайтып керделәр. Хак, ике улының сыңардан куллары юк, бер кияве миңа ярчыгы тиеп сул күзен герман жирендә агызган, алай да һәркайсы әлегә эшкә яраклык, бала-чагаларына әти, хатыннарына ир! — дип, берәз ярысып әңгәмәгә нокта куя...

Кырык бишенең жәе чамасыз озак узды, ниһаять, күпләрнең өмете өзәлгән, кыска сөнечләр өзак хәсрәт белән алышынган айлар үтте. Көз кинәт килде, жир тууып та өлгөрмәде, калын юрган булып карт төштә, сиздермәстән көзгә кыш ялганды. Кышын сүнөп, басылып торган өметләр язын тагын яңардылар, сукага, тырмага, чәчүгә төшкәч, кышкы өннәннән чыккан кешеләр ешрак очраша башлады, бер-берсен юаттылар, өметләнделәр. Сүз сүзне, сүз күнелне жылытып: «Бүген кайтып кермәсме?» дип тиктомалдан коймак изделәр, каклаган казлар чормаларда эреп, һаман эленеп торды, жиләк-жимеш каklarын чирлөгәндә дә капмадылар... Шаулап-гөрләп үк булмаса да, сабан туйлары узды, печәнне жыеп алдылар, урак өсте дә үтеп китте, бу юлы чиратын белеп кенә ябырылып кара көз килде, көзгә каткакларны, көзгә өметләрне каплап ак кар яуды, чана юлы төштә. Инде югалганнар да табылды, үзләре кайтып житмәгәннәрнең хәбәре иреште. «Фәлән авылның фәлән кешесе улыгызны күрүп кайткан», дигән имеш-мимешне ишеткәч, Кәжә башы урамынан Хөсәен Кәримов сиксән чакрымдагы мишәр авылына, Чистай ягына кара буранда чыгып китте. Башын бөгеп, сакалын түшенә терәп чыгып киткән иде, күкрәген кие-реп тула оекчан кайтып керде. Шул тикле кабаланган Хөсәен Кәримов, өр-яңа чабатасының кылкасы да калмаган. Улы исән икән, «Германда пленда бергә булдук, озакламас Миннәхмәт тә кайтып житәр», дигән мишәр.

Сөләйман белән Зөләйха тирә-яктагы хәбәрләрне түкми-чәчми жыя-жыя, әбәткә кадәр төш сөйләп, өйләдән соң төш юрап, кырык биштә сабырлык саклап Габдулланы көттеләр.

Кырык алты да узды...

Кырык алтыда Сөләйман картның ышанычын какшаткан ике мәһим вакыйга булды. Көннәрдән бер көнне, күптәннән хәбәре килмәгән, инде «югалды!» дигән даны ныгыган Тажетдин малае Шәкүр кайтып төште. Хәбәрләренң төрлесенә ияләнә башлаган Югары авыл бу юлы тоташтан гөж килде, башта ышанмадылар. Тажетдинның бу ягы терәлгән, теге ягы авышкан ихатасына яу төште.

Шәкүр бик нык жәрәхәтләнеп, камалышта калып, немецларга әсир төшкән икән. Шушы хәбәрне ишетүгә йөрәге бүтәнчә жилкәнә башлаган Сөләйман карт Шәкүр солдатны көн көтте, төн көтте, өч көн узды, атна үтте, ун көн. Шәкүрнең шәүләсе күренмәде. «Чыгып йөрми икән», диделәр. «Иртәнчәк тә мунча керә, кичен дә барып чабына», дип ишеттерделәр. Чыгып та йөрмәгәч, адәм балаларын күрәсе килми торгандыр, берәз әл-хәл алсын дип Сөләйман да Тажетдиннарга төшәргә кыймады. Кайткан шәпкә йөрәксенеп барып кергән булса, болай борсаланып, тилмереп ятмас иде, солдатларны үз түрәндә күрергә гадәтләнгән Сөләйман бу юлы тәмам һушы таралып, югалып калды. Шәкүрнең килми калуында шикле бер ым да күрдә: Габдулла-сы турында бер-бер күнелсезлек ишетеп, шуны житкерергә базмыйча күз ышәрәме әлдә егетен?

— Төш, белеш,— дип инәлә Зөләйха бичара. Сөләйман дәмми, күзе капкада булса да, авыл арасына чыгып китәргә кыюлыгы житми, нидер тота, көн үткән саен күнел түрәндә ямьсез, шомлы каралык куера. Мөгаен, мөгаен... Шәкүр Габдулла белән бер чордарак алынган иде, шуны искәрөп булса да менәргә кирәк иде дә... Юк!

Баганалары бер турга ава төшкәннән соң сөйрәлеп кенә ачыла торган капка куркып кына шыгырдагач, Сөләйман белән Зөләйха тәрәзгә капландылар. Керүченең Тажетдин малае икәннән алар чак таныдылар...

Шәкүр ипләп кенә, нигәдер як-ягына карана-карана ишегалдын бүлеп үтте, болдырга менгәч тә колагын акрын искән жилгә куеп тыңланып торды. Ишекне ике куллап ачты, ишектән кергәндә бусагада абынды, гаепле төс белән хужаларның аны көтеп катып калган гәүдәләренә карады, сөякчел йодрыгын йомарлады, тавышын кыса төшеп кенә сәлам бирде. Хужалар, икесе ике яктан талпынып, аның карлыккан сәламен йотып алдылар.

Мәктапта физкультура укытучысы иде Шәкүр, биек, авылча төз буйлы, бөдрә башлы чая егет иде киткәндә, бөкрәеп, ярым пеләшләнеп, суырылып кайтып кергән икән! Ике яңагында да яра жөйләре карындык зәңгәрләнеп тора, сул күзә йомыла төшкән, ул стенадагы сәгатә йөреше укаена мелт-мелт итеп тартышып ала...

Картлар беравык сөйләшергә сүз табалмыйча каккан казык кебек кымшанмыйча басып калдылар. Шәкүр ияртеп кергән кайгы-хәсрәт әлегә сүзгә хут бирмичәрәк тора иде... Ниһаять, өч-дүрт жирдән аккургашын белән ямалган жиз самавыр, очрашу авырлыгын жиңеләйтергә теләгәндәй, кыяр-кыймас кына жырлап сәкәгә менде, киез өстенә жәелгән шакмакны кызыл ашъяулыкка өч чынаяк тезелде. Өченче чынаякны, нәкъ Шәкүр бите кебек ашык-пошык ямалган чынаякны куйганда, Зөләйха чак кына идәнгә төшереп жибәрмәде, карчык Шәкүрнең йөзенә карап алган иде...

Бик юка туралган, борчак оны катыш арыш онынан иләмичә пешерелгән, уалып торган ипи килде. Хужа, табынының юкалыгынан читенсеп, күзләрен түбәнгә төшереп тирән генә бер көрсенде дә, кунакның кан качкан зәңгәрсү иреннәренә күтәредеп карап тынды, керфеге дә селкенмәде, мәңге ачылмаска кысылган бу авыздан нинди сүз чыгар? Шәкүр сәлам биргәннән соң бер сүз әйтмәде, ипи телемен олылап ике куллап тотып алды да иң әүвәл авызына түгел, күзенә таба якын китерде, бер ягы чатнаган борын яфраklarын киңәйтеп иснәде,

«ипи, ипекәй!» дип, кайнарланып пышылдап, ашыкмыйча гына телемнен бер читеннән капты. Сирәгәеп калган сынык тешләре арасына ипи кергәч, ул рәхәтлектән күзләрен йомды. Капкан сыныгын ялыктыргыч озак итеп чәйнәде, чәйнәгән арада телемне әйләндерә-әйләндерә күз тирәсендә йөртте. Хужалар дәшмәделәр, кунакның газалпы сүзсезлегендә алар белмәгән, монарчы белә дә алмаган тирән бер сер бар кебек иде.

Телемнең яртысын чәйнәп йоткач кына Шәкүр чынаякка үрелде, инде суына да башлаган чөгәндер катыш кишер чәен вак-вак йотымнар белән озаклап эчте, уалып тезенә коелган ипи валчыкларын тырнаклары ярылып, сынып беткән бармаклары белән берәмтекләп учына жыйды, учын авызына каплаганда башын артка чөйдә, моң тулы күзләре кыйган керфекләр арасына кереп югалып тордылар. Шуннан соң гына ул үзенә текәлеп торган ике пар комсыз, сүзгә зарыккан күзгә абайлады, читенсенеп учын тезенә ышкыды, авызы майланып, шомарып беткән кесәсеннән корымлы казан кебек кап-кара тәмәке янчыгы суырып чыгарды да, кем йортында утыруын абайлап, аны тиз-тиз кире тыкты.

Зөләйха кунак алдында бушап калган сапсыз чынаякны самавыр борыны астына куеп тагын чәй ясады. Борыны тынмыш самавырдан тегәржеп юанлыгы гына су акты, өч пар күз текәлеп чынаякның тулганын көтеп тордылар.

Кысылган иреннәр арасыннан аксак-туксак сүзләр чыга башлады, тавышы да шушы кайнар су кебек нәзек, әйткән сүзләре дә өзек-өзек иде солдатның.

— Сугыш нәрсә... Нәрсәкәй дисеңме? Кулга корал кергәч сугышасың анысы. Плен яман! Плен! Берзаман командирлар качып бетте, припаслар юк. Кергәндә үк өч кешегә бер мылтык, бер мылтыкка дистә ярым патрон биргәннәр иде... Плен эшәке! Качтык без аннан, Сөләйман абзый, пленнән дим. Ике түгел, өч качтым. Икесендә то-тылдым. Эт итеп кыйнап, сул аяктан баганага асып куйдылар... Явыз ул немец, вәхшидән дә явыз... Әнекәчкәем, ник тудырдың бу дөньяга, дип кычырасы килгән чаклар булды... Кычырыр идең дә, кем ишетә аны?..

Өченчесендә Шәкүр француз партизаннары арасына барып кергән, анда партизаннарны «маки» дип атыйлар икән.

— Тел белмибез, киём адәм страмы. Башта ышанмадылар, ябып асрадылар. Вчүтеки ашарга бирделәр...

Инде сүнде дигәндә жиз самавыр тагын бер талпынып жыламсырап куйды, өчесе дә бу тавышка игътибар иттеләр. Шәкүр ике төймә белән беркетелгән түш кесәсеннән дүрткел бер төргәк чыгарды, ашыкмыйча гына сүтөргә кереште. Кат-кат чорнаган икән, башта ак чүп-рәккә, аны тараткач, эчтән кургаш кәгазь килеп чыкты, ул да сүтелеп беткәч, Шәкүр кулында пичәтле, икегә бөкләнгән юка гына катыргы калды. Сөләйман ике кулын сузса да, Шәкүр катыргыны ычкындырмады, бармак очларына гына элөп, хужаның күз төбенә якынайты.

— Шушы дукамент булмаса әгәрәнки. Сөләйман абзый, кайту тәтеми иде. Да, дөнья бездән кәмит ясады, икмәктер! Чуалды инде халаеклар сугыш юлларында. Яхшылары да бар адәм балаларының, мәгәр арада эт-кош та житәрлек икән!

Урталай бөкләнгән катыргыны язып жибәргәч, уң кырыйга сыланган берәүнең фотосы күренде. Аннан козырексыз кара кепкасын кырын салган олы күзле, ябык кеше чекерәеп карап тора иде. Жентекләбрәк карагач, Сөләйман карт кәртчекдәгә кешенен Шәкүр икәнлеген төсмерләде. Күзгә әлегә шактый ачык күрсә дә, латин хәрефләре белән язылган сүзләргә укый алмады. Гадәтенчә, «мәле, сина әйтәм, карачы», дип катыргыны карчыгына сузмакчы иде, Шәкүр куркынып катыргыны үзенә тартты, «макиларда булуымны раслаган дукамент», дип аңлатты.

Кәртчекдә Шәкүр хәзерге сыман таушалмаган, күзләре дә исән-

төзөк, чәче дә белән кебек кара сепкасы астыннан бүселеп, бөдрәлә-
неп тора. Димәк, Франциядән соң да күрәчәге булган икән егетнec! Сораштырасы килә картның, түземсезлектән эче авыртты, күз аллары
карангыланды, әмма өлгөрмәде, Шәкүр икенче чынаягын эчә башлады,
бу юлы да бер дә ашыкмыйча, кулыннан чынаягын тартып алмагай-
лары, дип як-ягына караңгалап, анда да кабаланмыйча тәмләп эчте.
Эчеп бетергач ипләп кенә йомрысын чынаягына каплады, ике учын да
Зөләйха сонган чүпләм башлы, шакмаклы тастымалга сөртте, эз
калмаганмы дип тастымалны күз югарысына күтөрөп карады, шуннан
соң гына сәкедә, тез турында яткан документын баягы тәртипкә ки-
терә башлады. Башта аккургаш кәгазь белән урады, аннары ак чүп-
рәккә төрдә, төргәк капкачлы кесә төбенә кереп урнашты. Ике төймә-
сен дә ныгытып каптыргач, нидер әйтергә теләп талпынды, сүзә бер
кавым ишетелми торды.

— Франциядән инглизләр йолып алды безне. Коткардылар да,
әсир итеп прахутка төяп, илләренә аппаратлар. Өч-дүрт көн тоткач ук
Англиядә калырга кыстарга тотындылар. Өзә-төтә генә түгел, көн саен
үгетлиләр. Чәтердәп торган бер маржа теттерә генә урысча сөйләп.
Без аз-маз французча да сукалый башлаган идек. Әллә урысчаны аңла-
мыйлармы дип французча да кыстап карыйлар, инглизчә дә кыстыралар.
Ә без татарлардан ике егет идек, «кайтабыз!» дигәнне русча да, та-
тарча да жибәрәбез тегеләргә. Терәлеп катты тегеләр: «Рәчәйгә кайт-
сагыз, башыгыз Себердә черәячәк», диләр. Күрәбез, жәлләп сөйлиләр!

— Калучылар булдымы? — диде ашыгып-каушап Сөләйман.

— Эт-кош булмаган жир бармы, кемдер калгандыр, мәгәр минем
сүзем гел бер булды: «кайтам и вче!» И, анда күргәннәрне сөйлә-
сәң, Сөләйман абзыкаем, баш китәчәк.

— Англичанда да безнекеләр күпме? — дип сүз катты хужа иләс-
миләс кенә.

— И, кым-кырыч. Аларда күргәннәр инде актыккысы дисәк, мин
әйткәнгә син ышанмассың, Сөләйман абзый... Аннан башны исән-аман
алып котылдык... Кызыл әләм селкеп озатып калдылар, яр буена
жыелган халык юлга ризыгын-мазарын бирде, «илегезгә кайткач ки-
рәге чыгар», дип киём-салым тоттырдылар... Союзниклар!... Кызыл
әләм селкеп каршы да алдылар. Прахуттан төшкәч жирне кочаклап
жылашабыз, «котылдык!» дип бер-беребезне үбеп тә алабыз... Бер
баракка илтеп яптылар да, сәгать ярым үтте микән, ишегалды сыман
жиргә чыгарып тездедәр. Чишендерделәр. Авызларны ачып карыйлар:
«Кәгазь-мазар, акча эзиләр!» дип пышылдаша иптәшләр. Шәп-шәп
торабыз шулай, актык чиктә әйберләремне аралап шушы дукаментны
саклап алып калдым. Аны да алмакчы булалар!... Бирмәдем, артка
лык-лык тибәләр, әле генә үпкән туган ил жирен тырмый-тырмый
жыладым. Филтрация пунктында ярты ел яттык... Немец хәтәр иде,
болар алардан да хәтәррәк булып чыкты. Чакырлар да мылтык
түтәсе белән төяләр, таяк белән каезлылар... «Англиядән нинди за-
дание белән кайттың, син кайсы ил шпионы?» дип теңкәне корыта-
лар. Тикшергәндә ялгышлык белән «француз телен аз-маз беләм», дип
ычкындырганмын... Рәчәй жирендә авызың биктә торсын икән ул агай,
ачылмасын да, ябылмасын да! Чәчләрем картаеп коелмады, учма-учма
йолкый торгач сирәкләнде... Шушы дукамент булмаса, исән калулар
юк иде...— Шәкүр түшенә бер сукты да, тәрәзәләргә төшкән монсу
кояш нурларына карап, тынып калды. Аның сенердән генә торган
аягына йомшак, жып-жылыкай песи килеп уралды, Зөләйха карчык,
күзенә терәлгән яулыкның чылануын күрсәтмәс өчен, жәһәт кенә кече
якка кереп китте.

— Кайтыр, Габдулла да кайтыр,— диде Шәкүр саубуллашканда.—
Ул югала торган егет түгел. Үлеменә дә бирешмәс. Сугышта, пример,
башлап куркак үлә... Алай да, Сөләйман абзыкаем, мин сөйләгәннәр-

не берәүгә дә тишмә. Жанның тиз генә чыкмаганын әйтергә теләп примерга ғына сүләдем боларын. Кайттык менә, ахыры хәерлегә булсын! Кайтыр Габдулла!

Килеп үзләрен юаткан өчен бүтән чагында чын күнеленнән рәхмәт укып кала торган Сөләйман бүген Шәкүрнең соңгы сүзләренә ышанмады. Киресенчә, шундый кискен вакыйгалар тутырып үткәннәрен сөйләгәннән соң, һич көтелмәгәндә әйтелгән төчә сүзләр аны шиккә төшерде. Шәкүр нидер белә, нәрсәнедер яшерә кебек тоелды...

Бүтән чакта солдатлар булып киткәннән соң, ничектер, күнелләре ачыла торган иде, Сөләйман белән Зөләйха, кайта-кайта Габдулланың балачагын, егет булып житүен, сугышка чыгып киткән көнен, вакыклары белән хәтерләп, тәмләп сөйләшә, һәрчак яңача сагына торганнар иде, бүген икесе, урман алаңының ике читендә моңсу сагыш галәмәте булып утырган ике төп кебек, тып-тын калдылар.

Шулай, тәкъдирдә язганы булды, кайтасылар кайтып бетте, югалып торганнар табылды, хәбәрә юкларның хәлен, сугыш елларында азынган күрәзәләр, багучылар, эпчи карчыклары ачып бирде. «Улын вафат, көтмә», диделәр алар бактыручының коры кулына карап. Ашлы-сулырак өйгә тап булсалар, «кайта ирең (яки улың!», күр дә тор, әйткән иде диярсен, уравыч юллардан кайтырга чыккан», диештеләр. «Дөреш күрәзәсә фәләннәргә төшкән!» дигән сүз йөри башлауга, алыяпкыч итәгенә бер дистә күкәй тутырып, шуның янына барырга ниятләп чыккан иде Зөләйха, капка төбөндә аны карты туктатты. «Кая барасың? Тәкъдирдә язган икән, кайтыр. Дистә күкәенче, әнә, Биби-жамалларга керт. Биш баласы белән ятим калды, савап булыр!»

Шәкүр кереп чыкканнан соң атна үтте микән, Зөләйха карчык Түбән очтан каударланып, бетеренеп кайтып керде.

— Шәкүрне киңә иртәнчәк Зәйдән килеп алып киткәннәр. Бүген дә кайтармаганнар, — диде ул керә-керешкә. Сөләйман картның йөрәге өзәлеп төшкәндәй булды.

Йөрәге дөрес сизгәннән икән, Шәкүр югалганның өченче көнендә үк аны районга чакырып алдылар. Барса да барды Сөләйман, бармаса да барды, язуда «военкоматка фәлән сәгәтәтә килеп житәргә», диелсә дә, военкоматта аңа бүтән юл күрсәттеләр. Кызыл кирпечтән салынган, тимер рәшәткәләр тоткан вак-вак тәрәзәлә бу йорт яныннан үтеп китәргә дә шүрли иде туры яшәгән Сөләйман, бүген, башын аска иеп, кипшәргән иреннәрен ялап шул ихатага барып керде. Ялтыр киң каешлар белән билен, инен кат-кат ныгытып буган яшь кенә бер егет күп сөйләп, аңлатып тормады, картның якасыннан эләктереп алды.

— Чит ил шпионы сездә булган. Чәй янында озаклап сөйләшәп утыргансыз. Нинди задание белән кайтуын сөйләдеме? Сөзнең әлегә эзе табылмаган улыгыз Габдулла белән кайсы илдә күрешкәннәр? Шәкүрнең нинди планнарын беләсез? Улыгыздан алып кайткан хатта нинди сүзләр бар иде?..

Киң каешның берсе артыннан берсе яуган авыр сораулары, күктән төшкән ташлар булып, миен аңгырайтты. Сөләйман юньләп җавап бирә алмады, күзләрен челт-челт йомып саныттыланып утырды да утырды. Аны бүлмәдә кичкә кадәр тоттылар, янадылар, төрмә белән куркыттылар, иң ахырдан: «Улыңнан бер-бер хәбәр килсә, немедленно безгә житкер!» — дип, жиз төймәләр белән чуарланган калын иштәктән кырыс кына чыгарып жибәрделәр...

Бәла бәлане ияртә, кайгы бүтән кайгыларга да юл саба, дигәннәр. Икенче көнне кичкырын өйгә Мөхәммәт карт килеп керде. Сөләйман белән Мөхәммәт яштышлар, балачакта жан дуслар булмаса да, бергә тәгәрәп үстеләр, исәйгәч кичке уеннарга, аулак өйләргә бергә йөрделәр. Олыгайгач та читләшмәделәр диярлек, мәгар сугыштан соң аралар ерагайды. Юк, Мөхәммәтнең дүрт улы, ике кияве исән-аман әйләнеп кайтканнан көнләшмәде Сөләйман, кайтсыннар берүк, бөтен

киткән кеше үлөп калырга димәгән, дөнья бетмәгән, дөнья читенлек белән булса да яши, Югары авылда да аны кемдер яшәтергә, алга таба илтергә тиештер ләбаса, берүк кайтсыннар гына! Толларны юатырга, үксезләреннән куз яшен сөртөргә жылы куллар кирәк. Мөхәммәтнекеләр нәсел-нәсәпләре белән инсафлы, кешелекле; гадәл яшәделәр, исән кайтканнар икән, ишле бала-чагалары куанычына, эшчән хатыннары сөенсенгә! Бер үе белән гажәпләндерде, бер сүзе белән өшетте Сөләйманның тәшвиш тулы жанын Мөхәммәт! Шул авыр сүз арага жил кертте...

Сугышка кадәр Югары авылда жыйнак кына, ипле генә мәчет бар иде. Айлы манарасы авылны бизәп, гүзәллек биреп, тирә-юньне ямьләп тора иде. Мөхәммәт тә, Сөләйман да ни сәбәптәндер мәчеткә барып йөрмәделәр, ата-бабалары бәйрәм-сәйрәмнәрдә пошкыртып жи-бәргәлгәч, кереп чыгалар да шуның белән вәссәлам! Укыган догалары да гап-гади такмаздан узмады: «Ят та тор, ят та тор, идәннәре тап-такыр!» Олыгая төшкәч тә күнелләре мәчеткә тартылмады. Инде сугыш ачылып, илдә хәвеф башлангач, Мөхәммәт кинәт үзгәрдә, мәчетнең манаралы чакларын сагынып сөйләде, ике сүзнән берендә: «Аллаһы тағала, ходей, тәңре», дигәннәрен кыстырды. Сөләйман бу юлы кордашына иярмәде, әйткәннән әдәп белән тыңлады, каршы төшөп әрепләшмәде, жайлашып та маташмады... Шулай яшәп ятканда, кырык биштә, Мөхәммәт Сөләйманны урамда туктатты да:

— Тәңредән ерагайдың, кордаш,— диде. Көтелмәгән, ят гаепләү иде бу, болай да курач Сөләйман, картайса да, туп-туры сынын саклаган, озын буйлы Мөхәммәт алдында куырылып төште.— Менә мин сугыш елларында биш вакыт намазымның берсен калдырмадым. Намаз арты саен улларыма, кияүләремә исән-иминлек сорاپ бер ходала ялвардым. Теләгәннәрем кабул булды, иншалла, ялваруларым барып иреште, балаларым тезелеп исән кайтты, мең шөкерләр ходала!

Турыдан-туры әрләү дә, кыеклатып кына мактану да бар иде бу сүзләрдә. Әр сүзләренә Сөләйман көтелмәгәнчә кырку жавап кайтарды.

— Андый изге жан икәнсең, кордаш, тәңре белән турыдан-туры алыш-бирешкә дә керер чаман бар икән, нигә шунда бер тапкыр булса да минем улым өчен дә дога кылмадың? Нигә аның исемен дә ходайга ирештермәдң?

Гарәфә киче иде бу, кичтән гаеткә барырга ниятләнеп яткан Сөләйманның иртән нигәдер зиратка аягы тартмады. Бармады карт. Күтәрелеп бер ходасына каршы сүз әйтмәсә дә, күнеле икеле-микеле уйлар белән туп-тулы иде. Соңгы дәвердә әжәл, үлем, тәмуг газаплары хақындагы авыр уйлар күнеленә еш-еш хужа булып алса да, Сөләйман жир кешесе иде, жирдә яшәвенә куанып, яшәвеннән тәм табып курыкмыйча яшәде. Моңарчы үз гомерендә ике тапкыр гына ходайга эндәште, икесендә дә балалары өчен ялварып баш орды...

Өч балалары булды аларның. Көтеп алынган, кадерле тансык беренче балалары кыз иде. Разия исемле. Дүрт яшенә кадәр ул-бу сизелмәгән иде, кыз бишенче яшенә чыккач, ата-аналары аңа шигәебрәк карый башлады. Яшәтешләрәннән сонгарак кала түгелме бу бала? Гәүдәгә дә кәй, аяк-куллары да нәзегрәк, муены да нечкә. Кызны аерым ашатырга тотындылар, алдыннан куе сөт, каймак, май өзмәделәр, табадан сикереп төшкән беренче коймаклар да аңа булды. «Егәр кертә, тәние ныгыта», дигәч, татарда булмаган яшелчә ашларын пешерделәр. Юк, кыз тамакка нәзберек калды, буйга да үсмәде. Беренче классның беренче көнендә үк кызга «Кәтүк» дигән кушамат тагылды. Жылап кайтты кыз, атна буге сабагына йөрмәде. Укытучысы килеп юатып, китап-каләмнәр тоттырып юмалагач кына, киндер букчасының почмагын чәйнәп мәктәпкә китте.

Телгә беткән чәтертән кыз булып житеште Разия, ызгышканда берәүгә дә авыз ачтырмады, оятсыз сүзләр белән олыны да, кечене дә жиндә, үзенә буйсындырды.

ТБУМНЫ тәмамлап, бер ел яшчәдә эленке-салынкы йөрдә дә туып-үскән авылына, ата-анасына, күрше-күләнгә ләгънәт укып, яман сүз белән каргап, Яраслауга торф эшенә китте. Ата-анасы хәер-фатихасын бирмәде, кыз сорамады да, китә башлагач күңелләре балавызланган ата-ана кызларын жылап, хәерле сәфәр теләп озаттылар.

Шул көнне кичтән, аулаграк чакны сагалап алып, Сөләйман чишмә башына, Помры таш эргәсенә менде, кесәсеннән ак намазлык чыгарып чирәмгә жәйдә, кыйблага карап тәңресенә баш орды. «Бердән-бер кызымны харап итмә берүк, Түбән оч Ибраһим көненә калдырма! (Ибраһим кызы мариға урман кисәргә барган жирдән куенына акча, бүксәсенә бәбәй тутырып кайткан иде). Ана зиһен бир, түземлелек өстә, ярдәмненнән ташлама!» дип ихлас ялварды. Чишмә Анасының хәтерен саклап тиле Баһавига, аксак Ситдыйкка сәдакалар бирде, тирә-юньнең диванасы Гыйльванны атна дөвәмында ашатып-эчертеп өендә асрады. Озак кайтмады Разия шул китүеннән. Үзе шикелле үк табәнәк, дәү чуен башлы, муенсыз рус егетенә кияүгә чыгып, бергә жайсыз кысылышып төшкән сап-сары фотоларын салдылар да тындылар. Сугыш беткән көзнә каты, жирән кыл чәчле, сипкелле почык борынлы, муенсыз ике малаен ияртеп Разия Югары авылга кайтып китте. Малайлар татарча бер авыз сүз белмиләр, үзләренең татар имие имгәннәр онытканнар, бабаларының көмештәй кыска чәче өстенә кунган кара каләпүшнә бер-берсенә төртеп күрсәтәләр дә ярыла-ярыла көләләр болар, «чаплашка, чаплашка!» дип шыркылдыйлар. Сөләйман оныкларын иркәләргә кулын сузса, Яраслау муенсызлары шырыйлап качып китәләр, прәннек-кәнфитнә дә кыргый бүреләрдәй карап, тартып алалар да качалар.

Озак юанмады Разия, тиз китте, ата белән ана тынычланып калдылар...

Икенче балалары Йосыфжан таза бәдәнле, егәрле егет булып үстә. Төскә-биткә дә күркәм, теле дә ягымлы, Сөләйман белән Зөләйха ана карап сөенеп туймадылар, эмма егетнең бер кимчелеге бар иде, артык тамаксау, ашарга утырса, һич туюны белмәс гуж бине гонук иде. Бер утырганда унике бәрәңге дурычмагын күз ачып йомганчы бөкләп куя, ярма ташы хәтле бөлешнең йогын да калдырмай, ояга менеп сигез жылы күкәй эчә, олы бер чүлмәк сөтне тын тартмыйча чөмереп бетерә торган иде. Ипи телемен кул яссауы калынлыгы кисә, вак бөлешләрне бер кабудә йота, ашны, ботканы чүмеч хәтле агач кашык белән соса иде. Пилмән бөгә башласа, Зөләйха кулсыз кала, чөнки Йосыфжан бер утыруда ике йөз пилмәнне сыпыртып бетерә иде. Яшь чагыннан шундый бирән булып үстә, үскән саен комагайлана барды егет, кунак килгәндә, табында ят кеше барында аны кече якка күчерә башладылар, авыл арасында «Сөләйманның Йосыфжаны бирән булган, гуж кебек тыгына икән, һич туйдырыр эмәл калмаган», дигән яман сүз чыкты. Разияның, авыл-күрше арасында йөргән сүздән туеп, башын алып олакканын яхшы аңлаган Йосыфжанны аяп, төрле гайбәтләрдән сакларга тырыштылар, мәктәпкә озатканда ярты бөтен ипигә ярты кадак май ягып тамагын ныгыттылар, букчасына вак-төяк ризык — дүрт-биш катлама, мичгә тәгәрәткән ике кило бәрәңге, киндер, мак түбә ише туклыклы ризыкларны төяп жибәрәләр иде. Тутырып жибәрәләр, кайтканда букчада бер бөртек ризык калмый, Йосыфжан авыл уртасындагы мәктәптән Югары очка кадәр разбой салып менә: «Әнә-эй, карыным ачты!» Зөләйха малайны капка төбенә чыгып, я күпер өстенә үк менеп каршы ала, кулында әрчелгән күкәй, карабодай табикмәгә яки бер кыерчык ипи була. Көтү каршысына төшкән Йосыфжан, әнкәсе кулындагы сарыкларга дигән каткан-котканнарны чәйнәмичә генә йотып жибәрә иде. Сабый чагында тавыкларга сипкән ярманы чүпләп, ярма ташы ялап теңкәгә тигән малай үскән саен бирәннән котыртты, ашады да ашады.

Кырык бернең июнендә үк Йосыфжанны сугышка алдылар. Немец ядрәсеннән дә артык курыкмады Сөләйман, сугышта кеше үлөп бетми, бомбалар, мишалар туында да уйлап хафаланмады, сугыш икән — күрәчегең үзең белән, кеше арасында ничек тә үз-үзең югалтмас, бер жәһәттән борчылды ата күнеле — улы тамагын ничек туйдырыр? Солдат өйрәсенең бүген куде, иртәгә сыек, берсекөнгә бөтенләй тәтәмәслеген карт яхшы чамалый иде.

Разиясына ак юл, хәерле сафәр азагы сорап чишмә башына менеп, Йомры таш ягасында ходасына ялварганнан соң, нәтижәсе күренмәгәч, күкләр белән арадашлыгы тагын бер сызыкка суынган булса да, ул борынгыдан, ата-бабасыннан килгән ныклы гадәт буенча, нәкъ кичке энгердә тау башына менде, күнеле тулып ашканга, чыдары бетеп, моңсуланып тәңрегә ялварды. «Йосыфжанның карынын тук ит, тап әмәлән, берүк адәм көлкәсенә калдыра күрмә», дип иңрәде ул. Чишмә анасының рухына багышлап сукур Миңлебикәгә тавык суеп илттерде, тиле Баһави ул чакка үлгән иде инде, әрвахлар рухына кат-кат дога кылганда аны да онытмады, аның намына да оймак сорап ходага ялварды. «Урынын жәннәттә ит бичараның, бу дөньяда татымаган рәхәтлекләр әйлә».

Теләкләре изге, сүзләре ак иде, әмма бу теләге дә кабул булмады, тәңресе чарасыз калган атаны тыңламады, бик күп адашкан күнелләргә юл табышкан, ятимнәрне иркәләгән, толларны юаткан Чишмә Анасы аның гозерен ишетмәде, Йосыфжан сугышка да барып житә алмады, шунда, шанлы-шәүкәтле шәһре Казаннан ерак та түгел, Суслонгер дигән каһәрләнгән урында, запас полкта торганда эче китеп, дизентерия дигән афәттән жан тәслим кылды.

Хурланды Сөләйман, атна-ай дигәндә сакалы тоташтан агарды. Гарьләнде Зөләйха, төз сынлы, бөтен карчык иде, сыгылып төште. Кызы кыз булмады, улы ул. Тугры ире Сөләйманнан оялды, яулыгы белән миң кунган авыз читен генә түгел, күз-кашларын бөркәп йөри башлады, сул беләгенә тимрәү чыгып йөдәтте. Гомере тоташ хурлыктан тора кебек тоелды.

Йосыфжанның вафаты хақында авыз ачып сөйләргә читенсенделәр, әзмәвердәй ир-егет булып сугышка, ил сакларга чыгып кит тә, тфү, дөньялыктан алып киткән чирен телгә кертмәс өчен әллә ниләр бирерсә! Эч китеп якты дөньядан китеп бар инде! «Куркак белән т...к янәшә йөриләр, куркакның эче китә», диләр Югары авылда. Тамак тәмугка кертә, тамак — эт белән бер сукмактан йөртә, ашагандыр шунда бер-бер ярамаган ризык, бирән корсак!..

Улы хақында шундый яман уйлаганы да булды Сөләйманның. Инде бер өмет, соңгы өмет төпчек уллари Габдуллада иде...

Габдулла, Габдулла...

Дүрт саны төгәл туды, алты айда ике ирен арасында тешләр жемелдәде, унбер айда тәпи басып китте, яшь ярым дигәндә теле тамам ачылды. Башлап әйткәнә «әттә» булды, тиз-тиз үстә, житез булды, яшьтәшләреннән бер ягы белән дә калышмады, зиһене нык, кулы егәрле, нәфесе тыенкы, тамакка ашавы да ипле, килешле, һәр яктан камил иде Сөләйман белән Зөләйханың төпчек уллари. «Олан» дип эндәшә иде Сөләйман улына чиксез яратып, «Оланым!» Төпчек итеп малайны артык иркәләмәделәр, күрше-күлән көнләшеп: «Иелеп су да эчмичә үстә Габдуллалары!» дисә дә, ышанмагыз, иркәләмәделәр, күз тидерүдән курыктылар. Малай тиз тернәкләнде, ут борчасыдай үстә, бик яшьли кул арасына кереп, әтисе белән печәнгә чыкты, ат сакларга йөрдә, сабан-тырмага да яшьтәшләреннән иртәрәк төште. Тагын бер күркәм ягы бар иде баланың — моңлы иде ул, жырчы иде. Тавышы үтә моңлы иде Габдулланың. Бишенче класстан аны авыл сәхнәсенә менгерделәр, инде моннан ары бер концерт та аның моңлы тавышыннан башка үтмәде.

Габдулла үсеп буйга житкәч, выл яшьләре, бик олы хәстәрән күрөп, «Галиябану» пьесасын куйдылар. Габдулла — Хәлил, ә Галиябануны Түбән очның Зәйтүнә уйнады. Авыл халкы елый-елый аһ итте, инде сакаллары чаларган ил агалары да шушы кичтән Габдулла очраганда беренче булып бөгелеп салам бирделәр, ул үтөп киткәч борылып карый торган булдылар.

Яңа ел алдыннан, декабрь азагында аларны район олимпиадасында жинүчеләр итеп Зәйгә чакырдылар. Авыл артистларын, киём-салымнарны, декорацияларне төягән алты ат дуга кыңгырауларын ченнәтеп, буран уйнатып, Зәйгә барып керде. Зәйдә ул чагында күбесенчә руслар яши иде, Югары авыл талантларын ишетеп беләләр, район газетасында Габдулла белән Зәйтүнәнән рәсеме басылды, жырчы моңлы егет хакында халык арасында сүзләр күп йөрде, шул сәбәпле, спектакль карарга байтак халык жыелды. Клуб кызыл чиркәүгә урнашкан иде. Кыш бие ягылмаган чиркәү-клубның аулаграк почмакларында бәс сарылып яткан... Мәктәп директоры сәхнәгә чыгып, «Галиябану»ның эчтәлеген кыскача гына русча сөйләп бирде. Анан уен башланып китте... Салкынны да, почмактагы бәснә дә, залда руслар утырганын да тоймадылар Югары авыллар, Габдулланың моңы һәммәсен әсир итте, спектакльне менә дигән итеп уйнап чыктылар, күңелләрне тетрәндереп жырладылар...

Олы якалы, озын иткәле йомшак бәрән толыпларга чумып Габдулла белән Зәйтүнә аркага-арка терәп бер чанада кайттылар. Клубта чакта тунганны сизмәделәр, чанага утыргач әллә ничек кенә тәннәре өшөп, калтыранып китте. Жылынырга тырышып алар бер-берсенә тыгызрак тартылдылар, толып аша булса да бер-берсенә тән кайнарлыгын тоеп, юлның шактый озынлыгын да, суыкның көчәя баруын да абайламадылар. Гажәп, эштә, репетицияләрдә гел бергә булып, кичке уеннарда очрашып, кулга-кул тотынышып жырлап-биеп йөргәннәрдә Габдулла белән Зәйтүнә аңлаша алмаганныр иде, шунда, уника чакрым арада, Зәй белән Югары авылны тоташтырган кышкы юлда алар бер-берсенә үтә якын икәнлекне аңладылар.

Оеп кына кар явып торды. Талгын-талгын күтәрелгән жил ишле кар бөртекләрен өертеп уйный, дугадагы көмеш тавышлы пар кыңгырау, туктаусыз чөңгелдәп, төнге юлны бизи, аңа гажәп, кабатланмас ямь өсти! Тирән чокырга төшкәндә дилбегәнә тоткан егет (ул Исмагыйльне уйнаган иде!) атка ирек куеп чөңгереп жибергән иде, чана салулады, Зәйтүнә белән Габдулланы калын, йомшак карга сибеп калдырды. Бусы да бер мәзәк иде. Ялт итеп калкынып өлгергән житез егет сикереп торып Зәйтүнәгә булышты, кыз ныклап аякланып өлгергәнчә, аны кочагына алды, әллә иреннәр иренгә тиде инде, әллә юк, белми дә калдылар, әмма егет белән кыз арасында нидер булды, нидер туды, нидер мәнәге югалмаска яралды. Чанага менеп утыргач, алар аркаларын аркага якын китерергә куркып бардылар...

Йөрәкләр бер-берсен ышанычлы аңлаганнан соң, язгы чәчкәләр кебек ачылып киткән күңелләр ихтыярсыз бер-берсенә тартылганда мәхәббәткә сүзләр кирәкме икән? Габдулла белән Зәйтүнә теләп тә, очраклы рәвештә дә гел очрашып тордылар, кичләрен ул Зәйтүнәне озата барды, ниләр хакында гына сөйләшмәде алар, авылның бүгенгесе, үткәне, яшьләр, картлар, чит ил хәбәрләре, кайсы якка керсәләр, сөйләшеп туймаслык гади сүзләр таптылар, мәгәр алар бер чакта да сөю, гыйшык-мыйшык турында әңгәмә кузгатмадылар. «Сөям!» димәде Габдулла. Зәйтүнә дә ул ят, кадерле сүзне әйтергә базмады. Сүзләр икесе өчен дә артык иде, Югары авылның ике жырчысы, егет белән кыз, иң нечкә күңелле табигать балалары бер-берсенә әнә шулай сүзсез генә тартылдылар.

Сугыш башланды.

Габдулла Йосыфжан абыйсыннан өч көнгә соңга калып китте.

Кичен алар Чишмә башында тарлавыкта очраштылар. Икесе ике яктан килеп Йомры ташка кулларын куеп тордылар.

«Сөям!» димәде Габдулла.

Аның чын күнеленнән гомерлеккә яратуын Зәйтүнә болай да белә иде.

«Мин дә!» димәде кыз, Зәйтүнәнән бары тик үзен генә сөйгәнән, жаны-тәне, бөтен барлыгы белән яратканын Габдулла аңлый ала иде. «Көт мине!» димәде Габдулла, Зәйтүнәнән атна-айлар гына түгел, еллар буена үзен көтәчәген, мәңге тугры калачагын белә иде егет, инана иде. «Көтәрмен!» димәде Зәйтүнә, ул да шушы моңлы егетне, бердәнберен, кадерлесен мәңге көтәчәген, аннан башка яши алмаслыгын сизә иде.

Ике арада тиндәшсез олы бер сер бар иде...

Тормышта, кеше арасында алар ике кеше — Габдулла белән Зәйтүнә булсалар да, кадерле еллар давамында, сәхнәдә Хәлил белән Галиябану булып калганда, аларның икесенә бер жан кала иде. Уен белән чын шул кадәр тыгыз аралашалар иде ки, егет белән кыз татлы кавышу хисләренә чынлап торып чумалар иде. Жыр булып түгелгән сүзләр, моң булып ташыган жырлар алар арасын мәңгелеккә ныгытып өлгөргән иде инде. Алай гынамы, а-а, Мирхәйдәр Фәйзи, татарның бөөк мэхәббәт жырчысы, Габдулла белән Зәйтүнәнән Хәлил-Галиябануы аша залда утырган яшьләренә дә уятты, аларның багырен жылытты, шул гади вакыйгалардан торган бөөк спектакль күпме буын яшьләрендә мэхәббәт иманы тәрбияләде.

Жан кинәт икегә бүленде: Габдулла китте, Зәйтүнә калды.

Габдулла китте дә югалды, кайтмады.

Сөләйман карт белән Зөләйха карчыкның соңгы өмете суынды. Шәкүр кереп чыкканнан соң, Сөләйман картны рәшәткәлә тәрәзәгә чакырып алганның соң, аларның өмете төмән киселде, нидер сынды, нидер өзелде. Габдулланың кайтачагына ышанган ярты жан — Зәйтүнә калды. Ул, көн туса, тилмереп жанының икенче яртысын — Габдуласын көтә иде.

Габдулланың кайтмаслыгына Сөләйманны ышандырган икенче шомлы шикне Шәкүрдән соң Мөхәммәт, аның кордашы алып килде...

Шәкүр дә югалды. Тик аның кая таба китеп гәип булганын Югары авыллар чамалыйлар иде.

2. Мөхәммәт

Мөхәммәт аларга истә-оста югында, көтмәгәндә килеп керде.

Гомере буге тик торуны белмәгән Сөләйман карт колхоз эшеннән безгә читләшсә дә, өй арасында тынмый, шөгыль, күңел юаткычы табарга тырыша, ихатада, өй арасында мәж килә иде. Купкан койма такталарын икешәр-өчәр тапкыр үлчәп, вәзенләп ныгыта, ишегалдын, урам-тыкрыкларны һәр иртәдә себереп чыгара, тавыкларга жим сибә, коедан су ала, ялгап-чапчакларны мөлдәрәмә тутырып куя. Кышын эш тагын да ишә, ул һич иренмишә урам карын көри, тыкрыктан чишмәгә юл ача, бер караңгыдан икенчесенә кадәр үзенә эш таба иде. Мал-туарның астын карау, ашату-эчертү, мичкә утын кертү, кече учактан колашага көл тутырып ындырга сибү — һәммәсе ана йөкләнгән, аның өстендә иде. Берүк Зөләйха хаталанып Сөләйманның эш өлешенә кермәсен, карты күз агы белән карап бер генә сүз әйтә:

— Сизә әйтәм!

Шуннан һәммәсе үз урынына кайта, Сөләйман үз эшендә, Зөләйха үз сукмагында, өйдә, хужалыкта ана да эш житәрлек...

Сугыштан соң беренче тапкыр кибеткә кадак кайтты, аны күкәй тапшырганнарга бүлөп бирделәр. Сөләйман болдыр баскычының кү-

гәреп-череп беткән кадакларын суыып, алар урынына яңаларын кагып маташа иде. Жил капка ыңгырашып кына ачылды, аннан шактый житез кыланып Мөхәммәт килеп керде. Өстендә яңа дип эйтерлек яшел бушлат, аягында таза солдат ботинкалары. Сөләйман аны күргәч ямаулы брезент бияләйләрен билбавына кыстырды да, читкә борылып борынын сөңгерде, кулын альяпкыч итәгенә сөртеп кордашын ым белән генә утырды да, чакырды. Шунда, баскыч тактасына утырып дога кылдылар. Соңгы айда аларның юньләп очрашканы да, очрашсалар, юньләп сөйләшкәннәре дә юк иде шикелле. Ни сөйләшсәннәр, сукмаклары бер булса да, язмышлар үзгә, сүзләр ялганмый, берекми, оешмый... Мөхәммәт кырык биштә малай артыннан малай каршылады, артык жәелмигә генә каршылау мәжлестәре үткәрдә. Сөләйманны баштарак өндәп караганнар иде дә, төшмәгәч, чакырмас булдылар. Малайлар артыннан түш киереп кияүләре кайтты, Мөхәммәтне очраткан саен Сөләйман үзенең ятим-ялпы калуын, бәхетсезлеген ачыграк аңлай, күңелә өшөп, жаны тараеп кала иде.

Нигә килде икән бүгөн? Нишләп йөри? Килгән икән — йомышы бар. Килгәч тын гына боегып утыра икән, йомышы авыр, четерекле дигән сүз. Мондый чакта килгәннең сүзен ишетергә кирәк...

Берсе өйгә өндәргә ашыкмады, икенчесе, әнә шулай такталары ашалган баскычта утырган килеш кенә йомышын кузгатырга яхшысынмады, шактый вакыт тынсыз утырдылар. Ниһаять, Мөхәммәт башын калкытты, сүз югыннан сүз ясап, тактада таралып яткан кадакларга ымлады:

— Яңартабыз дигән, ә? — диде.

Соравы чырайсыз, төссез иде, моны икесе дә аңлап, тагын сүзсез дәрҗәдә ага башладылар.

— Бакчага керик булмаса, — диде Сөләйман. Олы кешене баскычта утырту килешми, кунакны өйгә дә дашәсе килми иде аның. Шәкүрдән соң берәүне дә күрәсе килми иде Сөләйман бичараның.

Керделәр, утырдылар... Сүз сүрән генә үргеп китте. Сүрән үргесә дә, Мөхәммәт эйткәннәр Сөләйманның баш түбәсенә агач тукмак белән китереп суккандай булды...

Мөхәммәтнең сугыштан исән-аман йөрөп кайткан, өйләнмәгән улы Кәримжан Зәйтүнәне алырга ниятләгән дә, ике як та ризалашкан, хәзер эш анда, Сөләйманда гына терәлеп калган икән. Төпчек улының теләген куәтләп, Зәйтүнәне киленлектә сорарга йөри икән Мөхәммәт!...

Шәкүрдән соң гел томаланып торган колагыннан үтөп, бу хәбәр аңына барып житкәч, Сөләйманның Мөхәммәтне пыр туздырып куып чыгарасы килде. Ни пычагыма йогышсыз йомыш белән аның катына килгән ул? Ярый, Зәйтүнә ятим бала булсын ди. Кызың әткәсе, Сөләйманның яшьлек дуслы Габделәхәт күп еллар элек чәчәк зәхмәттеннән дөньяга куйды... Ярый, шулай да булсын ди, Габделәхәтнең жан дуслы иде, хак, ә Зәйтүнәнең кеме инде Сөләйман карт? Кеме? Ерак кардәше дә түгел ичмасам, кызы очратканда юньләп сөйләшкәннәре юк, очратса, Зәйтүнә шып туктап кала да, чамасыз алланган битен читкә борып, күзләрен яшерә. «Сау гына йөрисеңме, балам?» Эйткән бар сүзе шул Сөләйманның. Ни белә Сөләйман Зәйтүнә турында? Нинди уртак гамьнәре бар аларның? Бармы? Булганмы? Калганмы?

Өйләнә икән, өйләнсен әйдә Мөхәммәтнең кәңфит суырып үскән төпчеге! Ул Кәримжаннан гаеп-кыек эзләргә тотынды... Чү, аяклары да камыт бугай әле аның... Бер теше дә алга чыгып калкынып тора... Тәмәкә дә пыскыта шикелле... Ала икән — алсын; бара икән — барсын Зәйтүнәсе!

Ачу дулкынының иң беренчесе бөтен гәүдәне изеп-таптап уза, кеше бер мәлгә ерткыч жанварга әйләнә, Сөләйман ике кулы белән чытырдатып эскәмия тактасына ябышты, күзләрен йомып жиргә текалды.

— Син, кордаш, соравымны ишетмәдең бугай, — диде Мөхәммәт берәздән.

— Ишеттем, ишетмәгән кая. Ичкырдың лабаса...

Былыр, Сабан туге өстендә, мәйданда, кызлар арасында ул киенгән-ясанган Зәйтүнәне күрәп калды. Чыркылдашкан иптәшләре рәтендә ул боек кына бара, ят кунак кызы сыман берәү белән дә сөйләшми иде... Мәйдан уртасына аны жырларга чакырып карадылар, ике аягының берсен атламады ул чакта кызы. Тук һәм тәкәббер амбарчы Вәли Мөжәһитенә Зәйтүнә тирәсендә йомгак булып тәгәрәвен күргәч, яшь чагында шактый ук кыдрач, кызу канлы Сөләйманның жене котырды, шул кичтә үк, саклап торып Тугашлар тыкырыгында ул куна жилкәле, текә күкрәкле егетнең якасыннан каерып алды.

— Син,— диде ул, тынын көчкә-көчкә алып.— Буең житмәслеккә үрелмә! Син яшь, көчле, егәрле егет, мәгәр усаллыкка калса, барыбер мин сине жиңәм. Үзең чамала шуннан!

Мөжәһит кызулыкның серен аңламады, олы кеше белән талашып та тормады, тик бу чәкәләшүне кемдер күрәп калган икән, икенче көн иртән, картына кисәтергә күнәкмәгән Зөләйха почмак яктан, күрәнмиңә, шыпырт кына аңа дәште:

— Сина әйтә-әм!— диде.

Ни әйтәсен шунда ук аңлап алды Сөләйман, «улың өчен яшь-жилкенчәк белән тәмсезләнеп йөрисең», диясе икән Зөләйха...

Чынын әйткәндә, Зәйтүнә Сөләйман картның күнел тоткасы, якты юанычы, сагышлы өмете иде. «Әти!» дип шушы кыз килергә тиеш иде бит аның йортына! Шушы кыз аның дәвамчыларын, ул сөясе ыштансыз малайларны бәкедән алып кайтырга тиеш иде! Шушы яшенә житеп, янга якын «бабай!» дигән әле ишетмәгән сүзне дә шушы кыз балалары янгыратырга тиеш иде! Шушы кыз аны да, Зөләйхасын да чиксез бәхет белән күмеп аның Габдулласын, оланын, кадерлесен яратырга тиеш! Юк, килен — килгән кеше, ким кеше түгел, килен ул йортның бизәге, өмете, кояшы да! А-а, Сөләйман карт бик күптәннән Зәйтүнәне килеңем булчак, дип сөеп, күзе белән назлап тора, кыз тирәсендә егет-жилән бөтерелә дигәнне ишеткәндә ул бетеренә, пошаманга төшә, өзлексез борчыла иде... Карчыгы белән Габдулла хакында ни генә сөйләшсәләр дә, әңгәмәнең азагы һәр чакта Зәйтүнәгә барып тоташа иде... Инде өмет шул яктан да киселәме?!

Кем дигән әле, кордашы, замандашы Мөхәммәт һәммәсен өзеп, бозып ташлап, турап-тураклап Сөләйман картны шомлы өметсезлек дәрәясына ыргыттымы?... «Зәйтүнә» дигәндә моңарчы аның күнеле жылынып китә, кызның төпле генә егетләргә яучылаганда борып жибәргәнне ишеткәч, «оланны көтә, Габдулланы!» дип куана иде.

Район үзәгендә, Зәйтүнә военкоматта эшли башлагач, Вәли Мөжәһитенә Зәйтүнәне сорап барганын көне-сәгәте белән ишетте карт. Кызның ризалык бирмәвен төшенгәч, ул урынында басып тора алмады. Тук урында, Зәйдә эшкә урнашкан егеткә барырга ризалашмаган икән, «көтә!» дип шашты картның күнеле, «көтә икән, өметләнә». Кызлар күнеле сизгер, Зәйтүнәнең күнеле дә сизенәдер, мөгаен, Габдулла исәндер, бүген булмаса, иртәгә кайтыр дип, ышанычын ныгыта, шик-шөбһәләрен тарата иде ул.

Шәкүрнең жиде ят жирләрне бер итеп урап кайтуы аның уйларын бүтән якка кертеп жибәрде. «Әгәр Шәкүр шикелле гарипләнеп кайтып керсә... Кайтып керүгә аны дөбердәтеп алып китсәләр... Әллә кайтмавы яхшыракмы әлегә?»— дип уйлаган мизгелләре дә булды картның... Зәйтүнәне читтән генә күрәп калса да, күңелендәге шомлы уйларны аста калдырырлык жылы өметләр дә уянгалады... Менә хәзер барысы да бетте... Өйалды ишеге ачылды һәм аннан:

— Сина әйтәм!...— дигән мөлаем тавыш янгырады.

Бу — Зөләйхасы.

— Сина әйтәм...— дип кабатлады ул, тагын да йомшаграк итеп. Сөләйманның исә карчыгы эндәшенә җавап кайтарырлык түгел.

ма казыгы башына элде, өйгә керде, бер минутта кире эйләнеп чыкты. Башына ак киез эшләсәнен кигәч, карчыгы Сөләйманны аерата ярата, гомер иткән карты пайгамбәрләргә, сәләтле, хөкемдар ил агаларына охшап китә иде. Тик бүген ак эшләпә дә аның кыяфәтен бизәмәде, каушаган чыраена эшләпә кырларынан тонык күлгә төште.

Менә ул кулларын артка кушлап-божралап акрын гына Мөхәммәт ачык калдырган капкадан чыкты. Капкалары таушалган аларның, жил капка, сугыш чыгасы елны Кырынды өсте урманынан биш имән багана кайтарып һәйбәт, жил дә үтмәслек урыс капка утыртырга жыендылар, өлгөрмәделәр. Имән кискәләр хәзер дә лапас астында ышыкта, жилдән-яңгырдан качып, мыштым гына нидер көтәләр...

Сөләйман да капкасын ялмады, чыкты да уңга борылды. Олы су буена төшә башлады.

Чуал елгасы буйлап уңга борылганда аны Зөләйхасы куып житте, карчыгы гадәттән тыш дулкынланган иде.

— Сизә әйтәм!— диде ул шактый коры тавыш белән.— Кая китеп барышың болай?

— Барыйм әле,— диде Сөләйман, Чуалның нык ук ачулы мырылдавына колак салып.

— Нинди хәбәр житкерде тагын Мөхәммәт? Шунның белән күрешсәң дә тәмам акылыңны жуясың. Дөньяда мин барын онытып бетерсәң. Син теләгән жиренә барырсың, ә мин монда берни белмиңә дивана булып калам. Йомры ташка барам дисәң, ике балаңа жиндәлек сорап барып карадың лабаса... Ни файдасын таптың? Мөхәммәт хәбәрән ниңә миңа ачмыйсың?

Ни әйтергә? Ярты сүз белән карчыгын ничек ипкә китерергә? Ничек юатырга? Мөхәммәт әйткән сүзләренә ничекләр юкка чыгарырга? Зәйтүнә Мөхәммәт малаена чыкмасын дип авыл советына дөгъвалап бара алмассың, колхоз председателенә хәсрәте дә ул түгел, аның мазасы башыннан ашкан, авыл ач, авыл ялангач, кешеләр бәрәңге яфрагына ачы сулы алабута кушып «ипи» пешерәләр... Хәзрәт янына йөз тотып «укуыма аларга никах!» дисәң, жүләргә чыгарырлар, әллә кайчан жир тузанына эйләнгән улың өчен кеше башы бутап йөрмә, диячәкләр...

Мондый чакта — аптыраганга юл кайда?— дигәндә, бердәнбер баш орыр жир Помры таш кала...

Тарлавыкның югары очында, нәкъ кыйблага карап, мул сулы чишмә чыга. Изге чишмә дип йөртәләр аны тирә-якта. Чишмә анасы төннәрен утырып ял итсән өчен чишмә башында ук кәп-кәкре, тубырлы кабыклы, тармаклы ботаклы тал агачы үсә. Айлы төннәрдә Чишмә анасы талда утырганда су агышы әкеренәя, кайсыбер төннәрдә бөтенләй туктый, тына, диләр. Таң яралганда ыргылып тагын килеп чыга, бөркелеп-бөркелеп ага, имеш...

Талдан сулдарак, тарлавыкның читендә, үләннәр бетеп, ташлы калкулыклар, чокырлар башланган урында хикмәтле йоп-йомры таш утыра. Таш шактый дәү, аркылыга метрдан аша, нык, ничәмә-ничә еллардан бирле ни бер кыйпылчыгы кубып төшсән! Яңгыр-жилләр дә имгәтә алмый аны, кар-бураннарда да бирешми Помры таш. Аны байтактан Изге санаганнар, олылап бәет тә чыгарганнар. Югары авылда бәетне белмәгән кеше юктыр да әле!

Әй, Помры таш, Помры таш,
Татар башы кебек таш.
Татар ашы кебек таш,
Татар яше кебек таш.
Әй, Помры таш, Помры таш!
Күпне күрдә безнең баш,
Күпне күргән башлар гына,
Бу дөньяда түгә яшь.
Әй, Помры таш, Помры таш!

Кемнөрдөр баёт борынгы түгөл, аны теге герман сугышы беткөндө Австриядан эсирлектөн кайткан солдатлар гына чыгарган дип бэхэсләшәләр, монысын Иомры таш белми, Чишмә анасын саклап утыра да утыра...

Зэй юлында, унда, шул төбәкнең иң биек ноктасы Кашка тауда, таш кыяларның берсендә нәкъ Иомры таш сыярлык кына бер тишек бар, аны Изгеләр куышы дип йөртәләр. Имеш, Югары авылларның изге Чишмә анасы, үзәнә иптәш итеп Иомры ташны шул кыядан китереп утырткан... Чирләп киткән, тазалыкка туймый башлаган карчык-корчыклар, айның үндүртенче кичәсендә тауга менәләр дә, кыйблага багып, Иомры ташка кулларын куеп торалар, белгән догаларын укып теләк телиләр. Ярыннан аерылган кыз-кыркын, бәбәй табалмаган яшь киленчәкләр, ата-аналарын жуйган ятим-ялпы, юлдан язган өметсезләр, байгышлар ярдәм эстәп Иомры ташка ялваралар. Кашка тау куенындагы Изгеләр куышын Югары авыллар ябып, бикләп тотарга тырышалар, берәр юньсезе куышны ачып ташласа, тау итәгеннән ургылып жил күтәрелә дә ыргылып авыл өстенә барып та жита. «Әһә!» диләр Югары авыллар, «куыштагы изгеләрнең тынычлыгын бозганнар»...

Юк-бар ырымнарга ышанмаган гадел Сөләйман карт, ике тапкыр ялынып Иомры ташның мәрхәмәтен татымаган адәм, бүтән тагын ниңә бара? Ялварырга барамы, үпкәләп каргарга жынамы?..

Зөләйха Чуал ярында озак тормады, кабыл-тибел генә ишегалдына керде, абына-сөртөнә ындырга, бәрәңге бакчасына чыкты. Шунда дәү яфраклы, эре сабаклы көнбагышлар арасыннан Сөләйманын күзәтергә кереште. Карты беразга күздән югалды.

Басманы чыккач та Олы су-бүе куе таллык; язын таллар су иркендә кала, ел саен диярлек шашып-тилереп аккан Олы су тал кәүсәләрен урал, аркан итеп ишеп, гариплэндереп бетергән. Таллардан арырак өянке рушасы, агачларны Сөләйманның ата-бабалары, күпчелеген үл үзе утырткан. Өянкелек чишмә суы төшә торган тарлавыкка кадар бара.

Рушадан чыккач Сөләйман аермачык күренә башлады, ул кабанмыйча диярлек тарлавыкка кереп китте. Аны күзәтеп керфек кагарга базмаган Зөләйханың шиге таралды: Иомры таш янына бара Сөләйманы, мөгаен генә, теге сасы көзән, хәйләкәр тук төлке Мөхәмәт хәбәрнең авырын, чишә алмаслыгын житкөргәндер.

Үчегеп Иомры ташны таудан тәгәрәтеп төшөрмәсен тагын, әллә ни күрерсең... Ялварырга бармыйдыр, уктыр, өмете киселгәч ни дип ялынысың?.. Нинди хәбәр китерде Мөхәмәт?! Хәбәрә авырдыр, югыйсә, ил агасы, зирәкләрнең зирәге, гадел, ярдәмчел, эшсөяр Сөләйман орчык хәтле генә калып үзе ышанмаган Иомры таш катына бармас иде. Зөләйханың Олы су буласы килде, һичшиксез ул, тар басманы үткән картының аягына ияргән кайгы-хәсрәтләрен үзе белән агызып китәр иде... Зөләйханың бер генә минутка, зәп-зәңгәр күктә тирбәлгән гөнаһсыз ак болыт буласы килде, мөгаен ул бөтен ике белән азга гына кояшны каплап картына жиләс жинеллек китерер иде. Зөләйханың хәзерге мәлдә искән жил буласы килде, тау тарлавыгына керә башлаган картының сагышларын үзе белән очыртып китәр иде! Китәр иде дә, урман-кырлар, сарык көтүе утлап йөргән тау киртләчләренә кайгыларын түгеп-чәчеп бетерер иде. Зөләйханың бик азга, токмач кабарып чыгарлык вакытка гына Иомры таш буласы килде, картының кытыршы учлары ташның шадра яңакларын сыйпаганда Мөхәмәтнең нинди яман

хәбәр ияртеп килгәнән аңлар иде Зөләйха. Карчыкның бер арага гына Изге чишмә анасы буласы килде, Сөләйманның арган йөрәгенә ял бирер иде ул, сөөндереп челтерәр, жырлар иде...

Юк шул, юк, искән жил булып та иркәли алмый бүген ул картын, сердәш булып сайраша да алмый, чишмә жыры булып юата да алмый.

Жир димәктән, тагын Габдулласы исенә төшөп йөрәге телгәләнде. Бигрәк моңлы бала иде шул! Кибетче Әсмабикә бер мәлне, нич уйла-маганда, «И Зөләйха, бигрәк моңлы инде бу Габдуллагыз, яшәмәс бу, тәңре ашыктырып үз янына алып, моңлы балалар, вафатларынан соң фәрештәгә әйләнеп, тәңре катында хезмәт итәләр икән»,— дигән иде. Ай тулды, Зөләйха кибеткә кермәде, сепаратка ин актыккы булып барды, Әсмабикәгә юньләп сәлам бирмәде, аның юравын кичермәде...

Бара Сөләйман, тауга менеп бара. Аяклары таш сукмакта, гәүдәсе тарлавыкта чайкала, күңеле кайда икән?..

Бот төбенә чыккан кыяракны, шапшак кулындагы тимрәүне, тавык күкәе булып кабарган олы авыруны дөвалый аладыр да Йомры таш, әллә кай жирләрдә югалып, дөнья давыллары ак сөякләрен ят чокырларда тараткан улыңны Чишмә анасы гына коткара алырмы икән? Янып-ялварып йөрүдән ни файда?!

Әй, Йомры таш, Йомры таш,
Татар башы кебек таш!

— Кө-өш, каһәрләр!

Зөләйха карчык чыдамады, ачык капкадан бакчага кереп тулган тавыкларны пыр туздырып куып чыгарды. Сөләйман карт күренми иде инде...

3. Сөләйман

Зәйтүнә кияүгә чыкты.

Мөхәммәтнең тамыры нык, тирәнгә киткән, башта туйны зур итеп уздырырга, күрше авыллардан туганнарны дашәргә ниятлән-гәннәр иде, инде алдым-бирдем хәл ителгәч, моңарчы басынкы гына тыйнак кына йөргән Зәйтүнә болай диде:

— Нигә алай? Кешене күп жыймыйк... Вакыты да андый түгел, болай да...

Вакыты «Ул!» иде. Канлы сугыш беткән еллар, Жиңү тантанасы йөргән еллар: Күңелләр калка, калкына башлаган тарихи еллар. Ни әйтергә теләде икән Зәйтүнә ярым-йортыга бүлеп, «болай да!» сүзе белән? Кияү буласы Кәримжанның шөбһәле күңелен нидер ачыттырып, тырнап үтте. Ул карышмады, карышырга чамасы бәләкәй иде, егет жүләр түгел, ул Зәйтүнәнән үзеннән күп өстен, бик күп мәртәбәләр көчле икәнән аңлады. Үзе дә төшөп калган егет түгел, артында Мөхәммәт то-кымы дигән даны бар, әмма Кәримжан моңарчы әтисе күлгәсендә, нә-сел-нәсәбенән канат астында яшәгән икән. Моңарчы ул алар сүзеннән чыкмады. Шулай тыңлаучан булу ана сугышта да ярады. Командирлар-ның сүзен тынлый белде егет, кушканны төгәл үтәде, дары төтенен мул иснәгән картрак солдатлар янына сыенды, алардан акыл алды.

Өлкән абыйлары, жиңгәләре туй мәсьәләсендә төзелгән матур планнарының Зәйтүнәнән бер сүзеннән жимерелүен күрөп торсалар да, Кәримжанны аяп, алар да тузынып тормадылар, юк икән, юк! Кәрим-жан әтисенә күтәрелеп бакты, абыйларына; алар да түгәрәкләнеп, тып-тын калып Зәйтүнәгә карап торалар, ник берсе кыеп сүз әйтсен! Төнлә, йокларга яткач, чыбылдык чаршау артыннан әнисенә сак пышылдавы ишетелеп калды:

— Бу кыз, Зәйтүнәне әйтәм, килеп житмәс борын ирләр сүзеннән өстен куя башладымы үзен?

Мөхөммэт көрөк-көрөк арык кулларына башын куеп уйланып ята иде, янәшәсенә килеп ауган карчыгына жавап биреп тормады. Туй ха-кында чыннан да көндөз сүз озайтып тормады, һәммәсен яшьләргә тапшырып, үзе күлөгәдәрәк калырга тырышты. Балалар моны сизде, «әткәйнең картаюыдыр», дип уйлашты алар. Югыйсә моңа кадәр, житди тормыш якларын хәл иткәндә, соңгы сүз һәрчак Мөхөммэт авызында була торган иде. Гәделсез чакларында да гәиләдә аңа каршы тору юк, карышу бу гәиләдә гадәткә кермәгән иде.

Ике як та килешенеп, туй көнә аталып, кунакларның саны билге-ләнгәч, Мөхөммэт инеш буйлап кына Югары очка менеп китте, нияте Чишмә анасына, Йомры ташка сәлам биреп төшү иде. Тарлавык авы-зына житкәч кинәт кире борылды... Борылып карагач Чуал буенда, яшеллек эчендә күмелеп утырган Сөләйман кордашының ихатасы күзгә чалынды... Менмәдә тауга Мөхөммэт...

Шулай иттеләр, туйны гади генә; жырсыз-нисез генә үткәрделәр. Кәримжан табында ялгызы утырды, Зәйтүнә кече якта, яңа әнкәсе ти-рәсендә, аш-су кырында булды. Яшь киленнең уңганлыгын, искиткеч пөхтәлеген, житезлеген, нәрсәгә тисә дә кулы ятып торганлыгын, өч киленне, ике кияүне жете кайнана күзе аша ничәмә-ничә сынап үткәр-гән Сафура тиз аңлап алды. «Малайга алтын кыз туры килде!» дип куанды ул.

Элеккеге солдатлар безаз кәгеп алгач, үзләренә туйда утырган-нарын да онытып, фронтта күргәннәренә икеле-микеле мәзәкләр дә кушып сиптерә башладылар. Сәхәбиләр Әхнәфе, Кәримжанның дустаны, уң аягы бөгелми торган гарип солдат, аракыны калай кружкага мөл-дерәмә тутырып салды да эчеп жибәрде, шунда ук үксеп еларга да то-тынды. Олы кияү:

— Эчкән аракың күз яше булып кире чыга икән, әрәм итмә син аны, эчеп азапланма,— дип Әхнәфне әрләп тә алды.

Әхнәф елады, Кәримжан жырлады. Тавышы әллә ни түгел иде егет-нең, абыйлары, кунаклар, беравыздан: «Кияүне жырлатыйк!»— дигәч кенә баш бирде. Берне жырлады, икене, «Арча» көен башлап ташлады. «Галиябану»ны жырла, «Галиябану»ны!» дип шаулады кунаклар, кияү кеше, тамагын кыргалап, алар сораганны башларга торганда гына кече яктан коймак өелгән коштабак тотып Зәйтүнә килеп чыкты. Хикмәтле мә-зәкләр шунда өзелде, кунаклар дәррәү айныды, Кәримжан шып тукта-ды — Зәйтүнәнең ике күзе тулы яшь иде. Кунаклар кем туенда утыру-ларын аңладылар, яшь киленнең кодрәтен, көчен күрөп Сафура тагын да ныграк хәйран калды. Зәйтүнә азга гына йомшап китте дә, горур ба-сып кече якка керде, күз яшьләрен берәүгә дә күрсәтмәс өчен елмая тө-шөп бәләшсе табын уртасына китереп утыртты. Бүлмәгә хуш ис тарал-ды...

«Малайга кызның асылы туры килде», дип уен дәвам итте Сафу-ра,— ир булып ярый алса гына инде...»

Кырык жиденәң язы житте, язгы матур көннәрнең берсендә Зәй-түнә ир бәбәй алып кайтты. Карт мулла абзыйны туйга чакырмаганнар иде, Зәйтүнә теләмәде, инде бу юлы исем кушарга чакырдылар. «Ил-күз бар, килен, атаң да яратмас, берүк карышып кәефен кыра күрмә»,— диде аерата юхаланып Сафура.

Улы туган куанычтан Зәйтүнә ризалыгын бирде, мулла абзый кил-де, көмеш таж чәче өстенә кара кәләпүшен бастырып куйган, шундый килешә үзенә, сусыл иреннәрен каймалаган көмеш дага сакалы да ипле, сүзләре дә сайланып кына чыга... Бер тәлинкә өреле тавык шулпа-сы ашады, чөметеп кенә ике-өч тапкыр ит капты, сәхәбәләр тормышын-нан риваятьләр, гыйбрәтләр сөйләде, йомры башлы нәни малайга Хәлил исеме кушып кайтып китте. Аңа бер дистә күкәй, бер йомарлам ак май һәм ун сум акча бирделәр. Бик зур бүләк иде болар ул еллар өчен! «Акча бирмәсән дә ярар», дип пышылдап маташкан Сафура Зәйтүнәгә

бер карап алды да тынды, мулла абзыйга акчаны килен сонды...

Кырык жиденен жәенә дә керделәр...

Кайтмады Габдулла, югалды.

«Чакырыйк мулла абзыйны, балабызның жаны кая барып сыенырга белмиңа тилмереп йөридер, рухына корьән укытыйк», дип инәлде Зөләйха. Сөләйман аның инәлүләренә жавап таба алмады. Бер инәлде Зөләйха, ике алынды, өченчөсүндә яшыла күзләрен текәп торды да сәке киезәнә капланды. Сөләйман күп сүзлекке яратмый, бер үк сорауны өч кабатлаганны өнәми дә, кичерми дә иде. Белмиме әллә Зөләйха ничәмә-ничә еллар күзгә-күз яшәгән картының холкын-фигылен?..

Яши-яши холык үзгәрә, диләр, юк сүз, сафсата, үзгәрми кеше, яшәгән саен холкының ятышсыз якларын яшерергә генә өйрәнә, уңай якларын алгарак чыгарып йөртә башлый. Кеше картае, йөзен жьерчыклар каплай, чәч сирәгәя, агара, тырнаклар ярыла, тешләр сирәгәя, колак катылана, тешләр йомшый, бие бәләкәйләнә, күр, жентекләп кара, бөтенләй яңа кеше йөри сыман, ә текәлебрәк карасан кешенен үткәндәге чалымнарын тулысынча табасын. Холык та шулай, бер карасан яңа кеше, әмма ул үзе булып калган, гадәтләре дә шул ук, пырдымсыз-пырдымсыз калган, телгә беткән һаман телчән, малай чактагы кара бүкәй сирәк теш арасынан сүзгә бүген да акчага гына сатып чыгара. Саран бәндә һаман саран бака, тфү, каберен якын булмасын!..

Сөләйманның яшь чагындагы холкы бер дә үзгәрмәде дияр иден, аңа бер яңа сыйфат өстәлдә — яшь бала тавышын яратмас булды.

Ә кырык жидедә балалар гел туа торды, күбесенчә малайлар туа иде. Жир-ана — безнең кодрәтле тудыручыбыз, үзенен кыр-урманнары, дингез-дәръялары, чүл-таулары язмышын хәл итәрдәй ир-атлардан ятим калганын белеп, аналарның карынарына ир бәбәйләр генә жибәрде. Әнә, Зәйтүнә Хәлилен алып кайтты. Әхнәфнен ике игезек улы туды, байтак кешеләрдә, силә-бишекләрдә, кабык арбаларда Югары авылның зәп-зәңгәр өметле күгенә текәлеп кап-кара, сап-сары татар малайлары карап яталар иде...

Сугышка бармаган кылый Минәчнен кызы туу авылда зур бер вакыйга булды. «Синең кызга миндә егет үсә!» дип Минәчне кунактан кунакка йөрттеләр бәхетле Югары авылда.

Әлгә гел малайлар туды, алар хәтәр тавышлар чыгарып жирне-күкне янгырата башладылар. Ирлек куәтләрен ничә еллар файдасыз яткырган, ирлек көчләрен Европа илләре буйлап йөртеп алып кайткан гайрәтле татарлардан көр тавышлы бәбиләр генә туды ул көннәрдә. Сөләйманга да сөенергә, куанырга иде дә, юк, бәби тавышына, бала чырчуына күнә, күнәгә алмады.

Ул урам буйлап түбән очка төшеп бара...

Тәрәзәләр ачык, урам капкалары бәбәй арбалары кереп-чыгып йөрсен өчен абылмаган, агачлардан төшкән куе күлгәләрдә кабык гөм-бәзле жинел арбалар... Тәрәзә жиләсендә эчтә, ак чүпрәкләр белән томаланган үрмә бишекләр. Зар-моң түгелгән әби-сәбиләр ирененнән бүген бишек жырлары агыла... Күпер төбәндәге ямь-яшел чирәмлектә сап-сары каз бәбкәләре белән рәтән исәйгән малайлар тәгәрәшә...

Үз очыннан ипле генә атлый башлаган Сөләйманның адымнары кинәт үзгәрә, аяклары кылдый-былдый адашып як-якка каерылалар. Я бер тыркыкка кереп китә карт, я икенчесенә, кая сөрлексә дә, кая барса да, бөтен жирдә — бала тавышы, бала-чага чыр-чуы. Бала тавышы чыгарып авыл өстеннән торналар уза, койма казыкларына кунган каргалар да бүген бала булып кычкыра. Чыпчыклар да балаларга ияреп бертавыштан сөенечле чыркылдашалар. Чебиләрен ияртеп капка астыннан чуар тавык чыга, чебиләр аңа бәби-малайлар булып күренәләр...

Белә, бала тавышы яратмау иң зур көферлек, оят, хурлык. Кеше белсә адәм тәганәсенә калырсың, мәртәт дип атын чыгар...

Нишләсен соң бичара ятим карт? Кое янында яшь киленнәр үчти-үчти бәбәй сөя, бәбиләрен бер-берсенә күрсәтә-күрсәтә мактанышалар, тешләрен санылар, учтан-учка күчереп авырлыгын сыныйлар. Урам эскәмияләренә тезелешкән карчыкларның арык тезләрендә, карлыгачлар булып малайлар тезелешкән. Картлар анә намаздан чыгып киләләр. Алар да алла турында түгел, бала хакында сөйләшә. Сугыш елларында авылның бик күп хәсрәтен өлешчә үзенә алган карт хәзрәт Минһажетдин тәмам яшәреп китте, ул хәзер көн саен диярлек бәби чәенә йөри, угыз коймага ашый, сөннәткә утырта һәм көн саен улы буып кайткан солдат кашында чаж да чож бритвасын үткенли...

«Сүзеңнең кадерен белергә теләсәң, теленнеч урынның бел!» дигән кагыйдә белән яшәгән Сөләйман бөтенләй диярлек телдән калды. Карчыгы Зөләйха белән ни сөйләшсәң, уе кая таба гына тәгәрәсә дә, гел Габдуллага барып туктала. Юктан гына башланган әңгәмә дә аңа барып ялгана.

Беркөн тавыклар яман да кытакларга тотынды. Элек булса «һава үзгәрергәдер, мөгаен», дияр иде. Юк бит, Зөләйханың тиктормас теле сүзләренә бер якка тәгәрәтә башлады.

— Сина әйтәм!.. Исендәдер, Жәббарлар бер елны Чаллыдан кунакка кайтканнар иде. Тау башында тары уңган ел иде. Бик тере, бик шук малайларын иярткәннәр иде. Аты кем иде соң әле үзенен?.. Ярар, анысы онытылган. Арбага төялеп печән әйләндерергә барган идек. Көне шундый матур иде. Кайткан теге шук малай әллә кай арада тавык оясына менеп тә киткән, итәген тутырып күкәй алып төшкән. Ә тавык ояларына безнең Габдулла хужа. Бер дә, бер дә тынгылык бирми иде ояларына, гел кармап, гел тикшереп тора иде. Кунак малаенның үзеннән алда күкәй жыеп төшүенә гарьләнде бит, әй. Елый да елый, һич тыяр эмәл юк. Яшертен генә төз лапаска менеп, күкәйләренә таратып, көчкә көйләдек малайны...

Менә сүз дисәң сүз! Хан заманында килгән кунакларны, аларның пәри арбасыннан төшеп калган малаен телгә алгач, нигә Габдулланы китереп кыстырырга инде?!

— Безнең Габдулла жылак түгел иде, хәзер генә ул, бала-чага сытык күкәй булып жыларга гына тора...

Чәйләп утыралар иде, үзеннән-үзе чәйнең яме, авызың тәме китте. Сөләйман ишегалдына чыкты, ары каранды, бире каранды, эш табалмагач, таш амбарының тимер ишеген ачты һәм сискәнеп куйды: салкын эңгердә аңа таба әллә ничә пар күз карап тора иде! Ул авыр тимер ишекне шапылдатып япканын абайламыйча да калды, беравык, куркуын үткәреп торгач, тагын ишекне ачты. Ишек ярыгынан аңа ияреп көн яктысы керде һәм ул түшәмне терәткән сөян баганага эленгән йөгәнне күрде.

Каеш йөгәнне оланына дип Сөләйман үзе теккән иде. Үзе жизләде. Жиз тәймәләр тоныккланган, авызлык тимере күгәрә башлаган. Ул тезгенне тартып-тартып карады да йөгәнне буш бурага ыргытты, чыңгылдап, сызланып барып төште йөгән... Йөгән жизләрен яшьле күз дип күрә башла инде... Зөләйханы сүккән була тагын, ә үзе, ә үзе...

Жил сырпаланып үтте. Көн кичегеп килә иде, күкне жинелчә болытлар каплаган, офыкта куерып-тыгызланып болытлар астында алсу пәрдә — шәфәк кызарып-янып тора. Ул, учын ак кашлары өстенә куеп, батып барган кояшка карады һәм «шәфәк нихәтл» матур булмасын, барыбер сүнү, үлү инде», дип сызланды.

Көтү иртәрәк кайтты бугай, урамда бала-чага йөгәргәнә ишетелде, сарык бәрәнәре бәзләде, олы имчәкләрен селлин-селлин селтәп сыерлар кайтты.

Жил сизелерлек көчәйде, капка шыгырдады, «Изгеләр куышына кагылганнар бугай!» дип пошынды Сөләйман һәм үз уеннан үзе куркып китте. Ыбыр-чыбыр ырымнарга, юк-бар юрауларга элгәре бер дә ышанмый иде карт, хәзер кинәт үзгәрде, шикчел, вакчыл, куркак кешегә әй-

ланеп китте. Кем ача Изгеләр куушын? Малай-шалай дисән, берәүнен дә әлегәчә тотылганы юк. Әллә күкләр эшмәе, тәңре кодрәтеме? Жил чыгарып күкләр Югары авылларга бер-бер әмер китерәләрме? Шоммы? Хәбәрме?

Көтү каршыларга Зөләйха да чыгып китте, мышлап кайтып кергән сыерга ашлы су эчертеп, аны лапас астына куып кертте. Сыер жиленен жиз комгандагы жылы су белән кат-кат юды, корытып сөртте һәм чиләк төбенә сөт тамчылары сызылып төште... Эш юкта эш табып, Сөләйман сыер койрыгына сарган тигәнәкләрне чүпләргә кереште. Сыер бу хәлне яратып бетермәде, ахрысы, ике-өч тапкыр койрыгын сыртына тидереп алды.

— Сина әйтәм! — диде Зөләйха.

— Нәрсә? — Бу юлы Сөләйман карчыгының ишарәсен аңламады.

— Тигәнәгеңнең чаты сөткә төшә күрмәсен.

— Төшсә, сөзәрсең.

— Чаты бик вак була аның, тигәнәкнең.

Сөләйман карышмады, учын-учка ышкып, бер читкәрәк китте. Кичке болыт дүлкыннарын кисеп-кисеп уйнарга чыккан карлыгачлар выж-выж килеп һаман аскарак төштеләр, картның колак төбеннән ике-өч тапкыр йомылып үттеләр дә лапас өрлекләренә ябышкан сандык-ояларына кереп югалдылар. Ни хәбәр китердегез сез, кошкайлар?.. Кичке жил, син ни сөйләсәң? Кара-кучкыл болытлар, сезнең канатларга нинди хәбәрләр утырып килә?

— Хайваннарны абзарга ук кертәсенме әллә, сина әйтәм?

— Жиле көчәя. Кертсәм дә кертермен шул.

Жил төне буге тынмады, бертуктаусыз улады, ярысып-ярысып тәрәзәгә килеп орынды, өй ышыгынан, түрдән урын таләп итте. Бер өлгенәң замаскасы купкан икән, пыяласы селкенеп тора, Сөләйман карт торып зәгыйфь өлгене мендәр белән бастырып килде. Хәзер уч төбә хәлгә пыяла табармын димә, энә ич, Шәкүр ни сөйләп китте: «Европада тәрәзәләренә пыялалы итәр өчен дә ун ел кирәк булчак әле, ким түгел!» диде. Ун ел, ун ел...

Жил-давыл төн ката агачларны талады, моржага кереп бөтерелде, әллә нәрсәләренә вата-жимерә ишегалдында туктаусыз буталды...

Бәрәңге ызаннары олы суга барып житәм дигән урында Сөләйманның нәни генә агач бакчасы бар. Янбакчада карлыган, крыжовниклар, шомырт агачлары куерып утырса, арт бакчада өч нарат, өч ак каен һәм өч бөртек кенә чыршы үсә. «Утыртма каен, — диде ана бер мәлне Мөхәммәт, — урыс агачы бит ул!» «Мин каен үсә торган жирдә яшим», дип өзеп җавап бирде Сөләйман. Каеннар шәп кенә үсеп, ныгып китте, нарат белән чыршы да алардан күрмәкче калкынып, ныгып маташалар. «Нигә алар өчәр генә?» дип кызыксынды күрше-күлән. Бусына Сөләйман җавап бирмәде, аңлаганга болай да аңларлык: өчәр-өчәр өч жирдә... Берсе кызы Разияныкы, икенчесе Йосыфжанныкы, өченче оя оланына, төпчегенә адарынган.

Гаҗәп бер уйлассаң, кәтәнә Разияга багышланганнары да егет-агачлардан калышмый, төп-төз булып үсеп маташалар. Йосыфжанныкылар нәзегрәк, озыннар, оланга билгеләнгәннәр төптән юан чыгып, киңәеп, шәбәеп, бик озакка тууларына ышанып күзгә иркәләп утыралар. Өчесенен дә тамырлары, кәүсәләре монда, ә үзләре кайда?

«Нигә бәрәңге жиреңне эрәм итәсең?» диде берзаман Мөхәммәт.

Эрәмме, юкмы, анысын Сөләйман үзе генә белә...

Агачлар ул көткән, ул өметләнгән балалар кебек нык, зифа, ин мөһиме, алар һәрвакыт янда, ыңдыр түрендә, печәнгә лапас өстенә менсәң дә, талын жилдә чайкалышып утыралар, бакчага көл түгәргә чыксаң да, алар сине гөҗләп сәламлиләр...

Язын каен яфракларынан сабый чак исе килә, тереклек исе, яшәү исе килә. Моңайган чакларында Сөләйман агачларга рәхәтләнеп, эндәшә...

Вахыт аккан саен жил котырынды өй бүрэнэлэре мүклэнгэн, сыланган жеклэренин атылып чыгардай селкенэлэр, гүя каядыр китэргэ ашкынып, улай, көрсөнэ, юлга чыккан пароходлар кебек аваз сала, хуш-лаша... Мич арасында бертуктаусыз шәүлэлэр би, аларнын аяк тавышына кадэр ишетелеп китэ. Идэннэр мыдыр-мыдыр гәпләшэлэр, йөзлэгән аяк эзлэре урын өчен талашалар, тыенкы гына ызгышалар. Сәке бер яктан икенче якка сабыр гына шуып бара да, урын үзгэлэгәнне яратмыйча, кире кайта. Ишегалдында пәри туге булып иске себеркелэр, төпсөз илэк кысалары, тәти ватыклары тәгәри, йөз ел кузгалмаган тишек казан шыңгырдап, барабан булып бәргәләнә башлый...

«Өй искерде, йорт-жир бетәште»,— дип офтана да борылып ята Сөләйман карт,— ә яңасы кемгә кирәк? Сары маңкалы «чаплашкалар-гамы»?!

Покламады диярлек Сөләйман, Зөләйха торып «колһуалласын», «ләхәүлдес» укып юшкәне япканны да ишетте, лыштыр-мыштыр мич арасында уралуын да абайлады, дашмәде генә.

Таң алдыннан яңгыр сибәләп узды, иренеп кенә еракта күк гөрселдәде, тагын бер дөбердәп алды да тынды. Тып та тып йөргән сәгать тавышын ишетте Сөләйман, йөри икән, карт гомеренең өметсез, чарасыз минутларын санаучы давил, гарасат та туктата алмаган икән.

Ул торып чыкканда ындыр ягыннан комганын тотып Зөләйха килә иде.

— Сина әйтәм...— диде ул.— Бәрәңге сабакларын жил аударган.

Сөләйман аны ишетмәде, ул урам якка чәчрәп авып төшкән капкага карап каткан иде. Ауган капканы жирдә аунатасы килмәде аның, кулларын төкерекләп, кызарынып-бүртөнөп капканы күтәрөп торгызды да койма баганасына илтеп сөяде. Капканың ике баганасы да төптән череп, муртаеп кырт сынып чыккан иде. Ауган капка янында озак юанмады Сөләйман, ияк астын кашып бер көрсенде дә, кәгазь калынлыгы гына чыланган туфракны иске резин галуш белән сыта-сыта Олы суга таба, ындыр түрө бакчасына китте.

Әһә, нарат, чыршыларга берни булмаган, жил тимәгән дә кебек аларга, ә каеннар, каеннар... Сураеп, сузылып үсеп киткән Йосыф-жан каенын жил нәкъ биленнән сындырган, Разия каенының дәү генә бер ботагын каерып төшергән, Габдулла каены гына, төптән юан чыкканы, төне буге жил белән рәхәтләнеп тартышкан шикелле лепердәп утыра. Ботагына кунган кош сайрый! Сөләйман карт кош сайравын ишетеп шып туктады да ипләбрәк бара башлады. Кош нәни күзләрен уйнатып бер карады да очып китте.

Артбакчадан Олы суга чыгып йөрер өчен тар гына капка калдырган иде Сөләйман, хәзер ул шуны ачты, Олы суның иртәнге сәламен тыңлап, елга ягына колагын куеп торды, басма аша бүген житезрәк чыкты, ашыкты, гарип, бөтеренке гәүдәле таллар янында да тукталып торды, биле авыртып китте, кулын билгә куеп, күзе белән тирә-якны тентеп-капшап тагын атлады. Өянкелэр арасына барып керде. Әй, тураган икән аларны жил! Беләк юанлыгы ботакларны сындырып-талап бетергән, ятим ботаклар белән сукмак үзе дә, сукмак яннары да түшәлгән. Шәрә диярлек калган талларны күргәч, карт ахылдап куйды. Жилнең иң хәтерә кызыл талларга килеп орынган икән, юан-юан ботаклар сынып, каерылып, төп кәүсәдән аерылырга теләмичә, төрлесе төрле якка жилгә иелгәннәр, сөрлеккәннәр.

Татарның һәр агачка төгәл мөнәсәбәте бар:

- Имән кебек ирләр,— ди ул.
- Яшь кызлар сыман зифа каеннар,— ди.
- Каен кайгылы агач,— дип тә өсти.
- Куркак усак.
- Кире беткән карама...

Ә тал агачына татарның мөнәсәбәте бүтәнчәрәк, моңлы, сагышлы.
«Таянып яд итә торган талларымны кискәннәр», дип жырлый татар
күнеленә сагыш кошы килеп кунганда...

И тал нечкә, тал нечкә
Талдин билләрен нечкә,
Талдин нечкә билләренне
Үстердең үкенечкә...

Бусы егетләр, йөрәк авазы. Габдулла да бер тапкыр Зәйтүнәгә шушы жырны жырлаган иде түгелме? Кайда ишетте соң аны Сөләйман? Ә-ә, шушы ыңдыр түрөндәге бакчада утыралар иде ич алар! Ул, сәнәк-тырма алып төшөп, сынган ботакларны жыештырып, ялганырдайларын бәйләп куярга булып, ашыга-ашыга кайта башлады да басманы чыккач сискәнеп туктап калды. Чү, баягы кош сайрый, сандугач! Сандугачны сирәк кеше күрә, күрә икән, билгегә ул, я хәбәргә, кайчагында көенечкә, күп вакытта сөөнечкә дип белә иде Сөләйман, илләп кенә, иелеп килә-килә бакчага карады. Сандугач! Габдулланың жилгә-давылга бирешмәгән каенына кунып сайрый...

Бизаннар буйлап, ауган бәрәңге сабакларын турайта-турайта, кулына ябышкан балчык кискәкләрен селкеп бирегә таба Зөләйха төшөп килә иде. Сандугач аны күрдә дә очып китте.

4. Зөләйха

Зөләйха гөбедә май яза. Сөяннән ясалган шомә, хуш исле гөбесен ике тезе арасына кыстырган да атлавычын бер жайга гына аслы-өсле йөртә, атлавыч лыпырдап аска төшөп киткәндә бер-ике тамчы сөт аның битенә килеп куна. Уң як чигәсендә ярты ясмык хәтле генә көрәнсу мине бар аның. Битенен аклыгын, матурлыгын тагы да бизәр өчен махсус кунган миң, ана да сөт тамчысы килеп кунган...

Төне буге ул давыл үкерүен түгел, картының борсаланып, бәргәләнеп кыйналуын тыңлап ятты. Жилне, моржа улавын өзек-өзек ишеткәләде, тәрәзә пияласының үзәккә үтеп зенгелдәвенә дә исе китмәде, картының көтелмәгән хәрәкәтләрен, уфылдавын, көрсенүен тоеп, аның өчен янып төн чыкты. Сөләйманның хәлен аңлый Зөләйха, булыша гына алмый, авыр чакта иренә ярдәмгә килә алмавы аның рухын изә, кешелеген кечерәйтә иде...

Атлавыч эшкә күнеккән кулларда житез йөри, бер төшә, бер мәнә, ап-ак гөбе селкелергә дә өлгерми кала, бисмилласын әйтеп тотынгач, буыннары ызыла, бүтән чакта сызлаган кулбашлары, бил, терсәкләр онытыла, Зөләйха машина кебек эшли дә эшли. Гөбедә аска-өскә йөргән атлавычның тавышы тоныклана, сөт бер чаклы куера да кинәт сыеклана, борынга әче эйрән исе бөркелә, май төшә. Өйалдыннан елтыр бүксәле, озын муенлы кринкене алып кереп, эйрәнне шуна агызгач, Зөләйха эшенең олысына, тантаналысына тотына. Эйрәннән бушаган гөбегә сап-салкын чишмә суы тутыра, гөбене су белән чайкатып, сап-сары, хуш исле майны учлап-учлап алып йомарламнарга тәгәрәтә. Мае дүрт йомарлам булды, сьердан уңдылар, сөтө куге, кайнатып суытсаң ике бармак калынлыгы каймак утыра. Гел-гел кайната гына алмыйлар, налоглары түлләп бетмәгән, заем акчасын да май саткач илтеп бирәсе, йон тапшырмаган, күкәй, и-и, дүрт имчәккә карт белән карчык кына ябышып ятмыйлар, тагын әллә кемнәр, әллә ниләр килеп тоташкан әле ана! Алай да каймаклы сөттән өзелми Зөләйха, бер чүлмәкне базның иң суык жирендә тотып, белмәссен, берәрсе кайтып керәсе булса...

Зөләйха тына белми, энә самавыры бу ата башлады, кайнарлап гөбене юып чоланга чыгарды, атлавычын корытты, ары килде, бире чапты, берзаман исенә килсә таң калды, һай аллакай дигәнәң, яна

язган, иртәнгә чәйгә генә тотармын диен майны сары май итеп эретеп тә бетергән. «Менә сантый, менә тинтәк баш, алты-биш! Ни дин эреттем мин моны?»

Аптырады, йөдәдә Зөләйха, ахыр чик, исенә килде, башына бер уй төште: «Балаларның берәрсе кайтып килүенә түгелме, ходаем!» дип үз-үзен юатты.

Шактый озак юанды Сөләйман, сынган, таланган ағачларны көйләп йөри бугай, ул югында он иләп куярга да өлгөрсә...

Зөләйха амбар ишеген киң ачып, жылпучын яктыга таба тартып, он иләргә кереште. Аз гына солы оны бар иде аның, күрше Латыпны-кылар атлы эшкә йөргәндә солы да ияртеп кайта, бүтәнне дә, онны да шулардан ак майга алыштырып алган иде. Шуны арулап, иләп куярга булды. Или-или, иләгенә кулын ышкып карый, бер бөртек көрпәсе, чүп-чары ияреп калмый моны! Солы оны иләгәндә жиз иләктә учы-учы белән әрсез кылчык бөялөп кала торган иде дә, ни булган, солыныкы дин бүтән төрлө он алып чыкканмы әллә бу тинтәк? Зөләйха онны иснәп-иснәп карады, учында төкерекләп изеп бакты, ихлас солы оны! Шунда гына исенә төште, узган атнада, жомга көн «берәрсе кайтып керсә, коймак изәрмен», дип онны иләп куйган иде ләбаса, онытылып китеп тагын иләккә ябышкан!..

Ул юк эш белән амбарда маташкан арада карты кайткан да лапаста нидер эшләргә жыенып йөри башлаган икән. Тәртә астына бүкән кыстырып капка баганалыгы имән кискәләрне кузгатырга азаплана бу, тырышатырыша, я тәртәсе шуып чыга, я бүкәнә читкә тәгәри, кузгалмый гына авыр имән баганалык.

Уң яктан кереп карады, сул яктан килде, көчә бетеп имән-кискә өстенә менеп утырды, озаклап мангаен корытты.

Бик чыгар иде Зөләйха, атылып барып житеп хәленнән килгәнчә картына ярдәмләшер иде, ярамый, Сөләйманның кырку холкы ирләр эшенә тылкышырга рөхсәт итми. Бер-бер эшкә тотына икән, үзе генә булсын! Берүзе!..

Бер чакны шулай Карама куыш урманындагы аланга печәнгә менделәр. Аларның пае шунда, юлга якын гына урында иде. Чабып, әйләндереп, кинтереп, күбәләп кайтканнан соң Сөләйман мөлаем генә тавыш белән карчыгына эндәште: «Синә әйтәм!.. Бу аның «әйдә, жыен, йөк өстендә торырсың», дигән әмере иде...

Сугыш башланган, балалар таралышкан ел иде. Камыт-аркалык жыештырып шактый озак изаландылар, печәнгә барырга сонгарак та калдылар. Юртып диярлек бардылар, төяделәр. Зөләйха йөк өстендә торды, картының боек күнелен күтәргә теләп: «Синә әйтәм!..» дип эндәште. Бу аның: «Мал-туарның бәхете бар икән, бигрәк затлысын эзерләгәнсең курмының, тукранбаш та сарут кына!» дигән мактау сүзе иде. Зөләйха карты астан биргән печәннен учмасын да коймаска тырышып эшләде, бастырыклагач тарма белән тарап караганнар иде, ник бер бөртек үлән коелсын! Кузгалдылар, баралар, баралар, урман авызы ерак та түгел инде, яңгырлар бу арада еш яумаса да, урман юлы шактый дымлы, чокырларда караеп лай ята, суы чопырдап торган тирән генә чокыр янына барып житкәч, Сөләйман билендәге бәләкәй балтасын тотып бер уңга кереп чыкты, сулга каерылды, вак-төяк куакларны кыеп төшерде, тезгеннән алып атны уңга борды. Күчәр башлары ағачларга тиеп-тиеп китсә дә, жайлы гына баралар иде, инде юлга чыгабыз дигәндә, бия кинәт башын чөеп жибәрде, койрыгын яу кырындагы байрак кебек уңга-сулга жилфердәттә. Аннан кушайклап тибенергә, сикерергә тотынды. Зөләйха «Синә әйтәм!» дип кисәтергә дә өлгөрмәде, шашкан күк бия арт аякларын терәп алга ыргылды һәм алда торган Сөләйманны егыптаптап юлга чыкты. Чыкты да кинәт борылды, кендек оясынан атылды, арт арба печәне-ние белән сулга янтайды, авып та китте.

Куелыктан үткәндә алар шөпшә оясына юлыкканнар икән, шөпшә-

нең дә ниндиә әле, бармак-бармак эресе, явызы, -бусан дип йөртелә торган ачкүзе... Бусаннар тирә-юньне тутырып выжылдап оча башлагач, Зөләйха коты чыгып, ак-караны аермыйча битен каплап алга чапты. Ә Сөләйман, Сөләйман... Егылса да тезгенне кулыннан ычкындырмаган, берәз сөйрәлеп барган да, хәзер дүрт аякланып торып маташа... Нинди кыдрач, көйрәк кеше булса да, Сөләйман мал-туарны рәнжетми иде, атларга олы хөрмәт белән, иркәләп эндәшә торган иде... Хәзер дә күк биянен йомшак янакларын сөеп атны тынычландырды... Зөләйхага бер генә сүзен әйтте:

— Сиңа әйтәм...

Сирәк очрый торган хәлгә юлыкканга күрә, Зөләйха картының ишарәсен аңлап житкәрмәде, качкан жиренәрәк кайтып, картының күзләренә карады.

— Сиңа әйтәм... Алгарак бар да көт мине, беркөн үткәндә пешкән бөрлегәннәр күргән идем, сыйлан,— диде Сөләйман.

Зөләйха инәлеп: «сиңа әйтәм!..» дип әйтеп карады, бу аның «бер башына авыр булыр ла, булышыйм!» дигән үтенече иде, нәтижәсе булмады, Сөләйман, аның барлыгын күптән оныткан кебек, эшкә тотынды, бастырыкны чишеп печәнне ауган арбадан бушата башлады.

Зөләйха кайнар күз яшьләрен коя-коя, күз бәйләнгәндә, карты әйткән уйсулыктан бөрлегән эзләп карады, тапмады...

Сөләйман йөкне бушаткан, арт арбаны алгы күчәр өстенә менгереп утырткан, печәнне төягән, бастырыклаган, шактый торып, күз бәйләнгәндә генә күк бияне йомшак кына каулап урман авызына килеп житте...

Нигә булышырга рөхсәт итмәде икән? Әллә ирлегенә көч килдеме, хурландымы, арба аударуны көчсезлеге дип санадымы, Зөләйха белми дә калды, сорарга базмады...

Зөләйханың мең сынаганы, йөз ялгышканы булды, яши-яши ул бер иманны ныгытты: «Тиешле-тиешсез чакта кул арасына кермәскә!», «Вакытсыз чакта аяк арасында уралмаска!», «Артыгын белмәскә», «түзем һәм чыдам булырга». Шушы кагыйдәләргә тугрылык саклаганда гына Сөләйман кебек ир белән яшәп була. Ә Сөләйман... Мөхәммәткә ачылып китеп бер мәлне: «Минем Зөләйха кебек йөз хатын белән яшәп була!» дип ычкындырган иде, соңыннан үкенде: хатын-кызны тәнәннән жаны чыкканда гына мактарга ярый...

Капка баганалык имәннәрне кузгатырга чыгам, дип юкка гына очына Зөләйха, егәрә ташып тормый, яше дә житәрлек, бер кулы да гарип. Анысы болай булды...

Егерме бернең ачлыгын Югары авыллар авыр кичерделәр, ачлыктан интекмәгән гаилә калмагандыр, Ярый, Зөләйхаларның сыеры бар иде, ул мал акыллы, сөтләч һәм юаш иде. Бер чакта да көтү каршысына чыкмадылар, кола сыер, имчәкләрен як-якка горур чайкап, мөгри-мөгри кайтып житәр иде, жыл капканы сыңар мөгезен чайкап ача, болдыр баскычы каршысына килеп Зөләйханы дөшөп чыгара иде. Савуы да рөхәт иде аны! Имчәкләренә тотынуга кулны тинсез рөхәтлек биләп ала торган иде. Шул кола сыер коткарып калды аларны...

Әле Габдуллага яшә тә тулмаган, көзгә кәргән мал, иртән ипи пешерделәр дә өйдә эссе дип йокларга чоланга чыктылар, бишкене дә шунда чыгардылар. Бала астын карарга дип уянган Зөләйха, шылт иткән ят тавыш ишетеп Сөләйманына дөште. «Сиңа әйтәм...» Тавыш сангырау гына тагын кабатланды, икесе дә торып утырдылар, өйалды астында кемдер бар иде. Мал йөрер чак түгел, этләре юк, таң яралып килә, чоланның бала учы хәтле генә карындык тәрәзәсеннән саран гына яктылык агыла, тавыш тагын кабатланды. Агач караваттан Сөләйман идәнгә сикерде, аның күлмәк жиңенә Зөләйха килеп ябышты. Сөләйман ап-ак күлмәк-ыштаннан, яланаяк, тын тартырга да тыелып, чолан ишеген ачты, ишек катындагы биек эскәмиядән ялтыр йөзле, үткен юныш балтасын алды.

Чолан турында, аста, аларның нәни генә базлары бар, ашыкканда, көзләр салкынга борылганда алар, «гел-гел менеп йөрү була», дип кар базына төшөп тормыйлар, нәрсә-караны, катык-сөтне өйәлдә асты куышына гына төшөрәләр. Сөләйман өйәлдә келәсен балта очы белән күтәрдә, аллы-артлы икәүләшәп ишегалдына төштөләр. Карасалар, ике шәүлә өйәлдә асты тактасын каерып ташлаганнар да тишкәктән нидер чыгарырга маташалар. Каракларның тышкы яктагысы, ишек шыгырдаганны ишетеп, читән аша урамга элдерде, икенчесе куш куллап чүлмәк тотып такта арасынан кысылып килеп чыкты... Сөләйманның балтасы ялтырады, чүлмәк жиргә төшөп көлгә әйләнде, татлы ис бөркөп жиргә катык акты. «Кичтән генә оетып төшөргән дем!» дип уйлады Зөләйха. Угрының баш очында балта ялтырады. «Кулыңны чабып өзәм!» дип кычкырды Сөләйман, нык кычкырды. «Чапма!» дип ирәдә Зөләйха беренче тапкыр иренә каршы төшөп, «Чаба күрмә!» Шулай диде Зөләйха һәм үз куллары белән каракның дерелдәп торган кулларын каплады. Арага кысылган карчыгына ачуы чыгып, ярсуы кабарган Сөләйманның балтасы һавода бер сызгырып алды да Зөләйханың сул беләгенә барып керде. Сөяккә кадәр төште, чәчрәп кан чыкты, катыкка буялган угрының битенә, яңакларына ал яулык төште, «аһ!» дип ыңгырашты Зөләйха... Сөләйманның шикәрдәй ак күлмәк-ыштаны да канга манчылды. Ул арада Зөләйха үң кулы белән яулыгын йолкып алып ярасын кат-кат урады...

Сөләйман исенә килеп лапас почмакларынан үрмәкүч пәрәвезе алып килде, ярага агач череге сибеп кат-кат бәйләделәр...

Бәдри Камалы ничек, кай арада чыгып ычкынгандыр, Зөләйха белән Сөләйман искәрми дә калдылар. Ул арада Габдулла тавыш бирде, чоланга керделәр...

Канның һаман саркып торуына борчылып Сөләйман Зөләйхасын иртәнге чәйдән соң Зәй больницасына алып китте. Зәйдә врач булып бик абруйлы, бик һәйбәт, татарча татарлардан да оста сөйләшә торган, заманында Польшадан сөрөлгән Сигизмунд Вжесневский эшли иде. Сугыш алдыннан каядыр алып киттеләр дә башын югалттылар бахырның. Лида һәм Валя исемле кызлары гына калды...

Зөләйханы шул карады, ярасын нечкәләп эшкәртте, бәйләде. «Абыстай, ни булды?» дип сорады. Зөләйха коелып төште, «сиздә әйтәм!» дип ышыле күзләрен тутырып Сөләйманга карады. Бу аның: «Төшендер, зинһар, ир кеше бит син! Аңлат духтырга, ничек итеп мин чит ир-ат каршысында авыз ачарга кыйыйм?» дигән аңлатмасы иде. Сөләйман да аңлатып тормады, дәрәсән сөйләргә базмады, ялган сөйләсе килмәде. Дәрәсән әйтсә, Бәдри Камалын өтермәнгә тыгулары бар иде... Поляк революционеры Сигизмунд Вжесневский акыллы кеше иде, ул күпләрне сүзсез дә аңлый, сүзсез дә кайгы-хәсрәтләрне, бәхетсезлекләрне аңлый ала иде...

Бичара Камал! Байгыш. Кушаматлары ук «Кытлык», «Кытлык Бәдри» иде аларның, ашарына беткәч кая барсын, кичә Зөләйханың катык оетканын да, өйәлдә астына төшөрөп утыртканын да күрөп торгандыр инде...

Шунда Зөләйха кулына Вжесневскийның име килде, кулы төзәлдә, жөйләнөп торган эз генә калды...

Эш тотканда әллә ниләр уйламыйсың, эмма эз генә тик торганда да башның тамырларын уйларның төрлесе били, нәни генә вакыйгалар да, яңача мәгнәгә алып, күз алдыннан тезеләп үтәләр. Олыгайды Зөләйха, таушалды, көянтә-чиләк белән су алып кайтса, күз аллары караңгылана, башы әйләнә...

Имән кискәләрне кузгатырга тотынган картына булышырлык хәле дә, дәрт-дәрманы да юк... Карты да йомшаган, бирешкән, тагын тәртәгә тотына, юк, имән баганалыклар кыймшанып та карамыйлар...

Шунда, шул мизгелдә аның күнеленә яна уй, яман уй, эшәке уй килеп кунды: «Әгәр мин картымнан алда үлөп китсәм!» дип уйлады

ул. Сискәнен ките. Көтөлмәгән рсез уй аның буынын алды, ул, татар карчыгы, карты имән баганалар белән бергә-бергә көрәшеп ятканда сәкәгә барып ятты...

Үлөп китсәм?... Ул бичара нишләп, кая барып, кем кулында калыр? Кем кулыннан үтәр? Соңгы сулышында каны качкан иреннәренә, карчыгына бары тик ягымлы сүзләр генә багышлаган иреннәренә кодрәтле, серле Йомры таш яныннан, жирнең үзәгеннән тибеп чыккан чишмә суын каз канатына манчып кем тидерер? Әйе, хәле барында өс-башын карар, мунчасын ягар, аш-суга да кулы килешер, тамагы ач булмас, мәгар жаны ничек түзәр? Пар сандугач булып, гомер буге бер жайга сайрашкан жаннар кап урталай бүленгәч, ул ничек яшәр? Олы су буйларына юкка гына төшөп йөрими ул? Кодрәтле Йомры таш ягасына уйнап кына барып баш орамы? Басма уртасына кереп су агымын тиктәскә генә күзәтәмени? Оланы турында уйлый ул, төпчеге, Габдулласы хакында уйлый. Йосыфжан бу дөньяда юк, ул мәңгелеккә күчкән, ырыны жәннәттә булсын, авыр туфрагын жиңел ит, яраббиде. Тәмуг газлаплары белән интектермә... Габдулладан ул картлык бәхетке көтә иде, ул яшәсә бик озак еллар көчәндә яшәр кебек тоела иде. Төпчеге — Сөләйманның якты өмете, киләчәге, тормышының моңлы матурлыгы, горур мәгънәсе иде. «Ходайның күзе якты булсын, шулай икән, безне ташлама!» дия иде ул кайчакларда.

«Синә әйтәм, Габдуллабыз исән-аман кайтып өйләнсә... Балаларны да күбрәк алып кайтсалар...» дип өзмәс хыяллана иде Сөләйман. Мондый чакларда да Зөләйха картына: «Синә әйтәм!..» дип кенә әйтә ала иде. Шушы ике гап-гади сүздә Зөләйханың бөеклеге, инануы, иманы, өмете, фәлсәфәсе, жаны сыеп бетә торган иде. Шушы сүзләр ярдәмендә алар тулысынча аңлаша алалар иде.

Ике сүз!..

Бер-берсә өчен яратылган жаннарны тотыштырырга житмиме әллә?

«Синә әйтәм!» Габдулланың киләчәге дә, алар капкасын ачып керәчәк киленнең киләчәге дә, аннан туачак таза, сәламәт балалар да сыйды шушы ике сүзгә, якты өметләрен алыштырган кара сагышлар да шуңа сыеп бетте... Киленнен, әлбәттә, Зәйтүнә буласына һичбер шик-шөбһә тотмыйлар иде алар. Габдулла белән Зәйтүнә кушылсалар, картлар киләчәккә карап әжәл, үлем хакында түгел, балалар, бәбиләр, үлемсезлек турында гына уйларлар иде.

Шулай итеп, Зөләйханың күңеленә үлем сүзе дә үтөп керде... Әйе, көннәрдән бер көнне тәңредән әмер житеп, Зөләйха жаныннан аерылса?! Бүгеннән аның газиз карты терәксез калачак, көндөз кояшы, төнлә ае сүнәчәк. Шундый хәлгә житкереп ничек аны ташлап китәргә? Чамадан тыш шәфкатсезлек, рәхимсезлек була түгелме бу? Иренә иң олы хыянәт, иң кара явызлык кыла түгелме Зөләйха? «Яраббиде, тәңрем-аллам!» дип ыңгырашып ялварды буй-буй тышлы мөндәргә башын куеп чалкан яткан хәлсез Зөләйха.

«Берүк тигез гомер бир, яраббиде, күчәргәндә беребезне беребездән, зинһар, калдырма, Газраилгә ныгытып әйт, икебезне дә чакырсын, югалган улыбыз Габдулла рухы белән сорыйм синнән, картымны әжәлемнән соң ятим итеп йөртмә! Яраббиде!»

Шундый уйлар рөхсәтсез-нисез күңелен яулап алгач, Зөләйха әжәлдән курка, сагая башлады. Беркөн күкләр күкрәтеп, яшен камчылары белән болытларны дерелдәтеп-өерләп кара-кучкыл жыллар исәргә тотынгач, толыпка төренеп чоланга кереп утырды. Тиргә батса да чыдады, яшеннең күзе юк, тәрәзә аша кереп бәрәп тә егар! Моржа тишеген тутырып килеп керүе дә бар ул хәерсезнен! Аны да иске мөндәр белән томалады Зөләйха. Чишмәгә суга төшсә, басма аша адымнарын үлчәп атлап кына чыкты, су алганда иелеп агачка ябышты, суык су йотмады, чабынырга яратса да, ләүкәгә менмәде, үткер мөгезле үгез, кәжә тәкәләре белән

кара-каршы килгэндэ аларга юл сапты. Ата казларга, усал этлэргэ, ата күркэлэргэ елмаеп сагам биреп үтте.

Яшэргэ кирэк аңа, яшэргэ! Бары тик шул гына. Сөлэйманын яшэтер өчөн яшэргэ, үз көчөндэ булырга кирэк. Аның күнеле боекмасын өчөн яшэргэ кирэк. Аның суык оялап маташкан күкрэгөнэ эз-мэз жылылык китереп өчөн яшэргэ...

Үзе турында берни уйламады Зөлэйха, уйларга телэмэде дэ. Тормышыннан канэгаты иде карчык, яшэлгэнчэ яшэлгэн, ул хэзер карты һәм Габдулласы хақында гына уйлай ала иде. Элек Габдулланы исэн дип исэплэгэндэ ул аларның икесен аерып уйлай иде, хэзер ата белэн ул бергэ кушылып, бер жанга эйлэнделэр. Кайда Сөлэйман бетеп, Габдулланың кайда башлануын Зөлэйха хэзер аера да алмый иде. Аталы-уллы бер алар хэзер, бер якты кояш булып күнелгэ инэлэр, кара хэсрэт булып бэгырьне телгэлилэр... Эгэр Зөлэйханы сугышка жибэргэн булсалар, ул анда Габдулланы саклап алып калыр иде, явыз эжалгэ бирмэс иде ул аны, эмма Габдулланы бик еракка жибэрдэлэр шул, моннан күрүмни торган салкын офыклар артына, ялварып, илереп кычкырсаң да ишетэ торган түгел, бер йотым суга тилмереп ятса да, барып житэ алмассың. Габдулласын саклап кала алмады, шөкер, Сөлэйманын явыз үлемгэ бирмэс, аның хақына үзе дэ Газраилга бирешмэс... И агай, ничэмэ-ничэ еллар жан кыя-кыя Газраил да арып беткөндөр инде... Иллэр өстөндэ ак канатларын жилфердөтөп Жэбраил гына йөри торгандыр. Үлмэс Зөлэйха, йөрөгө кап урталай ярылса да, картына сиздермэс... Кулына үткер балта кереп, каны чэчрәп чыкса да, ул аны беркемгэ дэ сиздермэде. Егерме беренче ел байтак артта калгач, утызынчы ел башында Бэдри Камалы аның каршысына тезләнеп елады. «Рэхмэт, Зөлэйха түти! Коткардың мине, биш балам ач утыра иде бит, биш жан!»

Юк, судка биреп тилмертмэгән өчөн генэ түгел, Зөлэйханың мэрхәмэте өчөн дэ укыды рэхмэтне Кытлык Бэдри улы Камал. Биш кеше дигэндэ уй бер, биш жан дигэндэ бөтөнләй бүтән нэрсэлэрне күз алдыңа китерэсен. Больницадан кайткан көнне үк, яралы кулын муенына асып («утын ярганда очлы йомычка чыртлап кисеп керде»), ыңдыр артлатып кына ул Кытлыктарга китте, сау кулы белэн бер чүлмэк сөт кыскан иде. Аннан соң да йомарламы белэн ак май, кадагы-кадагы белэн тары оны, катык-эйрэн илткөлөп торды, кулыннан килгэнчэ ярдәмлэште, булышып яшэде. Бу хакта эллэ белде Сөлэйман, эллэ юк, ачлык елда хэбэрлэр кыңгыраулы, белеп тэ йөргөндөр, мэгэр төсөнэ чыгармады, эрлэп авыз да ачмады...

Ничек сакламыйсың шундый асыл затны? Андый олпат ил агасын кайгы жиленэ утырып килгән Эжалгэ ничек тапшырасың? Үзөң үлөп китеп өмөтсөзлэр, толлар арасында аны ничек калдырасың?

Юк-юк, ходай, күклэр, тарлавыкта боегып утырган Йомры таш, адәмнэрнен гомер бизэге Изге чишмэ шаһит булсын, Зөлэйха картын чит кулларда калдырмас, карар, саклар, эмәлен табар — яшэтер. Менэ хэзер торыр да атылып янына чыгар, икүүлэп тотынсалар, имән кискэлэрне дэ чөөп кенэ ыргытырлар, менэ чак кына хэлэ кайтсын да чигэлэрдэ чүкөп торган чүкөчлэр ялга туктасын, менэ хэзер...

Жинчэрэн терсәккэ кадэр сызганып, озын күлмэк итэгән ыштан бөрмәсенэ кыстырып, картына булышырга дип лапаска барып керсэ, Сөлэйманы анда юк, ул жиимерек капка баганасы чокрына карап тора, урам яктан аңа каршы Мөхәммэт килеп баскан... Кайчан бастырып килеп житкән, диген. Капка ауганны ишеткөндөр дэ, мөгаен, булышырга килгөндөр дип яхшыга юрады Зөлэйха, амбарга кERGән булып ишегалдын аркылыга кисеп үтте, бөрмэгэ кыстырган күлмәкне жэлэт кенэ төшөрөп жибәрде. Алай да эченэ пошаман йөгөрдө: капка жиимерелгэндэ генэ килмэсэ ярамаганмы бу бэндэгэ?! Һәм ул бэбкәсен саклаган тэжрибәле ана каз шикелле жилкенеп капка төбөнэ барып басты. Юк, бу юлы ул Мөхәммэткэ ирек бирмэс, очып кунып булса да картының кәефен саклар, рухын сындыртмас. Кордашлар эл-хэл сорашкач капкадан бераз чит-

кәрәк, эскәмиягә утырышканнар иде. Зөләйха сүз дилбегәсен үзе каерып тотты:

— Кунак бар икән. Исән-сау гына йөрисеңме, Мөхәммәт?— диде.

— Жир жимертеп,— диде кунак.

— Син жимерткәнгә ауды микәнни безнең капка?

Мөхәммәт яшьләрчә тавыш белән көлөп алды.

— Төпчегеңнең бәбие үсәме?— диде Зөләйха әдәп өчен генә.

— Тиресен текмәгән, үсми нишләсән?— Мөхәммәтнең ерык авызы жыела белмәде.— Жылак түлкә, көянтәләнә-көянтәләнә жылай.

— Ай, аллам, нигә икән?— диде Зөләйха ихлас көяләнеп.

— Белгән юк инде, аптыраган.— Мөхәммәтнең горгылдык тавышына да хафа, шөбһә керде.— Теле булса әйтер иде дә... Тере малай үзе, чүпрәкләрен замат арасында тибеп тарата.

— Жылак бала әнкәсенә читен инде,— диде Зөләйха чын күңеленән Зәйтүнәне жәлләп.

— Сиңа әйтәм!..

Зөләйха картының ярым кырыс әмереннән соң да сүзсез-эшсез китеп баруны яхшысынмады, ачык капкадан урамга чыгарга жыенган тавыкларга дәшә-дәшә ланаска кереп китте.

— Ти-ти-ти!

— Йомыш кисәгә дә бар иде, Сөләйман кордаш, әйтим микән, юк микән дип утырам.

Мөхәммәт кыяр-кыймасрак шундый сүз башлады...

— Сезнекеләр йомышсыз йөрмәс,— дип жайлы гына чөметтерде Сөләйман.

— Йомыш бар анысы... Күрәм, сиңең капка да нужарган икән, баганалары бөтенләй чергән... Без бит төпчек малайны башка чыгарырга ниятлибез. Баласы үсә, малае, пүч, жылак булса да үсә! Жамал карчыкны беләсен, йорт-жире ару гына, үзе тол, ире сугыштан кайтмады, ерак булса да, безгә кодача тиешле кеше, моңарчы бер-беребезне какмадык, шул Жамал кодачаның йортын Кәримжанга килешендек.

— Жамал кая бара?

— Бибигайшә белән өйдәш булмакчылар. Ике тол, ике карчык.

— Гайшәнең кызы, кияве бар.

— Калага сеңгән ич алар! Калач ашап кына яталар. Ә монда икесе тиң алабутага калган. Әз-мәз онын да бирербез, мал суйганда да буш итмәбез.

— Ала-ай,— дип сузды хужа, сызланып кына.

Мөхәммәтнең төк тулы борын тиешкеләре кинәйде:

— Шуннан искә төште...— диде ул жанланып.

— Ачыграк әйт, бутама башны.

— Хан заманыннан бирле капка баганалары ята ич сиңдә.

— Ятса?

— Барыбер муртаеп яталар. Биш багана. Сиңа жил капканы элөп куярга ике багана житеп ашкан. Бишесен дә сорармын дип менгән идем, күрәм, казалангансың. Минем малайлар жыйнаулашып менеп икесен замат арасында сиңа көйлөп бирер. Калган өч багананы миңа сатасың. Хәзер имән багана табу бик читен икән. Башыңа төшмиңә белмисең. Малайлар лесничествого барып кайттылар, районуға кагылганнар, юк, имәннәрне кисеп, буй-буй турап Донбасска жиберергә дигән фарман бар, дигәннәр. Безгә тиз генә чират тимәс! Ә Жамалның капкасы, ташкүлчим... Яшь кияү, яшь хужа керергә оялырлык. Капка бит ул — йортның, хужаның йөзе...

Сөләйман эндәшмәде, агарынды, калак сөякләре өстенә ут йөгәрдә, ут муенга кадәр кызып менде дә аска төшөп китте. Ул ак киез эшләгән колагы күмелгәнче батырып киде, тонык, әмма шактый нык тавыш белән:

— Минне күмәргә булдыгыз алайса? — дип сорады.

— Нишләп алай дим? — Мөхәммәт аптырап китте. — Муртаеп яталар диюем... Беләм ич, заем акчаң да түләнеп бетмәгән...

— Күпме бирергә чамагыз бар? — дип сорады хужа мыскыллап.

— Хакын үзеп әйтерсен. — диде Мөхәммәт сүрән генә.

— Бай булсаң да, як-ягында терәкләрне ишле булса да, мин куйган бәһанә түрлерлек чамаң юк синен, кордаш. Күмәргә булдыгыз алайса? Бала-чагасыз яши, үзенең дә көнә санаулы калды дип беләсез. Үзегез генә уйлаштыгызы, әллә Жамал карчык белән дә кинәштегезме? Икенче тапкыр баш очымда кара козгын булып каркылдыйсың! Габдулла кайтмас дип беләсезме? Капка — хужаның йөзә дисең дә, минем чыраемны, йөземне умырып алмакчы буласың инде...

Мөхәммәт ник килгәнненә үкенеп, жирән сакал каймалаган калын итләп иреннәрен бөрештереп, каргапмы, яманлапмы Чуал күпергә өстенә барып менде, аста малайлар балык сөзәләр икән, алар «майма, майма!» дип шатланып кычкырып жибәргәч, култыкчасыз күпер читеннән чүт кенә суга очып төшмәде.

Аның киткәннен көтөп кар базы тирәсендә уралган Зөләйха, йомшак кына итеп:

— Сиңа әйтәм!... — дип эндәшеп карады да тынды...

Сөләйманы ак киез эшләпәсе астыннан күрәнми дә иде аның.

Капка...

Күпме еллар ачылып-ябылып ничәмә-ничә кешеләрне, мал-туарны үткәреп, ихатаның тынычлыгын саклаган тугры капка хәзер хәле бетеп коймага сөялеп ял итә.

Капка... Сөләйман бу капкага ничә орынгандыр, әмма бүген генә уйлады: ул әнкәсенең карынында чагында капка нинди булды икән? Тугыз ай давамында аны әнкәсе алып чыгып, алып кайтып йөргән. Һәм бер көн килер, ул шушы капкадан чыгаргына. Алып чыгарлар аны! Зөләйхасы да соңгы кат, иң соңгы мәртәбә шушы капка аша да узар. Икәүләшеп, бер-бер артлы шушы капка аша еракка, томанлы һәм серле мәңгелеккә, караңгы һәм шомлы ләхеткә чыгып китәрләр. Капка шыгырдап озатып калыр, сабуллашыр, алардан соң бу йортка, ыңдыр бакчасындагы чыршы-наратлар янына керүче, аларны сагынып яшә коючы ғына булмас. Капка. Күрер-күзгә гап-гади корылма. Мөхәммәт тә шулай уйлап килгәндер. Аның капкасыннан үтөп-сүтөп йөрүчеләр өзелмәс! Озакламый Зәйтүнәнең улы да чап-чап атлап керер...

Сөләйманның әнкәсе, әжәл чире килеп житкәч, күзен шушы капкадан алмады. Бер иртәдә, ярты чынаяк чәй эчкәч, чынаягын каплады, озак итеп амин тотты, кинәт: «Өч көннән мин үләм, улым, капканы ачыбрак тотыгыз, мин аның килгәннен күрергә теләм!», диде. Өч көн якты күздә, кат-кат өелгән мөңдәргә арык гәүдәсен терәп ятып, капкадан күзен алмады, ышанмасаң да, аның ихтыярын үтәп капканы гел ачык тоттылар. Өченче көнне, өйләдән соң, кояшлы яңгыр явып торганда, ихатада, урамга тары өйрәсе исә таралганда, ул өй арасында уралган Сөләйманга дәште: «Килде, улым, мин аны күрәм», диде. Сөләйман да тәрәзгә ташланды, ишегалдында беркем дә юк, кыеклап кына кояшлы яңгыр сибәли, жил дә юк, ә ачык капка ни гәдәр бер яктан икенче якка тирбәлә иде. Борылып караганда әнкәсе башын мөңдәргә ташлаган, куллары озынайган. Сөләйман куркып күзәтеп торганда әнкәсенең тәне буйлап бер дулкын йөгереп үтте дә тынды...

Каян белгән ул үзенең үләр сәгатен?

Капкадан кемнен күрүен көтөп торган?

Кем кәргән?

Шул көннән Сөләйман капкага бүтәнчәрәк карый башлады, үзгә итеп, сәерләнеп, янына якынашса, колагын куеп тыңлап торды: юкмы аңа да бер-бер хәбәр, юкмы шунда берәр ым?..

Ауган капка үзе бер ым, ишарә түгелме икән? Кемнен соңы хақында хәбәр итте соң ауган капка?..

«Синең әңкөн изге жаннардан иде, мөгаен, жан кыярга килгән кара канатлы фәрештәләрне иярткән Газраилне күрә алгандыр», дил аңлатты үл чакта йөз яшәгән күрше Латып абзый...

Ничә тапкыр капка баганаларын, такталарын алыштырдылар, тимер биге шул килеш калды, берсеннән икенчесенә күчә-күчә бүгенгәчә килеп жите. Дөнья ага, нидер үзгәрә, нидер алмашына, нәрсәдер яши, кулдан-кулга, буыннан-буынга күчә... Сөләйман да китәр, ризыгы киселгән көннәренәң берсендә кемдер аның артынан жил капканы ябачак. Кем?!

5. Зәйтүнә

Кәримжан — Мөхәммәтнен төпчек улы, Зәйтүнә, табигый рәвештә — кече килән. Мөхәммәт йортында кануннар каты, искечә. Төпчек Кәримжан ишле гайләдә, абыйларыныннан соң гына сүзгә катнаша ала. Зәйтүнәгә әле сүз хокукы бирелмәгән. Амбар ачкычы, чоландагы зур ағач сандык ачкычы Сафура кулында. Ачканы, тозны, онны ул саклап тотат, токмачлык он аерым күзәтү астында саклана, азык-төлеккә аннан башка кул ягарга ярамый. Портта кемнәр яшәгәнән, ничек көн күргәннәрән беләп төштә Зәйтүнә, шуңа күрә эш күплеккә дә, катылыкка да зарланмады. Алай да Кәримжанның артык юашлыгы, абыйлары өйткәнгә һәрчак «ләббәйкә!» дип әзер торуы аның буйсындырга өйрәнмәгән жанын эрнәтә иде. Ярый, әтисе алдында төпчек бала булы калсын да ди, нигә абыйларына шул тиклем баш бирә? Сугышта командир булган, чины белән абыйларыныннан өстен, лейтенант! Азмы-күпме укымышы бар, ә сөйләшә башласалар, абыйларыннан узып ник бер сүз ычкындырсын! Тегеләр шара-бара, гел жүләре сүз куәтләп утырсалар да, «әйе, шүлай», дип пичәт сугып ияк кага.

Кәримжанны бригадир итеп билгеләделәр, иртән иң беренче булып ул уяна, идарәгә китә, аннан өй борынча йөрөп эшкә эйтә, йөгөрөп өйгә кайта, аягурә генә капкалый, бәрәңгене ике урты белән генә сыта, янаклары бүлтәеп-бүлтәеп чыга. Янагы бүлтәя башласа, Зәйтүнәнең кычыкырып көләсе килә, тик ярамый, бу йортта ирнең хагы нык хаклана.

Ул Кәримжанны яратып чыкмады, Мөхәммәтләрдән яучы килгәч, кире борырга теләп авызын ачарга да өлгөрмәде, әнисе уртага төштө сүз әйтергә ирек бирмәде, ятимә карчык, япа-ялгызы утын ташып, печән әзерлеп, бакча казып, бәрәңге тәпкеләп елның елына жык күргән кеше, яучы алдында ук кызын пешекләргә ябышты. «Син кияүгә чыксаң, диде ул ярсып-тузынып, бу чиләнүләрдән әз булса да баш котылып иде. Сугыштан соң ирләренң бәясен белмисеңме әллә син, күрмисеңме, шундый-шундый йорттан сине олылап сорыйлар икән, кар өстеннән ялан-аяк чабарсың! Ашлы-сулы йортка хәзерге заманда һәркем кызын жырый-жырый бирер!»

Сүз дә юк, Мөхәммәтләр токымы Югары авылда иң абруйлы, атлы-тунлы йорт, ир-ат саныннан да аларга тиндәш нигез юк, Кәримжан таза егет, егәрле, бөтен жире төзек. (Дөрөс, кайткан мәлдә, сугыш кызулыгы чыгып бетмәгәндә тол хатыннар белән әз-мәз чирт-терә икән, Түбән очның уймак авыз Зөлхижжәнәң каймагына төшкән икән, дигән ишем-мимешләр кое тирәсәндә хәтәр йөрде, гомерләре буге туры яшәгән Зәйтүнә дә, әнкәсе дә бу гайбәткә ышанмадылар).

Сүзөн кире кантарып, әнкәсенң өметен кисү яхшы түгел иде. Чынан да, кемис көтә тагын Зәйтүнә? Ничә кешене бусагадан борып чыгарды, кичке уеннарға чыкмады, аулак өйләргә бармады, каз өмәләреннән баш тартты, аның киләсен белгәч мут егетләр, өмә ашы өд-

гергәңче, кызлар каз йолыкканда ул килеп кәргәлиләр иде. Габдулланы көтмә? Көтмәде түгел, көтте. Жыламады, сыктанмады, зарланмады, күнелен ятларга ачмады, уен-моңын уртаклашмады, йомылып эчтән генә үзе янды. Ялгыз кичергән сагыш тирәнрәк тә, кадерлерәк тә була, ялгыз яна алганнар үз кадерләрен ныграк беләләр, ялгыз кичергән хәсрәт таралмый, ул ансат кына онытылмый. Жинү көнөннән соң ничә тапкыр клубтан ялынып килделәр, «бер булса да чык инде сәхнәгә, бер генә жыру жырла», дип ялындылар. Бармады Зәйтүнә, тантаналарга катышмады, жырласа аулакта, еракта Аклан чирәмәндә әнис жыйганда, кышкы бәслә урманда иңе белән көмеш карлар коя-коя тар юллардан бәләкәй чанада утын алып кайтканда, Чишмә анасы белән серләшеп бер башы Йомры ташка таянып торганда, үзе һәм изгеләр ишетерлек итеп кенә жырлады. Аерата сагышлы мизгелләрдә кеше бары тик үзе өчен генә жырлый ала, ул моң белән ялгыз калырга тели, моңны канат итеп бу тирәләрне мәңгегә калдырып билгесезлеккә, үзе белмәгән якларга китәргә талпына. Әйе, сугыш елларында, Габдулласын өзелеп һәм өметләнеп көткәндә ул концертларга катнашкадый иде, ара-тирә Югары авыллар спектакльләр дә куйдылар, «Галиябану»ны да уйнадылар. Тик бу юлы Зәйтүнә Галиябану түгел иде инде, аны күрше авыл мәктәбендә унынчыда укып йөргән Гөлйөземгә бирделәр. (Илаһым, чабак күзлө генә кыз иде, былтыр ул да кияүгә чыкты!) Ә Зәйтүнә Хәлил булып уйнады. Клуб ачылган мәлләрдә хатын-кыз ролен уйнарга кеше тапмаганнар, ирләр кыз булып та, әби-сәбине дә уйнаган, хәзер заманалар үзгәрдә, егет роленә кеше юк, көтмәгәндә Зәйтүнә Хәлил булды да куйды. Габдулласына охшатып уйнарга тырышты Зәйтүнә, ул булып жырлады. «И-и, егет киеме сиңа шундый килешә», диделәр авыл тутырук кызлар, «безнең дә күз рәхәтләнсен, бер-ике көн бу киёмнәреңне салмыйча йөр!»

Сугыш беткән елны Зәйтүнә сәхнә белән арасын өзде, кырт кисте...

Кәримжан белән сабыр тынлыкта яши башладылар. Кыю, чая, тапкыр телле Зәйтүнә иренәң тугры күлгәсә булып Мөхәммәтләреннән дәү-зур, алты почмаклы йортында әкрән генә яшәп ята. Бәбигә узгач ул тагын да сүзсезләнде.

— Зәйтүнә, миңа бер сүзең дә юкмыни синен? — дип хаклы борчылды Кәримжан. — Күз күтәрәп караганың да юк.

Сүз кайтармый Зәйтүнә, сыек тут төшкән озынча яңакларына сирпелеп кызыллык йөгәрә дә йөзе тагын сүрәнләнә. Әле сөйләшеп тә кеше жанын аңлау кыен, инде газиз хатының тел яшерә икән, аның жанын кемнәр жылытканын, кемнәр суытканын ир кайдан анык белә алсын? Апырады Кәримжан. Үзе гомергә гап-гади булды, тормыш агышын гел бер жайга дип аңлады, хатын-кыз әнкәсе Сафура кебек булырга тиеш дип уйлады, шулай яшәргә әзерләнде. Зәйтүнәсә ана хезмәт итсен, туры булсын, яратсын... Хатын алып, аның белән чөкердәшеп гомер итмәгәч, ни кызыгы бар? Бала-чага үстерәсе иде, йорт-нигезне ныгытасы иде, туганнар белән тыгызрак аралашасы, кунактан-кунакка йөрешәсе иде! Яратып, әмма эчтеннән нык үк кыенсынып өйләнде ул Зәйтүнәгә! Сугышта да шактый дәрәжәле егеткә авылның йөзек кашы кебек кызына өйләнү зур мәртәбә иде. Өйләнеп ай тордылармы икән, күнелдәге кыенсыну шиккә өйләнде, йөрәгенә шом керде, ул теләп алган, өметләнгән Зәйтүнә юк иде егетнең янында. Шул сәбәпле Кәримжан тиз үк башка чыгу хакында сүз кузгатты. Борынгыдан калган гадәт буенча төпчек бала — нәсел һәм нигез сакчысы, баш балалар үз ыруларын төзеп жибәрәләр, төпчек ул ыруның турыдан-туры законлы дәвамчысы. Башка чыксалар, абыйлары дәртсенергә тиеш иде, әмма телгә кыюланып китеп (беренче мәртәбә!) Кәримжан әти-әнисен дә, абыйларын да ризалаштырды. Жингиләр дә ка-

рышмады... «Без башка чыксак өйлөрөк булмасмы?» диде Кәримжан Зәйтүнәгә бу хәбәрне сөөнөп житкерде.

— Бөтөнөсө ризалар, үзөбөзчә яшәрбөз. Үз казаныңны асып, үз төгөнөңне чыгару, үз капкаңны ачып-ябып йөрү минем сугыш елла-рындагы хыялым иде. Дөньясын шаккаттырып яшик әле, Зәйтүнә!

Әллә Зәйтүнә дә шашып сөөнөр дип көтсә дә, хатыны ул кадәр-ле ачылып китмәде. Ник икәнән Зәйтүнә башта аңлап та бетермәде...

Вақыты житеп кенә бәби туды, нәни Хәлил. Чормадан каз оясы итеп үргән бишекке алып төштеләр. Бишек төбөнә чиста-пөхтә сырма оялады, сырма өстенә Хәлил кунаклады. Аның баласы, аларның улы... Шул көннән аларның мөнәсәбәте сизелердек үзгәрде, ачыкланды. Ул иренә — улының әтисенә икенче күз белән, юк, мөхәббәт белән түгел, һич, бары тик олы хөрмәт белән карады. Кырдан кайтуына жылы сулы жиз тас тотып каршысына чыкты, ихластан аякларын юды, инен-нән ап-ак сөлгә алып иренәң арган аякларын корытты. Мунчага да бергә йөри башладылар. Ул анда Кәримжанның аяк тырнакларын кисте, бөтөн барлыгы, бөтөн хәрәкәте белән ярарга тырышты. Бер генә урында аларның мөнәсәбәте үзгәрмәде — ятакта. Ире янында, улының әтисе янына ятса да, Зәйтүнәң тәне чит кеше тәнәнә тиеп киткән кебек туңып-куырылып ала иде. Кәримжан дәртләнеп хатынын кайнар кочагына алырга сузылганда да ул сиздермәскә тырышып карават чи-тенә тартылды. Сүзсез көрәш белән, читенсенеп, оялып, куырылып-жыерылып иренәң куенына керде, үптермәде, үзе дә үпмәде, тәне тар-тыша иде яш хатынынң, тәне, хатынлык билгеләре ирен кабул итә алмый иде. Бәби тугач та шул рәвешле калды. Кәримжан хатыны-на үпкәләргә курка да иде, алай да «үз хатыныңны теләгәнчә коча да алма инде!» дип зарлангалады.

Ир бала тугач, Зәйтүнәң йортка, йортың Зәйтүнәгә мөнәсәбәте яхшы якка үзгәрде, төпчек малайның улы — ыруның дөвамчысы, ми-расны алып калырга тиешле олы зат...

Бием анасы, Сафура карчык, туй үткәч киленнәрәнә карап бәет әйткән иде:

Ике килең-килендәш,
Уртақ йортка ят кардәш.
Сездән туган балалар
Булыр инде кан кардәш!...

Йортта дүрт килең, дүртесенә хәзер ничә бала, ишәяләр, ишәй-сәләр дә, Зәйтүнәң улы тугач, аралар яқынайды, киленнәрнең ба-лалары хәзер үзара кан кардәш булдылар лабаса!

Бер жайсыз як бар иде: Хәлил елап туды, елап үсте. Көндөз дә елады, кичен дә, төнлә дә кимен куймады. «Тынар әле, дөньяны ятсына булыр» диде олы киленнәр. «Читләр арасына килмәдең, ба-лам, ниңә өзгәләнәсең, — дип юатты Зәйтүнә Хәлилен, — әнә бабаң, менә әбиң, бөтөнөсә сине көтеп торган туганнарың... Әнә, әтиң дә кайтты!»

Бала елады да елады, Мөхәммәт карчыгын ияртеп төнгә йоклар-га амбарга күчкенде, килендәшләр ирләр белән кайсы-кая: печәнлек-кә, мунча өйалдына, лапас астына таралдылар. Имчегә алып барып өшкертеп карадылар — бала туктамады, фельдшер кызга күрсәттеләр. «Бар жире төзек, бала сәламәт, үскән чакта аз-мәз еламый булмас инде», диде кияүгә чыкмаган, бала табу турында хыялланып озын төннәрне ыңгырашып чыккан ап-ак беләклә, йомшак буынлы фельд-шер кыз Хафаззә.

Бала аз-мәз генә еласа, түзәрләр иде, еламыйча кем үскән, әмма Хәлил чаманы узды, Зәйтүнәң тынычлыгы югалды, йокысы качты, сөтем бетәр, дип борчылды. Кемдер: «Мәк кабыгы кайнатып эчерте-гез сез ана», дип акыллы киңәш бирде. Кемдә мәк кабыгы бар икән

дип, сораштырып йөргән арада аңа укытучы Мәрхәбә апа очрады. Зәйтүнәнең нәрсә эзләгәннен ишеткәч, укытучы киндер кебек агарынып кулларын чәбәкләде: «Жүләрләр, таш гасырымы әллә? Мәк кабыгы — агу. Бәбәйне үтерәсегез килсә, эчертәгез!». Күп сөйләргә яраткан иде Мәрхәбә, хәзер дә тарихта очраган имчеләр, атаклы табиплар хакында сөйләп, Зәйтүнәнең желегенә төште...

Ахыр чиктә Сафура әбисә Хәлидне эсә яккан мунчага алып китте. Көнбагыш мае катнашкан ачы катык белән бәбинең аркасын сылап, умыртка, калак сөякләре турын бик ныгытып, озаклап улы Сафура, Югары авыллар әйткәнчә «кәчерткәсен чыгарды». Имеш, елак баланың арка сөяге ягынан вак-вак кара кыл бөртекләре чыгарган тиеш, шул кыллар тәнен кычыттырганга елый икән сабий! Хәлидне үрле-кырлы сикертеп, беләктән-беләккә йөртә-йөртә кәчерткәсен чыгардылар. «Чыкты, чыкты!» дигән сөенечле тавышка Зәйтүнә мунчага атылып керсә, Хәлиднең елый-елый борынынан куыклары чыккан... Ул эсә мунчада тәне камырга әйләнгән улын бианасыннан тартып алып өйгә чапты. Мунчадан кайткач бала берара изелеп йоклады да разбой салып уяңды. «Командир булыр бу бала! Бу чаклы тавышы белән солдат булып кына калмас!» дип шаяртырга теләде Кәримжан. Зәйтүнәнең пошаманы таралмады.

Хәлиднең елаклыгы авылда дан булды. «Күз тигәндер сабийга, күз тия торган моңлы жан булыр», дип балага иске-москыдан тичеп теккән күлмәк кигерттеләр, күлмәк жиңирә чукланып-чачакланып торганга, Зәйтүнә улын «Чуклы күлмәк», дип сөяргә кереште. Малайның маңгаена куе корым тидереп тамга салдылар. «Сугыш чукмари булмасын!» дип, бабасы аның қолак артын бал белән ышкыды. Әбисә баланың күлмәк жиңе очына борынгыдан калган, кемгәдер ияреп ерактан кайткан диңгез кабырчыгы текте...

Өй арасында тик торыр бер минут вакыты калмады Зәйтүнәнең. Хәлил тавыш бирүгә сикереп торды, астын алыштырды, вакытында имезде, кайнаган чышма суы белән генә юындырды, суы таза булсын, дип Йомры таш чышмәсенә барып йөрдә...

«Суы сарыксын, үзе калыксын!» Суда чакта балык кебек тып-тын яткан малай, тәнен корыткан чүпрәкне тибеп очырып, дуларга тотынды. «Сытык күкәй! — диде олы килең, — авызыннан гына түгел, к...ннән дә чыгадыр моның тавышы!»

Олы абыйлары хатыны, бала-чагасын төяп Әлмәткә, нефтькә чыгып китте. Икенче малай колагына сарык йоны тыгып йөри башлады. Өй чак кына иркәндә, әмма Кәримжан өзә-куймый башка чыгуны ашықтырды. Зәйтүнәгә нигәдер барыбер иде, күчәсә дә килә кебек, күчәргә дә курка — жаны бер дә тыныч түгел иде Хәлил әнисенен...

Балага дүрт ай тулды дигән иртәдә көн иртәдән үк ямьсез булып, күк саран гына пыскаклап торды. Өйлә алдынан һава ачылып китте, соры итәкле ертык тун-болытлар ашыгып-ашыгып агып беттеләр, ялтырап-көлеп чыккан кояш сулышны киңәйтеп, тәнгә жиңеллек алып килде. Зәйтүнә бер кат өйне жыештырып, идәнне сөртеп чыгарды да бала керләрен кайнатып алды, кер чайкарга Йомры таш чышмәсенә үк барырга булды. Ераграк ерагын, мәгәр, күнелә шул якка тартты. Хәлиднең чүпрәкләрен шунда чайкап, кояш күзендә, көндә кинтереп аласы килде. Житмәсә бүген Хәлил дә артыгын тузынмый, иртән ими ашады да меснәп йоклады, бер кат уянып тамагын ялгады да тагын изрәп йокыга китте. «Әнкәй, син оланны караштыр инде, мин кер чайкап менем», дигәч, Сафура да карышып маташмады, бер сүздән ризалашты. Кояш төшә башлаган бишекне ак чүпрәк белән төреп томалалды да Зәйтүнә, көянтә башларына керле чиләкләрен элөп, илән кенә капкага атлады. Бу арада йортта, «яңа капка, капка баганалары» дигән сүзләр кабатланып торганга, капка янында тукталып торды, тавыш-караюкмы дип тыңлады, ни өчендер ныкы бер ышаныч бе-

лән: «Мин бу капкадан соңгы мәртәбә чыгам», дип уйлады.

Сискәнеп, янәшәсендә улы йоклаган тәрәзөгә борылып карады. Кем әйтте бу сүзләрне? Нигә?.. Ишегалды буш, тәрәзәдә юка батист пәрдә сизелер-сизелмәс кенә жылферди. «Син бу капкадан соңгы кат чыгып барасың!» диде баягы эчке тавыш.

Зәйтүнә урамга чыкты. Бөтен тирә-як, урам-тыкрыклар элеккечә, гадәттәгечә, колак төбөндә янгыраган сәер сүзләр дә аны куркытмады, гәүдәсә жикеләеп, адымнары шәбәеп китте. Урам уртасыннан бара-бара тыелып кына жыр башлап жибәргәнән сизенми дә калды Хәлилнән әнисе.

Керен аста, беренче тугайда ук чайкарга була иде, күр, тарлавыкның уртасына ук менеп житкән, энә, Йомры ташның күлэгәсә ук күренә башлаган...

Жиргә баскан урыннары күгелзем, тыгыз мүк белән капланган шадра Йомры таш. Менә дүрт-биш урыннан кайнап бәрәп торган чишмә.

Ул чиләкләрән басмага куя-куя кычкырып сәлам бирде:

— Исәнме, изге Чишмә анасы!

Иеләп, гашыйкларча онытылып, төмам сихерләнеп чишмә авызына озак кына карап торды Зәйтүнә, иелә торгач борыны суга тиеп китте. Сәер хәл, мөгжиза, чишмә ашыгыбрак агарга тотынды, су, көмеш тавышлар чыгарып, ашыгып-кабаланып челтери иде. Кем, ничек итеп кайната бу суны? Нинди көч? Жирнең үзәгендә тоташ таш та ут диләр, нигә соң бу чишмәнең суы жәен-кышын һаман салкын? Тау башында, тарлавык уртасында, кояш нурлары укмашып төйнәлгән урында нигә үзгәрми аның салкыны? Ул сискәнеп башын калкытты, Йомры таш аңа таба иелгән кебек булды. Зәйтүнә, тирә-ягында көше юклығына ышангач, калтырганган тавыш белән:

— Исәнме, Йомры таш! — дип сәлам бирде. Боегып утырган салкын таш та аны сәламләгәндәй иелде...

Тарлавык тынлык белән, кояш нурлары һәм хуш исләр белән тулган иде. Зәйтүнә чөеп бәйләгән ал яулыгын чишеп жибәрде, икегә үргән калын толымнары очын сүтте, кайнарланган янакларын талгын жил иркенә куйды. Сыңар кулы белән чишмә улагы астындагы калын тактага таянды, уң кулы белән су чумырып алды. Судан нәни улының тыны төмә килә иде. Ул турайды, чәчләрен чайкап жибәрде, борылып кояшка карады. Кояш бер мәлгә аны сукурайтты, ул күзләрен учы белән каплап Йомры таш янына барып басты, ипләп кенә өскә, тарлавык читенә, тауның биегрәк киртләченә менә башлады. Моннан Югары оч, өй түбәләре, чалыш-чолыш киртә-читәннәр, аклы-чуарлы моржалар, Чуал күперә төбөндәге өянкеләр аермачык күренеп тора иде.

«Кояшлы көн», диләр... Көн белән көн арасында да аерма бик зур була. Жәйнең иң асыл, ақтылык мул көннәрендә аерым бер мизгелдәр була, офык ерагая, ачыла, күк биегә, күзнен күрү куәте бермәбер арта, бүтән чакта чак кына шәйләнгән вак-төякләр дә үч төбөндәге кебек ап-ачык һәм нык шәрехләнеп күренәләр. Көн шундый булсамы, әллә күзнен күрү куәте гадәттән тыш артып китсә, бүген шундый сирәк очрый торган көннәрнең берсе иде.

Ул сугыш беткән көннен бирле бер тапкыр да Габдулланың исемен кычкырып атамды. Уйлары аңа барып кагылса, үткәннәрне яд итеп килдәчәгенә илтеп ялгаса, егет тере адами зат булып түгел, зәп-зәңгәр күк булып, чишмә юлындагы такыр сукмак булып, я пырхылдап очып киткән сары песнәк булып күнеленә иңә иде. Кояш та, яңа туган гөнаһсыз ай да, язгы тыгыз күктә мәмрәп-дерелдәп торган йолдызлар да ул иде. Ул Габдулланы күзә белән генә түгел, бөтен барлыгы, бар дөньясы, тыгыз күзәнәкләре белән дә күрә ала иде. Сизә, тоя, аңдый, кабул итә иде. Габдулланың аңлавын да тоя иде кыз...

Сәер иде бу көн, сөнечле сәер иде, капка янында кемдер аны озатып, сабуллашып калды, яктылык та бермә-бер арткан, күз карашын еракларга илтерлек ачылган иде, бүтән чак булса, ул тиз-тиз керен чайкап алып иде дә тыз-быз чабып өенә ашыгыр иде. Бүген аның бөтен жаны-тәне рәхәтлектән оеган, гәүдәсе шушы тинсез табигатының аерылмас өлешенә әверелгән... Ул үз ихтиярын жуеп, эреп көн иркенә, қояш иркенә, чишмә чылтыравы иркенә бирелгән иде. Күптән ял итмәгән жаны бүген рәхәтлек дәрәясында тирбәлеп ял итә иде.

Югары оч...

Гажәп, бүген ул Югары очны бер итеп, бөтен итеп, бөтен ваклыклары белән бергә кушып күрә ала... Менә аларның ындыр артын юып Олы су үтә. Олы суга теге яктан Чуал, бу яктан изге чишмә суы килеп кушыла. Инеш, елга, чишмә... Нигә алар бүтән бер урында түгел, нәкъ аларның ихатасы артында кушылалар икән? Кем аларны тартып китергән дә, капчык авызын бәйләгән кебек, бергә кушып бәйләгән? Юккамы бу, түгелме?

Нигә шулай якты бу дөнья? Әнә, Зәй юлыннан бәләкәй арба тартып ике хатын кайта. Кәкре-бөкре урамнарда ара-тирә кешеләр, бурлыкка чыккан кәжәләр күренә.

Аның сөнеч-куаныч белән балкыган юмарт күзе тагын бер йорт янында озакка тукталды. Бу түбә астында аның нәни кошчыгы Хәлил йоклап ята! Оланы! Хә-лил! Нинди йомшак, телгә ятышлы, эйтергә ансат, колакка ягымлы исем Хәлил! Елап уянмады микән? Елак-елак, жылкы колак. Матуры, тәмле исе, песнәге, кызыл түше ич ул аның!

Кинәт хәтеренә төште, Хәлильне алып кайтып атна тордылармы икән, иртә яз, көн үтә жылы, тәрәзә пыяласына зәңгәр күбәләк килеп-килеп кагыла, ул баласын имезде дә, кадерләп бишегенә салды, тирбәтеп йоклатты да түр тәрәзәне ачып жибәрде. Үзе, сак кына атлап, өй арасында жыештырынып йөрдә. Бервакыт бианасының усал пышылдаганы ишетелде.

— Аллакай гынам, теге нәмәрсәләр килеп җиткән.

— Кемнәр ул, әнкәй?

— Күр инде затсызларны!

Караса, олы якның ачык тәрәзәсе төбәндә сагаеп кына пар кызылтуш утыралар.

— Шулармы? — дип пышылдады ул.

— Тәрәзә төбән пычратып йөриләр шунда...

Зәйтүнәнең жаны жылынып китте, бианасына рәнҗеде: бәбәй малайны үз иптәшләре санап килеп кәргән, янып торган кызыл түшле кошларны «нәмәрсәкәй!» дип кимсетте бит. Бәби малайны тин санап кәргән жан ияләрән!..

Кинәт аның баш очында гына тургай сайрый башлады, ул күккә күтәрелеп тургайны эзләргә тотынды, күк зәңгәрлеге салмак кына куерып ага, ни караса да, гүзәл кошчыкны таба алмады. Ул эзләп тапмаса да, тургай Зәйтүнәне эзләп тапкан әле, рәхмәт! Ул йөгереп диярлек такыр калкулыктан Йомры таш янына төште, аска, чишмә юлы белән янәшә уралып менгән сукмакка карады, акрын гына жырлап жибәрде.

Сайрый тургай, сайрый тургай,

Баласын жуйган бугай.

Баласын жуйган тургайдай,

Ник моңаябыз болай?

Сөнәсә иде дә бүген! Бары шат жырлар белән генә дөньяны күмәсә иде! Тургайның да моңлы чаклары буладыр, әмма ул бер чакта да боекмый, боекканын күрсәтми, адәм балаларына гел куаныч

кына ташый... Бардыр, аның оясын да жимереп ташыйлардыр, да-
выл, тузынып килеп, аның уч төбө хатле генә оясын жәһәннәм чокыр-
ларына илтеп ыргытадыр, явыз төлкөлөр, эшәке этләр урлап аның
балаларын да ашыйлардыр. Ә ул һаман сайрый, жир ана өстенә, авыл-
лар өстенә, кешеләрнен китек күнелләрен жылытып, бары тик якты
моң гына түгә! Шатланасы иде лә бүген, тирәннән уйласаң, тормышы
түгәрәк, нинди авыр сугыш үтеп китте, ил имин калды, дошманга кол
булмады. Ире бар Зәйтүнәнең, аны сыендырган төпле гаилә бар, го-
мергә ытим-ялпы булып кеше арасына керә алмаган Зәйтүнә теләсә кем-
нен түренә үтә ала. Иң куанычлысы: улы бар Зәйтүнәнең, Хәлиле...

Алай да, алай да, алай да...

Чишмә суын битенә бер-ике тапкыр чәчрәтте дә Зәйтүнә тагын
өскәрәк, коры калкулыкка менде, күзе тагын Югары очта, сулар бер-
гә төйнәлгән һәни ноктага төшеп, шунда озакка тукталып калды.
Дөньяны бар иткән якты қояш, әйт, шушы нокта гомере буге ана дәшеп,
гел үзенә тартып торырмы? Кырык жиденче ел гына лабаса, алда аны
озын, мәшакәтлге гомер көтә. Ничек яшәр ул? Ничек? Менә әй килеше-
нәп йөриләр, Каримжан аны-моны эзләп тамактан калды, көн-төн чаба
ул, үз нигезләрен корып жибәргәч, Зәйтүнә үзгәрер, тормышы көткән
эзгә керер, дип хыяллана. Чыгарлар анысы, нидер жайланыр, көндәлек
тормыш төрләнәр, үзгәрер, әмма күнелне алмаштырып буламыни? Жан
бер генә, аны алыштыра алмассың, жирдә андый кодрәт юк, юк. Менә
бу иксез-чиксез төпсез күк, чиксезлек, тарлавыкта салкынча күлгә
оетып утырган зирек куаклары, тәбәнәк, киңчә ботаклы наратлар... Те-
ре рухлы изге Чишмә... Ничә еллардан бирле кешеләрнең язмышын
жыйган Йомры таш, сукмаklar, юллар. Урам-тыкрыклар — Микиләр
тыкрыгы, Тугашлар тыкрыгы, Кәжә башы урамы, Югары оч, Түбән оч...
Кая, кайсы йортка күчсәң дә, алар үз урыннарында, үзгәрешсез кала-
чак. Аларның һәркайсы Габдулла күзләре белән эрләп карамасмы яшь
хатынга? Әгәр Габдулланы онытырга дисең икән, боларның барысын
да күнелдән чыгарып ташларга, үткәннәрне сызып атарга кирәк. Үткән-
нәрне сызып ташласаң, адәм баласының нинди байлыгы кала? Хәтердән
дә бөөк байлыгы бармыни сизгер күнелле Зәйтүнәнең? Хәтере бушагач,
күнелә ярлылангач, ана үз Хәлилен, башка балаларын, йөрәк парәләрен
ничек тәрбияләр? Аларны ничек чын кеше итәр? Аның сабые янына
гүзал кызылтүшләр юкка гына килеп кундымыни? Алар беренче
мәртәбә, Хәлилне алып кайткач, тәрәзә төбенә килеп кунды-
лар да, Сафура карчык «теге нәмәрсәкәйләр» дип жәберләгәч, бер
чакта да йорт арасында күренмәделәр. Әрсез күгәрченнәр кыектан-
кыекка пыр-пыр очты, шомырт агачларында тирбәлән ач күз чыпчык-
лар чыркылдашты, ә Хәлилнең сабийчак иптәшләре кызылтүшләр
килмәделәр...

Яна куышка күчеп кенә юаныч табылмас, иң дәресе — моннан
бөтенләйгә күчеп китү булыр...

* * *

Күрче син аны, кай арада өстән төшкән дә, керләрен чайкап, сы-
гып чишмә тирәсендәгә зирек куакларына берәм-берәм таратып элөп
тә чыккан. Бер төслерәк утырган куакларга бүтәнчә ямь кергән...

Нигә өенә ашыкмый бүген Зәйтүнә, нигә кайтасы килми, ни тотә
аны? Бала тыныч йоклап калды, эзрәк еласа да түзәр, әбисе имезлек
каптырыр, ашатыр. Юеш кер төяп моннан кайтканчы, коры керен
төрөп алыр, ике чиләк су алып кайтыр. Бала әйберләре арасына
үзенәң ак күлмәгә белән ак яулыгы да ияргән икән, аларын икенче
агачка жәеп әлде...

Шундый рәхәт, тын... Бала елавыннан колагы тонган Зәйтүнә тын-
лыкның кадерең белеп әледән-әле сукмакка карарга да өлгәрә, беркем

юк, сукмак буп-буш, ара-тирә таш арасыннан кәлтә еланнары гына чоктырдап килеп чыккалылар.

Изгеләр куышына кемдер кагылдымы, тарлавык буйлап астан өскә жил йөгереп менде. Сөләйманнар моржасыннан сузылып кына чыккан зәңгәрсутөтен чак кына бу якка авышты. Зәйтүнәнең киң ачылган күзләре Сарман ягыннан килә торган юлга төште. Авылга житәрәк сузылган сөзәк үрдән бер ир кеше килә иде. Аркасына биштәр капчык аскан, таякка таянган, әкрән генә атлап килүче юлаучыны күргәч, Зәйтүнә нигәдер гажәпләнде. Сарман ягыннан Югары авыл ягына бары хәерчеләр генә килгәли торган иде. Бала-чага гына түгел, өлкәннәр дә йөри, ипи кыерчыгы бирсәң, сөөнәләр, бәрәңгегә дә шатланалар, онны да чит итмиләр. Теләнче балалар, бирмәсәң дә ала торган чая хатыннар хакында уйлап торган арада мосафир авыл очына житте, урамга керде. Башында солдат картузы түгелме моның? Солдат башы белән хәер сорашырга чыкканмы әллә бичара?! Мосафир күздән югалды, тау астыннан баягы сыман уйнаклап менгән жил килкән яфракларны кузгатты. Зәйтүнәнең күзенә чүп керде, яңа юылган яулык очы белән күз төбен арчыган арада ниләр булгандыр, күз ачылганда Югары урам буп-буш, баягыча кешесез иде.

Ул бәбәй керләре эленгән зирек төбенә килеп утырды, тыныч рәхәтлеккә кинәп, аякларын сузды да күккә карап чалкан ятты. Талган канатлардай кулларын баш очына куйды һәм, тар сулышының киңәйгәнән тоеп, сүзләрен кадерләп йота-йота жырлап жибәрде.

Моңлы бала түгел идем,
Миңа ниләр булды икән?...

Жырлавы елауга кушылып китте, чалкан яткан жиреннән йөзтүбән әйләнде, тәмле итеп, бала анасына сирәк эләгә торган ялгызлыктан сөөнәп, татлы итеп, күзе арганчы үкси-үкси елады. Елак бала янында елаганы юк иде Зәйтүнәнең. Бәхетә, су юлы һаман буш иде, эш вакыты, кемнәрдер астан, астагы тугайдан су алып кайтып киттеләр, өскә, Помры таш янына жан ияләреннән берәү дә менмәде, беркем анын елаганын күрмәде, комачауламады, юаш, төбәнәк тау түбәләре баешка борылган кояшка карап ял ителәр, тирән ермакларга, чокыр битләренә сыек кына күлэгә төште. Күк һаман биек-биек, күк анын шатлыгы төсле үк чиксез, аның кайгысы кебек төпсез дә иде. Менә ул уң ягына борылып ятты, талган башын йомшак беләгенә салды да йокыга китте. Күптәннән рәхәт йокы күрмәгән тыгыз керфекләр авырайды, тәне-хәтере, мазалары сак кына чылтыраган чишмә сулары белән әллә кая агып китте, Зәйтүнәнең жаны төпсез упкынга чумды. Ул төш күрде. Төше — төсле төш иде. Сап-сары каз бибиләре керде анын төшенә, ефәк койрыклы нәни колыннар керде. Колыннар керләnmәгән тояклары белән тау битеннән кыеклап чаба-чаба дөңелдәшеп аның яныннан үттеләр. Берсе, ап-ак чүпрәк әләннәр белән бизәлгән зирек янына килде дә: «Үпкәләмә, жилне без чыгардык, жил безнең ялларга ияреп йөри», дип аңлатты. Шунда Зәйтүнә ана таба бара башлады, нәзек бәкәлле, йолдыз кашка колын курыкмады, Зәйтүнә чүпрәкләрнең иң агын анын күпереп торган чирәм төсле ялына бәйләде. Әй куанды колын, әй куанды, кешини-кешини, койрыгын ялкын ук итеп әллә кая чабып китте. Ул чаба, Зәйтүнә елый, куанычыннан көлә-көлә үкереп елый. Колын чабып кире килде: «Улына, Хәлиләңә чүпрәк каламы сон? Бүген аның көне, аның бәйрәме», диде...

Елмаеп йокыга киткән иде, беләге тәмам юешләнгәч елап уяңды. Шактый озак йоклаган ахрысы, өйдә югалтканнардыр, Хәлилә үкереп өйдәгеләрнең котын алгандыр. Зәйтүнә сикереп торды, чәчен тиз-тиз үрде, шул чагында аның күзе чишмә авызына төште. Суның иң кайнаган төшендә мәмрәп пешкән каен жиләге салмак кына тирбәлә иде. Сәерсенеп, куркып күзәтте Зәйтүнә жиләкне, жиләк агып китәргә ашыкмады, тирбәлә-тирбәлә һаман чишмә авызында тирбәлдә. Бая юк

иде! ич, каян килгән? Чишмә авызына жиләк каян эләккән? Кем ташлаган аны? Әллә, ходаем, Чишмә анасы Хәлиденә бүләк итеп жибәрәме жиләкне? Шуны каптырсаң елагыннан котылыр дияме? Ул коты чыгып, жыя башлаган керләрен ике кулы белән күкрәгенә ныгытып кысып, Йомры ташка карады. Күрде, теге якта, шундый ук кучкылланып куерган зирек агачы төбөндә әллә кая таба күзен текәп бер кеше утыра иде.

Ир кеше...

6. Габдулла

Авыр сугыш елларында ул әжәл белән әллә ничә тапкыр күзгә күз очрашты, ничәмә-ничә мәртәбә үлем белән якалашты. Кайнар күкрәгенә әжәлнең салкын кулы тия язып калганда, «инде беттем!» дигәндә дә озак вакытлар бирешмәде, котылып калды. «Әнкәң сине терек суы эчертеп озатмагандыр ла?» дип сорыйлар иде аның шаккаткан иптәшләре. Елга кичкәндә ике тапкыр бата язды, берсендә алар утырган көймәнең койрыгына снаряд килеп төште... Снаряд ярчыгы аның каскасын өч рәт тишеп узды, берсендә чәче арасына кереп сенгән тимер кыйпылчыгын үз кулы белән алып ыргытты. Ничә тапкыр дошман тылына разведкага барып исән-аман кайтты...

Берзаман дөнья аңа арты белән борылды...

Утлар-сулар кичеп, язмышның сынауларын татып яшәсә дә, Габдулла боларны өйгә хәбәр итмәде, хат яза белми иде егет. Хатны ничек язарга кирәклеген аңа берәү дә өйрәтмәде, язарга утырса, тиргә бата, бу аның өчен иң зур газап иде. Сугыштан ни язасың? Кунакта түгеллегеннә беләләр булыр, аны-моны язарга ярыймы, язардан элек шунысын уйлыйсың, рөхсәт ителәме, юкмы; кайдалыгыңны белдерергә ярамый, бу бер, корал-фәлән турында авыз ачарга да рөхсәт юк, күрәп тора Габдулла, хат букчаларына куе шәмәхә пичәтләр сугылган, «хәрби цензура тикшерде», диелгән. Ә ул күргәннәрне яза башласаң... Кырылыш, кан коеш, көн дә кабатланып торган үлем хәбәрләре кемгә кирәк? Болай да әллә никадәр имеш-мимешләр барып житеп картларның котын аладыр әле...

Шулай фикер йөртте Габдулла, нәтижәдә хатларны сирәк кенә, анда да сүзләрен сыгып кына язды. «Хат башы, языгыз каршы», дип куя. Туганнарның, күрше-күләннең «Һәрбарчасына аермаенча сәлам тапшырыгыз, үзем, күргәнегезчә исән-сау» диюгә, сүзе бетә дә куя. Кайда йөри ул, кайсы фронтта, ничек сугыша, янәшәсендә кемнәр бар, боларның берсен дә хәбәр итеп тормый...

Зәйтүнәгә язмады да диярлек, килгән шәпкә бер-бер артлы ике хат юллады да озак кына тукталып торды, тагын берне язды...

Разведкада ныгыган егетне кырык икенче елның жәендә, заводлар ашыгып-ашыгып танклар чыгарырга тотынгач, кыска сроклы курсларга жибәреп укытып кайтардылар. Укуыннан ул танклар төялгән эшелон белән кайтты. «Бу хакта язарга да ярагандыр, юк ла, мактана дип белерләр»... Шулай уйлады Габдулла... Аз сүзле егет иде, башта русчасы да такы-тоқырак иде, казах-үзбәк егетләре янына тартылды, алар барысы да чордашлар, беренче тапкыр киң дөньяга чыгып, тормышта әллә ни күрсергә өйрәнмәгән, мәгәр сугыш эшенә хайран оstarган егетләр иде.

Сугышта кичергәннәрен Габдулла, шулай итеп, бер хатка да теркәмәде, медаль алуын да язмады, «исән-саумын, сезгә дә шуны телим, вәссәлам!» Хак анысы, ата-ана өчен баланың исәнлек хатыннан да олы нәрсә бармыни? Рызык киселмәсә, туган-үскән яктарга исән-сау кайтып элгәшсә... тукта, тукта, анда да бу жәһәннәм газәпларын сөйлесе килер микән?...

Сугыш егетне сүзгә тагын да саранландырды, бүтәннәр кебек окопташ иптәшләре белән ардеслар алышмады, сугыш бетүгә үк кунакка йөрешергә вәгъдэләшмәде, айлар буге рәттән сугышсалар да, иптәшләре Югары авыл егете Габдулла Сөләймановның кем икәннен белми дә калдылар...

Бервакыт фронт газетасыннан яшь кенә татар лейтенанты килеп төште, ярты сәгать буена жәфалады лейтенант Габдулланы, теленә шайтан төкергән мишәр әллә нинди астыртын сораулар биреп бетерде, анда да Габдулла авызыннан, «әйе», «шулайрак булды» дигән сүзләрдән артыгын тартып ала алмады. «Ну, парин», диде корреспондент азактан, «батыр диләр үзенне, фрицлар траншеясына беренче булып барып керде, дотларын изде, диләр. Мәгәр тешлэк икәнсен, телен юк икән — тарихта эзен калмас, гел-гел тел яшереп яшәмә», диде, ярым әрләп, ярым шаяртып.

Үзе турында газетада басылганнарны укыгач Габдулла бот чабып көлеп жибәрде, ярты сүз әйткәннән ярты бит әвәләгән шома мишәр! Ниләр генә шыттырмаган анда, исең китәр, ул танктар үкереп чаба, туллар төп-төз ата, аткан сәен немецларны кырып сала, фрицлар «арлы-бирле сикергән борчалар кебек, төрле якка куркып чабалар».

«Читтән караганда бәлки шулай күренәдер дә?» дип шигәйде Габдулла, кичен газетаны түшенә куеп, шактый уйланып ятты. Син боларын бөтенләй күрмисен, сугышта кеше бүтәнчәрәк була, кулга корал керүгә син бүтән кешегә әйләнәсен, танкка кереп утыргач, танк, экипаж, иптәшләрен бер тән, бер жан булып оеша. Шул тоташу, бердемлек юк икән, беренче бәрелештә үк эрәм буласын...

Габдулла лейтенант дәрәжәсә алды, аны танк взводы командиры итеп билгеләделәр.

Кырык өчнән март ае...

— Я, лейтенант,— диде ана пехота полкының замполиты, карлыккан, өшәнгән тавышлы, өлкән яшьләрдәге майор.— Безгә юл ача алсаң, жаның ни тели, шуны сора! Бүләкнен ин кәттәсе булыр. Вәгъдә! Юл ача гына күр!

Вақытлыча шушы полк карамагына беркетелгән танк взводындагы өч машина әче төтен бөркеп кузгалдылар, урман авызында, қояш нурларынан әле ачылып кына килгән үзле балчыкны тирән буразналар белән ермачлап борылдылар. Габдулланың урынбасары, ачык башнядан ярты гәүдәсе чыгып торган Миша Поволяев:

— Лейтенант, тиз бул! — дип кычкырды.

Ашыгырга кирәклеген белә Габдулла, майор яныннан китә алмый-чарак тора, бердәнбер үтенечен әйтергә һаман кыймый... Миша тагын кул болгады:

— Ашык, лейтенант!

Габдулла каударланып майорга якынарак килде, «әгәр ул-бу булса, зинһар, ашыгып өйгә хәбәр итмәгез», дияргә теләде... Күпме сугышларга кереп бу фикернең аның акылына килгәне юк иде моңарчы, майорның өлкән, өшәнгән булуы, аның хәрби түгеллеге, кыяфәтенең авыллыгы тәэсир иттеме, Габдулланың шушы кешегә сыенып үтенечен тапшырасы килде. Кыймады, я куркак икән бу егет, дип уйлар майор...

Пехота полкының өч көн рәттән һөжүмгә күтәрелеп тә бер карыш алга китә алмавын, өч көн дәвамында байтак солдатларын югалтканнан соң майорның танктарга чамасыз өметләнүен белә иде Габдулла, бәрелеш аяусыз булыр, кырылышның моңысыннан да исән чыгар, мөгаен, алай да, алай да... нигә тукталып калды ул майор янында? Нигә аның белән бәхилләшергә теләде?

«Исән калырмын» дип өметләнсә дә, бер бәрелеш икенчесенә охшамый, Габдулланың ризыгы киселер көн житкән булса... Авылдашлары теленнән, ата-анасының хәтериннән, Зәйтүнәнен жылы күнеленән югаласы килми иде егетнең, тере саналып яшисе килә иде...

Эйталмады майорга үтенечен, кулын жэлт кенә мангай тирәсенә тидереп алды да танкка сикереп менде, танк урманның бормалы юлларын каерып-изеп алга ыргылды. Майор янында басып торганда күкрәкне тыгызлаган каушау онытылды, югалды, тәннең бөтен ағзалары бер йодрык булып, танк хәрәкәтенә кушылып киеренке бер хәләткә килделәр: колак ун тапкыр саграк ишетте, күз ун тапкыр артыграк күрә башлады. Танклар артынан чак өлгөрөп пехота бара, алар автоматларын өскәрәк калкытып атарга керештеләр. Димәк, өч көн давамында полкны талкыган траншеялар да ерак түгел инде... Менә Габдулалар танкы ухылдап алды, ут төкерде, тагын, тагын... Тирә-якта ур-ра авазлары янгырады. Янгырады да бер мәлгә дөнья тып-тын булып калды...

Шулчак тәмуг ишеге ачылган төсле булды, жир артта да, алда да тирәнгә убылды, танк эчендә жирән атның куе ялы булып ялкын үрмәләде. Механик-йөртүче шат күнелле, жыркы Ковальчук илереп-илереп бер кычкырды да тынды, Поволяев борыны белән рациягә авыл төште. Ялкын шашып-гүләп аны да камап алды, Габдулланың тәне кабырчык-кабырчык бүртеп чыга да чытырдап ертыла, ярыла иде. Эссе, тын кысыла, һава житми. Тын белән бугазга ялкын телләре үтеп кERGән кебек...

Ул танк чылбыры астында аңына килде, күзгә ачылса да, уттан бүтәннә күрә алмады, комбинезоны тоташтан пыскып яна иде, ул исәңгерәп карга ауды, унга, сулга тәгәрәде, авызына учлап-учлап комлы кар тутырды. Аягына басып алга атлады. Алга барамы, арткамы, кем белсен... Барган хәлдә комбинезонының углы чүпрәкләрен умырып-умырып ыргытырга тотынды, гажәп, авырту да, курку да сизмәде Габдулла...

Авыртуы да, куркуы да соңрак, госпитальдә килеп житте, алары яралы солдатны шунда көтеп торган икән...

— Сул кулны кисәргә! Сөяк чәрәкләнгән! — диде хирург. Ап-ак чәчле, йонлач таза беләген сызганган бу кеше баягы өшәнгән майорга үтә дә охшаган иде, «нигә пехота майорына ак халат киргерткәннәр», дип бутады башта Габдулла, аның «кисәргә!» дигән боерыгын ишеткәч кенә, үзенең кайда ятуын чамалады, яткан жиреннән сикереп төшәргә омтылып, жан авазы белән: «кулны бирмим, бирмим!» дип акырды. «Мондый тавышлы солдат чыдар!» диде хирург. Габдулла тәнненә, битләренә ясалган операцияләрне тешен кысып чыдап үткәрдә, ыңгырашмады, «исән калдым, исән!» дип кабатлады ул үз-үзенә, «куркыныч үтте... куркыныч артта калды». Шушы фикир ана көч-гайрәт өстәде, түзәргә кушты, чыдарга мәжбүр итте. Әйе, артта калды... Поволяев та, Ковальчук та янып беткәннәрдер...

Авырту артынан курку килде.

Ул операциядән соң ике көн, ике төн һушсыз ятты. Ике көннән ике солдат палаталар буллап белешеп йөрделәр: «Танкистлар юкмы? Танкистлар!» Габдулла исенә килде, тыгыз бәйләнгән марлялар арасынан сыңар күзен ялтыратып тавыш килгән якка карады, эзләүчеләрнең берсен таныды, Зөфәр Маннапов, якташ. Сарман егете, күрше районнан, тик Зөфәр аны танымады, Габдулланың танкист икәннен палатадагы авыр яралылар да белми иде...

Кич. Эңгер-менгер. Почмак якта, иң кырыйдагы караватта ятучы яралы чырт иттереп шырпы сызды. Шунда ук палатага шашып-бөркелеп ут-ялкын кереп тулды! Ялкын усалланып, ялмавыз карчык шикелле, тән тиресен чытырдатып Габдулланың бөтен гәүдәсенә үрмәләде, сөякләр шытырдады, ул иреннәрен канатып тешләп: «Бирмим! Бирмим!» дип үкерде. Тән авыртуын көчәйтеп яткан жирендә бәргәләнде. Аны караватка каеш белән бәйләп яткырдылар...

Тәмәке тартырга өйрәнгән иде, шул көннән тартуны ташлады, кеше кулында янган шырпы күрсә дә, дер-дер калтырарга тотынды.

бик озак тынычлана, ишкэ килэ аллады. Кичен, палатада ут яндыру анын өчен тоташ газап минутларына эйлэнде, утка карый алмый, ике кулы тоташтан бик озакка дерелдэргэ тотына иде...

Ул бер чакта да көзгегә карамады, уттан чыкканнан бирле егеткә сакал чыкмады, аста, бугаз төере өстендә генә бер-ике төк тырпаеп торды, аларны Габдулла, кеше юкта, капшап табып, кайчы белән кисә иде.

Дәвалана-дәвалана, күчә-күчә ул хәлләрәкләр палатасына барып житте, шул кичтә, иптәшләре концерт карарга чыгып беткәч, берәүнең тумбочкасы өстеннән көзгә кыйпылчыгы алып йөзенә якынарак китерде һәм кычырып жиберде.

Габдулла үз-үзен танымады... Шунда гына үзе белән беренче тапкыр очрашкан солдатларның ни өчен күзләрен ялт итеп түбәнгә тәгәрәтүнең серен аңлады. Жәрәхәт кутырларын, көйгән яңакларын, янган ияген капшап-капшап ул үзендәгә үзгәрешләренә азрак чамалый иде, көзгегә карагач үз чырасыннан имәнен китте. Каш та, керфек тә калмаган, күз төпләре жыерылып укмашкан да, сул күз акаеп өскәрәк менгән, колак очлары көеп кителгәннәр, ияк тә, яңаклар да, маңгай да тиресе туналып алынган кебек ялтырап, шомарып кипкәннәр. Ул көзгә кыйпылчыгын идәнгә китереп сылады да танк эчендә чыгырдап янып калган Поволяев белән Ковальчуктан көнләште. Тимер караватка башын бәрә-бәрә озак кына елады. Иптәшләре шактый торып кайтты, ут яндырмадылар, көзгә ватыклары палата идәнендә анда-санда адашкан нәни йолдызлар булып елтырашып яталар иде. Алар берни сорашмадылар, төпчәнмәделәр, Габдулланың хәлен аңлыйлар иде алар, кичәгенәк врач кереп: «Сезгә яна кеше күчәрәбез, саграк булырга, артыгын төпчәнмәскә», өндәп, кисәтеп чыккан иде.

* * *

Госпитальдә солдат нәрсә хакында күбрәк уйлый дип сорасалар, Габдулла бер сүз белән җавап бирер иде: «Туган йорт хакында уйлый!» Өен, йортын сагынган саен дошманга ачуы арта бара, нәфрәт анын бөтен күзәнәкләрен биләп өлгергән иде. Сугышның беренче көниәрендә күп нәрсәне аңламаган, аңларга әзерләнмәгән егет, бүген, күп юллар узган, шул юлларда йөзләрек коралдашларын жирләгән, тапталган кыр-болыннарны, ярым жимерек шәһәрләрен калдырып чыккан Габдулланың йөрәгендә үч нәфрәте көчәйгәннән-көчәя генә иде. Көзгегә карап үзе белән үзе өр-янадан танышканын соң, бу хис тагын да усалланып, төне буга йокыга бирешмичә уйланып ятты. Әйе, янадан сугышка барырга кирәк аңа! Әле кырык өченче ел гына! Әле дошманнан илне тазартасы, Берлинга барып житәсе, дошманны үз жирендә тукмыйсы бар. Өлгерә әле Габдулла, үч ярсуын түгәргә вакыт житәрлек. Тизрәк савыгырга, аякка басарга гына кирәк...

Савыгырга, савыгырга, савыгырга...

Яраланганын илгә хәбәр итеп тормады Габдулла, «хат языймчы», дип ике-өч тапкыр кулына каләм алды, сүзләре әле ачулы, әле ярсулы иде, дәфтәр битендә аларга урын табылмады, фронтка, янадан фронтка дип талпынды аның күнеле.

Сул кул әкреләп кенә ялганды, чүт кенә кыгаеп калса да, тырыша торгач, аңа яна егәр, көч кайтты...

Махсус мотоукчы дивизиянең лейтенанты Габдулла Сөләйманов кат-кат ялынып, командующий исеменә язылган байтак рапортлардан соң гына янадан фронтка эләкте. Тугыз госпиталь үтеп, туксан жирдән ямалган, фуражкасын күзә өстенә үк төшереп кигән егет уттан курыкмый иде хәзер, киресенчә, утны сагынган, аның бердәнбер теләген — дошманны кырып, жинеп үлү теләген тормышка ашырырга жай чыккан иде. Жинәргә һәм һалак булырга!

Аның тәваккәллегенә, кыюлыгының, кискенлегенә чиге-чамасы юк

иде, аны «бэхетле» дип атадылар, фронт буйлап Габдулланың даны китте, ул сугыш сызыгының теләсә кайсы төшөннән, теләгән вақытында үтөп-сүтөп кичеп йөрдө, иң катлаулы операцияләргә шикләnmичә аңа тапшырдылар, иң читен, иң өметсез саналган хәлләрдә дә ул исән калды, янында ғына мишалар шартлады, снарядлар ярылды, жир янды, күк томаланды, адәм улларына жирдә урын калмады дигәндә дә ул исән калды, жаны тагын да авыррак сынауларны теләп, ярысып-ярысып алга ыргылды.

Ниһаять, дөнья тагын артын күрсәтте, язмышы урталай киселде.

Кырык бишенчегең гыйнвары иде, Польша жире. Алар бик күп көч куеп Н. шәһәрен алдылар да, Габдулла ике иптәше белән разведкага китте. Немецлар аяусыз котырынып, теш-тырнаклары белән позицияләренә ябышып, уңайлы плацдарм Польшаны бирмәскә тырышалар иде. Бөтен жирдә гаскәр, шыплап корал тутырган мишиналар, танклар... Шуларны ачыкларга тиеш иде алар...

Беренче пуля ук аның жанын алырга тиеш иде... Нейтраль полосада Габдулланы немец снайперы чүкөп алды. Яндыргыч пуля уннан керде дә сул яктан ит умырып үтөп чыкты. Мондый зәһәр, шәфкатсез авыртуны аның моңарчы татыганы юк иде, пуля тигәч ул бер тапкыр сикереп куйды да ике куллап салкын жир каткагына ябышты. Иреннәренә елмая сирпелде. «Бетте. Тәмам», дип тынычланып уйлады Габдулла. Ышанычлырак булсын дип снайпер тагын бер тапкыр мылтык тәтесенә басты, икенче пуля да шул ук юлны узды, көче кимеп, зәгыйфьләнә башлаган йөрәк яныннан ғына үтте. Икенче тапкырында да уч төбө хәтле ит умырып чыгарды. Аның тәненең дүрт тишегеннән жинелчә генә пар күтәрелә, кан саркый иде.

Габдулла ике арада, нейтраль жирдә ятып калды. Ул иптәшләренән алгарак чыгып, аларга үзен көтөп торырга боерган иде. «Әгәр үтә алсам, артымнан барырсыз, юк икән, бүтән жирдән үтәргә тырышыгыз», диде.

Үтә алмады...

Габдулла жиргә сеңгәч иптәшләре бу сукмакның үтә хәвефле икәннән аңладылар, алар үзбездәнчә якка бүтән юнәлештән үтөп, төне бие тырышып-тырышып жыйган мәгълүматларны танга кадәр командир кулына тапшырдылар...

«Тапшырырлар!» дип уйлады Габдулла.

Иренеп кенә таң сызылды. Габдулла хәрәкәтсез-ушсыз килеш, каткан жир өстендә, тырнак асларына кан кереп каткан куллары белән каткакны кочаклап ятып калды. Берәздән ул аңына килде, үзен снайпер яралаганын аңлады, дошман аны күздән ычкындырмагандыр, мөгаен, аның кыймшанганын ғына көтәдер, хәзер чак кына кыймылдаса да өченче пуля аның көчсез тәненә килеп керәчәк. Снайперны алдарлык, аны күздән издырырлык көче дә, жәе да калмаган иде Габдулланың. Көче житкәнчә сыланып жиргә сенде егет, тәнендәгә дүрт ярадан аккан канны тунын тарткалап туктатырга тырышты. Моңарчы ул «минем өчен хәзер иң зур бәхет — сугыш кырында ятып калу», дип инанып йөрсә, үзе шуңа омтылса да, хәзер аның исән каласы, яшисе килде.

«Яшәргә, яшәргә, яшәргә!» дип ыңгырашты аның кан качкан күмкүк иреннәре. Бәхетә, баш турында нәни генә калкулык бар икән, пулялардан шул саклап калган, ята торгач ул уң ягына әйләнде, яраларын киеме белән томалады.

Көн яктырган саен аның ачыла барды, әгәр көне бие монда ятса, харап булачагын аңлады. Суык экрен-экрен аның хәрәкәтсез аякларына йөгерде, аяусыз бер мыштымлык белән тән буйлап югарыга үрләде. Моннан кузгалып ычкына алса, акында ғына сай канау барлыгын хәтерли Габдулла, дошман тылына чыкканда канаудан шушымыл үткән иде ул, шуңа барып житә алса... исән калачак! Жирдән ышкы-

тып ул бер аягын күчереп карады, акнын берсе артта калгач, көчә-
неп, бөтен егәрен тунлап акрын гына анысын да алгарак шудырды.
Бара болай булгач, бара! Башта күчөргән аякны кузгатам дигәндә
аның янында гына снаряд шартлады. Үткер, утлы ярчыклар иләктән
коелган төсле аның өстенә сибелделәр, сул як кабыргалары арасына
кереп тулдылар. Ул дугаланып сикереп торды һәм эрерәк, соңгы ярчык-
лар яңгыры астында канауга барып капланды, тагын һуштан язды.

Безнең гаскәрләр икенче көнне генә һөжүмгә күчтеләр һәм бик
каты яраланган, теткәләп беткән, ярым өшегән лейтенантны табып
алып кыр госпиталенә озаттылар.

Нинди көч, кодрәт саклап калды аның жанын?

Үз өстенә йөкләнгән бурычны ахырынача үти алмавын тою гарь-
легеме? Әллә туган ягын, йортын тиндәшсез сагынуы чыдамлык өстә-
деме егеткә?..

Һәм ул байтак көннәр үткәч кенә, унжиденче гыйнварда Варшава
азат ителп, безнең гаскәрләр фашистларны тоташтан куа барганда,
февраль башында гына анына килде. Аны бөтен яктан гипска төрделәр
һәм сөйләшүләрдән катгый рәвештә тыйдылар...

Ул үзенең ничек монда килеп эләккәнән дә, селкенмәслек итеп
ник чорналганын да, гомумән, госпиталь караватында ниләктән ятуын
да аңламый иде. Үз исемен дә, телен дә оныткан иде.

Яралары коточкыч иде, дүрт кабыргасы умырылган, пуля ике
жирдән кереп тәнне үтеп чыккан, тәнне тишкәлэгән ярчыкларның саны-
исәбе юк, ярчыкларның кайберләре арка сөягенә кагылып-кагылып кит-
кән иде. Исән калды дип авыз тутырып әйтергә дә кыен, яралының
сулышы чак-чак сизелеп тора иде. Тагын ике айдан ул ижекләп рус-
ча сөйләшә башлады. Сүздән аның кем икәнән дә, милләтен дә белер-
лек түгел иде. Аның янына украин яралысын китереп карадылар,
үзбәк, казакъ егетләре дә үз телләрендә эндәшеп-эндәшеп бактылар,
Габдулла аларның берсенә дә җавап бирмәде.

Ул үзенең көнлек сөйләшү нормасын ярты-йорты русча биш-алты
сүз белән тутырып куя иде. Егет утыз ике кило авырлыгын югалтып
чырага охшап калды, егерме яшен тутырып чыгып киткән тап-таза егет,
гипс биләүдән гәүдәсе бөкрәйгән, муены кысгайган, бөтен жире яра
эзләре белән чуарланган, ярым телсез, хәтерсез, исемсез, милләтсез
жан иясенә әйләнеп килеп чыкты.

Рухы һәм кайнар жаны исән иде чыдам татарның, аның яшизе
килә иде! Алты ай тоткынлыкта тилмергән тән дөва-хәрәкәт кирәклеге
кайдан төшөнгәндер. Габдулла йокыдан уянып йокыга киткәнчә хәрә-
кәтләне, мамыкка әйләнгән мускулларын бер катырып, бер йомшартып,
кул-аягын йөртергә эзәрләне.

Кырык алтының азында, сугыш беткәнгә нәкъ бер ел дигәндә ул
беренче тапкыр урынынан кузгалды. Торып утырды һәм үзен ишег-
алдына алып чыгуларын үтенде. Шәфкать туташлары аны ике яктан
кочып тотып һавага алып чыктылар.

Ямь-яшел куе яфракларын күңелле лепердәтеп утырган карт тирәк-
ләрие күргәч, аның томанлы башы әйләнеп китте, ул үзен кочып тот-
кан туташларны этәрп агачка тотынды. Бармаклары жылы кайрыны
сытып керергә тырышкандай агачка сыландылар, ләкин әле аның ябы-
шып ук торырлык көче юк икән, ул чайкалып түбәнгә иңә башлады,
кызлар аһылдашып ана ташландылар. Габдулланың берсе өстә, берсе
аста елтыраган күмер күзләреннән күз яшьләре кысылышып чыкты, ул
көчсезлегеннән, гариплегеннән гарьләнеп, агачка капланып сүзсез
үксәде. Аңа ияреп, тыела алмыйча кызлар да елаштылар, алар егетне
ике яктан иркәләп кочалар, сөяләр һәм дөньядагы иң матур, иң кадер-
ле иркә сүзләре белән аны юатырга тырышалар иде.

— Миленький ты наш, миленький! Хороший ты наш, умный...

Ничә айлар, еллар дөвамында кан һәм күз яше, үлем һәм һәлакәт

кенә күрөп гадәтләнгән Габдуллань күнелә тыела алмыйча ыргый, сикерә, әллә кайларга барып житәргә телә, аның койма янындагы яшел чирәмлеккә ятып ауныйсы, яланаяк йөгөрөп китәсе килә, ә үзә биләүдәгә көчсез сабый булып, ике кыз кочып эскәмиядә чарасыз утыра...

Берничә көн һавага чыгарга шүрләп, кызлардан читенсенеп ятты Габдулла, тагын оятка калырмын дип уйлады, шуннан соң гына, берәз тернәкләнгән кебек тоелгач, ишегалдына алып чыгуларын үтенде. Бу юлы аны бер туташ кына кочып алып чыкты һәм үзеннән читкә жибәрмәде. Карт тирәк төбөндә чайкалып торуына өч атна булды дигәндә ул беренчә мәртәбә ялгызы, култык таякларына гына ышанып чыгарга тәвәккәлләде, башта озак кына баскыч тирәсендә басып торды, аннан ярым бөкрәеп, уңга-сулга чайкалып, таныш тирәк янына теркелдәде, жанын шушы агач тарта иде егетнең. Тирәк, аның ермач-ермач жьерчыклары бик тә таныш кебек иде егеткә. Кайда күрдә соң ул нәкъ шушындый тирәкләрне? Төшендәме, өнөндәме? Габдулла озак-озак, күзләрен талдырып тирәкнең ботакларын, яфраklarын өйрәнә-дә, үткәннәренәң бер көнөн дә хәтерләмәде. Гомумән, үткәннәре булдымы икән аның? Хәтерә юк, ул сүнгән, аның урынына шомлы томан кереп тулган иде. Агач кайрысын сыпырып торганда аның кырынан шактый өлкән яшьләрдәгә солдат узып китте, ул:

— Нихәл, батя? — дип эндәште.

Габдулла тирә-ягына әйләнгәләп карады, үзеннән башка берәү дә юк, димәк, карт солдат «батя» дип аңа эндәшкән?..

Шул көннән Габдулла ялгызы гына ишегалдына чыккалый башлады, аның үжәтләнеп, тешләрен кысып ныклап аякка басарга тырышканын күзәтеп торган врачлар куанышып бер-берсенә караштылар. Габдулла госпитальдә иң күп авыр яралар алган өметсез диярлек авыр хәлдәгә булып исәпләнә иде. Аның беркеме дә юк дип санала, аңа хатлар да килми, үзе дә беркемгә язмый иде. Аның исем-фамилиясе билгесез, тарихы караңгы, аның тормышы, биографиясе шушы госпиталь бусагасын атлап кергән көннән генә башлана иде. Бу сәер, сүзсез солдатның яшәргә омтылышы, яшәргә, терелергә теләве бүтән яралыларга, ялгыз калган бичараларга бик тә шифалы йогынты ясаганын күрөп, врачлар авыр яралылар белән сөйләшкәндә, аларны юатканда, дәртләндергәндә Габдулланы, аның язмышын мисалга китерәләр иде.

— Күрегез, сынмаган сөягә юк, тәнәндә тимер ярчыклары күнмә калган, ә ул йөри, йөрергә өйрәнә, тырыша,— диләр иде.

Илләп-интектереп күз тирәләре жьелды егетнең, жәрәхәт эзләре арасыннан күзләре элеккедәй балкып, янып карыйлар. Аны зинһенсез санап врачлар да, шәфкать туташлары да, дәрәслекне күз алдында яшермичә сөйләшәләр, аның исе китми, ни әйтсәләр, шуны китек иреннәре белән ихлас көлемсерәп тыңлый, сүзгә катышмый, берәүне дә бүлдерми, кичә сөйләшкәннәренә бүгөнгә ялгый алмый иде.

Башта бүлмәдә радио юк иде, үткәрделәр. Хәзер һәммәсә дә соңгы хәбәрләренә йомылып тыңлыйлар, илләрен сагыналар, тизрәк терелеп, йөрерлек хәлгә килгәч, өйләренә кайтырга ашкыналар иде. Үтә дә нык яраланганнар ята иде бу госпитальдә, ара-тирә кемдер үлеп китә, сабыр һәм күз яшьсез аны озаталар да оныталар. Мондагыларының хисләре тупасланган, зинһеннәре һәм аңнары катыланган иде. Монда ятучылар үз гомерләрендә әллә ничә тапкыр үлеп терелгән чакма ташыдай каты жанлы батырлар иде.

Бер көнне радиодан Польша турында нидер сөйләделәр, «Варшава, Варшава», дип кат-кат кабатладылар. Түшәмгә карап чалкан яткан Габдуллага бу сүз бик таныш кебек тоелды. Ул үзенәң Варшава юлында яраланганын томанлы гына исенә төшерде. Әнә ул карлы-бозлы кырда ята, күктән кап-каты боз кисәкләре шыбырдап ява...

Шул ук кичтә, һич уйламаганда радиодан татарча концерт тап-

шырдылар, матур, моңлы тавыш Галыбану көөн жырлады. Габдулла башта көйнең-сүзләрнең татарча булуын да аңламады, аңының томанлы болытында ап-ак нәзек кенә бер сызык уяңды, тәнендә нидер кыймшанды, ак сызык кызышкан тәне буйлап аска-өскә йөгәрә башлады да тынды. Жырны да, үзенең әсәренүен дә онытты Габдулла, аң арасындагы ак сызык кына исән калды, сызык көннөн-көн зурайды, ачылды, аңа төс керде, төслөр башта киселешеп-чуалып йөдәттеләр, ниһаять, алар бергә укмашты, төйнәлдә, түгәрәккә әйләнде. Бер көнне йокылы-уяулы ятканда ул түгәрәк уртасында ата-анасын, жандай якын Югары авылның биек-биек тирәкләрен, сугышка кадәрге мәчет манарасындагы тонык айны, Зәйтүнәсен күрдә һәм үзенең кем булуын исенә төшерде.

Сөендеме Габдулла, моны раслау кыен, сөенмәде бугай, ул үзенең төзәлмәслек гарип, кыяфәтсез зат икәнөн хәтерә кайтканчы ук аңлап өлгөргән иде инде. Дөрөс, ул шактый төз басып йөри башлады, сулыш алуы иркәнәйде, тәнненә аз-мәзләп ит кунды. Ләкин кунган итләр дә тәннең һәр ноктасындагы тирән уелган жөйләрне, шыксыз буразналарны яшерә алмыйлар иде. Яралар юылмый, бетми, бетәчәк тә түгел. Ул госпиталь мунчасына кеше юграк чакны чамалап, бер үзе генә барып йөри иде...

«Нигә яңадан туып маташырга? Нигә Габдулла исемен кабат алырга? Билгесез солдат булып калса яхшырак түгелме? Алда күз күрер тагын...»

Яшьлек үзенең итте, ул тамакка тазарды, баш врач боерыгы белән ашны-суны икешәр өлөш бирә башладылар.

Егетнең хәтерә кайтуы госпиталь хадимнәренә бәйрәм булды, «өенә хәбәр итәргә кирәк, өең!» дип сикерештеләр шәфкать туташлары. Баш врач Леонид Аронович жентекләп, сак кына сорашты.

— Ата-анам бар дисең алайса, Габдулла. Хатының бар идеме?

— Хатын юк...

— Ә сөйгән кызың?

Йөрәге тырпылдап куйды егетнен.

— Ничек дип әйтим икән...

— Аңлашылды. Бар икән. Анысы әйбәт, тик дөресен әйтим, хатыным бар дисең куанычлырак булып иде.

— Ние куанычлы аның?

— Уртақ тормышын эзер булып иде, балаларын...

— Сөйгән кыз уртақлык түгелме?

Леонид Аронович жавап бирергә ашыкмады, бармакларын бөкләп саный башлады:

— Аякларын йөри, гәүдән хәрәкәтләнә, көч-егәрәң әкрән генә кайта, хәлән тагын да яхшырыр, дип ышанам, Габдулла.

Күпме вакытлар үз исемен ишетмәгән егет чак кына елап жибәрмәде... Габдулланы Габдулла, Леонид Аронович юкка гына сорамады «хатының бармы?» дип... Ул гомерлек гарип-гораба, күз көеге, ким кеше, бу кыяфәт белән сөйгән кызың каршына ничек кайтмак кирәк? Котсыз имгәк авылда кемгә кирәк? Кайтмаска, рөхсәт итсәләр, шушы госпитальдә үк хезмәткә калырга, үлгәнчә шунда яшәргә... Гомере дә куян койрыгы кебек кыска калгандыр инде аның...

— Леонид Аронович, мин гомерем буга чирле булырмынмы?— дип сорады ул баш врачтан.

— Алтмышларга кадәр сәламәт яшәрсен, Габдулла. Аннан соң чиреңнең кире кайту ихтималы бар,— диде врач, ни уйлаганын яшермичә әйтәп бирде.

— Алтмышка?— көлүен оныткан Габдулла көлемсерәде. — Мин алтмышка кадәр барып житә аламмы?

— Житәсен,— диде акыллы яһүд. — Житәсен, егетем. Бүтән кешегә болай ышанып әйтмәс идем, сиңа әйтәм. Тамырың ныклығын беләм. То-

кымың таза синен, егәрле. Сина язмыш йөз еллык гомер биргән булган да бер өлөшөн сугыш кисеп алган. Яшә, ышанып яшә. Кстати, өеңә хат яздыңмы әле?

— Язам, язам...

Һәм Габдулла «инде оныттым, инде кайтмыйм!» дигән Югары авылга кайтырга жыенды. Ул бик ныгытып әзерләнде, кемнәрне кайткач та күрергә икәнлеген күнеленнән кичерде, ата-анасын ничегрәк юатырга кирәк буласын кат-кат зиһен илгә аша үткәреп, сүзләр эзләде. Ахыр чиктә, язмыштан узмыш юк, ата-ана егетне кабул итәр, сыендырыр, бергә дә яшәрләр. Әмма туган илгә кайтуның үтә четерекле, моннан торып хәл итә алмаслык бер ягы бар иде, ул — Зәйтүнә... Дөрөс, ул инде әллә кайчан кияүгә чыккандыр, бәлки бүтән авылга төшөп Югары авылдан күчкәндер дә, андый чибәр кызны егетлەرگә кытлык заманда да ялгыз калдырмаслар, үзе дә көтеп чыдамас, сугыш тынганга еллар үтөп та хәбәр-хәтерә килмәгән, эзсез югалган кешегә өмет баглап кем инде гомерен суга салсын?..

Шулай да, шулай да... Габдулла кайтып китәргә булды. Леонид Аронович та күргән саен: «Кайт, сәләмәтлегең ышанычлы», дип үгетләде.

Аны госпиталь белән озатып калдылар, сугышта ике аягын, бер кулын һәм сыңар күзен югалткан украин егете Гаврил Марусяк сыңар кулы белән аның аягын кочаклады.

— Күрсеннәр, Абдулка, алтын егет син! Әгәр синнән йөз чөөрсәләр, иманнарын укыт. Беләм, көтәләр анда сине, беләм! Менә минем хәл генә читен...

Марусякның хатыны моннан бер ел элек алырга килгән иде, ирен күргәч карашы караңгыланды, өченче тәүлектә: «Билет юлларга барам», дип чыгып китте дә югалды, эзләттеләр, өенә кайтмаган, илнең берәр ягына качкандыр, дип юрадылар...

Габдулла савыгып яткан госпиталь нәни шәһәргә урнашкан булса да, тиер юл буенда, вокзалга кадәр аны йөк машинасы белән төшереп куйдылар. Сабуллашып ят юлчылар арасында берүзе калгач, ул үз хәленнән үзе сәерсенеп («Кайтып бараммы?!»), стеналарга ябыштырылган сары кәгазләрне кып бетерде, идәндә тып-тып чабышкан нәни балаларны күзәтте, поезд килергә аз гына вакыт калгач, бер читтәрәк укмашкан солдатлар янына, үзе шикелле инвалидлар катына барып басты. Кем кая кайта, кайсы фронтта сугышкан, кайчан, ничек яраланган, гәп гел шул тирәдә бара иде. Агач аяклы, сыңар куллы, зәңгәр күзле кылчык кына бер адәм Габдулланың үрә каткан гәүдәсенә карап нигәдер аны яратмады, сорау арты сорау яудырып интектерергә тотынды. Габдулла теләр-теләмәсрәк җавап бирде, Варшава юлында каты яраланып бүген генә госпитальдән чыгып, иленә кайтып баруын сөйләде. Кылчык солдат та, аның тирәсендәгеләр дә чак кына кәгең алганнар, битләре тимгел-тимгел кызарып чыккан, кәефләре шәбәйгән иде, кабатлап сорадылар:

— Кайсы, кайсы госпитальдән дидең син?

Үзе яткан госпитальнең исемең атагач кылчык солдат янындагыларга күз кысты:

— Анда гарип-гораба ята ич, алдама! — дип кычкырды.

— Нишләп алдыйм ди? — Габдулла якынаеп килгән поезд тавышын ишетеп, аркасындагы биштәр бавын тарткалады.

— Анда тома гарипләр ята, ә син, күр, үгез кебек тап-таза, — диде дә кылчык үткер йодрыгы белән Габдулланың касыгына китереп төртте.

Ни булганын аңышмый калды Габдулла, киселгән агач кебек идәнгә ауды, авызыннан күбек агып чыкты, күзләре калайланды. Ул арада боларны читтән күзәтеп торган, ике аягы да төптән үк киселгән матрос, дүрт тәгәрмәчле нәни арбасын жәһәт-жәһәт тәгәрәтеп Габдулла янына килеп житте һәм илереп:

— Солдат умирает! — дип кычкырды. Аның яшел тавышына читтәрәк торган гарипләр, сукурлар, аяксызлар соңгы сулышында яткан Габ-

дулланы урап алдылар.

— Браток, не умирай! Шушы көнгә килеп житкәч, ради бога, не умирай! Чыда, үлмә! — дип ялвардылар.

Кылчык солдат, күкрәген кулы белән төйгән аяксыз матроска кушылып елый, алар бертуктаусыз:

— Не умирай, браток, не умирай! — диг такмаклылар иде.

Бу хәлне тамаша итеп торган пассажирлар, хатын-кызлар, бала-чага аларга кушылып төрле тавышларга елашырга керештеләр, поезд килде һәм Габдулласыз ғына китеп тә барды. Аны тиз-тиз хәстәрләп озак атна-айлар яткан госпиталенә кире кайтардылар.

Тагын госпиталь. Тагын тынмас жан Леонид Аронович карамагын-
да. Тагын бер-бер артлы авырдан-авыр өч операция. Солдат тәнәнән
атна бие тимер ярчыклар чүпләделәр. Атна буена ул һушсыз ыңгыра-
шып ятты. Әле поездлар ел дәвамында аннан башка гына үтеп торды,
төгәл бер ел караватта аунды Югары авыл егете Габдулла Сөләйман-
ов... Аяусызланды, кырысланды, нахк ел үткәч, билән тимер корсет бе-
лән ныгытып буып, аны иленә кайтарып жиберделәр.

Госпиталь ярым буш иде инде, терелгәннәр таралышкан, үләселәр үлгән, вокзалда да солдатлар азайган иде, аның каравы бөтен почмакларны, пәке эзеннән шадраланган эскәмияләрне, диваннарны балалы хатыннар баскан иде. Бала-чаганың ишлелеген күрөп Габдулла тирән һәм авыр итеп көрсөндө...

7. Үзем

Кеше Гомере үтә кыска, саескан гомерен биргән дөнья адәм баласына. Кеше туа, исәя башлауга ук ул «үлем, әжәл» дигән хәтәр сүзләренен серенә төшенә, якиннарынын, белешләренен бу дөньяны ташлап китүләрен күрәп, ишетеп яши. Гомернең чикләнгән икәннән, көннәрдән бер көнне үзенәң юлы киселәсен дә аңлай. Үләсен белсә дә, кеше бер чакта дә үлем турында уйлап яшәми. Кеше жир йөзәндә үлемсез мәгънәләр, мәңгелек барын белә, шулар белән юана, яшәшән бизи, онытыла.

Мәңгелек — безнең изге жиребез, зәңгәр планетабыз. Мәңгелек — безнең зәңгәр күгебез мәңгелек — нурлы кояш, ягымлы-ягымлы ай гомеребезне бизәп, бәйрәм ясап балкыган сансыз-исәпсез йолдызлар. Иделебез, сыгылмалы матур телебез, моңыбыз, Тукай, Сәйдәш... Безнең күңелләргә Бөтховен, Шаләпин, Григлар да иркен керә, океан-диңгезләр, елга-дәрьялар, Кавказ-Кырым таулары да сыя, алар да синекә, син — кеше, сиңең күңеләң күңне тели, күңне үз итә ала. Жан диләр, йөрәк диләр, татар халкы шулар уртасына Күңел дигән серле дәрья урнаштырган. Кеше күңелә күзгә күренми, барлыгы беләнми, әмма ул бар. Күңел — кеше белән бергә туа, бергә ярала, әле ул буш була, тора-бара тормыш тәҗрибәсе, хисләр, тәэсирләр, мәхәббәт белән байый. Күңелнең буш калу ихтималы да бар — бусы кеше өчен иң зур фәжигә!

Кеше табигатенә Мәңгелеккә омтылу хисе туганда ук салынган инде, бала туа, йөрергә, йөгөрергә өйрәнә, беркем әйтмәсә дә, сурәт ясарга тотына. Кулына ни эләксә — күмер кисәгеме, акбурмы, чыбык кисәгеме — стенага, миң акшарына, урам комына, яр балчыгына, ак кәгазьгә иң әүвәл Кеше сурәтен сызгалый. Йорт рәсемен төшәрә. Кыеш-мыеш була аның йорты, тәрәзәләре авыш-авыш, моржасы кыек, моржадан чыккан төтен ат койрыгы сыман таралып китә, мәгәр инде бу — чын йорт. Йорт янында үзе. Бу йорт баланың яшәргә, тормыш итәргә, бәхет эзләргә омтылышы дигән сүз. Кеше яшәргә тели икән, мәңгелеккә омтылмыйча чын тормышын кора да алмый. Мәңгелеккә омтылу аның канына, күзә-нәкләренә сөнгән, яши-яши шушы омтылыш аның күнеленә дә иңә. Дүртбиш яшьлек малайлар үзләреннән кечкенәләрне кыерсытырга гадәтлә-нәләр, кызларның чачен тарталар, нәниләр ясаган ком тауларын ишәләр,

уенчыкларын тартып алып ваталар, кыралар. Тудыру, ясау, кору, төзү белән янәшә үк кешедә жимерү, вату, жиңу инстинкты да туа. Жиде-сигездә малайлар танк рәсеме ясый, зәңгәр канатлы, кызыл йолдызлы самолетлар белән дәфтәр битләрен тутыра. Бу кинолардан күрөп, китاپлардан укып кына түгел, кеше жаны Жиңу дэгъвалый, өстенлеген расларга омытла. Өстенлекне алга куеп яши башлау да Мәңгелеккә омытыла.

Баланың кайсы инстинкты алгарак китәр, анысы тирә-якка, бала яшәгән мохитка бәйләнгән.

Хәрәф таныганчы ук күп балалар исемнәрән язарга өйрәнәләр. Хәрәфләрне кирде-морлы куя-куя, тигезле-тигезсез юлга үз исемен сыйдыра бала һәм шуннан китә! Өй стенасына, урам тузанына, акшарланган мич кабыргасына, үсеп-күкрәп утырган агач кайрыларына, кулына ни эләксә шуның белән исемен беркетә. Әле ул бу дөньядан кайчан да булса китәсен уйламый, әмма уянган күңел үз вазифасын төп-төгәл үти — Кеше, Адам баласы Мәңгелеккә омытылганын белми дә кала. Әлегә бу омытылыш бердәнбер һәм дәрәс чагылыш таба — кайда да исемен беркетү юлы белән кеше үзенә барлыгын раслап, гомерен озайтырга тырыша. Шәһәр йортларына күз салыгыз, бөтен йортларда диярлек «Фәрит + Әминә» — мәхәббәт» дип сырланган. Бу ике жанның Мәңгелеккә беренче талпынуы, чөнки Фәрит Әминәсез, Әминә Фәритсез токымын дәвам итә алмаячак. Бала жаннары да инде бер-берсен эзләр, күңел монда да акыллы кинәшен бирә: «Уян, эзлә, тап, кушыл!» Әлегә әнә шулай, стена-ларга исемнең янәшә куеп та кушылырга мөмкин. Астарак нык, эре-эре хәрәфләр белән «Булат — дурак!» дип язып куелган. Бу да Мәңгелеккә омытылуның бер төре. Моңы, әлбәттә, кыз бала язган. Ул: «Әгәр син мине вакытында эзләп тапмасаң, минем белән булмасаң, мине иш итеп нәсел-токымыбызны калдырмасаң, син — юләр!» Ямьсез янгыраган ике сүзнен асылында нинди тирән мәгънә һәм алдан күрүчәнлек ята.

Пәке очы белән исемнәрән теләсә кая сәңдергән егет-жиләннәргә без ләгънәт укыйбыз, «Чаян» журналы андыйларны әледән-әле пешекләп тора, әмма бу ярымкыргыйлыкның нигезендә яшәү омытылышы, Мәңгелеккә ашкыну яшерелгән.

Кавказ, Кырым тауларында йөргәндә мин биек-биек текә таш кыяларның маңгаена майлы буяулар белән, ат боты-ат боты хәрәфләр белән, әллә кайлардан кычкырып торган исемнәрне күрөп шаккатам, шунда менеп житарга кирәк бит, буявын юнәрткә кирәк (әле монда идән буярга табалмыйча тинтерисен!), шунда бауга бәйләнәп асылынып торып кыяга исемнең теркәргә кирәк. Бүтәнчә менү юлы юк! Күпме мәшәкать чигеп, ничаклы интегеп, акча түгеп йөргән ул Паша-Машалар, Петя-Митяләрне дә әнә шул Мәңгелеккә йөз тоту дәртләндрәгән. Алар шушы мизгелдә үз бурычлары үтәлдә дип сөенгәннәр һәм күмәк бәхетне татыганнар. «Күрегез, безнең исемнәр таш кыянын күкрәгендә калды. Мәңгелеккә!»

Дәрәс, буяулы кулларын тау чирәмәңә сөртә-сөртә чистарынганда, буяу эзләрен юрга керосин эзләп чапканда алар мондый сүзләрен әйтмәгәннәрдер, әмма Күңел төпкелендә канәгәтләнү, сөенеч һәм горурлык уянып калмагандыр...

Мәңгелеккә омытылыш нәтижәсендә адам баласының күңеленә Мәхәббәт инә, егет белән кыз бер-берсен эзләп табалар, Ир белән Хатын дигән югары дәрәжәне алаалар. Мәхәббәт жимеше булып Мәңгелекнен иң ышанычлы дәлиле — Бала туа.

Бала...

Балага мәхәббәт... Аннан да биек, аннан да татлы, аннан да рәхәт якты хис бармы бу дөньяда? Белмим, юктыр. Бала — кеше яшәшечен якты, тирән мәгънәсе...

Гади генә яшәгән, гади яшәргә әзерләнгән татар егете Габдулла күңелендә дәншәтле нәфрәт беренче канлы сугышлардан соң ук уяны. Дошманга нәфрәт, үч алу хисе, дошманны күрә алмау — Мәңгелеккә омытылышның бер тармагы ул, әле ышанучан гади акылы белән сугыш-

ның һалакәт китерүенә йомгак ясап бирә алмаса да, Габдулла сугышның бик күп ир-атларының, адәм улларының Мәңгелеккә барыр юлларын ва-кытсыз кисә торган афәт, гайре табигый хәл икәнлеген Күнеленен бөтен дулкыннары белән тойды. Туган ил, Идел-Йорт, Туган халкың — Мәңге-лек икән, фашист-дәжжал энә шуларны кырырга, көл итәргә килә. Синен нәсел-нәсәбеннән, гомер агачыңның тамырына балта чабарга килә.

Мәңгелеккә омтылышы көчле булган егетнен!

Караңгы төн, өстә авыр шинель, аякта калын табанлы кирза итек-ләр, кулда автомат, аркада капчык, дәм кара елга өстендә көймә койры-гына снаряд төшөп ярылгач, ул салкын суга чалкан барын төште, кау-шаудан миә томаланды, судан калкынды һәм дәү генә такта кисәгенен нәкъ уң кул якта булырга тиешлеген, үзен Мәңгелеккә турылаган Кү-нел күзе белән күрдә. Автоматын сул иценә күчөргән иде, уң кулы буш иде һәм шул кул такта башына чытырдап ябышты...

Күнел күзе...

Нинди өметле, якты сүз тапкан татар халкы. «Күнел күзен күрмәсә, мангай күзен ботак тишегә», дигән. А, мангай күзе дә нинди үткен, нин-ди житез, ә Күнел күзе анында ул гап-гади ботак тишегә икән! Күнел күзе — Мәңгелеккә омылыш күзе ул.

Шинель манма су булып аны аска сөйрәде, төпкә тартты, ян-якта снарядлар ярыла, елга кайный, кемнәрдер иләрәп-иләрәп дөнья белән саубуллашалар, кайда уң, кайда яр, белерлек түгел, су котырынып бөтерелә, йолка, батыра, ә Габдулланың күнел күзе туры юл сайлый ал-ды, ул берәр потлы итекләрен чак сөйрәп ярга чыгып егылды...

Әллә ничә снаряд берьюлы тиеп танкны бөтен яктан ут камалаганда, иптәшләре үлеп калганда, дөрләп янган килеш ул танктан чыга алды. «Күзен ничек янып пешмәде икән?» дип шаккатты соңыннан врачлар, таң калды...

Күз...

Малай чакта, дустым Этәч Ибан белән мунча ишеген мәрә ясап, ба-кыр көпшәле наганга шырпы күкертә һәм дары тутырып «атыш ярышла-ры» үткәргән идек. Ибанның күз астына наган көпшәсенен кыйпылчыгы китереп бәргән иде. «Күзне фәрештәләр саклый», дип аңлатканнар иде әпчи карчыклар бу хикмәтле хәлне. Фәрештәләр түгел, мангай күзен дә күнел күзе саклай. Танкны ничек ача алганын, ничек чыкканын Габдул-ла белми, хәтерләми, иссез-өнсез иде ул хәтәр мизгелдә егетебез, әмма бу мизгелдә дә аның белән Күнеле жигәкчелек иткән, тимер чыдамыйча эреп акканда, корыч кайнаганда ул аны өскә чыгарга өндәгән, көч биргән, башня капкачының снаряд шартлавыннан ачык икәннән белдер-гән, сул жиге белән күзен томаларга боерган, чыгуга атып екмасыннар өчен чылбыр тирәсенә елышырга кушкан. Дөрләп янган гәүдәне шунда ук калкытып кар тулы тирән канауга илтеп ташлаган. Кеше, логик акы-лы белән боларның берсен дә аңламый, аңлата да алмый, гайре таби-гий очракларда кеше ихтиярына Күнел тулаем хужа булып ала, Мәңге-леккә ифрат тугры Күнел адәм балаларын бик күп бәләләрдән коткара, бәлә-казалардан йолып ала.

Сөләйман бабайның Капка турындагы уйларын хәтерлисезме? Аның Күнеле дә шушы капкадан озакламый чыгып китәсен сизенә иде. Ул чы-гып китә икән — кемдер кайтып керергә дә тиеш. Шулай булмаганда изге Мәңгелек чылбыры өзәлә. Әгәр берәүнең дә кайтып керәсенә ышан-маса, ул яңа Капка турында уйлый алып идемени? Балки Разиясы акыл-га килер, балаларының берәрсенә үсә төшкәч холай тәгалә иман нуры юнәлтер, көтмәгәндә авылга кайтыр, Сөләйманның күзе мәңгегә йомыл-ганда, якты дөньяга, Югары авыл тирәләренә, Изге чишмәгә, Йомры ташка аның акылы белән, аның Күнел яктысы белән карар...

Зөләйха әби ак маен язып бетерде дә ялгышып аны сары май итеп эретеп алды. Гажәпләнде, үзен тинтәк диг сүктә, асылда монда да ис ки-тәрлек эш юк иде. Зөләйха да иртәгәгә көн белән яши иде, тормышы

бүгөн белән чикләнмәс, иртәгә дә көн булып, шул иртәгә аны да ипләп кенә Мәңгелеккә илтер дип ышана иде. Соңы коймагы пешереп, сары май белән мул майлап Габдулланы сыйлысы килә иде аның. Акылы белән ул моны күз алдына да китерә алмады, әмма күңел... Күңел түрәнә мәңгә китмәскә урнашкан Габдулла, эңә, өстәл янына утырган да майга манчы-манчы коймак ашап утыра...

Сөләйман карт жиз төймәләр белән бизәлгән йөгәннен берәүгә дә бирми, һаман сакый! Ат чабышларына катнаша алмады Сөләйман, чабышкы атлары булмады, ул һаман үзе башкара алмаганны да Габдулланы үтәр, башкарып чыгар, ул өметләнгәннәрне тормышка ашырыр дип көтә иде...

Әдилләр күбрәк аналарның балага булган мөхәббәте хакында язгалар, әти кешеләр, янәсә кырыс була, алар дөнья гаменә чумып яшәп, гаиләдә тәрбия эшләренә катнашмыйлар, бөтен авырлык аналар җиңкәсенә төшә дип раслыйлар. О, алаймы икән? Алаймы?.. Буш күңелләр була, таш күңелләр очрый, ләкин кайнар жанлы аталарның балага мөхәббәтен сөйли алырлык, аңлатырлык кодрәт тә, сүз дә юк... Сөләйман картның «олан, оланым!» дип калкып-ныгып килгән ак каенны назлаганын гына бер күрсәтергә иде сезгә!.. Сөләйман балаларының өчөсөн дә тигез күрдә, керсез мөхәббәт белән яратты. Сөләйхә моны белә иде, ул картын балаларны сөйгән өчен дә яратты бугай. Сөләйман аңа бер мәлен: «Бар да булды, сиңа әйтәм, ачлык-ялангачлыкны да, бәхетне дә татыдык, бала сөеп кенә туп булмады», дигән иде...

Ил агасының онык көтә башлаган мизгелә житкәннен белдерүче уй иде бу, олы уй, чын уй, матур уй иде.

Нишләсән Сөләйхә, ни әйтсән дә, ни дип картының күңелен юатсын. Килең булып төшкәч шактый вакыт бәбәйгә уза алмады, бәбәй арты бәбәй ташыр чагы кысыр үтте дип әйтергә ярый, тапканнарының да икесе дәрәс булмады, өченчәсә, оланнары, канлы кырларда югалып калды...

8. Габдулла (дәвам)

Ул ашыкмыйча гына озын үрдән төшөп килә. Петровка спирт заводынан Сарсазга торфка баручылар аны ике юл чатына кадәр утыртып кайтышлар, ул чатта төшөп калды. Аның арбадан көч-хәл белән ябыш-ябыша төшүен күргән олаучы: «Абый, бик йончыгансың, карт кешегә юл авырдыр, әллә Югары авылга кадәр генә илтеп куйыймы?» дип сорады. «Ипләп кенә барып житәрмен, аннан күз күрер», диде Габдулла, сиздермичә генә корсетын рәтләп куеп...

Петровкага кадәр Габдулланы Бөгелмәгә спирт илтергә барган атлылар утыртып кайткан иде. Үзенең кайдан, кая кайтуы турында олаучыларның берсенә дә белдермәде ул, сөйләшмәскә гадәтләнгән солдат, сорауларга елмайды, әмма җавап бирмәде, ул ачылып китмәгәч, юлдашлары да төпченергә яхшысынмадылар. Чырае бигрәк куркыныч иде сәер солдатның! Алар борылып караганда Габдулла пошынып фикер йөртте: «Әллә алар да курка инде миннән?»

Менә ул кузаклары тугаеп килгән борчак басуын урталай ярган туры юл белән үр төшөп килә. Монда жирен һәр карышы ана таныш, авылга житәрәк чакрым баганасы бар иде, ул юк, череп аугандыр. Уң якта таулар, Кызыл яр, арырак, аларның ыңдыр турларында тауда — кич авызлы тарлавык, Изге чишмә, Йомры таш... Чуал күпере ягасындагы ике ярдагы тупыллар... Таныш яklar... Ул шушы таныш яklarга ят кеше булып кайтып килә. Күкрәп торган егет булып чыгып киткән иде, әкиятләрдәге дию пәригә каргап бозган ямьсез бер карт кайта. Бала йоныннан гына торган ап-ак мамык чәчлә бабай кайта...

Госпитальдә чакта да, кайтканда да аны бер туры сорау газалдады: кемлеген белдерергәме, юкмы?

Хэйран вакыт узды, өйдө дэ, авылда да аны үлгэн дип санарга күнеккәннәрдер, «кайгы ил белән килде», дип юаныч та тапканнардыр... Һәм шул чакта, кайгы яралары эз-мэз ялганганда гомерлек гарип, имгэк булып кайтып керсен әле. Чыдармы ата-ананың йөрәге? Картларның калган кыска гомерләренә өстәмә газап китермәсме Габдулла?..

Габдулланың күнел көзгесә хәзер аерата сак, сизгер, бер ялгыш караш та аны чәлпәрәмә китерәчәк!

Кайтыргамы?

Кайтмаскамы?

Авылларының урамына кәргәндә бу сорауларга жавабы эзер түгел иде әле Габдулланың, иң очтагы йорттан, сунарчы Айтуган йортынан өерә белән бурзайлар өрөп чыкты, алар ярсып һау-һаулап аны берәз озата бардылар. «Танымадылар!» дип сыкранды күнел һәм аңа яңа уй инде: «Әгәр эти белән эни таныса, калам... Юк икән, китәм дэ барам!»

Капка яңа. Әле тактасы каралмаган, кадак башлары күгәрмәгән, тап-таза имән баганаларга эленгән өр-яңа урыс капка иде. «Өйдә хужа бар икән, әллә Разиялар кала икмәген тарсынып кайтып төшкәннәрме?» дип уйлады Габдулла. Капка тимере дэ, баганага кагылган ат бәйли торган божра да таныш, «йортта ат жигәрлек яшь кеше бар икән!» һәм бу яңа уй, йортта яшь кеше булуы аны өркеткәндәй булды, ул адымнарын тагын да акрынайтып ишегалдына керде, баскычта таралып-сузылып яткан ялкау песи сыңар күзен чүт-чүт кенә ачып карады да, колакларын селкеткәч, тагын йокыга китте. Тануымы бу, танымавымы? Баскычтан менгәндә корсет күкрәк читлеген изеп кәргән кебек булды, бусаганы атлап чыккач ул туктап калды, тынычланды.

— Исәннәрмесез,— диде ул аңкавына ябышкан коры телен чак-чак әйләндереп.

Икесе дэ өйдәләр, исәннәр икән, әтисе ян сәкегә утырып, тезенә кайрак куеп пычак үткенли, әнисе тастымал тотып кече якка кереп барган жиреннән шып тукталып керүчегә карадылар.

— Саумы, солдат,— әтисенең ак кашлары өскә күтәрелеп алды, ул, кара кәләпүшен төзәтеп пычагын сәкегә куйды.— Уз, әйдә, түрдән уз.

Күнникләргә салыргамы, әллә шул килеш узаргамы?..

Карт белән карчык бусага янына басып тынып, йомылып калган сәер юлаучыга карадылар: кем булыр бу? Хәерче дисәң, өстендә солдат киёмнәре, гимнастерка, чалбар, башында қояшта уңып, агарып беткән фуражка. Капчыгы жылкәдә. Ни көтә ул? Ник дәшми?

— Уз, мөсафир, утыр,— диде Зөләйха, танырга теләгәндәй якынарак килеп. Керүченең гариплеген, кот очарлык ямьсезлеген күрөп, ул чак кычкырып жибәрмәде, тыелып калды.

— Рәхмәт, рәхмәт,— Габдулла биштәрен дэ салмыйча ян сәкенең ишек катына килеп житкән башына барып утырды.

— Кай якларга юл тотуың, солдат?— диде Сөләйман.— Берәр яры барышмы, кайтышмы?

— Кайтыш,— дип көрсенде Габдулла.

— Әллә?

— Кайтам, кайтам, һич өйгә эләгеп булмый.

— Сугыш беткәннән бирле кайтып житә алмыйсыңмы шулай?

— Шулай... Әйләнечтән юл туры диләр, э мин әйләнеп кермәгән госпиталь калмады. Жәһәннәмне күрдөк, тәмугта булдық, инде житешеп өйгә кайтып барыш.

Хужалар колакларын торгыздылар: әллә?.. Сөләйманның эче жылынып китте:

— Кайтып житә алмаганнар да бар диген, агай?

— Дөнья бит,— диде Габдулла туры сүздән тайчынып.

Сөләйман аннан төплерәк жавап көтеп ала алмагач:

— Ата-анаң бармы соң, исәннәрме?— дип сорады.

Зөләйха — сизгер жан, юлаучы солдатның алар бусагасын тиктәскә

атлап кәрмәвен чамалап, алгарап иеләп, колагын ачып куйды, яулыгын тартыбрак бәйләде.

— Исәннәр дип беләм.

— Илгә кайту куаныч, көтөп торулары читен.

Сөләйманның әңгәмәне һаман читкә каеруы, турыдан-туры Габдулла хакында сорашмавы Зөләйханың жанын талкыды, ул кат-кат тамагын кырып:

— Сина әйтәм!...— дип эндәште.

— Көтөп тә арганнардыр инде. Юкка чыкты дип тә беләләрдер...

— Ә безнең улыбыз югалды. Хәбәрсез югалды.

— Эзләтеп карадыгызмы сон?

— Эзләтеп ни файда? Исән булса бер-бер хәбәре килеп житәр иде дә...

Өй эче эссе дип әйтерлек иде, килгән шәпкә аркасына дым йөгөргән, хәзәр тимер корсет эченә тир агып Габдулланың тәннен кычыттырды, авызы көйдә.

— Кая болай ашыгып кузгаласың, мөсафир?— диде Зөләйха.

— Барыр юлым байтак, әнә әйтсез ич, көтәләрдер.

— Сина әйтәм!— дип кабатлады Зөләйха өзелеп.

— Пычагымны үткенлим, үткенлим, нигә икәннен аңышмыйм. Син кайтасыга икән, солдат. Хәзәр тавык суям, аш салырбыз, ашыкма син, әз-мәз хәл жый. Күрәм, талчыккансың. Мона чаклы госпитальдә яткач, ай-ай, саулыгыңны какшаткандыр сугыш!

— Эссерәк шул, тамак янды.

— Чәем хәзәр кайнап чыга,— диде Зөләйха.

Габдулла тиз-tiz генә карашын аларга юнәлтте: «Танымадылар!»

— Булса, салкын чишмә суы эчәр идем. Бик салкынның.

— Анысын да хәзәр апкайтабыз,— диде Сөләйман.

— Чишмә ерак түгелмени?

— Монда, ыңдыр артындагы тауда гына.

— Рәнжемәгез, үзем барып эчсәм дим... Сусадым... Чишмәләр сагындырды.

— Нинди рәнжү ди?.. Тик, нигә интегеп йөрергә? Карчык замат арасында алып кайта аны.

Габдулла әнкәсенен нык бирешкән гәүдәсенә карады, карашын түбәнгә төшерде.

— Мин үзем...

Сөләйман белән Зөләйха ни әйтергә белминчә аптырап калдылар. Солдатның капкадан чыккач та уңга борылып, туп-туры Чуал яры буйлап Олы суга ышанычлы адымнар белән төшөп китүе хужаларның анын бөтенләй югалтты.

«Ата-анаң да танырлыгың калмагач, син монда инде ят кеше, артык кеше, артык кашык!»— дип кыйналды Габдулланың жаны. Көтәләр икән, алар үз улларын— Габдулланы көтәләр, сиңен ише гарип-горабаны түгел!

Йөнтәс яшел мүк белән тышланган сөйкемле вак ташлар арасынан элекке кебек үк челтерәп-гөрләп Чуал ага! Тавышланып килә дә. Олы су белән кушылгач, сабырланып, тынып кала. Өч яктан убылган уй кебек, өч су бергә кушыла! Олы су— болганчык.

Чуал чип-чиста, таудан, Йомры таш яныннан тагын да чистарак, күз яшәдәй саф төшә. Басмага кәргәч ул гимнастерка якасын ычкындырып жибәрде. Агачлар нык үзгәргән, танырлык түгел, ешланган, куерган. Ыңдыр артындагы агачлар да шактый исәйгән...

Житкәндәр, шушы урыннары күргәч, борылып кайтса да ярыдыр, ул басма аша чыгып, көч-хәл белән иеләп, сынар учына су тутырып озак кына эчте... Борылырга кирәк, әткә-әнкәсе әллә ни уйлар, куркып калырлар. Үтөп барышлы кер дә, иркәнләп аңлашмастан, чишмә суы эчәргә чыгып кит. Кызулык белән Габдулла саклыкны югалткан иде, хәзәр үкен-

де. Нигэ дии су буиларына төшөп йөрөргө иде?.. Хазер нинди йөз белән кайтып кермәк кирәк? Әллә килгән-килгән өскәрәк тә менәргәме? Әллә яңадан кайта бу якларга, әллә юк... Чак кына, жил иркенә бирелгән юаш тауларга эзрәк менәр дә төшәр... Ул ипләп кенә, бар авырлыгын кулындагы шомә таякка салып сукмактан менә башлады. Менгән саен офыklar ерагайды, дөнья киңәйде, кызган һава хуш ис, жиләк исә белән тыгызланып тулган иде. Тәвәккәлләгән таш йоткан! Сулышы кысылып, йөрәгә кагарга тотынса да, ул бер башлагач Чишмә янына ук менеп житте, бөгелеп Йомры ташка сәләм бирде. Бар икән әле, утыра икән! Чишмә башына барыйм дигәч шып тукталды, нәкъ аның каршысында Яңа ел чыршысы кебек мул бизәлгән салпы яфраклы дәү зирек басып тора иде. Дөрөс, уенчыklar элмәгәннәр зиреккә, ботагы саен чүпрәк элгәннәр. Га-жәп, әле дә бар икән борынгы йолалар Югары авылда. Элек-электән, Габдулла үзен-үзе белгәннән бирле, Сабан туге буласы көнгә каршы, кичке ярауда, кояш нәкъ баеп барганда житкән кызлар Йомры таш янына менәләр иде. Алар таш тирәсэндәгә агачларга ал, зәңгәр тасмалар бәйлиләр, чиккән кулъяулык элэләр һәм жан сөйгәннәренен исемен атап, тәңредән якин араларда шуның белән кавыштыруны үтенәләр. Сөйгәннәннен исемен янашәндәгә кызлар ишетеп калмасын, әмма аны кычкырып та әйтергә кирәк! Хикмәт хәлләр була иде тарлавыкның азагында! Бер ел килгән кызлар була, ике ел йөргәннәр очрый, өчөнчө-дүртөнчө елга китсә, кызлар Йомры ташны кочып елйилар, сөйгәннәренен исемнәрен иптәш кызлары гына түгел, күкләр ишәтерлек итеп кабатлылар...

Бәби табалмагәннар да бу юлны буш итми, каза күргәннәр дә баш орып килә, әйбер-кара югалганда да Йомры ташка баш оралар, вак-төяк акча ташлылар, ыбыр-чыбыр бала-чага шыпырт кына көмеш, бакырны жыештырып китә...

Габдулла бизәлгән агачка якынарак килде һәм эленгән нәрсә-кара-ларның бәбәй күлмәкләре икәнән аңлап арткарак чигенде: бусы тагын нинди йола икән? Хатын-кыз күлмәгә дә эленгән түгелме? Яулык та?..

Ул күз йөгертөп тирә-ягын караштырды һәм зирек төбәндәгә юка күләгәдә жайрап йоклап яткан хатын-кызны абайлады.

9. Габдулла белән Зәйтүнә

Йоклап яткан хатын-кызны күрөп, кемнәндәр яшерен эшенә шаһит булгандай читенсенде Габдулла һәм чишмә суының аргы ягына үтте, куелыкка керде, моннан йоклаучы үзе күрәнми, баш очындагы ап-ак юка чүпрәкләре генә нидер сөйләп жилфердиләр иде. Су эчәсе килү онытылды, ул мангаен жыерып уйланырга тотынды. Чишмә башында йоклап яту түгел, хатын-кызлар япа-ялгыз йөрөргә дә куркалар иде... Ни булган бу хатынга? Чишмә анасыннан ни сорап менгән? Үзе авырумы, баласымы? Сорарга менгән икән, ни дии ятып йоклаган?..

Мөгаен, чирледер ул бичара...

Дүрт ай буге баласы елаган, дүрт ай дөвамында йокы күрмәгән, бианага ярым дии, ирне карыйм дии жәфа чиккән ананың кинәт шулай онытылып китүен Габдулла күнеленә китерә алмады...

Бераз көтөп торды, хатын кузгалмады, бусы үкенечле иде, Габдулланың Йомры таш белән, Чишмә анасы белән бүтәнчәрәк сабуулашасы килгән иде. Күнеленен иң тирән, иң ерак почмагында, монарчы аның авыр язмышын хәл иткәндә әле катнашмаган аулакта, яшертен генә, нәни генә өметә дә бар иде әле аның...

Хатын уяныр да, кайтып китәр, көтимчә бераз, дии нәтижә ясады солдат. Арган иде, бик читенлек белән генә тезләнде, таягы ярдәмендә утырды, талып гүлэгән аякларын сузып жибәрде, тәнәңә күптән татымаган рәхәтлек йөгәрде. Бер минутка гына ул үзен биләүсез, төзек тәнле, йөгөрөк хәрәкәтле япъ-яшь егет дии хис итте... Әллә бу изге урыннарның

сихерле көче чыннан да бар инде?... Өмет дигәннән, өмете бер иде Габдулланың, инде ул адәм чыдамаслык бәла-казалардан, гарасатлардан башын исән алып чыгып, туган төбәгенә кайткан икән, Йомры таш белән Чишмә анасы, аны танып, бер мөгжиза, кирәмәт эшләмәсләрмени?..

Аның баш очыннан гына су чәпчеге очып үтте, якында гына су буена кунды, сиртмә койрыгын тибрәтәп, күзләрен ана төбәп, муенын боргалалды, аңа карап торды. Габдулла «Танийсыңмы әллә, кошкай?» дип эндәшсәргә теләде, күнелә тулган иде, елап жибәрермен дип курыкты. Мәмрәп йоклаган хатынны елап куркытырга ярамый... Чәпчек үзе адәм телендә сөйләшә башласа да, гажәпләнмәс иде Габдулла, я ни булган инде ана, «танийм, танийм, син үзөбезнең Габдулла абый ич!» дип бер эндәшсә. Кош, егетнең өметен көчәйтеп, тиз генә очып китмәде, озын койрыгы белән ярга суккалап, һаман аңа якынайды. И Чишмә анасы! И Йомры таш! Сездә шунлык та кодрәт юкмыни соң? Я кайтарыгыз егет чагын аның, я жанын алыгыз. «Сүндер жанымны!— дип инәлдә егет чәпчеккә карап,— Дәш ичмасам берәр сүз!»

Зирек төбен сарган үләннәр арасында мәмрәп пешкән каен жиләге күренде, ул жиләкнең иң пешкәннен, иң эресен өзеп алды да кошка ыргытты. Кул хәрәкәтеннән кош очып китте, жиләк чишмә авызына барып төште.

Аръяктагы хатын да торып утырды, ул да Габдулланы күрде, ләкин үз күзләренә ышанмады, кеше кыяфәтендәге өрәк көпә-көндөз изге урыннарда нишләп йөрсен? Хатын йодрыклары белән күзен уа-уа каранды да үз жаена жырлап куйды. Габдулла аны шундук таныды һәм тану аңа көч, житезлек бирде, егет яшен тизлегә белән агачлар куелыгы артына шуышты, яшеренде. Юк булды.

Әйе, бу ул иде.

Монда, кояш күзендә утырган тарлавыкта, бөтен яктан жиргә кочак-кочак нур ишелгәндә түгел, дөм караңгы төндә, сөрәмдә томан баскан юлларда, ялкын эчндә, су төбөндә бер күз сирпүдә таныр иде аны Габдулла. Бик сагынган чакларда Зәйтүнәнең шәүләсә асыл чигеш кебек аның күз алдында жанлана торган иде.

Чак кына да үзгәрмәгән, бер генә күз төшерергә өлгерсә дә, ул Зәйтүнәнең тагын да чибәрләнгәннен, тулышып киткәннен чамалады. Монарчы бихисап мәртәбәләр дошман күзеннән яшеренә белгән, елның теләсә кайсы фасылында, жирнең теләсә ни ноктасында дошманның ач күзеннән яшеренергә өйрәнгән атаклы разведчик Габдулла, бүген, туган төягенә аяк баскач, жан сөйгәнә, дөнья йөзөндәге иң газиз, иң кадерле кешесеннән, бердәнбереннән посып утырырга тиеш! Юк, юк, күренергә, Зәйтүнәне өркөтергә ярамый... Бая күрәп-абайлап өлгөрмәде кыз, шәүләсен күрсә дә күзләренә ышанмады, Габдулла тавышсыз шуыша-шуыша һаман читкәрәк, куелыкка керде, тимер биләве күкрәген авырттырып-авырттырып кысса да, ыңгырашмады.

Зәйтүнәнең карашы чишмә авызына төште, суның иң кайнаган жирендә, акрын гына, кабаланмыйча гына эре бер жиләк тирбәлә иде. Жиләк агып китсәргә ашыкмады, әйләнеп-тирбәлеп һаман йөзде. Жиләкнең һаман китмишә торуы аңа кызык тоелды, Зәйтүнә авызын тыя алмыйча күнелле көйли-көйли, ботакларга эленгән чүпрәкләрен, бәбәй күлмәкләрен жырга кереште. «Жиләк тә пешкән икән... өзелеп төшкән икән... әйдә, дустым, жиләккә... башта кызыл сандыкка, аннан тулыр чиләк тә... Жыярбыз, жыярбыз... бер такта как коярбыз...» Ул бер көйнә дә жырлап бетерми, икенче көй ялганып ага, өченчесен башлай, ә сүзләре үзенеке, күңеленә ни килсә, шуны жырга сала, аның тирә-ягы, бала чүпрәкләре, чишмәнең сабыр гына чөлтерәве, бөтен дөнья бүген моңнан гына тора иде. Бала кәрләре тутлаган, кипкән, алардан тоташ хуш ис — жиләк исе, тарлавыкның ике ягына мул чәчелгән чәчәкләр исе, су исе аңкый. «Шушы пакь күлмәкләрне кигәч, сабыемның елагы узмасмы әле?» дип, Зәйтүнә ялт кына ташка карады. Таш өстенә чуар канатлы

күбәләкләр жыелып кунган, Йомры таш чәчәк аткан кебек бизәлгән, жанланган иде.

«Елагы узмасмы!»

Зәйтүнәнең яшерен өмете шул иде... Шул теләкне белдереп ботакларга бәбәй чүпрәкләрен таратып элде, бер арада хәл жыйрга да өлгерде, һәммәсе үл теләгәнчә булып чыкты, беркем аның ниятен белмәде, берәү дә комачауламады, шаять, теләге дә кабул булгандыр! Хәзер сабые янына ашыкса да була!

Чишмә авызына иелеп карады, жиләк һаман агып китмәгән, һаман әйләнә-әйләнә йөзә... Зәйтүнәнең зиһене ачылды: кемдер, нидер ялварып Чишмә анасына татлы ризык бүләк иткән! Бая Габдулла күргән, чәчрәп торган жиләк толгашларен ул да күрде, тарлавыкны сискәндереп көлеп жибәрде. Менә тиле, нигә көлдә диген, монда көлөргә ярамаганын белә ич! Хәер, кем күрә аның көлгәнән, кем ишетә, койрыгы белән жиргә нидер сөйләп су читендә чәпчек йөри, якин-тирәдә хәвеф, кеше-мазар булса болай кинәнеп йөрмәс иде кош, э кошларның үзеннән — бәбәй әнисеннән курыкмаганын Зәйтүнә белә иде. Ул уч тутырып жиләк жыеп алды да Чишмә авызына килде, аркылы тактага басып, вак ком бөртекләре уйнашкан төпкә карады, жиләкләрне берәм-берәм суга ташлады.

— Йомры таш — бусы сиңа! Чишмә анасы — бусы, мәмрәп пешкәне сиңа! Изгеләр куышына атап та жиләк салам. Тыныч булсын, авызын беркем ачмасын, жирдә давыл чыкмасын. Бусы Хәлилемә... Улыма — бер, ике, өч... Тәңрем, гомерен озын ит баламның! Илләр имин, дөньялар тыныч булсын берүк. Улымның баш очында яшен-кылыч уйнатма, аны туган жиреннән аерма!

Тын тарлавыкта яшъ хатынның һәр хәрәкәтен, ымын, сүзен ап-ачык ишетеп торган Габдулла бармакларын үзле, дымлы балчыкка батырып үрсәленеп елый иде. Елаганы тышка чыкмый, тамырлары буйлап, эчкә — Күнелгә таба йөгәрә иде.

Бала чүпрәкләре, бала күлмәкләре... Разведканың югары математикасын тапкырлау жәдвәле кебек үзләштергән, һәрбер вак-төяктән нәтижә ясарга гадәтләнгән Габдулла мондагы хәлләрне дөп-дөрәс аңлады: әйе, Зәйтүнә кияүдә, аның Хәлил атлы улы бар, улына яхшылык сорاپ монда кадәр килгән... Бу исем хәлсезләнгән йөрәкне берәз кузгатып алды да таралырга өлгөрмәгән хәтәр уйлар тагын әйләнеп кайттылар. Хәзер монда, чыннан да озак юаньрга, мавыгырга ярамый, белергә теләгән-нәренән һәммәсен дә белде, әти-әнисе исән, Зәйтүнә кияүдә...

Тик бер нәрсә үтә дә сәер иде: нигә мәнеп китте ул Йомры таш янына? Зәйтүнәнең монда икәнән ана кем белдерде?.. Аның тауга мәнәсен белеп килгәнме Зәйтүнә Йомры таш янына?..

Уйлар йомгагын сүтә-сүтә Габдулла бер мизгелгә генә сизгерлеген югалтты, ул Зәйтүнәне соңгы кабат күрәп калырга теләп сузылып карады. Каз мамыгыдай ап-ак төчен күрсәтмәс өчен фуражкасын батырып киде, чыраена да күлгәгә төште... Зәйтүнә эшен тәмамлап, кайтырга әзерләнгән иде, кыштырдау ишетеп артына борылып карады, алар күзмә-күз очраштылар. Габдулла үз кыяфәтен Зәйтүнәнең күзләрендә күрәп артына тайчанса да, үтә күрәнмәле гажәеп көн яктысында яшъ хатын Габдулланы аермачык күрде, куркуы тән тотышына күчте, күзләре шар булып ачылды да ябылмады, ярым ачык иреннәрәннән, тешләреннән кысылып «ходаем!» дигән үзәк өзгеч бер сүз ишетелде.

Габдулла ягымлы да, әрнеткеч тә бу сүзнә ишеткәч сикереп торырга теләде, чайкалып китте, таягы кулыннан төште, Зәйтүнә бөтен көчен жыеп, аның янына барып житте, ике кулын сузып ана торырга булышты, иелеп жирдән таягын алып тоттырды.

— Рәхмәт, сеңлем, — дип пышылдады егет.

— Сөз кем буласыз соң?

— Мосафир мин. Солдат. Авылыма кайтып барам... Су эчәсем килде дә...

— Безгә керегез, абый. Чэй куярмын.

— Сөзгәме?..

— Олы Мөхәммәт дигән кешенең килене булам мин. Безнең өй ана тегендә!— Ул кулын сузып авыл уртасындагы бер түбәне күрсәтте, хәтеренә Хәлиле төшөп, күкрәге чәнчешә башлады, сөт тулган имиләре сулкылдый иде.

— Юк, юк, рәхмәт. Минә көтәләрдер. Болай да озаграк юандым.

Габдулла, маңгаена бәрәп чыккан бөрчөк-бөрчөк тирләрен кул аркасы белән сыпырып, моңаеп кына сукмакка таба карады.

— Булышыймы, абый?

— Менүен менгәч, төшәргән дә әле. Рәхмәт, сөңлем.

Зәйтүнә берсенә бала керләре тутырып, икенче чиләгенә су алырга да онытып, сукмакка керде, алга-артка карамаска тырышып, вак чүер ташларны тәгәрәтә-тәгәрәтә төшә башлады. Күк әлегәчә чалт аяз иде, әллә кайдан, тау артынан адашып килеп чыккан иләмсез болыт, хәерченең алама чикмәне кебек жилфердәп агып килде дә кара күлгә булып тау өстеннән тиз-тиз шуышып узды, жил исте, зирек эрәмәсе саңгырау гына гүләп аны озатып калды. Ул ялт кына борылып карады, теге гарип ике кулын канат итеп алга ташланган, очып китәрдәй булып ана таба сөрлөккән иде. Зәйтүнәнең бу урыннан тизрәк качасы, тизрәк тау астына, бушыкка төшөп житәсе килде. Өйдә тәмам югалтканнардыр инде аны! Бианасы елак баланы тәпәләп алмасын тагын! Кичен, Кәримжан эштән кайткач, кичке табын янында тагын сүз булачак, баш бирмәгән киләнгә бер-ике угын жибәрер Сафура карчык!

Юлына аркылы таяк салдылармыни, ул кинәт туктады, көянтәгә эленгән чиләкләр шытырады, аның яныннан гына, чишмә агымында бәргәләнә-бәргәләнә мәмрәп пешкән жиләк ага иде. Таш араларынан акса да бөтен, имгәнмәгән, төсен дә ташламаган. Ул жиләккә карап бара башлады, жиләк нәни тугайчыкка житкәч туктады... Әнә тагын берәү ага, икәү, өчәү булдылар, бишәү... Яшь хатынның күнелен иләсләндереп көмеш суны кызартып-канатып Йомры таш яныннан жиләк ага иде! Теге бичара мөсафир өзеп-өзеп суга ташлайдыр аларны... Теләкләре шул кадәр күпме анын? Әллә мәмрәп пешкән жиләкләргә каргышының илчеләре итеп аска озатып каламы? Кем ул? Нигә эйбәтләп сорашмады икән Зәйтүнә, белешмәде, кая кайта, кайдан? Кемнәрне күргән дә, ниләр ишеткән...

Аска төшкән саен су ныграк челтери, салмак суга ияреп кып-кызыл жиләкләр ага. Жиләкләргә ияреп Зәйтүнәнең мең сорау белән чиләнгән уе ага. Тагын ни булды инде, Зәйтүнә туктауга жиләкләр дә агудан туктыйлар, яраббн, юк ла, жиләк тукталганга гына туктала икән Зәйтүнә, алар кузгалгач, ияреп төшөп китә.

Ул кабаланды, басманы йөгереп кенә үтте, өенә кайтып кергәнче күтәрелеп карамады. Чабып-мышлап кайтып керде, өйалды жиләсендә гөнжәлә таратып, бианасы йон яза икән, кырыс кына:

— Кояш төшкәне кайчан үткәннән беләсенме?— дип сүз катты.

— Хәлил уяндымы?— диде Зәйтүнә көчкә тынын алып.

— Ни хикмәттер, бүген йоклый да йоклый әле.

Зәйтүнә урыннан кубарылып бишек янына ташланды, ул кагылганга силә тирбәлеп алды, ана иелеп тыңлап торды, тыны бар, бала ирен-ирен күңелле чәпелдәтеп аны каршылады. Шөкер, һәм гажәп, Хәлиле месни-месни йоклый икән.

Юл бие аны озата килгән уйлар хәзер бер жепкә тезелеп сузылдылар да, Зәйтүнә, бишек янына урындык китереп куеп, олак кына шаккатып, исе китеп утырды. Төп сорау бер — кем булды ул сәер кеше? Узып баручы мөсафир гына икән, нигә Йомры таш янына ук менгән? Кайсы авылдан килгән?

Сорауга җавап булып бүген иртәдән бирле башыннан кичергәннәрне бер ноктага туплап җыярга кереште... Капкадан чыкканда кем дәшәп калды ана? Нигә кер чайкарга Чишмә авызына ук менеп китте? Нигә

бүгөн? Ник аны көпө-көндөз йокы басты? Мэрткэ киткэндэй йоклады? Теге котсыз кешене ник очратты? Абау, күзлэре... Юк, юк, бэлтерэгэн, хэлсез кеше күзлэре түгел... Түгел... Картныкы түгел! Нишлэп йөри соң ул аларның Йомры ташы янында? Зэйтүнәнөң киләсен белгәнме? Әллә бер-бер тылсым белән, изгә Чишмә анасы ярдамендә үзе чакырып китергәнме? Иртэдән бирле аның жаны нилектэн ашкынды? Ахыр чиктә, Хәлиленә ни булды, ничек түзеп ята, асты — коры, тавыш-тыны юк... Зэйтүнәнөң теләге кабуд булып, елагын Чишмә анасы белән Йомры таш алдымы?

Хәлил кинәт чэчрәп уянды, өйне тутырып тавыш бирде дә тынды. Төш күрдә дияр иден, дүрт айлык сабыйга төш инәмени?.. Баланың баш астын рэтлэргә дип калкынса, Зэйтүнәнөң исе китте, ике кызылтүш, нэкь элекке кебек гөл чүлмәкләре арасына кунганнар да, сөнеч китергән сыман, икәүләшеп Зэйтүнәгә туп-туры карап торалар. Ул улының юрганын рэтлэп, мөндәрән ипләп, бишек чүпрэгән каплады да кошларга таба атлады, кызылтүшләр курыкмадылар, китмәделәр. Кышкы чөллә суыкларда гына каралты-кура арасында ялт-йолт жим эзлэп килә торган кошлар ник килгәннәр бүгөн? Ул, кошлар күрсен дип, баланың бишеген томалаган юка пәрдәне ачып ташлады, күз алдында яшен яшынэгэндэй булды: теге кеше... теге гарип... теге бичара... Габдулла бит!

Ул атылып ишегалдына чыкса, кызылтүшләр аның баш тирәсендә очарга тотындылар, Зэйтүнә үзен-үзе белештермичә олы капканы каерып ачып ташлады. Бианасы нык күтәрелгән итәген төшерергә дә онытып аның артынан чыкты:

— Ник кыланасың, килең? Урамга яланбаш чыгасың түгелме? — дип сорады.

«Кая барасың болай?» дип капылт сорарга кыймады Сафура, ир бала тапканнан бирле Мөхәммәтләр йортында яшъ киленнең абруе күзгә күренеп ныгыды, олы уллар, олы киленнәр аларга аерым бер хөрмәт күрсәттеләр. Нигә алай икәнөн Сафура үзе дә төшендереп бирә алмас иде...

Алай да, кире борылып керсәргә, яулык бәйләргә туры килде, чиксез ашкынса да, улына күз салырга өлгерде, Хәлиле һаман йоклый, тигез генә тын ала, Зэйтүнә каударланып ишегалдына атылды, ачык капкадан да сикереп кенә чыкты, кая барасын бик яхшы белгән төсле, туп-туры Югары очка менеп китте.

Капка баганасына чыгып сөялгән Сафура телсез калды.

10. Сөләйман белән Зөләйха

Шәкүр кайтып күңеленә шөбһә тутырганчы, соңгы өметен кисеп, Зэйтүнә кияүгә чыкканчы ят мөсафир килеп керсә, Сөләйман аңа бүтән-чэрәк карар иде, мөгаен, улының сүрән, байгыш кыяфәтен үтеп кереп, Габдулланы таныган да булыр иде. Шушы ике вакыйгадан соң ул Габдулланы югалды, гәпп булды дип санады, күз нуры сүнде, карашының жетелеге бетте, аннары, солдат киеме кигән кешеләргә туры карарга да кыймый иде шикелле... Карап ни файда?!..

Сәер юлаучының интегеп кенә капчыгын салганын, таягының тук-тук өйалды идәнөн тукмавын алар икәү, Зөләйха белән янәшә, колакларын торгызып тынлап тордылар. Зөләйха аңа дэште:

— Сиңа эйтәм...

Ни дигән ымы булды Зөләйханың? «Карт, сиңең тавыгың кайчан казанга төшәр әле, мөсафир аны көтеп тормас, тиз-тиз генә бәрәңге әрчеп, сөтле токмач кына пешерикме әллә?» дигән әрниүле соравы иде бу аның...

Соңгы вакытта Зөләйха таушалды, Сөләйманының ризалык авазын, «үзең кара, сиңа эйтәм», дигәнөн көтеп тормады, күлмәк жиңнәрән тиз-тиз сызганып өч-дүрт бәрәңге әрчеде, казанга шау кайнар самавыр-

дан су агызып, кече учакта ут ергезде. Капка ясаганда калган коры имән йомычкалар авыр гына кабындылар, Зөләйха, мич авызына ябышып, учакны байтак күзәтеп торды. Ут арасыннан мосафирның янганнан калган шома, зәңгәрсу яңагы чагылып китте... «Бу кыяфәте белән ничек гомер итәр?»

Сөләйман да тәмам аптырашта иде. Аның аптырашы бер-ике генә сорауга сыеп бетмәгән, ул ни уйларга, ни сорарга, Зөләйхасы белән ни кинәшләшкәргә дә кыймыйча, томана, саңгырау аптырашта калды. Сораулар күнелдә туалар да сүнәләр, сораулар бер-берсен егалар, үтәрәләр, бәрелешәләр, тормыш тәжрибәсе, белгәннәр бөтенесе аста калган, зифен кайтмаска таралган иде. Тавык суярга үткәнләнган пычагын тотып ул янбакчага чыкты, күп итеп суган кыягы кисте, берсен жәлләмәде, төбө белән йолкып чыгарды, тамырга ияргән балчыкны озак итеп учында әвәләде, укроп сабакларын йолкып, чүгәләгән жирендә уйга чумды. Уйлары болытлы көндәге урман күле кебек караңгы, йогышсыз иде...

Ул бәхетсез солдат турында уйлады...

Кайтмый калганнар хагында уйлады.

Ничек итсәң итәргә, мосафирны куна калдырырга кирәк. Мөгаен, Габдулла да мосафир белән бер тирәдә дөваланып яткандыр... Адресны ул биргәндер... «Безнең ыңдыр артындагы Йомры таш белән Изге чишмәгә барып көмеш тәңкә сал, миңа саулык жибәрсеннәр», дип үтенгәндер.

Кайда яталар икән ул соңгы раннийлар, кайсы шәһәрдә?!

— Сиңа әйтәм!

Тәрәзнә куркып кына ачып Зөләйха аңа эндәште. Бу аның: «Буламы укроп-суганнарын?» дип соравы иде. Суганнар бер учта, укроп сабаклары икенчесендә, ул баскычка менгәч тукталды, Чуал ягына карап көтөп торды...

Салмаган аш пешеп өлгерде, кайда шулай озак юаныр бу солдат?

Габдулла таудан бик акрын төште, таягы булмаса, бөтенләй интегәсе икән. Башта ул өйләренә кереп тормаска ниятләде, «әнкәй ясаган чәйнә эчим соң бер!» дип уйлады. Аннары, тиз-тиз китеп барасы булыр... Чуал ярыннан урамга менгәндә ул Зәйтүнә турында уйлады. Олы Мөхәмәтләрнең килене... Димәк, мөгаен ул Кәримжанга чыккандыр...

Нигәдер исенә хатыны куркып качкан хохол Покуль төште, үзе белән бер палатада озак кына интеккән сукур кыргыз Төмәнбайны хәтерләде. Дөм сукур иде кыргыз, аяк-куллары төзек күренсә дә, бөтен буыннары, бар күзәнәкләре сызлаулы иде, буыннарына суык үткәргән иде чабан Төмәнбай, төнө буге ыңгырашып, улап ята иде. Бер Габдулла түзә иде аның тавышына, кыргызны житәкләп мунчага алып бара, аркасын кат-кат чабып юындыра, күлмәк-ыштаннарын кигертә иде. Кыргыз Төмәнбай аны дустанә санап бер заман ачылып китте: «Хатыным әйбәт минем, начар булса кайтыр идем, ә бу чамасыз яхшы күнелле, риясыз хатын! Шушы хәлдә кайтып төшөп нигә әйбәт хатынны рәнжетергә? Тиз үлөп булса ярый да соң, озын гомерле булсаң нишләрсен? Юк, кайтмыйм мин»,— диде.

Кемгә дә тел ачмаган Габдулла авылда калган Зәйтүнәсен, аның яхшылыгын, матурлыгын хәтерләп, Төмәнбайны куәтләде: «Мин дә кайтмыйм авылга», диде. Кыргыз сөенеп куйды: «И, карагым, гарип адәм кемгә хәжәт гуй, кемгә сыя!» дип өзгәләнде...

Аптырашкан картлар аны сагаеп, әмма эчке бер жылылык белән каршы алдылар:

— Әйдүк-әйдүк, солдат,— диде Сөләйман.— Бара торгач шактый юандың. Таягын да аргандыр, хәл жыйсын... Аш әзер, тамак ялгап ал. Кире уйлаган юк, тавык кичкә әзер булыр, ә хәзергә сөтле токмач өлгерде. Тиз пешсә дә туклыклы аш, әйдүк, әйдүк...

— Капка яңартып жибәргәнсез икән,— диде Габдулла сәке читенә утырып.

— Капка яңа анысы,— дип жөпөдө Сөлөйман, ләкин куанмады.
 — Чышмәгез дә бик гүзәл уруннан чыга икән,— диде солдат.
 — Юлын табалдыңмы?— дип сорамыйча түзмәдә хужа.
 — Таптым,— диде сузып мөсафир.
 — Алайса, менә шул,— дип ялгады Сөлөйман.— Бүгөн бездә кун.
 Мунча ягып жибәрербез. Өч яктан су ага, рәхәтлән. Барасы жиреңә
 иртән иртүк ат жигеп үзем озатырмын.

Габдулла дөшмәдә, ул арада агач табакка салып Зөләйха сөтлө ток-
 маң китереп утыртты, Сөләйман бакрачка тотынды, калай тәлинкаләргә
 аш бүлөп чыкты.

Тәмле исләрдән ашказаны баядан бирле котырынып, сүлкылдап тор-
 ганга, Габдулла артыгын кыстатмады, хужа: «Житеш, солдат!»— дип
 эндәшкәч, кашыгына тотынды һәм тәлинкасенен төбө күрәнгәнчә бер дә
 туктамады.

— Теге каһәр суккан ачы су бар иде,— диде Сөләйман, чоланда,
 сандык артына яшерелгән чүллине хәтерләп.

— Нәрсә ул?

— Аракы.

— Юк,— диде Габдулла кистереп.— Андый нәрсәләр бөтенләй яра-
 мый минә.

— Куллар жәрәхәтлө ахры синең?

— Жәрәхәтлө.

— Ә анда... син йөргән жирләрдә... калучылар бардыр?

— Кайда? Госпитальдәме? Бар бар, күп булмаса да бар. Төзәлгән-
 нәрдән дә өйгә кайтмаучылар бар.

— Андыйлар да бар диген!— Сөләйман белән Зөләйха бергәләп бер
 сүзнә кабатладылар.

— Бар. Әз-мәз ямаштырып аларын инвалидлар йортына озаталар.

— Нигә кайтмыйлар инде алар, ягъни мәсәлән?

Габдулла туры җавап бирмәдә:

— Нәркәменнән үз җае буладыр инде андый чакта,— дип кенә куйды.

«Синә әйтәм!» Зөләйха дөштә дә нулык чите белән авазын каплады,
 бу анын: «Белешче солдаттан, йөргән якларыңда безнең Габдулланы
 очратмадымы икән?» дип инәлүе иде. Бу сорауны Сөләйман әллә кайчан
 бирмәкчә булып теле кычытып утыра иде, мөсафирның һәр сорауга сис-
 кәнен китүе, җавап бирердән элек, маңгаен җыерып интегүе генә аны
 тыйлыктарды... Аның каравы Зөләйха чыдамады:

— Балам, йөргән юлларыңда Габдулла Сөләйманов дигән егетне оч-
 ратмадыңмы?.. Безнең улыбызны?— дип сорады.

— Габдулла?— Мөсафир каушап кашыгын өстәлгә куйды.— Габ-
 дуллалар очрагандыр, мәгәр Сөләйманов дигәннен күрмәдем.

Әгәр Зөләйха табынга якынрак утырса, мөсафирның кашык тотуын-
 нан, терсәген артка чөеп-чөеп куюыннан, тагын байтак вак-төякләрдән
 шикләнәр иде, кунакның котсызлыгы, ямьсезлеге, бала йонлы башы аны
 чиккә таба бора, карамаска мәҗбүр итә, күз төбенә тыгызланып тулган
 яшьләре тамам-тамам дип өзмәс куркытып тора иде.

Юлаучы кыстатмады, үз өендә утырган кебек, ни куйсалар шуны
 яратып ашады, баллап-майлап өч чынаяк чәй эчте, ашап-эчеп торгач,
 тәрәзә аша ишегалдын күзәтте, шуннан соң текәләп үзеннән нидер
 көткән Сөләйманга таба борылды.

— Сыегыз өчен мен рәхмәт, озаңк яшәгез.

— Ходай биргәнә булыр инде,— диде Сөләйман.

— Ак юл синә, мөсафир,— диде бәләкәй яктан Зөләйха. Аның күне-
 лә тыпырчыңды, мөсафирның бусе, тавышы, күзләре кемне хәтерләтә соң?

Нигәдер алар юлаучыны озата чыкмадылар, Зөләйха өйдә үк калды,
 Сөләйман болдыр башына тиклем чыкты да тукталды. Габдулла аскы
 иренен тешләп, таягына ике кулы белән таянып, яңа капкага барып жит-
 те. Күпме кайгыларда аккан, үз өстенә дөньяның чамасыз ярсуларын

алган солдатның күнеле тыныч иип әйтерлек тигез иде. Исәннәр икән, саулар; ихаталар да ул көткәнгә караганда бөтен-төзек, капка дисәң — урамында бер, Югары очны балкытып-бизәп тора. Әгәр тормышта үзенә язганны таба алса, кеше кулына калмаса, үз көнен үзе күрәп яшәсә, көннәрнең берәүсендә, әлбәттә, ул бу капканы тагын кагар... Аның өчен нибарысы үзен жинү, Габдулла Сөләйманов булуын расларга кирәк.

Сөләйман юлаучы артыннан капканы ябып калмады, киеш башмаклары белән идән тактасын лыштырдытып өйгә керде. Карчыгы чынаяк сөртергә дип алган шакмаклы тастымалын тезенә салып, сәке читенә чак эләгеп утырган иде. Картын күрүгә ул ике тапкыр: «Сиңа әйтәм?.. Сиңа әйтәм!!» дип кабатлады. Беренче ымы сорау булса, икенчесе тоташ инрәү, ялвару яки өндәү иде.

— Ник әйбәтлән төпченмәден, улыбыз Габдулла түгел идеме сон бу адәм!

— Ни әйтәсең син, сантый! — Юк, Сөләйман жикеренмәде, кычкырмады, тавышы бик түбәннән, баз төбәннән чыккан кебек тонык, көчсез ишетелде.

Габдулла күпер өстенә менәм дигәндә туктады, борылып килеп капканы япты, шулай мәшәләнгәндә Айтуганның карт бурзае чабып килде, аның итеген иснәде дә күзенә карап койрыгын болгады. «Таныды, таныды!» дип куанды Габдулланың күнеле, эткә рәхмәт йөзеннән берәр нәрсә бирәсе килде, кулын чалбар кесәсенә тыкса, аннан изелеп, сытылып беткән жиләк килеп чыкты. Кай арада кесәгә тыккан аны Габдулла?..

Ул этнең арык санын сыйпады, шул чагында аның муенына кемдер килеп сарылды.

— Габдулла, бу син бит, бәгырем? Син бит!

— Зәйтүнә!

Зәйтүнә, Югары очка менгәч, Сөләйманнарға барып керергә базмады, күпер төбәндәге карт тирәк артына яшеренеп, сабырсызланып, атлыгып көтеп торды. Теге сәер кеше кемгә керде икән? Кемнәрдән чыгар? Урамнан үткәне күренмәде... Әгәр Сарман ягына кире китмәгән булса... Китмәс, китмәс!..

Тавышка Сөләйман белән Зөләйха каптыр-каптыр, ава-түнә йөгерешип чыктылар, юлаучыны кысып коцаклаган Зәйтүнәне күргәч, бөтенесен аңладылар.

— Габдулла, ник дәмисең? Син бит бу, бәгырем! Кайттыңмы? Кайтып життеңме? — дип Зәйтүнә бәргәләнә-бәргәләнә елый, сөөклесенә иң кадерле, иң жылы сүзләрен әйтә иде.

— Миңа сөенергә ярамый, Зәйтүнә. Сөендермә син мине. — диде Габдулла ялварып.

Бая, Зәйтүнә күпер төбәндә яна капка ачылганны көтеп тилмереп торганда, Югары оч тып-тын иде, менә күрше капкалар шыгырдап ачылды, Чуалда балык сөзгән малайлар юеш балак очларын селкетеп, борынарын тартып күпер өстенә менеп тулдылар, тегеннән дә моннан олылар килеп житте, өнсез Габдулланы, инбашыннан сак кына кочып, Зәйтүнә ишегалдына алып керде, аларның баш очыннан пыр да пыр карлыгачлар очып үтте, жил исте. «Изгеләр куышын тагын ачканнар, давыл-кыян чыкмаса гына ярар иде», дип хафаланды Сөләйман.

11. Зәйтүнә һәм башкалар

Куллар өстәлдә. Түрдә Мөхәммәт. Дүрт улы, икешәр-икешәр өстәлнең ике ягында тезелгәннәр. «Бик сәер төш күрдөк», дип олы кызы белән олы кияве кичкә кырын гына кайтып төшкәннәр. Куллар өстәлдә, йодрыклар йомарланган. Өстәл тулы йодрык. Күзләр аста. Кулга килеп кунган чебенне куып жибәрүче дә юк. Кече якта бала елый, тик бүген аны

берәү дә ишетми, беркем игътибар бири. Зәйтүнә дә бишек тирасенә атылып бармый бүген. Ул Сафура карчык суккан палас өстенә басып идән уртасында тора. Биана керә-чыга йөри, ир-атларның шушы гади мәсьәләне дә тиз генә хәл итә алмауларына рәнжеп, ачуына буылып ямьсезләнгән, ирен читләре дер-дер калтырыллар.

— Илдә булмаганны... Адәм рисваена каласынны көт тә тор икән.

Аның сухрануын изеп Мөхәммәт бер генә эндәште:

— Житәр сиңа, мырлама. Болай да баш инкәгән!

Шым булды Сафура, бәләкәй якка керде, нидер жиимерде, аударды, жиз илэк тагәрәп чыгып Зәйтүнәнең аягына тиеп ауды.

— Йә, Кәримжан,— диде олы абый,— хатын синекә. Син ни дисен?

Олы абыйларының тәкъдире барысына да жан кертеп жибәрде, «ие, ие, Кәримжан әйтсен, эш анда калды», диештеләр. Моңарчы бу йорт-нигездә абруйлы актыккы сүзгә әйтел, соңгы хөкемне биреп утырган Мөхәммәт карт та бүген тын, аның да анык кына әйтер сүзгә юк иде. Эш төпчек улга, Кәримжанга кайтып калды, Мөхәммәт тә:

— Әйт, улым,— дип ияген какты.

Кәримжан йодрыкларын язып бер калкынды да лып итеп утырды, хатынына карамайча гына:

— Зәйтүнә, безнең хәлне аңдыйсыңмы, юкмы?— дип сорады.

Идән уртасында баядан бирле боек кына басып торган Зәйтүнә тыштан сабыр күренсә дә, аның эче тулы ут иде. Утны тышка чыгарырга һич ярамаганын ул аңлый, ялгыш кызып китеп, йогышсыз, урынсыз сүз ычкындырса, дөрләп кабынырга эзер туганнар күтәрелеп бәреләчәкләр, аны юк итеп аста калдырачаклар. Моңарчы юаш бозау сымграк йөргән Кәримжан да абыйлары, жизнәләре алдында котырып китәчәк. Хәзер сүзгә үлчәп, әллә ничә тапкыр илэк аша үткәрәп кенә сөйләргә ярый...

— Әти, Кәримжан, абыйлар, жизниләр... Сөз минем хәлгә дә кереgez. Кәримжан акылсыз түгел, кемгә өйләнгәнән белеп өйләнде. Сугышка озатканда Габдуллага вәгъдәм барын белә идегез. Сөйләп күрсәттем, Кәримжан, рәнжемә, син бик әйбәт егет идең, тугры ир булдың, гайләгез мине иш итте, мәгәр мин сиңа әнкәй сүзгә сүз итебрәк чыктым. Хак, гомерлек ишем син дип белдем, бусын да беләсен, рьясыз, саф күңеләм белән синекә булдым. Гаепләмә, мин бүгеннән Габдулла янына китәргә тиешмен. Бүгеннән үк! Аның хәле барыбызныкыннан да читенрәк, язмьшы безгә караганда яманрак! Шуң сәбәпле ул кайтмый торган, шуңа күрә үзен белдермичә әти-әнисе катыннан китеп бара иде. Моңа нинди көч кирәклеген аңларсыз дип ышанам. Ата йортыннан качарга эзер кешенең хәлен аңлатырга сүзләр житәрлек түгел... Аны бүгеннән ялгыз калдырырга ярамый, дип исәплим. Сөз ничек уйларсыз тагын. Кәримжанга үз ихтиярым белән чыктым, мине беркем көчләп китермәде. Әмма киткәндә дә сезнең тулы ризалыкны алып, хәер-фатихагызны ишетеп чыгып китәсем килә. Ил-көн бар, тирә-күрше, йола-гадәт бар, берсе каршында да яман булып күренергә теләмим. Кәримжан, мин синнән ризабәхил, какмадың-сукмадың, юк-бар белән көнләшеп жанымны кыймадың. Мәгәр көне килде, Габдулла кайтты. Яшермим, әгәр ул сау-сәләмәт кайткан булса, мин бүтәнчә уйлар идем, әмма ул гарип, бичара, мондый хәлдә мин аны ташлый алмыйм. Вәгъдәмә туры икәнәмне чак кына соңарып булса да раслайсым килә.

— Ә бала?!

Нечкә тавышлы кече жизни «Ә бала?» дип кабатлады.

Күзләр Зәйтүнәгә күчтеләр, бәләкәй якта нидер ауды.

— Син ирнең асылы, Кәримжан, сау-сәләмәтсен. Үзекә тинне тиз табарсың. Бәхетле дә булырсыз, яратып алып кайткан хатының сине бәбәйсез калдырмас. Ә Габдулланы кем белгән аны... Рәнжемәгез, бәбәйне дә үземнән калдырмыйм...

Өстәлдә куллар. Кәкерәйгән, бирчәйгән бармаклар, сынган, яргаланган, кара кунган тырнаклар. Ике кул житми. Рәчәйнең юл-кырларын-

да жир тырнаган солдат куллары. Кәримжанның куллары сизелерлек калтырый, калтырауны куар өчен ул барабан кагып та ала.

— Нәсел-тамырга хурлыгы төшәр.— Арага тагын кече кияүнең безләгәнә килеп кысылды...

Өзгәләнде Зәйтүнә, иң курыкканы шушы сүз иде, мәгәр әйткәне авыр, житди иде, хәзер кире кайтырга, борылырга ярамый, монда калган тәкъдирдә дә Кәримжан белән яшәүнең тәме булмас, һәммәсен уйлап алды Зәйтүнә, аның көчле, абруйлы Мөхәммәтнекеләр белән чәкәләшеп чыгып китәсе килмәде, Габдулла белән алар монда яшисе, Габдуллага да авылда дошманнар түгел, терәк күбрәк кирәк булачак...

— Әгәр мин гарипне читкә тибәрсәм, моның хурлыгын кая куярыбыз?— диде ул аптырагач.

— Габдулла үзе ничек, беләме?— диде Мөхәммәт, киленнең нык торганын күрәп.

— Белә. Мин әйттем. Бүген үк синең янга күчеп киләм, гомерлеккә, дидем. Ризалыгын сорамадым. Ничек сорыйсың анысын? Качып китеп барганда тотылган жаннан ни сорыйсың? Вагъдәбез бар, безгә шул житкән.

Подрыклар язылып, куллар берәм-берәм тез өстенә күчте, олы абый тирләгән ачык түшен шытырдатып кашыды, һәммәсә дә жинел суладылар. Кәримжан йомгаклады:

— Язмыштан узымыш юк диләр, Зәйтүнә. Син акылсыз хатын түгел, Габдулла белән бахетләе яшә. Анлыйм, тормышың жинел булмас.

Зәйтүнә аның каршысына чүкте, Кәримжанның кулларын эзләп тапты, рәхмәт әйтеп кат-кат үбәргә тотынды. Китапчарак бу хәрәкәтне яратып бетермәсәләр дә, дашмәделәр. Зәйтүнә бит ул, Зәйтүнә!..

Өй эче үзгәрдә, биана сыкранудан тыелды, олы абый мунчага беренче жыенды, жиз комган тотып хатыны аңа иярде, монарчы басымчарак кына утырган кияүләр чәлдәр-чәлдәр нидер сөйләшәргә керештеләр.

Зәйтүнә үзе белән бернәрсә дә алмады. Йомры таш янынан алып кайткан төенчеген тотып, сабыен түшенә кысып, урамның иңкә уртасынан Югары очка менеп китте. Хәбәр тиз үрләде, бөтен йортлардан капка төбенә чыгып яшә хатынны күз белән озата бардылар.

— Әйбер-караларны Габдулла төшәп алып, — диде ул капка төбенә озата чыккан иренә. Габдулланың Мөхәммәтнекеләр белән арасы якын булуын тели иде Зәйтүнә. Тормыш болай да авыр, алда тагын да читенрәк булачак әле!

Урта урамны бер жайга узды, Тугашлар тыкрыгынан Югары оч башланды. Алар очы, Габдуллалар очы. Урта урам йортлары озатып калса, Югары оч өйләре Зәйтүнәне каршы алды. Анда-санда күкне терәгән тал-тирәкләр әкрән генә гөжли, Сөләйман хафаланса да, жил көчәймәде, киресенчә, басыла төште. Очраганның бил бөгеп аңа салам бирде, беркем аннан: «Төнгә каршы бәбәй күтәрәп кая болай жыендың син?» дип сорамады... Ачык тәрәзәләрдән, капка төпләреннән бәбәйләр слаганы ишетелә, олырак малайлар каз-үрдәк куып кайталар, үсмерләр шау-гөр килеп кәшәкәле уйный. Хәлил дә елый, әнкәсе сабыны уи беләгеннән сулына күчереп карый, иркә сүзләр әйтә, бала тыелмый, һаман елый да елый...

— Жә, улым, жә, йортыңа елап кайтып кермә инде!

Капка ачык, капка өр-яңа, кадак башлары да чәчрәп, ялтырап тора. Ачык капка алдына алар өчәү чыгып басканнар. Ул аларның өчесен бер итеп күрдә, бер итеп... Габдулла чак кына алгарак чыкты, ике кулын сузып баланы үзенә алды...

Ни хикмәттер, бала шул минутта ук елаудан туктады, моннан ары бер чакта да еламады.

З о л ф а т

ӨЧ БАЛЛАДА

Марш

*Бөек Ватан сугышы ветераны Харис ага
Надиев сөйлөгөн вакыйга.*

Көлгә ятты басудагы камыл.
Кереп алган дошман авылга.
Югалттык без күпме егетләрне! —
Һөжүм иттек ярысып, тагын да...

Йөз чөөрде жинү... Комбат — мескен
Бер чарасыз кулын күтәргән:
Эт ашасын, имеш, талатканчы
Үзөбезнең
СМЕРШтан килгән этләрдән!

Яна комбат килде. Бер карауга
Кем икән булмас әйтеп тә —
Нәкъ безнең күк... Бөтенөбез гүя
Кыргый куак сыман — бер төптә.

Ул агроном булган тыныч чорда.
Әйтеп куйды:
— Төгәл биш наряд —
Икмәк үскән жиргә төшөртсәгез
Тегеләрдән хет бер снаряд!

Дәште комбат:— Кемнәр көйне тоя?
Музыкага кемнең куллар нык —
Сәйдәшевның Совет Армиясе
Маршын оркестрда уйнарылык?
Өч адымга алга! Сөзгә диеп
Оркестрны махсус сораттым.
Музыкасыз булмый! Күрәсез бит,
Кызган чагы житте уракның!
Житте безгә, рәхәтләнде дошман,
Ничә көн ул безне тукмады!..

...Шул арада оркестрны төяп,
Полуторка килеп туктады.
Бурыч куйды безгә яна комбат:
— Теләсәгез нәрсә кылыгыз,
Әмма таң атканчы Сәйдәшевның
Бөек маршын уйнар булыгыз!

Беркайчан да мәгәр онытасым юк
Аяусыз һәм канлы ул таңны —
Сөрөмләнеп янды иген кыры,
Чыгар-чыкмас кояш тукталды.
Күтәрерлек түгел иде башны,
Үлем жирдә бәйрәм гүләттә.
Кинәт мәңгелектән бер моң килде,
Кош уяңды жанда гүяки —
Каеннарны сарды Сәйдәш маршы.
Юк, без ким түгел жирдә һичкемнән! —
Әйтерсең лә туган як казлары
Күтәрелде таулар өстеннән.

Таң капкасын ачып чыкты әнкәм.
Эзкәйләре — чыклы чирәмдә...
Талгын гына йөздә ак болытлар
Чишмә төпләрендә — тирәндә...

Тал чагылган суда дулкын кага
Каз мамыгын инеш ярына...
Алачыкта әти сабан кайрый —
Жидегәннәр оча чарыннан!

Чатнап кабыныр күк сулар һава
Һәр аваздан, һәрбер тавыштан...

ЗӨЛФӘТ (1947) — шагыйрь, «Язмышлар ярында», «Утлы бозлар» исемле шигырь китаплары авторы. Рус телендә «Осенние костры» исемле китабы донъя күрдә. Ул — Татарстан комсомолының М. Жәлил исемендәге премиясе лауреаты. Казанда яши.

Нишлэп әле марш бар жанымны
Керендерде үлмәс сагышка?

Гүя барлык чорда газапларга
Дучар булган затлар исеменнән
Кыр казлары сыман аваз салып
Жаннар очты — дөнья өстеннән.

Тешен кысты комбат:
— Сәйдәшчеләр!
Без, исән-сау чакта бу жирдә,
Янгырыйк бер якты аваз булып
Үзәбезгә насыйп гомердә!
Тезләнде дә жиргә безнең комбат
Туфрак алып уды учына.
— Берүк кенә,— диде,— сынатмагыз!
Безнең бурыч,— диде,— шул гына!

Күтәрелдек... Житәкләде жанны,
Сәйдәш үзе безне күтәрде:
«И туганнар, бирмик килмешәккә
Тургай сайрап торган күкләрне!..»

Кузгалдык без... Ябырылды гүләп
Безнең өскә әжәл бураны.
...Жирне кочып, калы буразнага
Калды ятып комбат — агроном.

Икмәк исе килгән туфрак белән
Актарылды аның тирәсе.
Туфракны ул һаман исни сыман...
Туфрак булу — шушы, күрәсен.

Күтәрде моң безне атакага
Һәм гарнизон кулын күтәрде.
Әйтте шулчак дошман коменданты:
— Буйсындырдык жирдә күпләрне...
Бер нәрсәне ләкин аңлатыгыз —
Штрауслы халык без жирдә...
Ләкин мондый... мондый музыканы
Ишетмәгән идем гомердә.
Кемне уйнадыгыз? Хыялымны
Юк, яшермим хәзер ничкемнән:
Күргән кебек булдык — казлар очты
Без таптаган жирләр өстеннән.

Нинди музыка ул? Авторы кем?
Кайлардан ул алган бу дәртне?—
Шашындырды минем солдатларны,
Мине хәтта ул кул күтәртте...

Терел дә син, и җавап бир, комбат!
Тамагың кыр. Кипсен күздә яшь.
Сал да фуражкаңны, маңгаең сөрт
Һәм әйтеп куй аңа:
— Бу — Сәйдәш!..

...Буразналы киң басуга күмдек.
Түшәк иттек язның туфрагын.—
Бер моң булып сенеп калды жиргә
Кемгә — комбат, кемгә — агроном.

Киң кырларны иңли Сәйдәш маршы.
Атларга да безгә атларга!
...Безнең күлгә төшеп кунарга дип
Казлар оча туган якларга...

Ат карагы

Без кассета табып алдык юлдан...
Утырабыз менә шуны тыңлап.
Кемдер сөйли: «Бу — әкият түгел...
Нәкъ шундый хәл булды бездә
чынлап.

Ул — жиденче киче иде айның,
Ай тылсымга төргән иде жирне.
...Эзләп тапты Бөек Атлар Рухы
Үлән басып киткән тын каберне.

Кешнәде ул төнге айга карап
Һәм тоягы белән жиргә типте.
Ташка тиеп тояк, очты очкын:
— Уян, Ат Карагы!
Вақыт житте!

Һәм терелде мәшһүр Ат Карагы,
Тирән итеп куйды иркен сулап:
— Бигрәк озак йокланылган мәгәр —
Әле генә яткан идем сымак...

И кешнәде Бөек Атлар Рухы!
Тагын тояк белән жиргә типте:
— Бахетәнне йоклап калуың бар —
Уян, Ат Карагы! Вақыт житте!

Кызык түгел безгә синсез яшәү,
Синсез яшәү атка ансатмыни?—
Киттек, Карак! Ат урларга вақыт,—
Ат карагы юкта ат — атмыни?
— Бисмиллаһи...
Башлап сине урлыйм!

— Атлар Рухы мин, и Бөөк Карак.
Урлап булмый мине. Бик теләсәң,
Ял чуалды, шуны жибөр тарап.

Ял таратып юлга чыгарбыз без.
Кидер юкә йөгән. Мен сыртыма.
Урыйк әле яшел болыннарны
Элеккечә итеп — шыпырт кына!..

Кара гүргә кереп качкан, имеш! —
Сине эзләп инде мин күң чаптым;
Яшәү түгел безгә синсез яшәү —
Урланасы килә юныле атның!

...Жилде алар нурлы жир өстеннән...
Бу — жиденче киче иде айның.
Авыр уйга калды Бөөк Карак.
Атлар Рухы үзе хәлдән тайды.

Йорде алар сусыл болыннарны,
Тугайларны кат-кат урап-урап, —
Аты түгел — абзары юк хәтта! —
Табылмады жирдә урларлык ат.

— Кайда мин ачасы тимер келә?
Кайда мин ватасы саллы йозак?
Һәм, инде дә килеп, атлар кайда?! —
Ник уяттың мине, сихерче зат?!.

— Шул шул менә, Карак!
Заман шундый...
Авыр чорлар килде безгә, жаным! —
Карак булса аты табылып дип
Урладым мин сине — Ат Карагын!

Шул шул менә, Карак! Узды инде
Тояк моңы жир гүләткән чорлар!
Бер колхозга алып барам сине —
Яши анда затлы чабышкылар...

...Жил күк шуып кына керде Карак.
Ипи кыерчыгы — куенында.
Ипләп-жайлап кына кулын салды
Чемпионның текә муенына.

Ипи капмады тик Чемпион ат.
Һәм сукранды Карак:

«Жирбит икән!»
Атның сынын күздән кичерде ул:
«Аңлашыла... Чып-чын гибрид икән!...»

Жен ачуы чыгып, тирги-тирги
Юкә йөгән салды Чемпионга:
— Син... алаймы әле?! Киттек димен!
Атла димен, гибрид тәре, алга!

Алып чыкты тыпырчынган аты
Сыйпый-сыйпый калын күкрәгеннән.

Һәм Рух әйтте:
— Сак бул! Укыган ул
Пайтахеттә — атлар мәктәбендә!

Юкә йөгән шартлап өзелде дә...
Мәтәлгәндәй булды Карак күктән!
Сукранып ул жирдә озак ятты:
— Укыган ат — чукынган ат икән!

...Беләгеннән тартып торгыздылар.
Акт төзелеп, эшләр китте судка.
Атлар Рухын сүкте Бөөк Карак:
— Ник кузгаттың мине
бер дә юкка?!

...Сөйләделәр, соңгы сүз бирелгәч
Горур Карак жибәргән ди елап:
— Кемнәр сүтте каен араннарны?
Кая китте ат кимергән улак?
Мине монда алып килгән чакта
Сасы машинада зырлаттыгыз —
Жигәр ат та калмаган бит сездә! —
Кайда алар? Кемнән урлаттыгыз?

Менеп карадым мин сезнең чорның
Ташка үлчим... гибрид чаптарына, —
Калган сездә — кәмит уйнар өчен
Ярый торган артист атлар гына!

Кемнән урлаттыгыз байталларны,
Жирәнкашкаларны? Тимеркүкне?
Алмачуарларны кем урлады?
Дөдәлләрнең кем башына житте?
Кемнән урлаттыгыз чаптарларны?
Юл куйдыгыз нигә Угры Башка?
Чын ат караклары бармас иде —
Им өчен бер чын ат калдырмаска!

Кайда авылларның ат көтүе?
Колын кешинәүләре — донья яме?
Ат таниймы Угры, ташка үлчим! —
Юк, белми ул ат урлауның төмен!

...Ишетелгән шулчак суд залына —
Үкергән бер мотор төтен бөркеп! —
Кушаяклап тибеп, ишек ватып,
Атлар Рухы килеп кергән өркеп.

Ул идәнгә типкән тояк белән:
— Кузгал, Бөөк Карак!
Киттек моннан!

...Суд залында, утлы төтен булып,
Бөтерелеп калган бары томан.

Бу — жиденче киче иде айның.
Бөөк Карак юкка чыкты чыңлап...»
...Лента бетте. Утырабыз кырда
Япа-ялгыз,
Буп-буш төнне тыңлап...

Кара күбэлэк

Шәһәр читендәге Борыңгы Йорт.
Хәлсез, авыру йорт... Соңгы көннәр
Якынлашып килә инде аңа...
Рәхмәт белән искә алып кемнәр?

Һәрбер хәсрәт аның хәтерендә,
Хәтерли ул һәрбер куанычны.
Йорт яныннан узган олы юлдан
Күпме чорның тузанның очы!

Буын арты буын алмашынды...
Йортның авыр, калын ишекләре
Хәтерлиләр күпме женазаны!
Күпме үксүне йорт ишетмәде!

Жил-яңгырлар түгел — кешеләрнен
Газаплары жиргә тартты аны...
Йорт тирәли күбэләкләр булып
Очып йөри кешеләрнең жаны...

Һәр яз саен бер күбэләк йөри
Чорма тәрәзәнә бәргәленеп —
Кара чәчле нәни кызың жаны —
Ятимәнең кара күбәләге.

Хәтерли Йорт аның карашларын:
Төнгә ике чишмә сыман иде,
Төнгә ике чишмә өсләрендә
Һич таралмас төнгә томан иде.

Йорт яшь иде әле ул чагында.
Сул бүлмәнең тәрәзеннән һаман
Ятимә кыз кемнеләр гел көттә
Ераклардан килгән тын юллардан.

Һәркөн ишетте Йорт сул бүлмәдә
Үги ата шашып тузгыганны
Һәм үксүен нәни ятимәнең...
Йә кешеләр, ни соң житми тагы?!

...Һәм қояшлы, якты язгы көнне,
Утырганда шомырт сутка тулып,
Капкадан кыз очып кайтып керде,
Әле генә кош тоткандай булып!

Юк, кош түгел иде ул кулларда —
Кыз урамнан тапкан икән курчак! —
Күрәп аның якты карашларын
Йорт гажәпкә калган иде шулчак:

«Бәхет дигәнең һай матур икән!
Син да көн килер икән, сабий!
Әгәр менә хәзер... Мин Йорт түгел,
Әти дигән кеше булалсаммы! —
Кулларыма алып, өскә чөеп,

Күзләреннән үбәр идем аны!
Күкрәгемә кысып сөяр идем!..
Бу бәхетне жуя күрмә, жаным!..
...Һәм бу көнне, узган-барган кеше
Йортка карап, исе китеп торды:
«Боларда соң ни хәл булды икән? —
Йортларына кадәр йөзә нурлы!»

Тик озакка бармады шул шатлык —
Кара тавыш тагын дөнья тетә! —
Һәм бичара курчак очып төште
Урамдагы язгы күлләвеккә.
Ләкин сабий никтер еламады.
Тынды. Дәшмәс булды. Яшен йотты.
Тиңсез әрнү, олы газап басты
Шәһәр читендәге бу таш Йортны...

Ә төн кәргәч бер мөҗиза булды:
Кыз урамга чыкты качып-посып —
Курчагын ул алды күлләвектән
Һәм ул аны куенына кысып,
Шыпырт кына тын чормага менде...
Өзәрләде урын бер тартмага:
«Салкын тигәндәр лә, мескен нәнәм,
Ят та шушында син, йоклап кара...
Иртәгә ай чыккач, мин тагын да
Йөгәрермен синең янга, яме?..
Ял ит берәз йолдыз яктысында —
Ачып куям менә тәрәзәне...»

...Ah, ул айлы төннәр! Хәтерли йорт
Кызың шыпырт әйткән өметләрен:
«Сагыңдыңмы, нәнә? Курыктыңмы?
Юк, беркәя синнән мин китмәдем!
Беләсеңме, берәз үсим генә...
Икәүләшәп качарбыз без моннан! —
Белсәң иде минем күргәннәрне...
Бу — йорт түгел! Бу бит — кара зиндан!»

Белмәде шул сабий бу сүзләрен
Рәнжеткәнән Йортны! Карт Йорт түзде...
Ни аңласын сабий?.. И кешеләр,
Йортларыгыз күбрәк аңлый сезне!

«Беләсеңме, нәнә?.. Мин үскәч тә
Ташламамын сине! Һичкайчан да!
Кәләш булсам да үз шәһзадәмә,
Тәмам әби булып картайсам да...
Яшәсәм дә затлы пулатларда —
Син түремдә минем торачаксың!
Курчак кына түгел бит син, нәнәм!
Мин бит сине үз бәхетемә таптым!..»

...Йорт бәхетле иде бу сүзләрдән;
Йорт белгәнне ләкин кыз белмәде:

Курчак тере иде! Әйтә генә
Алмый иде ләкин күңелдәген...

Күз йоммыйча тыңлап тик торды ул
һәм, үкенеп курчак икәнәнә,
Изге сүзләр белән дога кылды
Кызга бәхет теләп әчтән генә.

һәм уйланды үзе моңсуланып:
«Үскән кызлар бездән китәләр шул...
Күзләремә кара... Уйлап кара,
Нигә дисең алар бик ямансу?

Жаннан кадерлерәк дуслым иде
Сиңа кадәр зәңгәр күзле бер кыз...
Үсеп житте... Һәм ул миннан китте.
Мин урамда калдым япа-ялғыз.

Шаһзадәсен табып алгач кызлар
һәм ишеткәч шау-шулы туй жырын —
Урын калмый безгә күңелләрдә...
Чүплек башларында безнең урын.

Юанычка жиргә яралганбыз —
Курчакларның язмышы бу жирдә,
Бик сагышлы, әче безнең язмыш —
Үзең берүк курчак була күрмә!..

Ә хәзергә... юаныч тап миннән,
Жылын һаман минем янга килеп...
Сезнең, үсеп, бездән киткән чакны —
Без атыйбыз аны үлем диеп...»

...Узды еллар...
һәм Йорт шаһит булды
Шаһзадәнең капка шакуына.
...Олы юлда озак тынмый торды
Туй атлары туздырган ак томан...

Чормадагы ялғыз әржәне дә
Калын тузан басты... Еллар үтте...
Курчак һаман керфекен дә какмый
Кара күзле, моңды дуслын көттә:

«Затлы йорттан урын кирәк түгел —
Болай ғына кайтып күрсен иде,
Күзләремә кунган тузаннарға
Жылы сулышын бер өрсен иде...

Юк, ышанмыйм кайтмый калуына! —
Мин булганга исән калды ла ул...
Һалак итте мәллә чиста жанын
Тормыш дигән һалакәтле давил?

Юк, кайтыр ул... Хәтта һалак булып,
Күзкәйләре йомылса да әгәр...
Курчак — үлми. Ә мин үләр идем
Шатлыгымнан... аны күрсәм әгәр!..»

һәм бер айсыз төндә Борынғы Йорт
Нидер сизеп, кинәт куйды әрнеп —
Йори иде кара бер күбәләк
Чорма тәрәзәнә бәргәләнеп...

Аңлады Йорт
Һәм курчак та сизде —
Таныды ул моңсу күзле дуслын...
Кеше гомрен уйлап сызланды Йорт
Һәм Күбәләк үрсәләнеп очты...

...Шәһәр читендәге Иске Йортны
Жимерергә диеп килде карар.
Бульдозерчы учка төкерде дә
Газга басты: «Тәвәккәллик... Ярап!»

Нык карышты Карт Йорт —
Кемнәрендер
Сакламакчы булган сыман итеп,
Нәкъ кеше күк ыңгырашты озак...
Һәм жиңелде:
«Хуш булыгыз. Киттем!..»

Тәрәз артындагы күбәләккә
Әйтте курчак:
«Киттек. Сагындыңмы?»
...Ай күмелде болыт алларына.
Мәңгелеккә Курчак күзен йомды...

Бульдозерның тимер табаныннан
Икенче кат Курчак булды һалак.
...Хәрабанең кызыл тузанында
Бәргәләнде кара бер күбәләк...

Мөхәммәт Мәһдиев

БӘХИЛЛӘШҮ

МОҢСУ ПОВЕСТЬ

улайдыр, чөнки сүз ипи салу дигән матур, шигъри, рухи бер хәзмәт турында бара бит.

Ипи салу... Нигә нәкъ менә «ипи салу» дигән сүз, ул каян килгән? Тел белгечләре аңлатып бирсәләр иде. Зур сүз бит. Сугыш вакытында яки аңарчы, аннан соңгы авыр елларда халык телендә шундый зур хәбәр йөри иде:

— Хәбирнекеләр ипи салып яши...

Бу хәбәрнең көчен, куәтен бүгенге нинди төшенчә белән чагыштырып була икән? Чама белән менә мондыйдыр:

— Хәбирнекеләр кече малайларына да «Волга» алганнар. Әле кичә генә киленнәре Мәскәүдән япон телевизоры алып кайткан иде, утыз сигез меңлек...

Ипи салу... Дөнъяда иң игелекле, мәгънәле, ижади бер эш ул. Ипи салу хатын-кызның бер тәүлеккә сузылган эше. Бу тәүлектә йортта — зур, тыныч шатлык, тынлык, тантана. Ипи салган тәүлектә ир белән хатын арасында ызгыш-талаш булмый. Ыбыр-чыбырлы балачага да бу тәүлектә тынып тора. Беләләр: эни ипи сала. Татар халкында эни белән ипи сүзе бергә йөри, аларның мәгънә төсмерләре бертигез. Халык үзенң телен ясаганда ук иң газиз әйберләргә ике яки өч кенә аваз сарыф итеп сүз ясаган. Ике яки өч авазлы сүзләр — халкыбызның иң беренче, димәк, иң кадерле сүзләре: эни, эти, әби, апа, ил, ипи, сөт, май, ит, су, ай, чәч, ут, өн, уй, аш, көн, төн, көз, кыш, яз, жәй, баш, кан, кул, күз, он, аш, бал, аяк, жыр...

Ипи салу... Ул — ничек? Ана ниләр кирәк? Кирәк әйбер күп түгел. Иң беренче — эш ярата торган, бай күнелле хатын кирәк. Аннан кала, яккан утыныңнан тиешле эсселек тудыра алырдай уңышлы, игелекле мич кирәк. Әлбәттә, коры утын кирәк. Кара чыршы, каен, имән утыны. Калганнары: зирек, юкә, ак чыршы, нарат ярамый. Ләкин аларның да үз урыны бар: эйтик, коймак, кабартма пешергәндә сөян (Казан артында: «сөям») кирәк. Тагын ниләр? Күәс чиләге. Ипи барытик юкә агачыннан эшләнгән күәс чиләгендә генә чын ипи була! Кызганыч, әлегә безнең тел гыйлемендә сүзләрнең килеп чыгышын күрсәткән махсус сүзлек юк. Эйтик, «күәс» сүзе каян килеп чыккан? «Күәс»

дигән сүз нинди тамырдан ясалган? «Квас» белән берме ул? Татарга рустан керткәнме, әллә киресенчәме? «Ачыту» дигән сүзмә ул? Һәм ни өчен «ачыту чиләге» түгел, ә «күәс чиләге»? «Чиләк» дигәне каян, ничек килеп чыккан? Килер бер заман, бездә дә гажәп-гажәп сүзләрнен килеп чыгышын аңлаткан китап-сүзлекләр туар әле.

Күәс чиләгенен төбен кырып бетермичә, анда ачы камыр калдырасын. Күәс чиләге, мәһабәт булып, атна буге мич башында утыра. Ә инде көннәрдән бер көнне өйдә тантаналы сүз әйтелә:

— Бүген ипи изәсе бар...

Хужа хатын шул мизгелдән соң патша хатынына әйләнә. Бетте, дөнья ваклыклары юкка чыкты, чөнки:

— Бүген ипи изәргә кирәк.

Ир кеше, йөзенә бик горур кыяфәт биреп (әйтерсен, халыкара мәсьәләне хәл итәр өчен Женевага чыгып китә), келәткә таба юл ала, берәздән, дашмичә генә, чиләк белән он алып керә, аны жилпучка сала, тау итеп, матур итеп сала (Жилпуч? Бу сүз каян? Булачак тел галимнәренә эш иллә дә күп әле бездә). Хатын күәс чиләгенен төбенә жылы су сала, ипи калагы дигән хикмәтле агач калак белән күәс төбөндә электән калган ачы камырны туглап жанландыра. Бу — «баш» дип атала. Баш күперә тора, берәздән мич башындагы жилпучта он да жылына, хужа хатын он иләргә әзерләнә. Ләкин моны ул төнлә, ялгыз калып эшли. Хатын моңа тотынганчы йорт хужасы ир абзар-кураны бер әйләнәп керергә тиеш; бала-чага, сәкедә байтак сугышып алгач, арып-изрәп йокыга тәгәрәргә тиеш. Хужа хатын шул вакытта хуш исле арыш оны белән күзгә-күз ялгыз кала.

Һәм шунда шигърият башлана. Бу шигърият он иләү дип атала. Иләк берничә төрле. Юкә иләк — ондагы чүп-чарны гына тотып кала, кайвакытта шуннан иләп тә ипи пешерәләр: шәп! Хуш ис! Жиз иләк. Чәч юанлыгында гына жиз чыбыктан эшләнган саргылт-алтын чәлтәрле иләк. Моннан уздырылган он гел кершән генә була иде. Кыл иләк. Иа хода! Моңысы инде онның ыргысын гына аска төшерә. Безнең халыкта, вакчылрак берәү турында сүз барса, «Кыл иләктән уздыра инде», дип сөйләләр.

Фәлән хатын турында матур сүз әйтергә кирәк булса, безнен Казан артында менә болай диләр:

— Жиз иләктән ипи пешергән...

— Кыл иләктән генә иләп коймак пешергән. Теленне йотарсын...

Әлегә «баш» турында сөйлибез бит әле. Он жылынган, иләнгәч, кайнаган жылымса су салып, күәс чиләгендә ипи изелә. Бер күәс чиләгеннән алты-жиде ипи чыгарга тиеш. Тук-тук-тук... Хатын төн уртасына хәтле шулай ипи изә. Йортка әчкелтем камыр исә чыга, бу ис канны сафландыра, бу искә чыдап булмый. Хатын-әнидән башка бөтен кеше шул искә изрәп йоклай. Йокламаска мөмкин дә түгел: тук-тук-тук...

Шулай төн жита. Иртәнге якта йокыдан уянып, хатын да, ир дә рәхәтләнәп тыңлап ята: мич башына куелган күәс чиләгендәге камыр сулыш ала, яши, күперә:

— Пышт... пышт...

Хатын йокысыз ята, тора, юына, бисмилласын әйтеп күәс чиләге янына килә. Анда! Тормышның үзе! Камыр сөйләшә, күтәрелә, жаны-каем, хуш ис тарата. Ул арада ир дә, киерелә-киерелә, йокысыннан тора, жылы су белән әйбәтләп юына (юынмаган көе ипи, он, камыр янына килергә ярамый), мычкылдап утырган күәс чиләген кочаклап күкрәгенә ала да, сәкегә китереп куя: ипи басасы бар. Шуның белән ирнең вазифасы әлегә тәмам. Хатын исә, чәчләрен төреп, яулык астына яшерә, жылы су, сабын белән беләкләрен юа, озаклап юа, озаклап сөртенә һәм... күпереп утырган күәскә беләген тыга. Шулай «ипи басу» башлана.

Камыр сөйләшә, хужа хатын белән фикер алыша: кул хәрәкәтенә

жавап биреп «кошт, кошт» дип ала. Портка эчкелтем хуш ис чыга. Хатын ипи басканда ире бер кочак коры утын алып керә, чыра телә, булыша. Иртәнге чәйне әзерләп, бала-чаганы мәктәпкә озаткан арада «баскан» камыр күтәрелеп тә өлгерә. Хатын инде мич томалап йөри, сәгатькә караштырып ала, күәс чиләгендәге камыр да бит тик ятмый, холык күрсәтә — өскә таба күтәрелә, ташып чыкмакчы була. Һәм хатын ашыга башлый: зур театрың режиссеры премьерә алдыңнан шулай дулкынланадыр дип уйлыйм мин (сәхнә артын минем бер тап-кыр да күргәнем юк, чамә белән генә сөйлим). Мич томалана, кесәү агачы дигән хикмәтле корал белән күмер тартыла, мич пумаласы хәрәкәткә килә: аңа су бөркисен дә, кайнар мичнең төбеннән кайнар көл-не әвәләп, пумала мунчаласына аласын. Мич төбә әзер. Кайнар, чиста. Шул вакытта «режиссер пәрванә ача». Әлегә хатын... Юылган чиста куллары белән күәс чиләгеннән учлап-учлап камыр ала да, «әпә-төпә» китереп, ачы камырдан ипи ясып. Бу — «ипи әвәләү» дип атала. Без-нең өйдә исә бу хәл башкачарак иде: әти Арча базарыннан жиде бадьян алып кайткан. Шулай итеп, безнең өйдә юкәдән кырып ясал-ган жиде бадьян — ипи савыты бар. Әни ачы камырыны шуларга сала да, күпереп маташканда гына эйләндереп, ипи көрәгенә куя һәм мич төбенә озата¹. Гадәттә, жиде ипи. Соңгысы — агач сапы тимер кыр-гыч белән күәс чиләген кырып жыелган камырдан пешкән кечкенә ипи. Моңысы — иң тәмлесе. Моңысы — төпчек, иркә бала. «Күәс төбә» дип атала ул.

Бер истәлек: 1936 ел. Яз, авылда кызамык. Көн саен хәбәр: Мәликә үлгән, Рокыя үлгән, Динислам, Әхмәдулла, Фәсәхәт... Кызамык безнең өйне дә бәрәп салды: бөтенәбез кызамыктан егылдык. Ул ва-кытта «температура» дигән сүз юк, «фәлән градус» дип әйтәлми, әни кеше яки әти кеше, яныңа килә дә, кытыршы уч төбен маңгаена куя: «Башы эссе», — ди.

«Башы эссе...» Бу инде — авылда иң бөек диагноз. Утыз алтынчы елда, кызамык чорында «башы эссе» балаларның бик күбесе дөньядан китеп барды. Истәлек шул: барыбыз да идәндә, сәкәдә тәгәрәп ятабыз. Барыбызның да башы эссе. Берөзлексез чәй эчәсе килә. Самавыр чәе, Ләкин андый мөмкинлек юк. Самавырны кичә генә «алып чыгып ките-ләр». Ул елларда шундый сүз бар иде. Ягъни, вакытында түләнмә-гән налог өчен авыл житәкчеләре фәлән эйберне алып чыгып кита-ләр дә, шуны «торги»га куеп саталар һәм синең налогоңа акча кер-тәләр. Жыры да бар иде:

Торги була, торги була,
Торги була яшьләргә;
Торгидан калган яшьләргә —
Мәжбүри эш эшләргә.

«Мәжбүри эш» шулай ук хәтәр сүз иде, налогын вакытында түли алмаган кешеләрне анә шул «мәжбүри эш» эшләргә ерак жирләргә озаталар иде...

Шулай, чәй эчәсе килә. Әни йөгереп йөри. Аш пешерә торган казан-да чәй кайната. Безгә эчәрә. Чәйдән бәрәңге, казан тимере тәмә килә. Апы эчкәч, косасын китерә. Ләкин без бәхетле әле: әни ипи салган. Иртән, без эссе баш белән уянганда, өйгә ипи исә чыккан, бу инде — зур бәхет. Әйе, истәлек шул: дүрт яшьлек сеңелем Гөлчәчәк, үләрәң бер сәгать калганда, әнидән анә шуны — күәс төбә ипиен сорады.

¹ Ипи көрәге — юкә агачыннан ясалган, почмаксыз көрәк. Моңы бары тик мич төбенә ипи камыры ытырту өчен генә кулланылар. Бу көрәк минем туган нигездә әле дә саклана. Әгәр, кайчан да булса, Арча районы житәкчеләренен башына авыллар-да этнографик музейлар оештыру турында фикер килә калса, шул көрәкне музейга тап-шырырга уйлыйм.

— Әни-и, теге кечкенә ипине бир, — диде. Әни, моржадагы шүрлексыман чыгынтыдан кечкенә күәс ипиен алып, аңа тоттырды. Шуны кырыеннан тешлэгәч, сөңеләм үлдә. Мин — бала әле, «үлдә» дигәнне аңламыйм, ләкин карчыклар жылып аның мәетен юганда күрдем: авызында күәс төбә ипиенәң йотылмаган кисәгә бар иде, аны бармак тыгып алдылар...

Күңелсез якка кереп киттем әле. Ләкин нишлисең?

Әйдәгез, авырулары булмаган сәламәт өйгә, монда ипи салган көнне керик әле... Хужа хатын, әпә-тәпә китереп, ипи әвәли. Миңтә соңгы утын чартлый-чартлый яна. Хужа хатын ашыга: мәсьәләне минутлар хәл итә. Аз гына хата жибәрдеңме, бөтен күрше-тирәгә (ә авылда «күршеләк» кырык йортка кадәр) таралачак:

— Миңлекамалның ипиә катлаулы булган...

— Гайнижамалның ипиен суык тешлэгән...

Беренчесе: ипине миңтән алып суынырга куйганда хәлиткеч мизгел ычкындырылган, ипиенә кетердәвеклә кызгылт тышчасы йомшагыннан аерылган. Бу хәл булмасын өчен, ипине миңтән алып ашъяулык жәелгән өстәлгә тезгәндә хужа хатын очлы пычак белән ипи өстенә төрткәләп ала, пошт-пошт итеп кайнар парны чыгара.

Тукта, мин юлдан адашканмын икән бит, күр әле,
Әллә ник истән дә чыккан, сүз башым бит «Шүрәле».

Әйе, минем максат башка иде. «Таба ипиә» дигән хикмәтле бер ризык турында сөйләү иде. Моңы миң тартыр алдыннан, күмер төшкәч пешерәләр. Хужа хатын бу вакытта зур бер оркестрның дирижерына әйләнә: сөйләшү-эндәшү юк. Миңтә йодрык кадәр алтынсу күмерләр ялкын бәрә, миңчә тартыр алдыннан гына күәс чиләгә дә инде ташырга әзерләнә (димәк, камыр уңган!), аны учлап алып «әпәләп» ясарга, бадьянга урнаштырырга кирәк, ләкин шул арада әле таба ипиә пешереп аласы бар. Моңысы — балалар өчен. Балалар болай да инде миң тирәсәндә әшер-өшер киләләр, кул астына керәләр, әни кеше энә шул кызу, аяк арасына кыл сыймаган бер вакытта матавыклап йөргән балаларына инде чын күңелдән, ләкин йомшак кына итеп, биргәләп тә алган:

— Һай, дуңгызлар, чисти үзәгемә үттегез бит...

— Һай, юньсезләр, китегез аяк астыннан, дим...

Әмма, «дуңгызлар-юньсезләр» китми. Дөресрәгә — алар китә алмый. Чөнки әни кеше таба майлап ята, бу инде бик тә матур күренеш, таба теге алтынсыман эре күмер өстенә куела, чыжлый башлай, энә шул минутта ана ачы камыр — ипи камыры саласы. Теге «юньсезләр» шуны көтә. Йомшак итеп артларына төшереп алу түгел, ник шунда кисәү таягы белән бәргәләмисең — болар инде, энә шул затлы ризыкны эләктермиң, миң буеннан китмәячәкләр. Ул арада таба ипиә күпереп пешә дә башлай, йортка ачы камыр ипиә, май исе чыга, башлар әйләнәп китә... Әни кешенәң дә бите пәрәмәч кебек. Кызарган, күзләр нурланган. Ниңә генә минут үтәдер — теге «дуңгызлар» өчен бөтен бер гомер инде ул — әни кеше табаны күмер өстеннән табачак белән тартып та ала, пешкән таба ипиенә пычак очы белән төрткәләп парын жибәрә, бармакларына өргәләп, теге хикмәтле ипине дүрткә аерып, балаларга тоттырып та куя. Шуның белән миң янындагы ыгы-зыгы тәмам. Хужа хатын анда ялгыз кала, миңкә ипи тыгу дигән бөөк бер эш башлана. Бу вакытта хужа хатынның янына килергә ярамый: ник шунда жиде буын бабасы кабердән торып кайтып төшми! Берләшкән Милләтләр Оешмасының утырышын шулай зур әһәмият белән ачалардыр кебек миңа. Алты, жиде ипи миң төбәнә урнаштырылды, миң капкачы ябылды, миң томаланды, учакка тартылган күмернең куәте әрәм китмәсенгә казанга су салынды. Шул-

вакыт хужа хатын олы якка чыгып стена сәгатенә күз ташлый:

— Унбер тулып чирек, — ди ул үз-үзенә. Бу — хәтердә калсын өчен әйтелә, димәк, иппине фәлән сәгать фәлән минуттан аласы; йөзө көймәсен... Иппине мичтә нәкъ сәгать ярым татасы.

Хужа хатын, яудыгын артка чөеп, урамга хәл алырга чыга. Күрше-тирә белеп тора инде: бүген ул иппи салды. Чөнки кичә генә кич, Хәернисага кереп, әжәткә бер кыерчык иппи алып торган иде — авылда гел шулай: ике иппи салу арасында бер өзеклекне әжәткә кереп ялгыйсы; бу — күршелекне беркетеп торучы гаять әһәмиятле бер хәл. Икенче төрлесе дә була: фәлән жинги күәс чиләгендәге «баш»ны саклый алмаган. «Баш»ны суык тешләгән. Моны бөтен күрше белә. Кечкенә чүлмәк, савыт тотып, бер-беренә «баш» алырга керү гаять тә җаваплы дипломатик аралашу алымнарының берсе иде. Чөнки һәркемнен үз күәсе тәме, үз «баш»ы бар, боларны күрше-тирә исеннән, рәвешеннән сизә.

Ә... теге балалар бар бит әле. Таба иппие ашаучылар. Алар умырып бирелгән теге таба иппие, һичшиксез, урамда ашыйлар, чөнки бөтен урам белеп тора: болар бүген иппи салдылар... Хужа хатын урамдагы балаларына бәхетле карап ала: эт тә тук, кош тә тук¹. Бәхетләрә ташыган балалар умырып кына бүленгән кайнар камырын бөтен тирә тереклеге белән бергә ашыйлар, бигрәк тә әтәчнен көне — көн: кеше чутыннан унбиш-егерме тавыкны сыйлый. Хужа хатын үз йортының моржа башына карап ала, аннан арыш иппиең хуш исе кайнар һава булып урамга тарала. Ләкин хатын урамда озак юанмый, йөгереп кереп китә, мич капкачын ачып ипиләргә күз салырга кирәк: иппиең йөзә килгәнме? Көеп китәрлек булса, мич капкачын ачып иппигә безаз хәл кертәсе. Шулай гелә сәгать белән мич арасында йөрәп тора хатын, ул арада күәс чиләген алдагы атнага эзерләргә кирәк, әгәр бу иппи уңышлы — күзәнәкле, әчкелтем, тышкы яктан кетердәвекле булып чыкса, димәк, күәс төбендә аның «нәселен» калдырырга кирәк. Аннан, төш вакыты житкәндә самавыр куп, кайнар иппие кыерчыкларга сындырып (беренче чәйгә иппие пычак белән кисәргә уңайсыз да, алай ямьсез дә чыга), бөтен гаиләгә бәйрәм ясап чәй эчертергә. Ләкин бу әле бәйрәмнең башы гына. Бала-чага белеп тора: почмак яктагы чүлмәктә ике көн инде борчак бүртә, бүген кич, һичшиксез, борчак чумары булчак, чөнки ани ачыган иппи камырын «чумар» өчен безаз алып калды. Әти кеше, кичен аш өлгерер алдыннан гына кар базына төшеп, бер савыт катык алып менәчәк. Әчкелтем чумарлы борчак ашын ашаганда авыл кешесенең физиологик канәгатьлеге шул дәрәжәгә житә ки, зур-зур отельләрдә, кафе-рестораннарда виски эчеп, сигара тартып утыручы бизнесменнар «без генә рәхәт чигәбез» дип никадәр ялгышканнарын белмиләр дә!

Ә кичке аш өлгергәнчә әле вакыт бар. Ипиләр безаз суына төшкәч, хужа хатын аның иң матурын урталайга, дүрткә кисеп, кыерчык ясап, бер-ике күршесенә кичәге, бүгенге әжәтен түләр. Әжәт түләү — күршелек кануннарының, үзара дипломатик мөнәсәбәтләрнең берсе — моны үтәгәндә хатын-кыз иллә дә вәкаләтле... Мондый чакта ул дөньядагы иң житди эш башкаручыга әйләнә. Әжәт түләргә керер алдыннан бик чиста киндер тастымал алыныр, иппи аңа зур саклык белән төрелер, әле моны да хужа хатын чиста, матур альяпкычының уң як итәген безаз күтәрәп каплар һәм... урам буйлап, матур итеп атлап, әжәт түләргә китәр. Бүген аның иппие уңган, бүген ул —

¹ Иппие сьер-сарыкка, кош-кортка ашату авылларда пекария салынган башланды. Мен мәшәкәт белән, физик һәм рухи энергия сарыф ителәп үз өендә атнага бер тапкыр салынган иппие терлек-туарга ашату — авыл халкының башына сия торган хәл түгел иде.

шушы урамда патшабикэ, ханша, тагын эллэ кем. Нэм эжэтне түлэгэндэ ул нич тэ мактанмаячак, үз хезмөтөн тэнкыйтэ итэ-итэ күрсэтэчэк:

— Менэтерэк, мич башым салкынрак булган. Изеп куюым булды, төнгө унбер иде, күэс чилэгемне утыртуым булды, йөрөгөм «жуу» итеп китге. Ай, минэйтэм, мич башында жылылык житэрлек түгел бит. Ай, минэйтэм, камырым харап була бит. Менэ шул: камырымны суык тешлэгэн...

Күршесе дэ аны дөрөс андый:

— И-и, Мицкамал, алай димэ син. Синең ипи эйбэт була, аны бөтөн күрше белэ. Энэ бит, Хэмденисаның бер дэ унмый. Аның өчен — Хэмдениса иске чүпрэдэн баш ясый. Чүпрэсенең куэте беткэн. Аннан энэ Шәмсенисаны кара: ипие гел кайраклы (ягъни: ипинен өске яки аскы катысы янында ике сантиметр чамасы калынлыкта күзэнэксез камыр була). Алай димэ син...

Бахетле, рухи яктан кич, тирэн мизгеллэр...

...Шулар турунда язып утырам. Аргач, ара-тирэ радио тыңлап алам. И, жырлыйлар да инде безнең артистлар икмэк турунда. Мин боларны кабул итэ алмыйм, ничек инде ул эни турунда, изге икмэк турунда микрофон янына килеп, мäsэлэн, болай кычкырасың:

— Икмэк! Икмэк! Икмэк — кадерле ул! (тенор).
— Икмэк булса — без яшибез, шул булмаса... (баритон).

— Ярый эле, эни, мин синең жимешен... Ярый эле, син мине тапкансын...

Аннан телевизор кабызам. Күрэм: фэлэн авылга кунаклар — геройлар, артистлар, язучылар килгэн. Колхоз кызлары милли киёмнэн боларны каршы алалар һәм заманыбызның бөек казанышын, — безнең илебездэ генэ элеваторларга, тимер юл вагоннарына сыеп бетмәслек мул икмэк үстөрөлгәнөн, кунакларга хөрмәт күрсәтелгәнөн символик тасвирлап, чиккән сөлгө өстенэ куелган икмәкне чибэр кызлар күтәрөп чыга. Бик шәп, бик матур. Ләкин... Сөлгө өстендэ сез беркайчан да арыш ипие күрмәссез. Анда гел ап-ак күмәч була, исеннән, көрпәсеннән аерылган, синтетик аклыкка ия булган күмәч. Эле анысы гына яраган икән: хәзер инде энэ шул синтетик ак күмәчнен өстен шундый итеп бизилэр, анда джемдыр, повидлодыр, конфеттыр — нэкэ менэ торт ясап бетерәлэр инде; кайвакытта бу «икмэк»не тотып синең каршына килгән милли чуар бизәклэ кыз белән әлегэ чуар «икмэк» арасында аерма бөтөнләй булмый һәм кунаклар арасында шуларның кайсысын чөмөтөргә белмичә адашып калганнары да очрый...

Икмэк күп авылда, икмэк күп... Бу байлыкның нәрсэ икәннен без әле аңлап бетермибез. Энэ шунадыр инде авылларда хәзер күсө үрчөгән. Сугышка кадэрге елларда, әгэр авылда берэр кешенен хужалыгында күсө бар дигән хәбэр ишетелсәме? Аңа бөтөн авыл әсәрэнэ иде. Ә хәзер колхозчының амбары-келәте тулы, өйалды тулы икмэк, күсөлэр анда колония-колония булып яшилэр...

Безнең өөбездэ исэ икмәкнен телгэ алынмый, сөйләнми, жырланмый торган культы бар. Кибеттэн кайнар кара ипи алып менгәч, бөтөн режимны бозып, бөтөн эшнэ ташлап, сөт белән ипи ашап алабыз. (Дөрөс, моны без улым белән бергэ яшэгэндэ бик еш шулай итэ идек.) Икенчесе: Мәскәүгэ барырга туры килгэндэ мин күчтәнәчкэ «Бородино» ипиен алып кайтам. Дөрөсрәге: алып кайта идем. Хәзер ул да дефицитка эйләнде. Эллэ үзем ялкауландыммы? Нэрхәлдэ, соңгы өчдүрт елда «Бородино» ипинен кулга кергәнэ юк...

Мин радиодан, телевидение тапшыруларынан арыш басуларының, бодай басуларының монын тотып алырга, тыңларга тырышам. Иген басуының сулышын Сибгат Хәким, Илдар Юзеев, Роберт Әхмәтжанов кебек шагыйрьлэр ишеттерэ миңа.

Ләкин инде радио, газета, телевидение журналистларының «иген-

ченең кара тире тамган икмәк тәе» турындагы тапталып беткән жөмләләрән мин тыңлый алмыйм. Ничек инде ул — ипигә тир тама? Май язучыны — майга, конфет ясаучының конфетка тире тамамыни? Ярый, аракы ясаучыныкы тамсын да ди инде аракысына...

Безнең авылда төшенчәләр башкачарак иде: фәлән жинги бик тирләүчән, дип, или басканда бик тирли, дип, аның ипиен әжәткә алмаска тырышалар иде.

Юк, игенгә тир таммый. Аңа көч, энергия, хезмәт сарыф ителә, күңел дәрте, ярату хисе салына. Ә тапталган жөмләне мин яратмыйм.

...Дөньяда күп халыклар бар, ул халыкларның күп төрле жырлары бар. Жырлар безнең илдә дә күп. Мәхәббәт, туган як табигате, чишмәләр, таулар, урман, ай-йолдызлар турында, батырлык турында, Ватан турында; дингезчеләр, очучылар, игенчеләр, геологлар, сыер савучылар, укытучылар, космонавтлар турында; хәзер хәтта рәссамнар, композиторлар турында да жырлар бар. Бу жырларның бер чорда берсе, икенче чорда икенчесе яңгырап ала, берсе көчәйгәндә икенчесе ял итеп тора.

Әмма мәңгелек бер жыр бар. Ул жыр композиторлар, шагыйрьләр, жырчылар аңа игътибар биреп житкermәгәндә дә яши, безнең теләктән башка яши. Ул жырның сүзләре дә, көе дә иген басуларында, башаклар өстендә рәшә булып тирбәлә.

Ул жырны минем икмәк турында баллада дип атыйсым килә...

XII

Танго — борынгы испан биое. Көчле, төзек ритмлы.

Музыка сүзлегеннән

Дөньяда бик күп төрле жыр, бик күп жанрда язылган музыка бар. Болар ике төрлөгә бүленә: беренчеләре — шул халыкның үз эчендә генә популяр була алырлык әсәрләр. Әйтик, безнең «Әпипә», «Жизнәкәй», «Ончы Фәхри» шундыйлардандыр. Икенче бер жырлар, музыка әсәрләре бар халыклар өчен уртак, үз була. Әйтик, русның «Не брани меня, родная», «Катюша», грузинның «Сулико», украинның «Распрягайте, хлопцы, коней», татарның «Каз канаты», «Ай был-былым» көйләре — бер дә шиксез — интернациональ әсәрләр. Болар барлык халыкларның уртак байлыгы. Музыкада туган жир тавышы булырга тиеш. Музыкада кеше намусы мәсьәләсә төп тема булырга тиеш. Күңел чисталыгы, мәхәббәт сафлыгы, илгә тугрылык дигән үлчәүләргә салып карасаң — жырлар ачыла да бетә! Әнә шул сыйфатлар белән сугарылган жырлар гына халыкара байлыкка әйләнә.

Мин күп уйландым: туган илен үз теләге белән ташлап, читтә яшәгән кешенең безнең кебек гадәти кеше белән чагыштырганда нинди аермасы бар? Жавап минем өчен инде ачык: теге кешенең күңелендә туган жиргә бәйләп торучы жыр юк. Жыр бәйләргә тиеш! Ярлымы, баймы ул синең туган төбәгек, юллары яхшымы аның, Азнакай, Зәй, Чаллыдагы кебекме ул, әллә Буа, Әлки, Арча ягындагы кебек — машина колагынан үтеп керерлек пычракка батканмы ул — һич тә аларга карамайча, кешене туган ягына жыр, моң беркетеп тора. Синең туган авылың чирәмле, таллы, каенлы, чишмәле булырга мөмкин; синең туган ягыңның район үзәге яңа Актаныш кебек заманча матур, кислородлы, кояшлы, ямь-яшел газонлы, агачлы, асфальт юллы булырга мөмкин; синең туган ягыңның район үзәге Арча, Саба, Буа, Кукмара, Биектау кебек рәтсез, системасыз, Сарман кебек шыксыз булырга мөмкин, ләкин бит ул — синеке. Ямьсез балалар була, матур балалар була. Ә кайсы ананың үз баласын ямьсез дип әйткәне бар? Ямьсез кыз була, матур кыз була. Барысы да кияүгә чыга. Һәр кияү дигәннең «Иң матурын эләктердем», дип, шатла-

нып яши бирэ. Теге, чыннан да матурын элэктэргэн егет эле, белэ-сегез килсэ, тормышын юньлэп кора да алмаска мөмкин...

...Мин дингез буендагы тарихи бер шәһәрнең мәшһүр паркында. Без — хәрбиләр, бүген — шәһәргә ялга чыгарга рәхсәт бирелгән көн. Июнь. Дөнья, язмыш кинәт кенә мине үз канатына алды да бөтен-ләй икенче шартларга, икенче мохиткә китереп салды. Мондый паркны минем күргәнем юк иде. Дөрөс, мин урманда егерме бишәр метр биеклектәге чыршы-наратларның зәңгәр күктәге шавын тыңлап үстем, ак каен төпләренә тезләнеп каен жиләге жыйдым. Ул жиләкне берничә көн жыйгач, зур тәпәнгә тутырып, «уф алла» арбасына утыртып, егерме чакрым ераклыктагы Арча станциясенә алып барып сатып, акчасын налогка бирә идек. Жиләксез авылларның кешеләре безнең кояш талаган борыннарга, аркасы ярылып, бармак битләре жиләк суынан алсуланган кулларыбызга карап, кызыгып-көндәшеп, безгә стаканына ике сум акча түлиләр иде; ә без аларның — урмансыз, жиләксез халыкларның — тыныч, мәшәкәтсез, эшсез (дип уйлыйбыз) тормышына кызыга идек. Урманны күп күрдөк...

Ә монда... Мин гел икенче дөньяда. Калын яфраклы, юаш, мәһабәт каштан агачлары өстә бер-берсенә тоташканнар. Июнь ае, ак төннар. Чал дингездән берөзлексез жылы һава дулкыны бәрәп тора. Парк тулы хәрбиләр, аллеяда, бию мәйданында дингез портының бизәге — ак түбәле фуражка (мичманка), бескозырка чайкала. Танго... Юан көмеш торбалар, зур барабан, тромбон, саксофон. Танго... Бөеклек, күңел чисталыгы, намус, туган илне тою, мәхәббәттә тугрылык. Болар бит кешене үз туфрагына бәйләүче жепләр. Вертинский, Утесов тавышлары. Эдит Ланканың (Утесова) теге дөньядан килгән сыман сәрле тавышы:

Мне бесконечно жаль твоих
несбывшихся мечтаний.

И жаль воспоминаний...

Тангода мин дә кеше булып бии алам. Бөек буласы килә. Шул вакыт кемдер оркестрга кушылып жырлый. Бу хәрбиләр арасында да кемнәр генә юк! Мәнә бу старшина, бәлки, минем кебек үк авыл малае-дыр инде. Әллә Мәскәү, Ленинградтанмы, музыка мәктәбен тәмамлаган вакытында каерып хәрби хезмәткә алганнармы? Тавышы бәгырь-не кисә бит, белгән кешеләр шундук әйтәләр — тенор:

О, чего ты так просишь,
Делать не в силах я;
О, чего ты так просишь,
Делать не в силах я;

Хочешь быть только другом,
Но не любви моей,
О нет, о нет, не в силах я, не в силах я —
Быть тебе только другом,
И не любить тебя,
О нет, о нет, не в силах я...

Минем күзләргә яшь баса, минем белән әйләнеп йөргән көнбатыш кызы — бию мәйданнарында йөрәп, шомарып беткән, сары-алтын толымлы (ул вакытта кызлар табигатьнен зур бүләге булган чәч толымын саклайлар иде эле: алар, күрәсәң, бүгенге кызлардан акыл ягыннан байтак өстен булганнар), зәңгәр күзле Иманта — минем авыр хәрәкәтемә, ниндидер ерак уйларыма ризасызлык белдереп, газа кулларымнан ычкынырга теләгәндәй боргалана, танго ритмына бөтен сылу гәүдәсен тапшыра. Тенор исә һаман жырлый эле.

Как ни прекрасна дружба
Слаще ее любовь,
Как ни прекрасна дружба —
Слаще ее любовь;
Ты предлагаешь мне эту,
О, любовь моя...

О нет, о нет, не верю, не верю я...
Быть тебе только другом,
Но не любить тебя —
О нет, о нет, не в силах я...

Танго... Тын бакчада юан көмеш торбадан Жир-ана тавышы иштелгән сыман, зур барабан Жир-ана йөрәгә типкәндәй мәгънәлә һәм тонык дөпелди. Тын-тын! Тын-тын!

Хәтер... Мең тугыз йөз илленче елның эссе, коры июнь ае. Яздан тибеп чыккан бәбкә үләне, бичара, кызарып янды, аяк астында кетердәп кала торган булды. Кояш саргайды, жир өстен шомлы хәтәр рәшә басты, тән кычыта, аяклар сызлый, карт-корының күзә эчкә батты. Корылык! Бөек юлбашчы һәм аның мәшһүр трубкасы да, Идел буе картасы төшерелгән «И засуху победим!» дигән плакат та ярдәм итмәде — иген кырлары агарып калган кояш астында янды да янды.

Мин — ул вакытта егет-малай — авылда, жидееллык, мәктәптә укучуы булып ышып идем. Халык, шикләнеп кенә, сабан туена әзерләнде: болай корыга китсә, игеннәр янып бетсә, сабан туе булырмы, юкмы? Шикләнде халык, эмма әзерләнде...

Кырыс тәнкыйтьче. Йә инде син, кыланам дигәч тә, чама белергә кирәк. Әле генә хәрби порт, оркестр, тромбон, каштан, танго һәм Неаполь жырлары иде һәм кинәт... фәкыйрь бер авылның сабан туе кайгысы...

Автор. Аз гына сабыр ит, зинһар. Менә мин хәтерне эшкә жиктем. Мин әле дә әнә шул каштаниар астындагы бию мәйданында. Ләкин күңел бит — туган жирдә. Мин тегендә биеп йөрәм, ә күңел — монда, бу якта, каштансыз, саксофонсыз. Неапольсез, тангосыз якта... Чү! Танго — минем өчен авыр истәлек.

...Әйе, сабан туе көнен көткән вакыт иде. Сабан туе дигән зур хезмәт бәйрәменең вакытына, эчтәлегенә акыллы агай-эне соңгы заманда ике төрдә зарар салды. Беренчедән, сабан туе ул — сабан туе, ягъни язгы сабанга чыгар алдыннан, кар беткәндә, үлән типкәндә уздырыла торган хезмәт бәйрәме. Моның вакытын күчерү төп мәгънәсен югалтуга китерде. Июнь уртасында сабан (язгы кыр эшләре) бәйрәме буламыни инде? Икенчедән, аның көнен крестьянга югарыдан эйтә башладылар. Сездә фәлән көнне сабан туе! Вәссәлам! Яңгыр явамы, кармы, кояшмы-болытмы — сез шул көнне сабантуй уздырыгыз! Нәкъ инде туйда егет белән кызны команда биреп үбештергән кебек...

Тарих боларны төзәтер әле.

Әйе, сабан туе... Безнең Казан артында аның үз төсмерләре бар.

Бездә урманда чикләвек бик уңа. Көздән чикләвек жыю, чикләвек бастыру, кичләрен аны кәшәнкәсеннән аерып чөмләү, мичтә киптереп, калай-тартмага салып, алдагы жәйгә саклау — сабан туе өчен. Эни кеше чорма кәрнизендә кыш, яз буе сакланган бу хәзинәне сабан туе көнне бөтен балаларына учлап өләшә. Сабан туе мәйданында йөргәндә моны кесәдән алып чырт-чырт-чырт китереп ватасы, ашыйсы, шунсыз — кеше алдында ике тиенлек тә дәрәжәң булмайчак. Аннары: карыңдыкка төреп, бәбкә киштәсенә элөп сакланган каз түшкәсен сабан туе көнне чормадан аласы.

Минем яштышларның бик күбесе, ничектер, ул елларда флотта хезмәт итте. Арадан берсе — Арча егете Ренат Тажиев. Тын океан флотында хезмәт иткәндә ялга кайткан икән дә, әнисе аңа, «Иптәшләрәң авыз иттер», дип, бер түшкә каклаган каз биреп жибергән. Ренат — ташбаш малай — корабльгә килгәч, моны командирына да авыз иттергән. Тегесе — украин егете — мондый ризыкны күрөп гажәпкә калган һәм икенче ялны (ул вакытта биш ел хезмәт ителә, һәр ике ел саен, юлыниан башка бер айлык ял бирелә иде) биргәндә:

— Старшина второй статьи Тазиев! Передайте привет вашим родителям, — дигән һәм, бугаз төенен кыймылдатып, нәрсәдер йоткан сыман

иткән. Татар халкының милли ризыгын авыз иткән украин егете энә шундый киная ясаган...

Мен тугыз йөз илленче елның июнендә, налоглы, заемлы, иписез жәй башында да чормада кипкән чикләвек белән каклаган каз бар иде. Халык, дәһшәт катыш бер шикләну белән, сабан туена әзерләнә иде. Сабан туге көнен көтү, каршы алу кырыш беренче елда халык йөрәгенә бер жәрәхәт ясап калдырды: район сабан туге буласы көнне сугыш башланды... Шуннан бирле сабан туена әзерләнгәндә халык сугышка кеше озаткан сыман була — сизгерләнә, хәвәфләнә, гел нәрсәдер көтә, шикләнә.

Илленче елның коры, эссе, ап-ак кояшлы, вак тузанлы, жәе — июнь ае иде. Кинәт халык арасында хәбәр таралды: сабан туйларын, корылык аркасында, райком «этминәйт» итә икән.

Шундый киеренке, коры, тын буылырлык эссе көннәренң берсендә авыл советы телефонограмма алды:

«Иртәгә, үндүртенче июньдә, сәгать унга район культура йортына килергә тиешләр:

1. Барлык колхоз идарәсе ағзалары, авыл советы депутатлары.

2. Барлык укытучылар, кибет, медпункт, клуб хезмәткәрләре.

Килү мәжбүри.

Телефонограмманы тапшырды: Шәмсуарова.

Телефонограмманы азып алды: Баһавиева.»

Шулай эссе иртәдә район үзәгендәге культура йортына — элеккеге чиркәүгә жыелдык. Халык күп, клуб эссе, тынчу иде, кемдер әйтте: кояшта кырык дүрт градус, диде. Тагын берәү әйтте: «Сабантуйны этминәйт итәләр, бүген үк силос әзерләргә чыгасы, район активы шуның өчен жыелган», диде.

Ләкин тиешле кешеләр активның нәрсә өчен жыелганын беләләр һәм моңа инде ун-унбиш көн буге әзерлек тә алып барылган икән.

Президиум үз урынын алды, зал шым калды. Район житәкчесе көн тәртибен игълан итте:

— Бөтендөнъя фәнненң корифее, галимнәренң өлкән әтисе, бөөк юлбашчы, безнең жинүләрөбезне тәэмин итеп бәхетле мул тормышка чыгарган, исеме тарихта алтын хәрәфләр белән язылган даһинның «Марксизм һәм тел белеме мәсьәләләре» дигән гаять тирән, Жир шарындагы бөтен фәниәрдә борылыш ясый торган һәм да безнең бүгенге тормышыбызны тагы да алгарак алып китеп чәчәк аттыра торган гажәеп гүзәл хезмәтенә багышланган район активы жыелышын ачык дип белдерергә рәхсәт итегез, иптәшләр!

Бөтенөбез аягүрә торып, ун минутлар чамасы кул чаптык. Аннан икенче секретарь (сәгать тә ун минут вакыт кирәк, диде) доклад ясады. Докладтан аңлашылды: Николай Яковлевич Марр дигән академик кайчандыр яна лингвистик агым — яфәтизм теориясенә нигез салган икән. Ул картвель телләренң семит, баск телләре белән уртаклыгы турында фәндә факт белән беркетелмәгән теория уйлап чыгарган икән...

Жыелышка, нинди уңай беләндер, безнең күрше Исламгали агай да килгән иде: ул, жәплекәле кулы белән колак яфрагын алгарак этеп, зур игътибар күрсәтеп тыңлады, ара-тирә караштырып алды.

Докладтан соң фикер алышулар китте. Район укыту бүлгеге мәдире һәм район жир бүлгеге мәдиренң чыгышынан соң тәнәфес игълан ителде.

Клубның арткы яктагы ян бүлмәсендә буфет эшли иде, анда морс, кечкенә ак булканы ярып эченә колбаса телеме тыгылган ризык (дөнъя күргән, сугыш узган кешеләр аны «бутерброд» диделәр; бала итәклә күлмәк кигән, кояшта янып кара чутырга әйләнгән авыл хатыннары бу сүздән сискәнеп калдылар, чөнки дөнъя күргән ирләр ара-тирә сүгенгәләгәндә шуна охшашлы бер сүз ычкындыралар иде) һәм чирек литрлы шешәдә алтмыш градуслы виноград аракысы сатыла иде. Район житәкчеләре тегесен дә, монысын да авыз иткәләделәр, авыл халкы исә — ир-

ләр тәмәкә тартудан, хатын-кыз клуб артындагы такта корылмага барып килүдән узмады. Тегеләй-болай кыланырга акча кирәк бит, ә аны каян аласың?

Актив жьелышының икенче өлешендә фикер алышулар китте. Ферма мәдире, агроном, ветфельдшер сөйләде. Китапханаче, тимер юлчы, хәрби комиссариат офицеры, укытучы, кибетче сөйләде. Кибетче кызының сөйләве аеруча ялкынлы булды:

— Менә монда базис һәм өскорма турында сүз бара, иптәшләр. — диде ул. — Миннән алда сөйләгән тимер юлчы, путевой обходчик Петухов иптәш тә бу мәсьәләгә кагылды. Бөек юлбашчыбыз дәрәс әйтә: тел — сыйнфый була алмый. Маррның төп хатасы шунда. Тел ничек инде өскорма булсын? Ул базис та була алмый. Без моны ачык белергә тиешбез, иптәшләр. Һәм мин бөтен районның сәүдә хезмәткәрләре исемненн Маррга үзөбезнен нәфрәтебезне белдерәм.

Аннары «Кызыл партизан» колхозының агротехнигы Рамазан абзый сөйләде:

— Менә мин, иптәшләр, карт кеше инде, — диде ул, учындагы кагазьгә бик нык текәлеп. — Мин сезнең шикелле шәп сөйли алмыйм, шуңа күрә язганны гына укыйм. Менә болай: «Тел ул, иптәшләр, культура түгел. Академик Марр әйткән була: имеш, тел дүрт илиминттан тора: бер, сал, йон, рош. Аннан соң ул телне житештерү кораллары белән чагыштыра. Безнең бөек даһи исә әйтә: тел, ди, ул — житештерү коралы да түгел, культура да түгел, ди, бит, иптәшләр. Базис та түгел, ди, өскорма да түгел, ди». Менә бит хикмәт кайда — монысы үземнең сүз!

Рамазан абзый, кагазен бөкләп, пинжәк кесәсенә тыкты, күзлеген салып учына алды да үзеннән, үз йөрәгеннән чыкканны гади генә итеп әйтәп салды:

— Шушындый корылык, афәт вакытында, иптәшләр, терлек-туарга кышлык курмы әзерләү өчен янып-көеп йөргәндә, сабан туге кебек газиз йоланы уздырабызмы, этминәйт итәбезме дип йөргәндә, дөнья хәлләрен белмичә, газиз телебезне шулай бутап, халыкның миен, зиненен мурить итеп яткан академиккә ни дип әйтим? Ыстырам бу, билләһи, бүгенгесе көндә, ыстырам. Актык сүзем шул минем. Алдагы елда терлек-туарга нәрсә ашатырбыз?

Рамазан абзый академик Маррның мең тугыз йөз утыз дүртенче елда ук үлгән икәнлеген, әлбәттә, белми иде.

Мин үз авылымнан шактый ерак бер мәктәптә эшли идем, актив барган вакытта авылдашларым белән ым кагып кына исәнләшкәләдем.

Жьелыш кич кенә тәмамланды. Урындыклар шыгырдады, кешеләр дә шыгырдады бугай, чөнки район житәкчесенә йомгаклау сүзе нәкъ ике сәгатькә сузылды. Ул, актив жьелышына йомгак ясаганның соң, болай диде:

— Беринди сабантуй юк, иртәгәдән үк яфрак азык, силос хәзерләүгә чыгабыз, әле бер атигага кадәр шундый коры һава буласын әйттеләр...

Район үзәгенин атлар, жәяүлеләр таралганда июнь кояшы батып бара, тынчу коры кич килеп ята иде. Клуб хезмәткәрләре актив унасинан танцы кичәсе оештырганнар икән. Мин дә шунда калдым. Яшьлек бит!

Сәхнә кырындагы урындыкка баянчы килеп утырды. Бу — Чуриле урта мәктәбенен математика укытучысы Василий Осипов. Саңсары чәчле, аксыл битле, зәңгәр гәрәбә күзле. Сугышта катнашкан, шушы авыл — Чуриле егете. Кызлар арасында — король.

Вася, гармун кашларын рәтләде дә, «заигрыш» бирде, күзләрен читкә борды да, клуб эченә моң сипте. Моңы... татар моңы иде. Ул арада район үзәгениң егетләре, кызлары, парлашып, уртага да чыктылар.

— Танго! Танго! — дигән тавышлар ишетелде. Минем, бу сүзне ишеткәнем булса да, тангога биегәнгәнәрен күргәнем юк иде әле.

Иң беренче хәрәкәтне безнең авыл Исламгали агайның энесе, авылның горурлыгы Әхәт абый ясады. Кырык сигезенче елда ул, сугыштан соң әллә ниләр күрү, авылга кайтып төштө. Үзе генә түгел иде: Красноярск краеның төньягындагы бер лагерьда санитарка булып эшләүче Өммеһани исемле якты йөзле, сылу гәүдәле, аксыл тәнле — безнең якта әлегәчә бөтенләй күрелмәгән өр-яңа бер «токимлы» килең эләктереп кайтты. Кайтты да шундук район клубына культторг булып урнашты. Өммеһанины (район үзәгенә урнашкан ул бик тиз генә Майяга әйләнде) шундук район шифаханәсенә шәфкать туташы итеп алдылар.

Менә бүгөн Әхәт абый үзенең йомшак билле Майясы белән «вечер»ны башлап жибәрде инде.

Вася Осипов — акыллы егет. Культторг Әхәт абыйның күңелен күрәсе килә. Русның юньлесе гел шулай: татар янында гел татар сүзе кушып сөйләшергә ярата. Татар да шулай: руска беркайчан да (юньлесенә, эшлеклесенә) «ызнакум» дип дәмшичә, аркасынан какмыйча калмас.

Һәм чиркәү-клубка гап-гади, ләкин тирән мәгънәле музыка туды. Майяның йомшак биленнән сак кына тотып, гимнастерка, шыгырдавыклы солдат итеге кигән, кара каеш буган кара чәчле чибәр Әхәт абый, баян тавышына басып, башын артка ташлап, танго бии һәм бәрхет тавыш белән жырлый иде:

Син кайларда йөрисең и-и-к-э-э-и...

Шул тактка бөтен зал кушылды. Сәламәтлеге аркасында запаска чыгарылып, үзенең хатыны — фронтны узган шәфкать туташы Лизага ияреп монда кайткан украин егете, өлкән лейтенант Петя Курманавский, аккош гәүдәле хатынын сак кына кочаклап, «пачум зрә» татарча жырлап, тангога бии иде:

Кайтырсың диб мин умид итәм,
Мин сине көтәм, көтәм, кө-тя-м-м...

Залда, әлбәттә, иң бәхетлесе Әхәт абый иде. Бөтен татары-русы, шушы тынлы тактка жай гына басып, белгәнә — белгәнчә, белмәгәнә белгәнгә кушылып, жырлай-жырлай биеде. Түшәмнәр биегәйде, стеналар читкәрәк китеп, чиркәү-клуб эче зурайды. Вася Осипов, хәйләкәр елмаеп (игътибар итегез: татар телен, жырын-моңын белгән рус һәрвакытта да татарлар арасында үзен мәгънәле хәйләкәр тотат), баянның бакаларына кинәт-кинәт каты басып, биючеләргә карап ала иде. Зал кызды, Кызды...

Сагыналар сине очар кошлар,
Сагыналар сине...

Әхәт абый бәхетле: гәүдәсенә бөтен авырлыгын кулы аша хатынының биленә тапшырган да, күзләрен ярым йомып жырлай, идән-дә солдат итекләрен шудырта:

«Көт, иркәм, мине» дигән сүзләр
Музыка төсле тоела миңа...

Тагын безардан:

Күңелем эзли сине кич-иртән,
Мин сине көтәм, көтәм, көтәм...

Әхәт абыйның тормыш юлы — тулы бер китап. Безнең авылны биографиясез, тарихсыз дип кара инде! Әхәт Яһудин, утыз сигезенче елны

Ташлытау педучилищесын тәмамлагач, комсомол путевкасы буенча Шпицбергенга укытучылык эшенә китте. Норвегия дәүләте белән килешү буенча Шпицберген шахталарында бездән барган эшчеләр дә күмер чыгара иде. Эшче гаиләләре балаларына мәктәпләр ачтылар. Әхәт Яһудин әнә шундый мәктәпләрнең берсендә эшләде. Аннан хатлар килгәләде. Ул хатлардан аңлашылганы шул булды: Әхәт уйлаганча түгел икән анда. Мәктәптә аны арифметика укытырга билгеләгәннәр (ул шул математика буенча училищедә беренче иде), аннан соң бу утраудагы мәктәптә руслар гына түгел, башка милләт балалары да укый икән. Әхәт абыенә, ашыгыч рәвештә, немец һәм француз телләрен өйрәнергә кирәк булган.

Ул бер тапкыр да ялга кайтмады, тик һәр жәйнең башында, ниндидер юллар белән, почталар аша, авылга посылка килә иде. Шпицбергеннан! Балык икрасы (авыл халкы аны «укра» дип әйтә һәм, күчтәнәч итеп күршеләргә өләшкәч, һәркем аны мәчегә бирә иде), кызыл балык, һинд чәе (такта чәйгә генә табынып яшәгән халык үзара сөйләшә: бу чүпне нәрсә дип сала инде, бичара, такта чәй күрмичә интига икән), кофе (анысының мәгънәсен бөтенләй аңламыйча, «имән чикләвеге оны» дип исем куштылар), балык консервылары. Берсендә хәтта калай банкада «Шпинат-пюре» дигән нәрсә дә килде. Моңысын ил-жир күргән (ни әйтсәң дә, авылдан ул чакрым ераклыкта фатир торып трактористлыкка укыган) Исламгали дә аңламады, жидееллык мәктәпкә барып, бөтен укытучыларга күрсәтеп карады, сүзнен ни беренчесен, ни икенчесен аңлаучы табылмады. Шулай да, бер көнне кичкә аш алдыннан, бөтен тыкрык-күршеләргә жыеп, моны ачтылар. Ачтылар... һәм барысы да кәефсез калдылар. Бу яшел боткага тегеләй-болай тел очын тигереп караганның соң, ишек янындагы чиләккә төкереп таралыштылар да, татарча бер начар исем куштылар: һәркемнең ишегалдында каз бәб-кәләре йөри һәм алар, әлбәттә, яшел чирәм ашылар, шунда ук башка мәшәкәтләрен дә хәл итеп баралар иде...

Әхәт Яһудин сугышка шуннан — ерак утраудан киткән. Бәхетсез-леккә каршы, сугышның өченче елында, яраланып, әсирлеккә эләккән. Тагы да яманрагы шунда: әсирлек карточкасын тутырганда «Нинди телләр беләсез?» дигән сорауга ул «Рус, татар, немец телендә иркен сөйләшәм, французчаны — аңлыйм, укыйм, дип язган. Яшь бит — ни-бары егерме өченче яше! Тәҗрибә юк. Немецлар, әлбәттә, моңа игъти-бар иткәннәр һәм аны, савыктырып, штабта калдырганнар.

Кайчандыр комсомол путевкасы белән дәрәжәле эшкә жибәрелгән егет, шулай итеп, бервакыт немецларның кыр штабында безнең егетләр-гә — хәрби әсирләргә бланк тутырып утыра башлаган. Чигенә-чигенә Польша чигенә житкәндә, төнге бер бомбежка вакытында фашистларның штаб машинасынан кача алган һәм, ике көн буге туңып, күшегеп ятканнан соң, үзенең нәкъ чик буенда икәннән аңлаган: СССР дигән жанга якын чигебезгә багана утыртып яткан үзебезнең хәрбиләр янына килеп чыккан. Аны һөжүм белән алга баручы дивизия штабына озаталар, анда махсус бүлек аркылы чистарыну узгач, хәрәкәттәге армиягә язалар. Һәм ул, озака та үтми, кулына автомат тотып, әлегә чик аркылы көнбатышка таба кабат уза. Нәкъ менә шул ук юлдан. Теге баганага күзә төшә. Багананың бу ягына «СССР» дип, теге ягына «Poland» дип язып куйган-нар. Ана карап узганда һәр солдатның йөрәге, тыны кысыла. Туган илнен бик та гәзиз, бик та мәгънәле ноктасы ул чик баганасы...

Күңелле, дәртле көннәр иде. Ул көннәрдә инде бик нык исән каласы килә иде. Польша язы, юл өстендәгә чәчәклә авыллар, кечкенә жый-нак шәһәрчәкләр, поляк хатын-кызларының шатлыклы күз яшьләре. Аннан — Германия. Туфрагына аяк басуга, тын буыла башлады. Шушы-мы бөтен дөньяның астын-өскә китергән Дойчланд? Шушымы безне кол итү турында озака еллар буге планнар корган халык?

Ләкин немец авыллары, шәһәрчәкләрендә дә шатлыклы күз яше

белән каршыладылар солдатларны. Немец телен бик яхшы белгән Әхәт Германиянен сиренгә чумган кояшы аягында көнбатышка таба яшьлек дәрә белән атлады, фашист әсирлеген кичергән яшь егеткә мондый хәләр ачура — аның янындагы бер иптәше дә аңламаганча рәхәт, шатлыклы иде.

Жиңу килде. Әхәт Яһудин тугызынчы май көнен Карлсхорста каршылады. Аннан искитекчә шатлыклы, дәрәтле, сагышлы, матур жәй башланды, ул хезмәт иткән дивизия, ике ай буена эшелонга танк, артиллерия, снаряд, зенитка кебек нәрсәләр төяп-бушатып, индидер бер зур вакыйгага әзерләнде. Ничек кенә булмасын, яшьләрен күнел шат иде.

Тик бер көнне солдат Яһудинны «максус бүлек» чакыртып алды. Алды һәм... шул көннен соң Әхәтнен эзе югалды.

Аның авылга, Исламгали абыйсына килгән беренче хатының конвертында «Норильск» дигән мөһер тора иде. Берничә тапкыр хат алыштылар.

Кырык сизгенче елда исә ул, чибәр хатынын ияртеп, авылга ук кайтып төште. Абыйсы Исламгалигә әйтте:

— Подчиству кайттым, — диде. — Тик мин инде комсомолда түгел, яшем чыккан. Бер үкенечем калды: педучилищедә укуганда ук партиягә керергә хыяллана идем, коммунист дигән зур исемне аласым килгән иде, бу тормыш мине бер гаепсезгә әллә нишләтеп ташлады. Үзем дә аңламыйм. Кеше ничек аңласын?

Чиста документлы Әхәт солдат шулай, бер аяна узганчы, район үзәгендәге клубка эшкә керде, исәбе — шундагы урта мәктәпкә чит тел укытучысы булып урнашу иде.

...Танго кичәсе үткәндә индидер бер явызы төн уртасында район үзәгендәге куркыныч бер оешманың ишеген каккан һәм, имеш, үч төбә кадәрле бер кәгазь калдырган: «Тел турындагы шундый әһәмиятле бер сөйләшүдән соң, район клубында яшьләргә шул жыелышның әһәмиятен аңлатасы урында, пленный Әхәт Яһудин намуссыз рәвештә бию оештырды, хатыны белән икесе парлап жырлай-жырлай биеделәр, бөтен көннең авторитетына төкерделәр. Чың коммунист».

Хәтерлим: бик озак хәбәрсез торганнан соң, Өмһәни апа елы-елый ябыгып, тартылып, йомылып беткәннен соң, ике ел үткәч кенә, Әхәттан бер хат килде. Төгәлрәге, каяндыр, каядыр узучы бер абый, Исламгали агайның өенә кереп тә тормыйча, чоланнан гына бер хат биреп китә. Әйбер төрә торган сары кәгазьгә карандаш белән язылган, конверты ясалган, пешкән бәрәңгә белән ябыштырылган. Өмһәнигә...

«Сөеклем Майя!

Син миңа рәнжемә инде. Син минем бәхетем идең. Мин бик еракта. Безгә хат язышу тиелгән. Әйттеләр: бу урын — сезгә мәңгелек диделәр. Монда хатын-кызлар да бар. Теләгәнәгез гаилә корыгыз, диделәр. Кайту, кавышу беркайчан да булмагач, диделәр. Син акыллы, чибәр, яшь әле. Үзегз тиннәрне табарсың. Мин сиңа моны рәхсәт итәм. Син дә миңа рәнжемә, мин дә шулай — сиңа тиңең таба алмасам да, картаеп түшәккә егылгач жан биргәндә авызыма су тидерергә тиешле берәр хатынга өйләнермен инде. Безнең беребезнең дә гаеп юк бит! Без ник бу хәлгә калдык? Башым житми. Әти сөйлә торган иде: күгәрчен күченә козгын житәкче булса, бөтен күгәрчен дә үләксә ашый башлар, дип.

Син мине гафу ит, мин сиңа бәхет китерә алмадым. Хуш, бәхил бул, жаныкаем. Бу жырларны, әгәр яна иреннән бала тапсаң, аны бишкәтә тирбәткәндә жырларсын:

Еракларда күренеп тора
Әсвирлау дигән кала.
Иленнан сөреләмәни
Бәхетә булган бала?
Кулларыма алдым яулык,
Жилгә чыгып болгадым.
Тыныч торган дөньяларны
Кайгым белән чолгадым.

Хәтерлисезме? Соңгы кичне без танго биегән идек? «Син кайларда йөрисең икән?» Ул бит безнең татар халкының беренче тангосы. Аны жырчы Сара Садыйкова ижат иткән. Ул тангода бит гел сагыш тавышы. Ләкин мин андагы сүзләргә кабатлый алмыйм инде: «Кавышырбыз дип мин өмет итәм...». Юк, без кавышмыйбыз инде. Хуш, бәхил бул, бәхетем, бердәнберем минем...»

Исламгали агай бу хатны үзгәндә саклай. Майя шулай рәхсәт иткән...

...Балтыйк буендагы теге паркта, теге июнь кичендә, теге кыз — Иманта — минем кем икәнлекне аңлады: «Дунай дулкыннары» дигән вальс башланганда аны инде икенче бер ак фуражкалы алган иде. Мин читтә ялгыз басып тордым; андый авыр хатирәләр белән яшәгән егет — егетмени ул? Бабай бит ул! Бабай икәнсәң, танцыга ничу йөрергә!

Мин парктан чыгып киттем. Увольнениедән вакытыннан алда кайткан солдат, матросның иптәшләре алдында бер тиенлек тә дәрәжәсә калмый. Әһә! Мокыт син! Авыл син! Чыктың, йөрдөң, бер кыз белән дә танышмадың? Булдыра алмадың?

Ул елларда бездә — хәрбиләрдә — шундый мода иде: увольнениедән соңга калып кайтасың (биш минутка), корабль командиры сиңа жәзә бирә («Месяц без берега!»), ә син — мәхәббәт корбаны — горур рәвештә йөрисең: сиңең иптәшләрең, ярга чыккач, Имантага, Мартага, Ирмага... кайгылы хәбәр житкерәләр: менә бит, теге көнне ул ун минутка соңга калып кайтты, командир аңа жәзә бирде, ул сиңа сәлам әйтте; ул бүген, бичара, шуның аркасында, камбузда төне буге бәрәңге арчы, савыт-саба юа... Сине бик сагына...

Дөнъяда дингез, флот күргән матрос кадәр «шыттырган», ягъни күзгә төтен жибәрә алган бүтән беркем дә юктыр. Ләкин кызлар моны белми. Тик... шунысы да бар: Иманта, Марта, Ирма, Августа, Инна... алар да юләр түгел. Син камбузда бәрәңге арчып ятканда, танцплощадкада алар янына авызын ерып бер «мариман» яки «салага» килми калмый инде. Авылдан чыккан малай инде ул, әмма шәп итеп сөйләшергә кирәклеген тотып алган:

— Разрешите прійгласить вас...

Танцыдан соң ул аны озатып та куя. Ә сиңең бармаклар бәрәңге кабыгы ачысыннан инде ярылып беткән, үзәгенне өзеп ачыталар. Ә тегендә:

— Разрешите...

...Кинәт! Танго... «Дунай дулкыннары» дигән вальстан соң.

Теге старшина — тенор жырлый. Дөнъяда иң тыныч, иң бәхетле шәһәр нинди? Нинди? Мин беләм: дингез порты булган хәрби шәһәр. Рейдта тып-тигиз гына, зубр, як үгезе кебек авыр чайкалып, бер-ике крейсер тора — якын килеп кара! Алар тирәсендә, кургаш-корыч янбашларын көн нурында чагылдырткалап, өч-дүрт эсмиңең тирбәлә: «Яшәгез, биегез, жырлагыз, иллә дә мәгәр шушы тыныч тормышны бозарга теләүчеләр булса, без аларны!» — дип ыргылып тора кебек алар. Мондый порты булган шәһәр бәхетле.

Ләкин гел сугыш турында гына уйлап бәхетле булып булмый бит әле! Портлы шәһәр бәхетле булсын өчен төн уртасында, тынлыкта, каштанлы парктан тонык тынлы танго ишетелсен. Ул парктан тенор ишетелсен, ул тенорны көмеш торбаларның тонык-мәгънәле тыны белән бергә рейдтагы кораблар, алардагы вахталар ишетсен. Теге старшина жырласын. Бөтен шәһәр танго тәэсире астында булсын...

Ах, раствори окошко,
Дай мне увидеться с нею;
Перед ней я бледнею
И жаду ее любви...

...Мең тугыз йөз сиксән бишенче ел. Жәй. Яна Чуриле авылы. Элеккеге район үзәге, танголар яңгыраган клуб-чиркәү. Мин, яшьлегемне

сагынып, картларча бер елап алырг жыенып, шул чиркәү янында басып торам. Зур булмаган икән ул. Гадәти бер авыл чиркәве. Мина дөнья күрмәгән малайга гына мәһабәт, биек булып күренгән икән ул. Аның буяулары уңган, аны инде бер дә ачмыйлар икән, баскыч такталары тузган, Чуриле авылы үзе дә беткән, беткән. Урамнар тып-тын. Без яшь чакта киерелеп, халык белән тулып яши иде бит ул. Нигә шулай икән бу дөнья? Менә бу биңа кайчандыр чиркәү булган, анда поп, пономарь хезмәт иткән, куәтле тавыш белән чиркәү хоры жырлаган. Аннан чиркәүне япканнар, поппы сөргәннәр. Чиркәү хоры таралган. Берәздән моны клуб иткәннәр. Ул клубта яшьлек чәчәк аткан, анда жырлаганнар, биегәннәр, кино караганнар, сөешкәннәр, кавышканнар. Берәздән ул клубны да япканнар, жыр, бию беткән. Кая инде ул хәзер танго тавышлары? Нигә шулай — булган эйбер бетеп бара?

Ярым үлек авыл урамында эт тә юк. Чиркәү кәрнисләрендә элеккеге кебек чәүкәләр чикылдамый. Авыр тынлыкта мин күзләремне йомам да, хыялым белән илленче елларга кайтам. Ә аннан, хәсрәтле, дәһшәтле, афәт катыш танго тавышы ишетелгән сыман. Колагымда Әхәт солдат тавышы:

Син кайларда йөрисең икән?
Мин сине көтәм, көтәм, көтәм...

XIII

*Милостивые государи!
Защитайте мне душу,
пустота сочится не могла бы.*

В. Маяковский

*Кайсыгезиңиң кулы жулды?
Бәйлесе бар йөрәкне...*

Х. Туфан

Узган жәй көнөндә мин яшьлегемә кире кайттым: ике көн бую печән чаптым, аннан соң ул печәннең покосларын кабарттым, эйләндердем һәм, ике көн шулай жилләткәч, бәләкәй генә кибән куйдым. Бу — болай гына, нич тә кирәктән түгел: шәһәрдә мин, әлбәттә инде, терлектуар асрамым, әмма печән — үзебезнең зур, авылдагы бакчадан. Кирәккә чапкан кеше аны ярты көндә эш итеп чыга инде, күп булса егерме сутый жирдер, мин аны ике көн бую, кадерләп кенә, чалгыны әледән әле кайрап, ял иткәләп чаптым. Печән чабу безнең як халкында — татармы ул, урысмы — беркайчан да физик эш кенә булып саналмаган, һәр халыкта, һәр заманда аның үз моңы, үз матурлыгы, аһәңе булган. Чалгы тавышының үзендә үк нидер бар: әллә инде анда — борыңгы бабаларның язмышы, тарих авазлары; әллә — гомер фанилыгын искәртү; әллә инде — адәм баласының табигатьтән өстен булырга омтылышы... һәрхәлдә, печән чабу — авыр хезмәт булуы белән бергә, шигъриятле эш, дәртле эш.

Рәхмәт төшсән безнең ата-бабаларга, бу дөньядан алар мине чалгы сапларга, көйләргә, кайрага (кыру һәм янау) өйрәтеп, киткәннәр. Хәзер, эңә, печән өсте житәр алдынан һәр елны өлкә, район матбугатында авыл хужалыгы фәннәре кандидатларының «Чалгыны ничек сапларга?», «Чалгыны ничек көйләргә?» дигән зур, күләмле мәкаләләре чыгып тора. Безнең ата-бабаларның барысы да авыл хужалыгы фәннәре кандидаты булган икән. Аның хәтле кандидатны авыл ничек сыйдырган, аларга ничек эш табып бетергәннәр?.. Минә исә безнең авыл «кандидатлары» болай өйрәттеләр. Чалгы сабына куелган тотка, чалгының сабын жиргә туры утыртып куйгач, синең кендеген турысында булсын. Шул тотканы

урнаштыргач (чалгы инде сапка утыртылган була), бер жеп-бау аласың да, аның бер башын тотка төбөнә басып, икенче башын чалгы үкчәсенә сузасың. Шул урынны бармаклар белән кысып, әлеге нечкә бауны чалгы борынына китерәсең. Чалгы очы жепненә анә шул син тоткан урынына килеп туктаган булырга тиеш. Килеп житмәсә — чалгың «артта», чалкан вакытта эч мускулларыңа тия. Ә инде чалгы очы сабына таба бик эчкә керсә — чалгың «алда», чалгыны киң селтәп булмый, покос тар алына. Бу закон әле дә яши. Белмим, хәзерге чын фән кандидатлары анысын ук беләдерме, юкмы — әгәр шуны белмәсәләр, ул вакытта безнең ата-бабалар бөтенләй профессор ук булганнардыр.

...Ерак яшьлектән бер хәл искә төште. Үз гомеремдә беренче тапкыр турист булып Төньяк Кавказга барган идем. Төньяк Осетиядә йөрдек. Минем үз гомеремдәге бик күп юл йөрүләр, хезмәт итүләр һәм саяхәтләрдә гел шулай булды: татарлардан — бер үзем, авылдан чыкканнардан — бер үзем. Кая гына барсам да, миңа гел Мәскәү, Ленинград, Киев кебек мәһабәт, чал шәһәр кешеләре белән йөрергә туры килде; бу юлы да шулай иде, без әле яшьләр — егерме өч, егерме биш яшьлек ирләр, егетләр, кызлар, ханымнар. Тау буенда йөрибез, Кавказга сокланабыз. Мәһабәтлектән тын кысыла. Шулкаыт күрәм, тау битендә карамчыклар йөри, хәрәкәт итәләр. Безне экскурсиядә озатып йөрүче әйтә: осетиннар печән чаба, алар анда атналар буге яши, печән өстендә өйләренә дә кайтмый яшиләр, ди. Кызыксыну артты. Житәкчез безне авыр тау сукмагынан акрын гына шунда таба алып менә башлады. Өйрәтте: аяк очына басасы түгел, бөтен табанга басарга, дамалар — алдан, егетләр-ирләр арттан менәсе, диде. Кемнелдер тыны кысылды, кемдер туктап-туктап торды; шулай да, ярты сәгәтләр иза чиккәч, осетиннар янына килеп життек. Аتلарны туарганнар, төртәләрен күтәрәп бәйләгәннәр дә, шуннан чатыр корганнар, бер жирдә казан асканнар. Ак киез эшләп кигән мыеклы чибәр ирләр зур чалгы белән тау битендәге биек үләнне кыралар иде. Мин күз ташладым: томырылып үскән үлән — кендектән, ә чалгылары тугызлы иде. Бүгенге яшь укучы (әгәр ул минем бу әсәремне укыса) өчен аңлатып үтим: чалгылар авыл халкында шулай йөртелә: алтылы, жиделе, сизгеле. Ягъни, алтымыш, житмеш, сиксән сантиметрлы. Яшь егеткә беренче тапкыр печәнгә чыкканда алтылыны бирәләр. Хәле берәз сыекланган картлар да шундый чалгы белән чаба. Таза егетләр — жиделе белән. Тәжрибәле, таза, куәт иясә егетләр — сизгеле белән. Ә боларда — тугызлы. Хәтерлим: безнең авылда тугызлы белән ике-өч кенә кеше эшли иде.

Матур гына тәиле ярым-ялангач ханымнар, кызларны күргәч, Кавказ халкы нәрсә эшләргә гадәтләнсә, болар да шулай эшләде: чалгыларын куйдылар да, уен-көлкәгә керештеләр, яшьрәк осетиннар инде «туристкалар»ның теге жиренә, бу жиренә үрелгәләп, ихахайлап, кавказча күп мәгънәле үткен сүzlәр сибә башладылар. Интеллигент ирләребез берәз югалып калды. Смоленск шәһәрәннән килгән ярым интеллигент шунда осетин агайдан чалгысын сорап алды. Тегесе, бөтен мыгына елмаеп, чалгыны мона бирде: сизеп торды, Смоленск интеллигенты чалгыны дәрәс тотып алмады. Әмма Кавказ! Аларның кемгә караңгы чырай биргәнә бар? Кыскасы, күпме кеше чалгы тотып селтәнен карады, кайбер егетләр: «Их-х!» дип, гайрәт тавышы белән жилпенеп тә карадылар. Әмма, тугызлы чалгы «дык» итеп балчыкка төртелә, печән имгәнен кенә кала иде. Шунда мин бер егетлек күрсәтеп алдым: авыллыкның шәһәр тормышында файдасы тия торган бик аз очраклардан берсе булды инде ул. Осетин абзыйдан мәһабәт, саллы чалгысын сорап алдым да, очын жиргә төртеп, яраббиде, чалгылдатып янап жибәрдем: ышануымча, тау кыяларындагы бөркетләр, әгәр алар булса, һичшиксез, бу аваздан шөбһәгә төшкәннәрдәр... Шуннан, нәкъ Галимжан Ибраһимовның «Табигать балалары»ндагы Хафиз-егет кебек киң селтәнен, покос ясап кереп киттем. Мондый биек үләнне үз гомеремдә күргәнем юк

иде. Чалгы үзган жирдә оста парикмаерның электр машинасы мәктәп малаеның баш артынан үзган сыман тигез, соклангыч юл салынып бара иде. Осетиннар үзара нидер сөйләштеләр, «oho», «haha», «гуцу», «муцу» кебек авазлар чыгардылар. Мин исә боларны менә болай гына, бары тик болай гына кабул иттем:

— Менә бу — егет дисәң дә егет! Ват менә бу егет — эшнең рәтен белә!

Шулай дигәннәрдер инде алар, бер дә шиксез, шулайдыр. Тик менә... тугызлы чалгы белән авыр покос салып барыр өчен шактый күнекмә кирәк бит! Өч-дүрт жир узуга, минем инде тын буылган, күкрәк сөяге ияккә менеп-төшөп йөри башлаган иде. Осетин агай да, шуны сизепме, чалгысын алырга дигән хәрәкәт ясады; мин, шәһәр туристкалары алдында йөземә «Менә бит, чалгысын ала бит, әле эшләп күрсәтергә исәп бар иде югыйсә», дигән сыман чырай чыгарып, саллы чалгыны кайтарып бирдем. Тын кысылган иде, шулай да эчмәннән зур канәгатьлек кичердем: бабайлар һөнәрнән белү беркайчан да кешегә комачау итми.

Соңгы елларда авылда халык саны кимегәч, кайбер житәкчеләр, колхоз фермаларына ярдәм итү максатында, шәһәр газоннарында инженерлар, фән кандидатлары, фән докторлары көчен файдаланып, печән хәзерләүне оештыра башладылар. Фәнни-тикшеренү институтлары хезмәткәрләре, чалгыны балтадан аера алмаган дискотека кызлары, скверга чыгып, лезвие, пәке, кайчы белән чирәм кыркып, азык-төлек программасына үзләреннән өлеш кертергә омтылдылар. Омтылышның нигезе ите — моңа сокланарга, моны хупларга гына кирәк. Ләкин тирәннәрәк уйлап карыйк: шәһәр газонында тәүлек бие машина газы иснәп үскән үләннән нинди сөт ясала? Кайбер илләрдә шосседан егерме биш метр арада үскән печәнне терлеккә бөтенләй бирмиләр икән. Аннан соң: лезвие, кайчы, пәке ярдәмендә жыйган үлән белән сөтчелек, игенчелекнең язмышын хәл итеп буламы? Бу соң теге, безнең балалык елларындагы бер шаукымның бүгенге энәкәше түгелме? Бар иде бит әле шундый еллар, яшелчәчелекне торф чүлмәкләре белән хәл итәргә мөмкин дип язалар иде, бу турыда күпме-күпме китап чыкты, авылларда күпме лекция укылды! Күпме мәктәп директорына, укытучысына, колхоз агрономына «черемәле торф чүлмәкләренә игътибары житмәгәнә өчен» катгый кисәтүләр бирелде; ә кайберләре, бичаралар, шул юлда партия билетларын райком өстәлләренә чыгарып куйдылар. Игенчелекне күтәрү буенча да шундый бер шаукым булмадымыни: утызынчы елларда ук инде акыллы башлар ит мәсьәләсен хәл итүне куян асраучылыкка кайтарып калдырмадылармыни? Без бала чакта укыган китаплар! «Куян үстерү — илеб-без экономикасының төп нигезе», «Куянчылыкка — киң юл», «Куян — ит фабрикасы» һәм башкалар, һәм башкалар. Куянчылык алтмышынчы елларда тагын бер тапкыр аваз биреп алды, ләкин бу инде безгә берәз көлкелерәк аваз иде, ит мәсьәләсен бу юл белән тәэмин итеп булмаганны бөтен кеше дә аңлый иде.

Әйе, лезвие белән газонда печән жыю. Авыл хужалыгына ярдәм, янәсе. Яшь бер галим сөйли. Авыл малае. Задание бирделәр, ди. Кафедра әгъзаларының һәрберсе илле килограмм печән жыеп тапшырырга тиешләр. Алай иттем, болай иттем, бер чалгы эмәлләдем. Сабына юньләп утыртып булмады, кырырга чалгы пычагы юк, шулай да яनावыч юнәттем. Газонда чуер ташларны чыкылдатып, тузанлы, майлы печән чабам. Миннән бер читтәрәк трико кигән, кара күзлек элгән инженер белән фән кандидаты да үлән кырка. Минем эшләү рәвешемә кызыгып карап алалар. Мин исә жир белән «уртакка» чабуымны дәвам итәм. Шунда сизәм, кемдер аркамны бораулар. Тукталдым. Бoryлып карасам — тротуарда ике кеше тора. Портретлары менә болай: ире капрон эшләпә кигән, күлмәгенә якасы күкрәккә кадәр ачык, пинжәк төймәләнмәгән, зур корсагы салынып, күлмәкнең аскы сәдәбен ычкындырткан. Йөзе тирләгән, күренеп тора — сулыш алуы кыен. Хатыны — юантык, чегән

яулыгы бөркәнгән, кулына авыр сумка тоткан, аякларында — Арча чүәләре. Апыраган сыман басып торалар болар. Шунда капрон эшләпәле абзый минем янга килде дә, исәнләште, чалгыны сорап алды. Кулына алгач, чалгының бик какшау утырганын чамалады һәм, чүкечмә, балтамы юкмы, дип сорады. Әлбәттә, берсе дә юк иде. Газоннан бәрәңге тукмагы кадар бер чуерташ табып алды да, чалгының чөен суккалап, сабына ныгытты. Аннан, яनावычны алып, рәхәтләнеп бер чоңгылдатты. Шәһәр урамында, ихтимал, бу тавышның беренче яңгыравы булгандыр. Чалгы күз яше белән елый иде. Аннан, тигез селтәнеп, газон буйлап китте. Күренеп тора — эш рәтен белүче. Ләкин капрон эшләпәнәң бик тиз тыны бетте һәм, авыр корсагы белән авыр сулап (минем ишеткәнем бар иде: ирләр корсагы белән, хатын-кыз күкрәге белән тын ала дип) чалгыны кайтарып бирде. Китешли әйтә куйды:

— Утыз биш ел колхоз председателе булып эшләгән Галимжан абың булырмын мин, энекәш,— диде.— Хәзер авырым. Янган йөрәгемне бер басасым килгән иде, гаеп итмә.

...Хәзерге яшьләр, техниканы яхшырак үзләштергән саен, ата-баба һөнәрнән, аларның эш коралыннан еракташа бара. Магнитофоны сүтөп жыя ала торган авыл малае ат туарып жигә белми. Һәм моны гаеп итүче дә юк! Ат жигә белү, мәсәлән, заманында авыл халкының сәнгать эше иде. Әле без бала вакытта Минзәлә ярминкасенә сырлап-бизәкләп эшлängән жинелчә дугалары (күбесе яшелгә буялган), шулай ук сырлы, карага буялган авыр йөк дугалары була иде. Соңгыларын Казан дугасы дип йөртәләр, аны Казанның агач базарында һәм Шарашкин складында (хәзерге Куйбышев мәйданына урнашкан иде) сатканнар. (Шарашкин конторасы урнашкан ишегалдында күп санлы агач товарлары жирдә яткан һәм халык арасында тәртипсезлеккә аңлату өчен «Шарашкина контора» дигән сүз шуннан калган). Ат шлеялары, кызыл тасмага тезелгән шөлдерләр, тамак кыңгыраулары, дуга кыңгыраулары сабантуй көннәрендә, кыз төшергәндә, солдатка китү юлларына чыкканда гына кулланыла иде. Тәңкәле йөгән, тәңкәле шлея салган жигүле аттан да матуррак тагын нинди транспорт бар икән? Туристик үзәкләрдәге бизнесменнар моны бик яхшы аңлыйлар. Каһирә, Александрия портларында, Балкар утрауларында һәм башка бик күп урыннарда әле дә булса атлы тарантаслар тоталар һәм үзен «Мерседес»ы, «Пижо»сы, «Волга»сы, «фольксваген»ы булган чит ил туристлары бары тик тарантасы атка гына утырып йөриләр.

Дуганы төз тотып, ат башын биек күтәртеп йөрү егетлек санала, дуганың ыңгырчакка таба ятып йөрүе егетнең булдыксызлыгыннан исәпләнә иде. Кешеләрдә бабаларның рухы әллә нинди әмәлләр белән яши: малай вакытта без әле борынгы татар жыры «Ак бүрек»нең сүзләрен белми идек. Үскәч, зур булгач, өйләребезгә телевизор кәргәч ишеттек. Ә анда болай жырлыйлар:

Жиксән, жик атларның яхшысын;

Дугалардан биек башлысын.

Ат башын дугадан биек итеп күтәртеп йөрү энә шулай бабайлардан килгән матур бер гадәт икән. Егетлек, булганлык билгесе икән. Мин шуларны уйлап ятам, ачык форточкадан «Ява» мотоциклының котчыкчы тавышы ишетелә. Төн уртасында малайлар «егетлек» күрсәтәләр. Глушительне алганнар. «Ява» узганда тәрәзә рамнары селкенә. Бер әйләнәләр, ике. Төн уртасы инде. Күрше бакчада сандугачлар сайрамачкы була. Ата сандугач ана сандугачка мәхәббәтен жырламакчымы икән? Эмма, нәкъ шул вакытта, пластмасса бүрек кигән Эдик, Рустик, Чуртик — тагын әллә кем — «Ява»сын тыбырлатып кабыза һәм, Алла, Алла, Мила, Ритасын сарык тиресе жәелгән багажнигына ытыртып, гарасат куптарып, урамны бер әйләнә. Сандугачлар тынып калат. Мин тәрәзгә киләм дә аска карыйм. Урамда — яктылык. Өстән төшкән нур көлтәләре астында Эдикка, Радикка, Робертка тагын кем-

нәрдер утыра: Алла, Мила, Элла, Марина... Ара-тирә татарча сүзләр ыккына:

— Да, син покрепче! А то — очып барып упадешь!

Шәп егетләр, шәп кызлар! Шәп яшьлек! Мин, боларга кызыгып, урыныма барып ятам. Әйдә, кыланыгыз, гомер — яшьләрнеке. Йоки керми. Узган жәй генә Актаныш болынында үткәргән ике кичемне хәтерлим. Арада миннән өлкәннәр дә бар иде — фронтовиклар. Яшьтәшләр, тагын да яшрәкләр бар. Сән буенда балык тотабыз, балык шулпасы пешерәбез. Шулла пешеп житкәндә генә бер әчмүхә да ипи юклагын ачыкладык. Сөннең яры өстендә ике-өч чакрым ераклыкта авыл күренеп тора. Пә кибеттә, йә бер юньле кешедә безгә кирәкле бер бөтен ипи будмый калмас. Як-якка караштык. Ипигә чабарга кирәк. Бер интеллигент риза да будды. Ләкин бердәнбер транспорт — ат, туарулы, чирәм кимерә, мөкерт-мөкерт китерә, башында йөгәнә дә юк, янына килергә куркырсын. Ат хужасы — балык күле каравылчысы — ниндидер йомыш белән Сөннең аръягына, башкорт ягына ук чыгып киткән иде. Атны кем жигә? Ипигә кем бара?

...Мин берәз арттырып сөйлим инде, әлбәттә, андый жирдә ат жигүче генә табыла инде ул... Табыла ул. Әмма дә ләкин монда бит әле мин бар. Яхшы костюмлы, яхшы ботинкалы, дәрәжәле, «тәэсирле» иптәшләр арасында мин бар. Ә нигә мөмкин булганда егетлекне күрсәтмәскә? Безме? Безме? Без...

Үлән утлап йөргән ялангач башлы ат янына жәһәт кенә атлап киләм дә кискен бер хәрәкәт белән башына йөгән кидерәм. Йөгәнләгән ат — сафка баскан солдат, парта арасына кергән авыл малае инде ул. Шуннан... Шуннан нишлисе? Хәтер эшли, кырык өченче еллар баш миенә сулыгып-сулыгып әйләнеп кайта. Ә, менә болай: йөгән сабагынан (тезгене дип тә әйтәләр) тотасы да, мәхлук атны тәртә арасына кертәсе. «Тәэсирле» иптәшләр ярым игътибар белән бу тамашаны күзәтәләр, сигаретлардан аксыл көл таякчылары ясала. Мин боларны күрәм. Нәм, атны жигеп куйгач, дуганың өске ягына уч төбе белән егетләрчә бер сугам да тагы да текәләтеп куям: янәсе, күрдөгезме, менә без болай да була беләбез...

1948 елның жаендә без жәйге сессиядә Казанның Арча кырындагы тарихи-матур бер бинада лекцияләр тыңладык. Анда педагогия институтының тарих факультеты урнашкан иде, хәзер исә анда ул бинаның стилиенә, чыраена һич тә, һич тә инде туры килми торган спорт факультеты урнашкан... Менә шунда жәйге баллы-чәчәкле көннәрдә тарихтан лекцияләр тыңлаганда («Гай Гракх һәм Тиберий Гракхның жир законнары»: яки: «Беренче Пуни сугышының социаль-экономик нәтижеләре» һ. б.) көннең нәкъ үзәгендә, авылча әйткәндә сәгать бердә, без борынгы Рим тарихынан бүгенге көнгә кайтып ала идек. Нәкъ сәгать бердә асфальттан (аудиториянең тәрәзәләре жәйге эсседә ачыла, элеккеге архитекторлар моны уйлаганнар, эсседә, бөркүдә тәрәзәне төбенә хәтле ачарга мөмкин. Хәзер генә ул: унбиш катлы тартманы шәһәрнең иң калку урынына бастырып куялар да гажәпкә калалар: бөтен жил, буран бүлмә эчендә, жаен бөтен эсселек — стенада, бөтен бөркүлек — бүлмәдә) чак-чок иткән тояк тавышы ишетелә. Тиберий Гракх та, Гай Гракх та онытыла. Тәрәздән карыйбыз: кара тарангаста мәһабәт утырган ак сакаллы генерал бара. Ак фуражкадан, ак мундирдан. Тарангас башында — мыеклы сержант. Ат — актык чутына кадәр бизәлгән. Тәңкәле шлея, тәңкәле йөгән, камыт күннәрендә — жиз тәңкә. Дүрт аягы да дагалы. Чак-чок. Барыбызның да тын кысыла, күздән яшь килә. Генерал исә һәркөнне шулай, өенә кайтып, әбәт ашап килә бирә...

...Быел мин бакчабызда тагын печән чаптым. Иң жиләкле урыннарны чапкач аерым киптердем дә, бакча куенындагы ак мунча өйалдына кертеп, иске диванга түшәдем. Ни генә әйтмәсеннәр, дөньяда иң татлы йокы — хуш исле печән өстендәге йокы. Авылда жиләкле печән өстендә

йоклаган бер төн шәһәрнен цемент, алебастр, обой, китап, келәм, мебель исе килеп торган бүлмәсендә йоклаган йөз төннән кадерлерәк. Ике көннән мин бакча уртасына кечкенә генә бер кибән дә куйдым. Дөньяда бик күп матур рәхәт эшләр, мизгелләр бар: үзәң жыйган, ремонтлаган машинага карап тору, язып бетергән китабыңның кулъязмасын күтәрәп карау һәм башкалар. Моржачы үз эшенә әледән-әле читкә китеп карап ала, моржасын әйләнәйең уза. Умартачы, чүнниккә кергәч, кортларның тигез гөжләп бал ташуларын зур канәгәтлелек белән тыңлап тора. Болар — бары да тәңгә, рухка рәхәтлек бирә. Болар турында язылган. Әмма язучылар, журналистлар тарафыннан тасвирланмаган бер эш бар әле дөньяда: ул — печән кибәне салу. Шуну үз кулы белән татымаган кешене мин чын авыл кешесе дип исәпли алмыйм. Гафу итсеннәр, ә ул болай...

...Аласың шоп-шома бер киштә. Гадәттә, ул ак чыршы киштәсе була. Аның бер генә ботагы да тырпаеп калмаска тиеш. Жирне бер генә көрәк тирәнлегендә алып, әлегә киштәне төп бие белән утыртасың. Аннан бер, ике метр озынлыгындагы (кибәннең зурлыгына карап) күсәкләр белән як-ягынан терәтәсең. Күсәкләрнен читтәгә башы жирдә кала, эчкә башы, жирдән бер аршын чамасы күтәреләп, кибән үзәгенә — әлегә чыршы агачына терәлә. Бу корылманы «шеш» дип йортәләр. Моңың максаты зур. Печән кибәнән салып, очлап бетергәч, аны як-яктан тырма белән тарап матурлыйсың, тигезлисең. Өстән очлап калган кибәннең «корсагы» чыгынкы була да, аска таба яңадан тарая. Тарыйсың, тарыйсың да, аста жиргә тиеп торган итәкне бөтенләй алып бетерәсең. Каплаган куйган шешкә кибән, шулай итеп, утыра да кала. Астан жил йөри; жиргә тимәгәнлектән, яңгыр вакытында бер уч та печән череми. Бу — сәнгать эсәре. Печән кибәне салган көн — зур рухи бәйрәм көн.

Ләкин быел бу бәйрәмдә мин иркәлән шатлык кичерә алмадым. Узган ел печән чапканда янымда улым бар иде, миңа безаз чабышкач (шәһәр малае — чалгысы гел төртелеп торды), мин аңа печәннең иң жиләклесен генә, кояшта жилләтеп, мунча өйалдына түшәргә куштым. Чыклы төн иде, безиен бакчада берөзлексез чикерткәләр чурлады. Улым белән без жиләк исле печәнгә сузылып яттык, мунча өйалдында каен милләге, нарат тактасы исенә жир жиләкле печән исе кушылган, кан сафланган, баш миңе бушап калган иде. Шунда, арган тәнне йокыга тарта башлагач кына, улым әйтте:

— Әти, йоклама, әйдә сөйләшеп ятыйк, — диде. Әллә ниткән томанлы тарлавыклар, ак болытлы тау аралыклары, ак каз мамыгынан ясалган кибәннәр мине тирбәтә-тирбәтә әллә кая алып баралар иде, әллә ниткән бик чит тавыш мине ул мамык таулардан жиргә төшәргә чакыра иде:

— Әти! Йоклама инде... Сөйләшеп ятыйк инде...

Бераздан шул ук тавыш ак томаннар арасынан мине тагын жиргә чакырды:

— И-и... Синен шул булыр инде... Ярар, йокла.

Бераздан улым белән аерылышу көне килде. Ул Төнъяк хәрби флотына алынды. Ләкин әле хәрби ант кабул иткәнче, аларны Мурманск өлкәсендәгә колхозларга ярдәмгә алып барганнар. Хәрбиләрнең кызу эш өстендә авыл хужалыгына ярдәм итүе безнең кораллы көчләрнен бик файдалы бер эше инде ул. Шунда улым печән чапкан. Чалгы көйләгән. Әтисенең жайлы, үткен чалгысын искә алган, минем туган нигеземне, мунча өйалдындагы соңгы төнебезне сагынган.

Ә мин быел, кибән куйдым да, кичен чикерткәләр концерты башлангач мунча өйалдына кереп йокларга ашыкмадым. Кибән төбенә тәгәрәдем. Чыклы, баллы кич иде; кибән төбенә куйган транзистордан Казан концерты ишетеләп торды. Чикерткәләр моңына кушылып, Хәйдәр Бигичев тавышы яңгырады:

Керим әле урманнарға,
Урманнар карасына.

Сөйлим әле серләремне
Сандугач баласына,
сандугач баласына,
баласына-а-а...

Күзләремә яшь тулды. Чикерткәлә чыккы кич, жиләк исле печән, тал-
гын жылы һава дулкыны, гажәп талантлы Рәстәм Яхин музыкасы,
ерак океаннарда йөзгән, өч-дүрт айга бер хаты килгән газиз улым,
үзәгенә үтәрлек монга ия жырчы тавышы, эчем тулы сагыш — мин
газап кичердем, саташам дип курыктым. Ә жыр һаман әле бәгырьне
телгәли иде.

Керим әле урманнарға
Каеннар арасына,
Балки дәва табалармын
Йөрәгем ярасына,
йөрәгем ярасына,
ярасына-а-а...

Концертның шуннан соңгы жырын мин тыңламадым: чөнки кибән
итәгендә тәгәри-тәгәри елый идем. Бакчабыз зур, урам буенда — куе
агачлык, шаять минем елавымны кешеләр ишетмәгәндер.

...Көз көне мин, тегеләй итеп, болай итеп, үземә «командировка»
оештырып, Балтачка бардым һәм әлегә жырның сүзләрен ижат иткән
Гарифжан Мөхәммәтшин белән таныштым. Бик мөлаем егет икән. Сора-
шым: бу сүзләрен дөньяга чыгаруда Хәсән Туфанның роле зур булган
икән. Шуны белгәч, кибән төбөндә түккән күз яшьләрем аклангандай
булды. Ә кыш уртасында — ерак тропиклардандыр инде — ай бие йөргән
бер хат килде. Улымнан.

«Эти! Без монда берничә малай — Татарстаннан. Хат язганда
миңа «Керим әле урманнарға» жырының текстын язып жибәр. Быел
да печәнне үзең чабасыңмы? Әни авырмыймы? Апаның укуы ничек
бара? Барысын да әйтеп яз!»

Менә шулай. Радиодан яки телевидениедән Хәйдәр Бигичев бу
жырын жырлаганда берәү елый, елый. Елак түгел ул үзе, тормыш
аны еламаска өйрәтте, ләкин жир йөзөндә сагыш, хәсрәт, дигән нәр-
сә бар бит әле, аны кая куясың, аннан ничек качасың? Кара ур-
маннарға, каеннар арасына һәрвакытта да кереп булмый бит. Кара
урман ул Балтачка, Гарифжанга якин, ә Казанга — шактый ерак. Әйе,
ерак... Кеше рухының астын-өскә китереп айкаучы, жимерүче, сүтүче
иң зур хис нәрсә? Мәхәббәтме, дәртме? Ачумы, нәфрәтме, шатлык-
мы, кайгымы? Максатмы? Минемчә, элек алар өчәү иде: мәхәббәт,
нәфрәт, максат. Хәзер уйлыйм. Тагын бер зур хис бар: үкенү. Нигә
генә теге жәйге чикерткәлә төндә йоклап киттем, нигә улым белән
таң атканчы сөйләшеп ятмадык икән?

XIV

*Ave Caesar morituri te salutant!*¹

Унсигезем тулган ел иде. Шул елны миңа беренче тапкыр ара-
кы эчертеләр. Ак күмәч ул вакытта бик сирәк күренә иде — аны,
бәйрәм көн булу сәбәпле, районнан авылга китерделәр — мин күмәч
каптым. Төн уртасы иде; мин, клубның арт ишегеннән йөгереп чы-
гып, кар өстенә төкергәләп озак тордым. Яшь, таза идем, эчемлек
башыма китмәде. Минә безардан тагын кыстадылар, тагын эчеп кара-

¹ Исәние, Цезарь, үлемгә баручылар сине саламлиләр! (Латинча. Рим гладиаторла-
рының аренага чыкканда императорны саламләү сүзләре).

дым да төкердем. Эчergа кыстаучыларга:

— Шунуң нәрсәсен мактыйсыз, моннан соң авызыма алачак түгелмен,— дидем.

Без ул төнне бик арыган идек. Авыл советында иртәдән алып төнгә унбергәчә утырыш барды. Идарә каршындагы карга күмелгән рәшәткә башларын көнө буге атлар кимерде, чанадагы печән-саламнарны таратып, кош-корт, бала-чага кайнашты. Унлап егет ат белән урманнан чыршы ташып торды. Инде урамның ике ягына да чыршылар төртеп чыктылар. Уку йорты мәдиренен өенә кайтып кунмаганына инде атна була иде. Ул салкын жилдә, баскыч куеп, кибет каршындагы телефон баганаһын кызыл тукумага төрдө. Аның жилгә жи-бәрелгән сырмасы, пиджагының кесаләре тулы кнопка, шөреп, авызында бер уч кадак иде.

Авыл советының ишегеннән пар бәреп торды. Председатель Гыйнду, берничә көннән бирле кырылмаган яңагын учы белән ышкып, тагын бер тапкыр исемлек тикшереп чыкты:

— Тәк,— диде ул карлыккан, йончыган тавыш белән. — Димәк, беренче бригадadan кеше уяту өчен ике ат билгеләнә. Бер атны Сәгъди жигә. Аның гармунчысы — Равил. Икесе дә беләләрме? Бу атта жырлаучылар: Гафур, Хәлим, Сәяф, Тәкьюлла. Яхшы. Икенче атны Нурғали жигә. Гармунчы — Хәлиф. Жырлаучылар... Әһә, болары да бар. Димәк, тагын,— Гыйнду сәгатенә карап алды,— тагын алты сәгатәтән бөтен урам шау итеп торырга тиеш. Бригадир иптәшләргә бурыч: бу егетләреннән барысын да кичтән конюшня өенә китерергә кирәк. Шунда гына йокласыннар. Димәк, иртәнге дүрттә аларны уятырга. Биштә олы, урамнан узарга, аннан — арт урамнан. Сораулар бармы?

— Иптәш Хәйриев, миндә бер сорау бар,— дип күтәрелде бригадир Мәүлет. — Тәкьюлла жырлый алмыйм ди бит. Салкын арагы эчеп тамагы беткән...

Берәз бәхәстән соң Тәкьюлланы алыштырдылар.

Аннан клубта уен оештыручылар исемлегә тикшерелеп расланды. Иртәнге сәгатъ биштән түгәрәк уен башларга кирәк булганлыктан, аларны да клубка кичтән үк жыеп кундырырга дигән карар кылынды. Тагын бер мәртәбә буфетлар мәсьәләсә каралды. Ике кибетче дә басып сөйләп бирделәр. Тәслимә буфетында алты тартма төрлө эчемлек, ике капчык сайка, бер тартма «Беломор», ике тартма «Прибой» бар икән. Хәмдия буфеты яхшырак хәзерләнгән дип табылды. Монда Хәмдия үз хужалыгында суелган бозау итен пешереп, кискәләп, турап, сатуға куячак. Шунуң өстенә — аның биш тартма эчемлегә гел чирек литрлыдан гыйбарәт. Бу инде килгән кеше өчен уңай. Ике буфетка бер ат беркетелде: эчемлек житмәү куркынычы бар иде, районга чабарга туры килүе мөмкин.

Авыл советының эчке бүлмәсенә комиссия әгъзалары өчен урын әзерләделәр. Мич артындагы киеш итеклар, иске пәрдәлар, авыл советы мөлкәте булган бер толып — барысы да өстәлгә жәелде. Төнгә сәгатъ унбер иде...

Без авыл советыннан клубтагы буфетны карарга дип чыкканда коридорда аяк төртөрлек урын юк иде. Авыл советы бүлмәсенен ишек кырыена ук сыенып Әһли карт белән аның карчыгы Бәдрикамал утырганнар. Сакал-мыегын рәтләгән Сәлах карт та, таягын кочаклап, алар янына кысылган. Урын житмәгәннәре басып торалар иде. Монда да пар чыга, монда да тыгызлык. Боларны күреп, Гыйндуның борчулы йөзенә шатлык йөгәрде.

— Йә, иптәшләр, сынатмабызмы иртәгә? — диде.

— Шту син, иптәш Хәйриев,— диде аңа Әһли карт. — Менә без карчык белән беренче булып тавыш бирергә уйлыйбыз. Тагын жиде сәгатъ утырасы калды. Нәрсәсә бар аның! Газиткә бирерсез бит?

Без бүетка кердек һәм энә шуда мин беренче тапкыр кулыма эчемлек алдым. Гыйнду әйтте: «Йокы алдыннан зарары юк аның, нервларны ушата ул», диде.

...Кемәндәр тавышына мин сискәнәп уяндым. Каршыда, елмаеп, Гыйн тора иде. Ул кырылган, кителенә орден шакмаклары тезгән, шат авыш белән:

— Итәшләр, сәгать нәкъ дүрт, өстәлләрегезгә чыгып урнашыгыз,— диде.

Кичән әзерләнәп куелган өстәлләр янына кереп утыргач, кирәк-яракны тагын бер тапкыр тикшереп чыктык: барысы да урынында иде. Сәгать биш тулганда караңгы урамда шөлдерләр, кыңгыраулар яңгырады. Салкын таңда егетләрнең карлыккан тавышы ишетелде:

Кулымдагы балдагымның
Исемнәре Кифая,
Басыйм баскан эзләренә,
Баскан эзләрең кая...

Шудый ук кыңгыраулы, шөлдерле ат белән арт урам буйлап та уздылар. Тагын ярты сәгәттән без утырган бүлмәнең тактасы, коридодагы халыкның кысылуына чыдый алмыйча, чарт-чорт килә башлады. Барыбыздан да бигрәк Гыйнду борчылды. Ул берөзлексез тәмкә тарта, графиннан су эчкәләп, ишекле-түрле йөри. Сәгать алты аларга чирек калганда бүлмә ишеге каерыла башлады. Коридорда, ытык тавышланмыйча гына, сытыш, кысыш бара иде. Гыйнду түшәгә тезгән орден шакмакларын рәтләде, коела башлаган юка чәчен сыпыргалады. Такта ишекнең астагы күгәнә ватылып чыкты. Бүлмә тактасы чыгыр-чыгыр килә иде. Ниһаять, сәгать алтыны сукты. Гыйнду ишекнең келәсен алып ачып жибәрде. Ул халыкны тәбрикләргә тиеш иде. Ләкин:

— Итәшләр! — дип кенә калды. Шашкан халык төркеме аны этеп-сытып, ияртеп, безнең өстәлләр арасына кертеп жибәрде. Ишек-тән беренче булып килеп кергән Әһли агай белән Бәдри карчыкның бишмәтләре чишелгән, битләре кызарган, алардан пар бәрәп тора иде. Алар артыннан Сәлах карт кереп, бер өстәлдән икенче өстәлгә бәрелгәләп йөри башлады. Күз ачып йомганчы бүлмә халык белән тулды. Күзләр тонган, ата-улны, ана кызны белми иде. Бу ыгы-зыгының иге-чиге булмас кебек иде, безнең колакларыбыз тонды. Гыйнду, телефонны борып, районга чалтыратты.

— Әйе, әйе! Алты тулып бер минутта иң өлкәннәрдән Әһли агай, Бәдри әби, Сәлах агай үзләренең тавышларын бөөк юлбашчыга бирделәр...

Униш минуттан районнан телефон чалтырады.

— Утыз биш-кырык процент чамасы,— дип кычкырды Гыйнду.— Бер сәгәттән? Анарчы ук бетерербез!

Безнең өстәлдәге исемлек буенча тавыш бирүчеләрнең соңгысы килеп китте. Мин, тын алырга дип, урамга чыктым. Мин инде тәүлек буе эшләгәнмендер дип уйлаган идем — әле яктырмаган да икән. Башым берәз гына чуалып китте. Тышка таба ап-ак пар бәрәп торган клуб ишегеннән эчкә керүгә, мин хайран калдым: клуб эчендә аяк басарлык урын юк, мамык шәлләрән муенга төшереп өйгән яланбаш кызлар, ак киез итекләренең кунычын сыдырып киң чалбар балакларын лыпырдаткан, сырма кигән егетләр түгәрәк уен уйныйлар иде. Күбесенең авызында папирос. Сәхнә буендагы буфет тирәсе гөр килә. Атта кеше уятып йөргән егетләргә бригадир Мәүлет исемлек белән колхоз чутыннан берәр стакан эчемлек өләшә. Сәхнәгә өлкәнрәкләр жыелганнар. Анда бию бара. Шактый ук кызып алган Әһли агай белән Сәлах карт парлап бииләр. Бәдри карчыкка да әллә нәрсә булган, ул плюш бишмәтен чишеп жибәргән, күзләре тонган. Ул Әһли

артында чүгәли-чүгәли би, үзе бер өзлексез кычкыра:

— Мин беренче булып!.. Карт белән без беренче блып бирдек! Тавышыбызны аңа бирдек! — дип, стенадагы зур портетка төртөп күрсәтә. Шул арада, Сәлах белән Әһли арасына кереп, би-би жырлап жибәрә:

Бие егет, бие егет,
Аның биесе килә.
Алты кадак, жиде кадак
Аның тегесе килә,—

дип, иләмсез тавыш белән көлә.

Сәгать иртәнге жиде да тулмаган икән әле. Клубта башчыларлык тавыш. Берездан клубка арган кыяфәтле Гыйнду киле керде. Мангаен яулык белән сөртә-сөртә:

— Почти йөз процент,— диде. — Тагын ике генә кеше калды. Әле генә мәгълүмат бирдем. Йә инде, бер тынычлап уен карыйк.

Бәдрикамал карчык белән картларның биюе күпме давам иткән булып иде, әйтүе кыен. Ләкин бер мәлне, кисәк кенә, тавыш тиды: клубның уртасыннан почмактагы буфетка таба ике кеше килә иде. Аның берсе — жыйнак жакет өстеннән шәл бөркәнгәнә, озын кара юбкалы — шушы авылның карт укытучысы Сафура апа иде. Ә янындагысы — чалбар балагының берсен бөтенләй югары күтәртеп бәлгәгәнә, сыңар аяклы, култык таякларына таянып эре сикерешләр безн «шыгыр-шыгыр» алга атлаганы — Сафура апаның фронттан каткан улы Хәмит иде. Сәхнәдәге биючеләр кисәк кенә айнып киткә күк булдылар. Сафура апа, буфеттан крендельләр алып, кара сумкасына салды. Хәмиткә бер пачка «Беломор» алып бирде. Аннары ала, сәхнә кырыендагы эскәмиягә барып утырдылар. Гыйнду алар белән күреште, Сафура апаның сәламәтлеген сорашты.

— Мин инде яштышкә яшик жибәртмәдем, кеше арасында бер күңеле ачылып кайтсын дидем,— ул Хәмиткә карап елмайды. Гыйнду белән Хәмит фронтта бергә йөргәнлектән, алар арасында ниндидер сүзсез ихтирам саклана иде.

— Рәхмәт, күрше,— диде Сафура апа Гыйндуга. — Без әле, сөйләшә-сөйләшә килеп, сонга кала язганбыз икән. Миңа калса, мин үзем көн яктысын яратам. Халык бик иртәләгән икән... Қояш чыкканчы ук сайлап бетергәч, көндез нишләрбез?

Хәмит белән Гыйнду тәмәке кабыздылар. Сафура апа яңадан түгәрәк уен башлаган яшьләргә дәшмичә карап утырды. Кем белә, балки бу вакытта ул үзенә ирен — шушы авылда Совет властен урнаштырган коммунист укытучыны, утыз жиденче елгы беренче сайлауда участок комиссиясе председателе булган Зәкине уйлап утыргандыр. Сайлаудан соң бер генә кич тынычлап йоклады шул Зәки... Нәрсәдер булды, нидер булды. Шаһитлеккә нибары ике кешене — Әһли белән Бәдрикамалны гына чакырдылар ул төндә. Шуннан Зәки коммунист суга төшкән балта кебек юк булды. Аннан ялгыз калып бала үстерү. Сугыш. Аяксыз Хәмит... Бәдри белән Әһли теге беренче сайлауда да шулай парлап биегәннәр иде. Аннан бирле күпме гомер үткән...

Сафура апа белән Хәмит клубтан чыгып барганда түгәрәк уендагылар, уртага кERGән кызга карап, тигез, көр тавыш белән жырлайлар иде:

Дустым пәлтә тектергәнсең,
Итәген бөктергәнсең.
Зәйтүн гәлләр арасында
Зифа буй үстергәнсең...

Без клубтан чыкканда авылның тегермән очыннан таң сызылып

килә иде. Кырык тугызынчы елның февраль иртәсе анә шулай хәтер-
дә калган.

XV

*Бүген төнлә бер төш күрдем,
Акбүз атка атландым.
Күргән төшем ырас килде —
Сезне күрәп шатландым.*

Халык жыры

Халкыбызда төш күрү, төш юрауның тормыштагы тирән мәгънәсе, тоткан урыны бабайлардан яшь буыннарга бик борынгы заманнардаң бирле тапшырыла килгән. Бу — бөтен халыклар өчен дә уртак сыйфат. Ләкин безнең халыкта төш күрүнең мәгънәсе ике чорда ике тапкыр көчәйтеләп, куәт алган: вакыт-вакыт бакчачылар да алмагачны шулай көчәйтеп алалар бит әле, ашлыйлар. Монда да шулай. «Кыйссан Йосыф»тагы төш күрү хикмәтләренә, берничә гасырдан соң, «Таһир-Зөһрә»дәгә төшнең тирән, дөньяви мәгънәсе килеп кушылган. Боларны укып, тыңлап яшәгән халкыбыз төш юрау белән үзенә рухи дөньясын баеткан, физик эш белән йончыган тәнәһә рухи тормыш тудырган, төш күрү, төш юрау анын яшәешендә зур бер шигърияткә, мәгънәгә ия булган. Төш юрау турында Казанда китап та басылып чыккан.

Дөньяда кешеләк жәмгыятенә яшәвенә зур зарар сала торган кыргый көчләр бар: су басу, вулкан ату, жир тетрәү, корылык, янгын, сугышлар. Юньсезләр кулына килеп кәргән атом-төш коралы, химия... Болар — күз алдындагы дошманнар. Күзгә күренмичә, аста яткан дошманнар бар: арадан берсе — надан галим. Парадоксмы? «Галим» — «надан»? Әйе, шулай да була. Чөнки ул берәр гыйльми оешмада, югары уку йортында эшләп утыра, галимнәргә бирелә торган дәрәжәләргә йөртә, урын били. Галим димичә кара! һәм ул, шушы исемнән файдаланып, халыкка акыл өйрәтә. Имеш, төш юрау — зарарлы горәф-гадәт, бу — диннән, ә дин — халык өчен әфьюн. Әфьюн икән, димәк, аңа каршы көрәшәргә кирәк. Төш күрмә! Күрсәң дә сөйләмә! Сөйләсәң дә юратма. Син нәрсә? Техника заманында төш юрап ятарга? Коммунизмга чыкканда! Бюрократ галим анә шулай фикер йөртә. Ә шул вакытта безнең авылның солдат хатыны Гафифә апай төш күрә: сугышта хәбәрсез югалган Габдрахманы кәргән аның төшенә. Гафифә апа сугыш алдыннан гына аңа князгә чыкты, яратып чыкты. Шуңарчы бер генә егеткә дә тәнәһә бер генә урынына да кагылырга рөхсәт итмәде. Габдрахман авылдагы өч гармунчының берсе иде. Гафифә апа үзенә Габдрахманын жинәл алмады, көрәшәп, күп көч түгеп, башка кызлардан аралап, яулап алды, әмма ни бары алты ай бергә яшәп калдылар. Сугыш...

Сугыш исә бөтен егетләрнең дәрәжәсен тигезләде: гармунчымы син, жырчымы, биючеме — барыбер. Габдрахман югалды. Хәбәрсез. Шул жәйне үк. Менә көз жите, кыш керде, озын төннәр башланды. Солдат хатыны Гафифә һәр төнне төш күрдә, Габдрахманы — ак күлмәк-ыштаннан — гармун уйный. Кыш буге бер төш керде аңа. Кыш буге бу төшне күрше карчыклары аңа болай юрадылар: ак күлмәк-ыштан кию — шатлык, сәламәтлек дигән сүз. Димәк, Габдрахманың сау-сәламәт, шатлыклы тормышта (!) яши. Гармун уйнавы — тәгаен генә — юл. Юл төше. Димәк, ул инде юлда, кайта. Гафифә апа бу төшне сугыш беткәнчә күрдә, аннан бу төш сирәгәйдә, сугыш беткәнчә инде кырык ел булды, әмма теге төш, сирәк кенә булса да, керә әле аңа: Габдрахман ак күлмәк-ыштаннан, йөзә көләч, үзе тальян уй-

ний, үзе елмая, үзе бер сүз да дэшти. Дэшмәвеннәң берәз шикләнгән тол хатын, чөнки аръяктагы Хәерниса карчыкның әйткәне бар, мәет төштә сөйләшми. Гафифә апаның, менә ничә еллар инде, Габдрахманын сөйләштерәсе килә, ләкин ак күлмәк-ыштанлы солдат авызын ачканда гына ул уянып китә. Тол хатын хәбәрсез югалган ирен әле һаман да көтә. Бу төш турында нигә әле шулай озын итеп язам мин? Сәбәбе бар.

...Сугыш узган якларда йөргәләдем. Шул жирләрдә хәрби хезмәт уздым. Соңгы вакытларда исә шул якларда ялда, сәяхәттә булгаладым. Латвиядә йөргәндә Юрмала курортының үзәге булган храмга кердем. Аны безнең разведчиклар фашистлардан төнлә кинәт бәрәп кереп алганнар. Шул минуттан Юрмала өчен канлы көрәш башланган. Бу храмны, Юрмаланы азат иткәндә һәлак булган сугышчыларның исемлегә Дубултыдагы музейга эленгән. Шулар арасында минем игътибарны җәлеп иткәне «Хәсәнев Г.» дигән солдат фамилиясе булды. Гафифә апаның ак күлмәк-ыштанлы гармунчы иренә бик тә туры килә бит ул! Мин шул көнне үк туган авылыма хат яздым: Дубулты храмында Гафифә апаның иренен исеме язылган, ул шунда һәлак булган, дидем. Менә бит шатлык... Авылдашымның кайда үлгәнен ачыккладым. Дубултыдан кайтуга, шәһәрдәге бетмәс-бөкәнмәс эшләремне бер читкә куйдым да, авылга ашыктым. Гафифә апа белән без сугыш вакытында бергә нуҗа күрдөк, ул — тол хатын, мин — тал чыбыгыдай сыек, арка терәксез, әтисез бер бала идем; сугыш еллары авырлыгының нәрсә икәнен белмибез түгел; очрашсак, сүзәбез бетми, көләч йөзлә юаш Габдрахман абыйны (мин аны берәз гына хәтерлим) искә алабыз; моны искә алу, ничектер, безнең сөйләшүләрнең төп бер мәсьаләсенә әйләнгән, әйтерсез лә, без тегене-моны болай гына, әнә шул төп мәсьаләгә килеп чыгарга эзәрлек йөзәннән генә сөйләшәбез. Менә мин авылга кайттым да, гадәттәгечә, су буена төштем, үземне адәм иткән, кеше иткән чишмәнең суы белән битләремне юдым, учыма алып суын эчтем. Аякларымнан салып, безнең чишмә тирәсендә генә үсә торган су үләннә басып йөрдөм. Бу үлән җәлп — жиргә ятып үсә, сары чәчәк ата, чәчәген бал кортлары тәкәтсез булып суыра; безнең авыл казларының иң зур афәте шул: яшыкелт-сары йомгак бәбкәнең үтә күренмәле топиен шул кортлар чага, махлук бәбкәләренң анламыйча өсләренә басканын бал кортлары гафу итми. (Иә инде, нигә алай явыз булырга? Үткен коралын бар дигәч тә! Бәбкәләр кызганыч бит! Бичаралар, температуралар күтәрелеп, ике-өч көн бие башларын салындырып йөриләр, тәгам-ризык капмыйлар, ә аларның эгоист аталары, «Бу бала инде барыбер кеше була алмый» дигән биологик принциптан чыгып, тегеләрне чүкый башлый). Әйе, шул үләннә рәхәтләнеп яланаяк басып тора идем, күрәм, чишмәгә таба чиләк-көянтә белән Гафифә җиңги төшөп килә. Җитмешләрдәр бардыр инде — чишмәгә һаман үзе йөри, киләнен көтөп тормый. Менә хәзер исәнләшәбез, менә мин хәзер аңа Дубулты храмындагы исемлек турында сөйлим...

— Исәнме, Гафифә апа! Ни хәлләрең бар? Авырмыйсыңмы?

Ләкин мин боларны әйтә алмадым. Берьюлы ике хәл булды: явыз бал корты минем аякның баш бармагын чакты. Һәм Гафифә апа, кинәт туктап, сукмак кырыена чиләк-көянтәсен куйды да таудан өскә таба кирегә китте. Бер минуттан анладым: «Габдрахманың шунда күмелгән» дигән кара хәбәрне ишетәсе килми иде аның. Ул әлегә кадәр үзенең теге, инде сирәк керә башлаган, ак, музыкаль төше белән яши иде. Ә мин, ахмак, шул матур төшне үтерергә теләгәнмен.

Хәзер без инде очрашмыйбыз. Авыл урамыннан мин узганда Гафифә апа капкасы эченә кереп кала. Бер гаебем дә юк инде минем, ләкин — гаепле дә...

Нәһәт апа исә гел кара төш күрдө. Кара төс — кайгы. Гел сөй-

ли иде. Аның хәбәрсез югалган ире Гыйззәт төшкә гел кара киёмнән керә икән. Бер сүз дә дәшми, гел кара, ди. Димәк, үлгән. Нәзәһәт апа иренен елын уздырды, сәдакасен бирде, карточкасын зурайтты, берни дә көтмәде, өметен өзде. Тик аңа да тыныч яшәргә язмаган икән: сугыш вакытында «Смерш»та («Смерть шпионам»!) хезмәт иткән Исхак кайтып төште. Погоннар — хикмәт! Сугышка кадәр Казанда юридик мәктәпне тәмамлаган иде, сугышта да шул хезмәттә булган. Кайтты, урамны хуш исле сигара төтене белән шаккатырды, авыл агайлары самосад тарталар, аны кабызганда көйгән чәч-тырناق исләре чыга иде, ә монда — Куба, Мексика дигән хикмәтле илләр исе чыкты, халык бу илләрне кино буенча белә иде. Менә шул майор Исхак, кичен көтү кайтканда урам уртасында Нәзәһәт апа белән күреште дә, әйтеп тә куйды:

— Гыйззәт абыйның язмышы кыл өстендә иде, — диде. — Үз кулына үзе аткан. Самострел. Аның өчен статья бер генә — үлем жазасы. Миңа туры килде. Кызгандым. Ата да белмәгән, бичара, уч төбенә төбим дип, чәнчи бармагын алдырган. Строевой. Сул кулда. Но — факт. Мин коткардым. Алдынгы колхозчы, дидем, хатынын сагындан гына, дидем...

Нәзәһәт әйләнә-тирәдәге күп ирләрнең башын чуалткан чибәр, мут бер хатын иде; Гыйззәткә ул зур көрәштән соң эләккән, әмма яман дан белән килгән иде. Гыйззәт исә аның өчен жанын бирергә риза, тик менә сугышның гына нигә, ник башланганын, үзенчә нигә бу окопта булуын, ә яшь, таза бәдәнле, куәте чиктән ашкан хатыны — кыйгач кашлы, күзләрендә мәче тояклары уйнап торган егерме яшьлек Нәзәһәтнең өйдәге агач караватта ялгыз ятуының сәбәпләрен һич тә аңлый алмый, халыкара политик хәлләргә мөнәсәбәтле итеп уйлап карарга да теләми иде.

— Аны штрафбатка озаттылар, кырык икенен жәендә ул исән иде әле, — дип, майор Исхак тол хатынның кара төшен жимерде.

...Шул көннән башлап тол хатынның төшенә, кызыл миләш, кызыл жиләк тәлгәше тотып, штрафник Гыйззәт керә башлады. Төштә кызыл төс — безнең авыл халкында кысыр хәсрәт. Ягъни, берәз борчылып аласың, әмма, юкка гына. Бернинди хәсрәт тә булмый, килми сиңа. Тик нигә әле Гыйззәт ак күлмәк-ыштаннан керми, нигә әле ул да гармун уйнамый? Габдрахманның бертуган абыйсы бит ул, авылынның менә дигән көрәшчесе иде бит Гыйззәт! Юк, төштә Гыйззәт ак күлмәк-ыштаннан күренми. Гармун да уйнамый. Димәк, исәннен-исән, әмма кайтырга жыенмый.

Нәзәһәт апа шул төшләрне күрү, теләгән төшен күрә алмыйча олыгайды. Инде төш тә күрми башлаган иде. Тик... көннәрдән бер көнне аны колхоз идарәсенә чакырдылар. Олыгайган, яшьлекнең бөтен серләрен үзгәндә саклап, кешеләргә рәнжигичә генә, аргы яктагы агачлыкка сәфәр кылырга күңеленнән әзерлängән Нәзәһәт жинги-нең күңелен тагын бер тапкыр тетрәтеп алдылар. Идарәнең ишегенә «Агроном» дип язылган кысан бүлмәсендә аны шомырт кара чәчле, кайгач мыеклы, шомырт кара күзле мөлаем егет каршылады. Тол хатын аңлады: бу егет районнан түгел. Бу — ерактан. Казаннан...

Егет сорашты, сөйләттерде: Гыйззәт — кем, ниләр сөйли иде, ниләр язды, ниңә хаты килде? Юк, күп килмәде. Соңгы хаты сакланмадымы? Юк, аны кем сакласын, кем белсен соңгысы дип?

— Бала туачагын белә идеме?

— И, язган идем инде, туды дип, язган идем, хатым кире кайтты. Кырык бернең көзеннән бирле рәтләп аңлаша алмадык. Туганын белдеме икән Сөембикәннең, юкмы — өзәлдек.

— Ирегездән хат килгәнә юкмы?

— Бәрәч, нинди хат?

Кара егетнең күзләрендә дым сизелде.

— Йә, ярый, апа, саламәтлек теләм сезгә,— дип, урыныннан торды.

Күпмедер көннәр узгач, почта бүлегенә Нәзәһәт апа исеменә хикмәтле бер конверт килде. Конвертны ачканчы, Нәзәһәт апа мәктәпкә йөгерде, анда шәһәрдән килгән күзлекле бер кыз бар иде, аны дөнья халыкларының жиде телен белә, менә тагын ике генә ел эшли дә, аннан китә дип сөйләләр иде. Күзлекле кыз исә каушап калган тол хатынны үзенчә шатландырды:

— О, апа, миңа, инглизчә күпме китап укып та, Америка Кушма Штатларынан килгән хатны укырга туры килгәнә юк иде,— диде. Һәм укып бирде...

Шул көннән башлап Нәзәһәт апа күршеләренә һәр көн төш сөйләшә башлады: каядыр барганда юлында куян очраган. Аркылы чыккан. Бу инде — начар.

Сугышны узган, агач аяклы Минһажетдин өсти:

— Куян күрдөңме — шәп түгел инде ул. Димәк, синен Гыйззәтнең тегеләргә хезмәт итә. Әнә сугыш вакытында: барасың походта, аркада — капчык, эйтәләр, шуңа ступленигә керәбез, дип. Барасың шулай атлап, дыруг юл аркылы куян чабып уза. Безгә ярый, куян тек куян, ну да инде урыс белән хахул борчыла. Ну, диләр, братцы, беттек, болай булгач. Бигрәк тә картлар борчыла. Тәмәке тарту китә, йөткәрә башлыйлар — нирвыдан. Куян — начар.

Гыйззәт табылмады, аның тол калган хатынына исә төшләр гел керә торды. Гыйззәтнең бу жирдә истәлегә булып калган бердәнбер кызы Сөембикә гомере бие үпкә туберкулезы белән иза чикте, санаторийларга бармады, врач дөвасын санга сукмады, үзен сакламады. Җиткән кыз булып йөргәндә анысы да берөзлексез төш күрдә. Төш бер генә эчтәлекле була иде: бала имезә. Йә кыз бала, йә ир бала. Күрше Гайшә карчык төшне төп-төгәл генә юрап бирә:

— Һи-и, балакаем, үпкәңне тбирклүз корты кимерә инде синен... Бала имезү — шул инде ул, шул инде ул. Бигрәк тә ир бала имезү...

Гыйззәтнең үзе күрмәгән сылу кызы, әнә шулай бала имезә-имезә, якты дөньядан китеп барды. Язын, язгы ташулар акканда китте. Ул үлсә төнне әнисе яман төш күрдә: башына яулык өстеннән күн бүрек кигән дә, кыш көнендә колхоз басуындагы эскерттән салам йолкый икән. Шунда кап-кара шинель кигән Гыйззәт килеп чыккан да Нәзәһәттән күн бүректен ярысын сораган. Тегесе биргән. Бүтән сүз булмаган. Төшне авылда, бу төбәктә көне бие эшкәрттеләр. Гайшә карчыкның юравы бәхәссез булды:

— Мәет инде ул Гыйззәтулла, мәет. Кара шинель дисеңме? Һи-и, аңа дога ғына кыл инде син. Кара булгач — юк инде. Анысы ярый аның, тик менә Сөембикәне алырга килгән бит ул. Мәет әйбер алдымы — бетте инде. Бүген-иртәгә өзелер бичаракай, яныннан китмә...

Фронтовик Минһажетдин исә төштән чынбарлык ясарга тырышты.

— Кара шинель дип... Маряклар гел кара шинель кия. Әллә мужыт ул әле Америкада-фәләндә диңгез портында эшлидер. Эшсез калгандыр — аларда гел шулай. Мужыт аның кабар ризыгы юктыр, шул кәргәндер сиңа, күчеленнән синнән ризык өмет итәдер...

Аннан Минһажетдин үзенә дүрт класслы белем география буенча эшкә жикте — алар тыкрыгында өлкәннәр арасында белемнәр шул тирәдән да узмаган иде.

— Балки мужыт ул тимер юлда проводник-фәлән булып йөридер. Аларда тимер юл — мур. Филадельфия дисеңме, Вашингтонмы, һәрберсе безнең Арча кадәр ике булыр. Проводникның билгеле инде аның — кара шинель. Бер эшипкә ясаган да, кайтырга кыймыйча ята инде ул, бичара.

Гыйззәт, шулай итеп, төштә берәүгә дә юньле күренмәде. Юньле кешене, югысә, төштә башкача күрәләр. Безнең авыл халкы төсле

төш кенә күрә. Бездә «аклы-каралы» төш юк. Урманлы, чишмәле, инешле авылда төслә төштән башка мөмкинме соң? Әнә Сөембикә, бичара, Гайшәттинен төшенә әле дә булса гел яшел чирәм өстендә йөргән кыяфәттә керә. Бу инде — риза дигән сүз: жир астына әнисеннән, тыкрык күршеләреннән риза булып кереп ятты дигән сүз. Сөембикә беркемнән берни сорамый төштә. Ә үзе Гайшәттигә, кайчак үз әнисенә, йә яулыгын салып бирә, йә — бармагындагы йөзеген. Авыл халкы моны бик матурга юрый: мәетнең бирүе һич тә начарга түгел, юнлөгә генә ул. Алмасын ғына, сорамасын ғына. Тик Нәзәһәт жингигә соңгы елларда башка төрлө төшләр кереп йөдәтә башлады...

Теге кара егет килеп киткәннән соң, авыл халкы арасында (дус бар, дошман бар) төрлө хәбәр йөрде. Тынычлык китте. Берни белмичә, «әллә исәндәр» дигән өмет белән яшәве әле яраган икән. Ә монда гайбәт китте: Гыйззәт, имеш, чыннан да исән. Нәзәһәтнең теге еллардагы гөнаһысын һич тә гафу итә алмыйча, чит илләргә киткән һәм шунда өйләнеп яши икән. Теге егет шуны юлларга килгән, имеш. Житмәсә, жиде дәрәя артыннан килгән чит телдәге теге хат та кешеләргә мәгълүм булды. Күзлекле шәһәр кызы билгесез кеше язган бу хатның эчтәлеген («Миссис Нәзәһәт, сезнең балагыз бармы, ул бала кызмы, егетме, ул исәнме, кайда эшли, шуны хәбәр итә алмассызмы?») бер кешегә дә чыгармаска ант итсә дә, директор хатынының кысуына чыдый алмаган, әйткән: тегесе шуның барабәрәнә, РОНО белән сөйләшеп, моның авылда эшлисә өч еллык срогың бер елга кыскартырга үз өстенә алып ант эчкән. Шәһәр кызы түзә алмаган. Нәзәһәт түти шуннан соң озак вакыт саташулы төннәр уздырды. Урамнан узганда бөтен кеше аның турында сөйли иде сыман. Яшь вакытта кемдә ниләр булмаган... Нигә мине генә сөйлиләр? Минем артымнан кемнәр генә йөрмәде, кемнәр генә бакча башыбыздагы каен төбөндә тез башларымны кочаклап еламады? Егетләр күзә төшәрлек булганым мин гаеплемени? Шундый бәйләнде берсе, Ихсан исемле — шахтада эшли, буйлы-сынлы, чибәр, акчалы егет иде, — жәйге кичнең берсендә, кесәсеннән кәгазьләр конфетлар чыгарып, каен төбөндәге чыккы үләнгә сипте, аннан кара калын шешә чыгарды; аерылып алдыннан яктыра башлаганда яшь, мут Нәзәһәт укыды: «Алабашлы» дип язылган иде; ләкин моны укыганда ул индидер татлы төш эчендә иде әле. Шахтер егет шундый итеп ялынды, бәйләнде, сагыз булды. Елады, ялварды. (Монда, мондый һөжүмгә кыз бала түгел, карт каен үзе дә түзмәс иде...) Дөрөс, бу очрашу соңгысы булды, чөнки нәкъ иртәгесен, чемодан күтәрәп, Донбасс ягынан юантык бер яшь хатын кайтып төштә, туп-туры Хәйбри абыйларга барып керде һәм, солдат хезмәтен патша заманында ук узган Хәйбри абыйның русча белгәннен чамалап алгач, туп-туры русчалап ярды:

— Я — жена твоего сына Иксана, я беременна, — диде.

Әллә чегән, әллә әрмән, әллә төрек кызы иде...

...Шахтер Ихсан ул төнне урамда таң атканчы шаулады. Төшөрәп алган кешене ул елларда бик тиз аералар иде. Ихсан, бөтен авыл егетләрен жыеп, урам инләп йөрде; акыл иясә, иплә крестьян Мәжит абыйның урам буена салынып үскән алмагачының ботакларын сындырып алды; егетләр шаярыштылар, алма ашадылар; Ихсан авторитет иде — буйга барысыннан да озын, кайтышлый Мәскәүгә кереп киенеп чыккан, өстә шевнот кара костюм, башта сигез өлгеле, түбәсә төймәле кепка, ефәк күлмәк, сары ботинка, русчаны сибә генә... Инеш аркылы чыкканда (Нәзәһәт аны, бакча башындагы каенга сөялеп, август төнендә күзәтеп торды, нигәдер елады) Ихсан кемнеләр жылкәсенә атландырды да, басманың нәкъ уртасына кергәч, басманы тибрәтә-тибрәтә кычкырды:

Ах, богу молиться —
Христу поклониться!..

Авылда мондый кяфер сүзләреннән, ихтимал, беренче ишетелүе булгандыр.

... Ирҗәгесен көтү куганда авыл дерт иткән иде. Мәжит абзый, урамга чыгып, көтү куучы хатыннар алдында ачуына буыла-буыла алмагач ботакларын жыештырган, урамны себергән һәм кеше алдында әйткән:

— Әтидән калган шушы агачны җарап иткән кешенең бугазы өзелсән, бу — юньле кеше түгел, — дигән.

Ләкин чирек сәгәтәтән авыл буйлап котчыккыч кара хәбәр йөгөрдә: Ихсан үз лапасларының өрлегенә асылынып үлгән...

Болгар заманыннан бирле яшәп килгән чал авылның тарихында мондый фажиганен моңарчы булганы юк иде.

Ихсанны ике көн бие элмәгеннән алмадылар. Арча врачлары, милицияләре ниндидер бер тагын да мөһимрәк эш белән Кенәр якларына китеп барганнар икән. Ихсанны карарга килгән кешеләрнең берсенә дә әйбер әйтмәделәр: төз лапасның юан, таза өрлегенә сүс дилбегә бәйләп шәп бер гәүдә асылынган, ул гәүдә сузайган, сары ботинкалар жиргә тиеп кенә калмаган, аяклар тездән бөгелгән, шуннан бер адым читтә төймәле кепка ята, гәүдә һава дулкынында аз ғына чайкалган сыман иде. Жидене бетөргән, зур белемле бер егет шунда әйтә куйды:

— Жир әйләнүен сизеп шулай селкенә ул, — диде. Карт-коры, ни өчендер, ана нәфрәт белән карап алды.

Ләкин Нәзәһәтнең хикмәтләре бер Ихсан белән генә бетмәгән иде шул. Әнә шуңа күрә Гыйззәткә бер «өстәмә» белән килде ул: саргылт чәчле, буынтыклы тулы ботлы, гел елмаеп торган ике яшылек малай. Гыйззәт бу «өстәмәне» якын итә алмады, ана бер тапкыр да дөшмәде, кулына алмады. Сугышка чыгып киткәндә авыл халкы аның чыраенда бер карашны тоймый калмады: сугыш башланганга шатланган кебек иде бу җәрәхәтле йөрәк...

... Инде мәнә (ниңә еллар узгач!) — шул тарихлар. Имеш, Гыйззәт торып-торып шуларны хәтерли икән, Нәзәһәт — чыннан да юньсез булган икән. Тамак тук, өс бөтен. Пенсия бар. Әлегә сәламәтлек бар. Ләкин... Гайбәт бар. Гайбәт буйый. Гайбәт төн йокысын ала. Гайбәт яшәү мәгънәсен үтерә.

Картайган тол хатын Нәзәһәт жинги төш күрә. Имеш, сыерын вәсанитар Закиржанга алып бара, ә үзенә күлмәк итәге буялган. Туктап чистартып карый — бетми. Үзе — төш, үзе — өн. Чөнки шунда ук Гайшәттинен сүзен хәтерли: төштә киemen пычранганын күрдем — көт та тор: синен турыда гайбәт йөри.

Тагын икенче төш: Нәзәһәт жингине эт тешли. Монысы ачык кына: аргыякта яшәп калган Ихсан кызы (теге кара хатын, баласын Хәйбри абзыйларга калдырып, сугыш алдыннан ғына каядыр китеп югалган иде) гомере бие Нәзәһәт апага агу-ук жибәрәп яшәде, әле дә шулай — һөжүм итә. Эт — шул. Бер төнне елан булып керә ул төшкә, икенче төнне шөпшә булып тешли. Йә булмаса, Нәзәһәт апаның төшенә тавык чебиләре, тавык керә — болар икә Гайшәттинен юравында барысы да дошман. Гайшәттидә бу исемлек бик төгәл. Анда, ул исемлектә, барысы да уйланган: анда кешенең ышанычлы дустаны — бары тик ат кына. Ә Нәзәһәт апаның төшенә ат бер дә керми.

...Мин — малай ғына, әни белән икәү генә яшибез, абый «действительный»га алынган иде, кырык беренче язы, жәе.

Дөрөс, Гайшәтти яз башыннан бирле бер хәтәр төш күрә, карчыкларның йөрәген тетрәтеп яши иде.

— И аллам, үзеңә тапшырдык инде. Төшемдә — көтү куганнарын күрдем. Бәндәләргә сугышка озату инде ул. Еллар бер дә тыныч булдырмашамый. Үзәнә тапшырдык, — дип сөйләнде ул.

Һәм... сугыш. Егерме икенче июнь көнне төш вакытында моны безнең авыл белде. Авыл тынсыз калды. Тынгысыз кич, тынгысыз төн. Сугышның ни икәнен әлегә белмәгән мин малай шул төндә төш күрдем, иртән әнигә сөйлдим.

...Бер ат, аның төсе соры-сары иде, абылда шундый ат бар иде.

Егерме тугызынчы елны аерым хужлыктан тапшырылган. Ул атны «Габид Эскейе аты» дип йөртөләр иде, безнең авыл урамының «түбән оч» дигән башында, чирәмле тау янында чокырлы урыннар бар, бу урынны әле дә булса «Габид Эскейе» урыны дип йөртөләр, ә теге тәбәнәк, юаш атны, ни өчендер, төсөнә карапмы, нидәндер, «Гөбәдия» дип тә йөртөләр иде. Кызык инде, колхоз аты — «Гөбәдия!» Югыйсә әнә Заһри аты — «Трактор», Гыйнду аты — «Әрмәс», Мәжит абый аты — «Эркәкә» (РККА — ягъни Рабоче-Крестьянская Красная Армия). Минем төшкә әнә шул «Гөбәдия» керде. Сулы бер канауга егылып төшкән дә, чыга алмый ята. Ә мин көчсөз кулларым белән аның башыннан, йөгән тезгененән тартам, азапланам. Канаудагы сазлык исә атны гел аска суыра. Зур газаттан соң, «Гөбәдия»не тартып чыгарам, ул исә, сазлыктан чыккач, муенын, ыңгырчакларын, яибашларын аерым-аерым дерелдәтеп чистарына һәм, пошкырып, борын тишекләрен чистарта иде. Бу төшнә мин иртән әнигә бик тәфсилләп сөйләдем. Югалып калды әни. Ләкин ул, рәхмәт ана, минем төшемә зур халыкара мәгънә бирде:

— И, улым, — диде ул, — болай булгач, бик эйбәт инде ул. Герман патшасы, Гитлер диделәрме әле киңә, дөмөгәчәк, абың исән-сау кайтачак...

Бу төш безнең күнелләргә дүрт ел буге жылытты. Кырык бишенче елның язында Гитлер дөмөктә, безнең абый да ул көннәрдә Праганы фашистлардан азат итеп йөри иде. Төштә ат күрү — гел юнлелеккә инде ул. Шулай ул, шулай ул... Безнең авылда төш гел дәрәс керә ул. Әнә, Гайшәтти Ерак Көнчыгышта төзүчеләр батальонында хезмәт итә торган Мисхәт исемле оныгын көткән көннәрдә, карчыкның төшенә гел балык керде, гел балык керде. Акча инде ул, байлык ул. Гайшәтти төшләрнең хәтта мондыен да күрдә: улы Нурмөхәммәт (кара куллы тракторист, акыллы, эшлекле), имеш, үзе «Беларусь»ен ремонтлый, үзенә кулы, бите гел нәжескә буялган икән. Ниц котыла алмый.

— Акчага бу, — диде сиксән алты яшьлек карчык, — адәм нәжесенә буялдыңмы — байлык керә кулыңа.

Каян керсен инде?

Ләкин керде. Көзгә демобилизация белән Мисхәт кайтып төште. Һәм бөтен авылны шаккатырды. Эти-энисенә таслап салган ике төргәк акча тоттырды.

— Монда, — диде, — ике мең. Баштанаяк киенегез. Минем үземә житәрлек бар. Ике ел буге бульдозерда эшләдем, мин тартмыйм, эчмим. Әллә никадәр грамота бирделәр, акча кенәгәгә жыелып барган...

Чемодан актарганда Мисхәт затлы целлофан пакетны әбисенә тоттырды.

— Дәү әни, мин эйбер рәтен белмим, менә моны киеп кара әле, сиңа бу, — диде. Пакет эченнән күз явын алырлык, сирень чәчәгә төсөндөгә кофта чыкты. Маркасын карадылар. Чит-ят телдә: «*Made in China*» дип язылган иде. Анламадылар, өчкә-көчкә унны тәмамлаган Мисхәт, шулай да, укып бирде: «Маденчина» дип язылган», — диде. Гайшәтти, моны киеп, бөтен тыкрык карчыкларына күрсәтеп йөрде: «Менә, — диде — Мисхәт улым армиядән «маденчина» алып кайткан, — диде. — Би-ик жылы, рәхәтләндем...»

Гайшәтти ул көннәрдә бик бәхетле йөрде, төшенең рас килүенә бик шат, оныгы өчен горурлануына чик-чама юк иде. Тик менә... Ниц тә көтмәгәндә, ниц тә кирәксез бер төш күрдә дә сәлперәеп төште. Төшөндә ул бик озаклап, мәшәкатьләнеп, ит ашаган. Һәм шул көнне үк кәефсезләне.

— Ит ашау — бер авыруның башы инде ул, аллага тапшырдык, — диде. Һәм авыруга әзерләне. Һәм кыш буге авырып та чыкты. Ләкин төш күрүдән туктамады. Язның беренче чирәм типкән көннәрендә, капкага сөялеп, яз һавасы исәп тора иде, урамнан исәнләшеп узган

колхоз председателен туктатты да болай диде:

— Иген-тарулар ничек булыр инде, бик борчылам, улым,— диде.— Зур корылык булмагае. Төшемә көн саен пужар керә. Пужар — корылыкка инде ул.

Югары белемле, чирек гасыр партстажлы председатель бу сүзгә елмаеп куйды. Ләкин калганын да уйлады: кар беткәннән бирле жиргә бөртек яңгыр төшкәнә юк иде. Бу Гайшәтти дә инде, болай да йөрәк яна...

... Балачакның озын кичләре. Тышта көзгә яңгырлар сибәли, кыек яңгырның өй бүрәнәсенә сырлап-сырлап, бәйләнә-бәйләнә яуганы ишетелә. Жылы миң, миң алдында кибең ята торган юкә утыныннан кабарта исе чыккан. Жиделе лампа яктысында эни, Гыйльменисатти, Гайшәтти утыралар. Гыйльменисатти эни янына китап укырга килә, Гайшәтти китап тыңларга бик ярата, үзе укый белми, менә шундый бер «оешма»: энидән — китап, укырга хиресе — Гыйльменисатти, тын алмыйча тыңлаучысы — Гайшәтти. Һәм өч карчык әкрән генә көзгә озын кичне киметәләр. Шәп укый Гыйльменисатти!

Газиз Йосыф тамам унбер яшәр иде,
Ягъкуб сәүчи итәгәндә йоклар иде,
Йоклаганда гәжәп бер төш Йосыф күрдә,—
Төш мәгънәсен атасыннан сорар имди.

Моны укыгач, үзара сүз һәм аңлату-аңлашулар китә, тагын чигереп укулар, бәхәсләр була. Ләкин төшнә Йосыф кына күрми. Төш барысына да керә.

... Дәгыйрь угълы Малик беркөн төш күрдә,—
Юраучыдан төш мәгънәсен сорар имди...

Ни хикмәт, Зөләйха да төш күргән икән. Ничек инде бу урынны өзә-өзләп укымыйсың, ничек инде бу урынны кабат укып, тәмләп бер фикер алышмыйсың?

Зөләйха бер көнне йоклап ятар иде,
Шунда Йосыф сурәтне ул төштә күрдә,
Күрү белән шундук аңа гашыйк булды,—
Егълый-егълый ул уянып китәр имди...

Карале, гел төш күрәп, матур хыял белән яшәгәннәр бит Йосыфлар, Зөләйхалар.

Кышкы кичләрдә, хәтеремдә, керосинга кытлык бик зур иде, керосинсызлык авыл кичләрен бик фәкыйрьләтә, бәхетсез итә. Бер-береңә жыелып утыру, кич утырырга килгәндә үз өлешен — чирек литрлы шешәнәң яртысына житкереп керосин алып килүләр, фәлән вакытка чаклы дип чирек литр керосинны әжәткә алып торулар... Йә хода, миллион тонналар нефть өстендә яшәп тә никадәр жафа чиккәнбезд бит. Керосин авыл кибетенә бөтенләй кайтмый, кышлар буга кайтмый иде. Ул бары тик Казанда гына сатыла. Әмма Казаннан керосин алып кайту мөмкин түгел, поездга керосин белән кергән кешенә керосинны алып калалар һәм өстәвенә штраф түләтәләр иде. Шуна күрә, колхозчы крестьян вагон буйлап йөргән милиционерларны алдау өчен алда ниләр уйлап таба: керосинны медицина грелкасына салып бишмәт эченнән корсакка урау дисеңме, чирекле шешәнәң (ис чыкмасын өчен) башына чи бәрәңгедән бөке ясап киертеп, шешәнәң үзен киез итек эченә утыртып, өстенә бияләй, шарф каплаган булып яшерүләр дисеңме — кыскасы, колхозчы өендә ут яктысы булмасын өчен ул еллардагы ревизорлар, милиция шулкадәр тырышып хезмәт күрсәтә иде.

Ә кышкы кичләрдә укыйсы килә. Кичләр бик озын. Мәсәлән, ничек инде куе йокылы озын төн алдыннан моны укымыйсың:

Бүгөн бер чш күрөпмөн, хэйран булып торыпмын
Алтын сара эчедә зар сәргардан¹ йөрөпмөн.

Зөһрәжанга чрам дип юлга кадам салыпмын,
Этләр килеп малап, гажиз булып калыпмын.

Моңысын эни укый Гыйльменисатти, катнашасы килеп, ыңгырашып куя, кушыла, рәхәт чә. Эни аңа караганда тизрәк укый, Гыйльменисатти исә — текстны эрәм итәсе килми — акрын гына уку ягында. Эни укый: «Әлкыйсса, Әһрә солтан, Таһирнең төшен юрап, бер назым айганы:

Таһир, төшен караткан, мөшкөл эшең бар икән,
Гарип башың кыен-ак күрер көне бар икән.
Күргән этең дошманул, арамызга төшкән ул,
Икемезне күзәтеп, кү серләрие чышкан ул...

... Безнең буынның балчагы шулай жәрәхәтле дә, бай да, фәкыйрь дә, күңелле дә, күңелсез дә булган. Иписез, керосинсыз үтсә дә, матур әдәби кичләре, Зөләйхалары, Йосыфлары, Таһир-Зөһрәләре булган анын. Зөләйхалардан, Зөһрәләрдән ирас булып калган төшләрә булган безнең заманның. Төшләрә, юаулары, жырлары, китаплары булган. «Икмәк булса — жыр да бул» дигән яңа мәкаль чыгардылар сонгы заманда. Дөрөс түгел. Жыр, әәбият, рухи байлык, әгәр икмәккә карап йөрсә, әллә кайчан корыган, ңытылган булыр иде инде. Бу — аерым дөнья; аның — ул рухи дөнъяны — үз яшәү кануннары бар, аны яшәтә торган көч бар: ул көч — кешеләрнең һәрвакытта да яхшылыкка, изгелеккә, гаделлеккә омтылышы. Рухи байлыкның нигезендә шул ята. Сөз беләсез микән: явыз кешеләр теш күрмиләр. Төш — юнүлеләргә генә керә.

XII

*Ачыдыр күз яше, табган², газизем,
Ходаның хөкме бу — юктыр гөнаһым!*

Дараман.

Никто не услышал, как на гулкий широкый лист допуха, теряя свинцовую свою тяжесть, бухнулись две холодные слезы.

В. Белов. За тремя вилками.

Мин әле иртә белән генә Кара диңгезнең мәшһүр курорты Пицундада идем, иртүк торып су коендым. Соңгысы, дидем, киләсе елга күрешкәнче — соңгысы, дидем. Аннан, Пицунда базарына барып, виноград, персик, тагын әллә ниткән, без белмәгән хмешләр алдым. Азык-төлек кибетенә кереп сарык итенең билдәмәсен сәйлатып алдым: иртәнге базар бай, алучыга караганда сатучысы күбрәк, сәгать тугызда без инде үзөбезнең ижат йорты алдында, чемодан, сумкалар белән, «Пицунда—Адлер» автобусын көтә идек. План шәп — самолет сәгать унбердә кузгалса, исән-сау очып, Казан жиренә килеп төшкәндә көндөзгә сәгать икеләр була, ә минем — алдан сөйләшкән! Ташлытаудагы бер дустаным аэропортка юллаган «Москвич» көтеп тора, ул машина безне шәһәрдәгә фатирыбызга алып кайта да без, йортның исән-иминлеген тикшереп, гөлләргә бу сибеп торганы өчен күрше хатымга рәхмәт әйтеп, күчтәнәч биреп, пляж киём-салымнарын калдырып, тиз генә авылга китәбез.

¹ Сәргардан — аптырап.

² Табган — табигый.

Һәм без шулай эшләдек тә! Көнъякта Гөржестә кояшында кызынып, Кара дингездә йөзеп, тәнгә куәт туплап каткач, үзән яшәгән шәһәр бер-ике көнгә тар булып кала, нидер житми, тәрсәдер вак монда, кешеләр дә, аларның максатлары да бик кечкенә, оела, ә син — бөөк, син әле бүген генә иртән ерактагы зәңгәр рәшәтченә күмелгән Рица тауларына карый-карий йөздөң, әле синең, самосттан чыгып үз өңә кайтканда, тәннен дингез суы да кипмәгән де. Кара дингез суы! Кыскасы, яшәгән шәһәрәң сина үзенә гадәт, трамвайлары (һаман йөриләр икән әле!), урта кул помидорга чираткоручы пенсионерлары, дүрт-биш чабак тотып, әллә кем булып балыкка кайтып килгән урта яшүстәгә ирләре белән (ә тегеләрнең килеш-кибәт шуны сөйли, менә безне алкашлар дип әйтәләр, ә без бүген, иртә тәңнән башлап, авызга бер грамм алмадык! Әнә трамвайда күпме исек бар!) — бу шәһәр сина бөөк Кара дингездән соң бик кечкенә булып үренә.

Шуна күрә, иң яхшысы — кинәт күчешен иң кинәтенә — шәһәрдә тукталмыйча, авылга китеп бару.

Ләкин... Ләкин... Бәндә сагышлый — хәйи багышлый, мин авылга керә алмадым. Яңгыр шундый итеп явып киткән ки — безнең жигел машина, бичара, гел генә инде су асты өймәсенә охшап калды. Күтәртелгән, ясалган, вак таш жәелгән, оңет-мәкаләләрдә «таш белән каплатылган юл» дип әллә никадәр телгәалынып макталган юл буенча «Москвич» бер батып, бер чумып кайтты. Егерме дүрт чакрым араны нәкъ өч сәгать кайттык. Йә, ярый, көпә гомерендә өч сәгать каян килеп, кая китмәгән дип, селкенә-бареләүземне юатып кайтканда, авыл читенә житәрәк, машина туктап калды:

— Авылга кереп булмый, — диде шөфер.

Авылның ыңдыр артында, аргыяк рамның бакча башында тукталдык. Шофер «Прима» кабызды. Авы — әле без аның артында гына торабыз — чокырлары тулган мул суы, изелгән балчыклы, карасу-көмеш булып елтырап, сентябрь кояшының жылысында безне мыскыл иткән сыман мәлжерәп утыра иде. Бер читтәгә зират та монсу тоелды миңа: аның янына бару өчен кимдә бер ДТ-54 тракторы яки бер «Беларусь» кирәк иде. Зираттагы веннар, чал башлы карт наратлар, миңа карап, адәм күзе белән эндәшәләр:

— Их син, энәкәш... Чачең а төшкән инде, ләкин һаман да бала әле син. Яңгыр яугач авылга кайталармыни? Яңгырдан соң безнең янга килеп эниен, туганнарың кәсере кырында утыра аласыңмыни син? Безнең койма буенда кеше йөргез тирән канаулар бит.

Мин татар телендәгә «и» игән эндәшнәң мәгънәсен, ул эндәштәгә төсмерләрие монарчы белә бетермәгәнмен икән. Миңа моны, иллә алты яшемә житкәч, улым аңлатты. Сүз белән түгел, интонация белән. Мин, аның белән ерак меридааннарда күрешкәч, кыргынчы-илленче еллар интонациясе белән сүз ашлаган идем, ул, елмаеп, йөзенә мине кызганган кыяфәт чыгарды да әйтте:

— И әти... Бу кадәр дә идеалист булырсың икән. Бу кадәр дә, реализмнан ерак торып, бад тәрбияләрсен икән. Миңа сине жалко... Берздан мин аның белән килештем.

Әти... Минем дә әтием бар иде; солдат булган, мәдрәсә шәкертә булган, Риза Фәхретдинев имзасы куелган зур документы — «имам-хатиб-мөдәррис» дигән дипломы булган, Тукай, Фатих Әмирхан ижатын күңеленә «бикләгән» әтием бар иде. Утыз бишенче, утыз алтынчы елларны мин хәтерлим: календарь почмагын ертып алып, юешләп, стена календаренда рәсеме чыккан бер-ике кешенәчә битенә ябыштырып куя иде. Һәм әйтә иде: «Бу кеше халыкны алдады, Ленинның бөтен тәгълиматын үтерде; ә мөһиме — милләт дошманы, сатлык...» Без, әлбәттә, аңламыйбыз. Тагын: иске (гарәп язуында булганга шулай исемлибез) китаплар бар иде. Бер шагыйрьнең китабының тышына әти шулай дип язган: «Хәин, икейөзле».

Мин бу сүзләренң мәғһәсен архив документларын өйрәнгәндә генә, әти һалак булып утыз еллар узғач кына аңладым. Кешегә, ни генә әйтмәсеннәр, ақыл бик соң керә. Миңа — бигрәк тә соң керде.

...Мин һомәр буе әтигә хат язам — кайчан ызып бетерермен, анысын әйтә алмыйм. Әмма кайчан яза башлаганымны беләм.

Ул хат мең тугыз йөз утыз жиденче елның унтуғызынчы декабрь төнөндә ызыла башлаган иде. Шәһәр тормышының ығы-зыгысында мин үткәннәрне эзлеклә рәвештә күз алдыннан уздыра алмыйм. Шәһәр — калейдоскоп, шәһәр — мозаика. Үткән тормышны эзлеклә рәвештә баш миеннән уздыру өчен иң уңай урын — кырда, иген басуында. Тағын да уңайрағы — карт зират, шул зираттағы карт агачлар шавын тыылап, ата-анаң кабере янында утырып алу. Авылга кайтканда мин шулай итәм дә. Дөрөс, ул зиратта минем әтиемнең кабере юк.

Ирләр чит жирләрдә күмелеп калыр өчен дөһьяга киләләр. Уллар, әтиларенең каберен эзләп, әллә кайларга барып чыгалар, ул каберләрне, кабер өстендәге һәйкәлләрне, ул һәйкәлгә ызылган фамилияләрне табалар, әтиларенең фамилиясен тапканчы йөриләр. Тик мин генә таба алмыйм...

Инде теге хатны укып карыйк.

...Төнгә каршы ишелеп-ишелеп кар яуды.

Шимбә көн иде. Мин үземнең апаларым белән сәкегә сузылып яттым да, тыштагы жылы буран тавышына йокымсырап, әтинең әкиятен тыңладым. Урыным мич кырында булганлыктан, миңа рәхәтрәк һәм, гадәт буенча, йокыга беренче башлап мин китәргә тиеш идем. Ләкин минем бу рәхәтлектән аерыласы килмәде — почмак якта әни «тук-тук» иттереп нәрсәдер туглуй, әти үзенең каты куллары белән минем тәпиләремне тоткан да, сакаллы ияген битемә тидереп, авылга бүре килүе турында әкият сөйлә. Апалар тын ғына аны тыңлыйлар, ә минем — төпчек малайның — күзләре йокы баса, йокы баса... Тыштагы буран тавышы белән мыр-мыр сөйләгән әкият бергә кушыла, мин ниндидер — сөткә охшаган бушлыкка, мамык арасына чумам, миңа бик-бик рәхәт.

Шул вакыт кемдер ишек кага. Почмак яктан утны сүндереп, әни тәрәзгә килә. Барыбыз да сикерешеп торабыз да кар сырган тәрәзгә жылы борыннарны төртәбез. Кемдер чоланны селкетә. Әни, өстенә бишмәт салып, чоланга чыгып китә. Берәздән:

— Әтисе, сине сорыйлар, — дигән тавышка без, куркынып, тәрәзәнең салкын рамына ябышабыз.

Тышта һаман да, бурый-бурый, кар ява.

Иң соңгы кеше булып сәкедән әти тора, ул да тәрәзгә килә. Кар арасыннан иренеп кенә салкын ай карый, чолан төбен яктырта. Ишегалдындагы йомшак кардан, берсенең эзенә икенчесе басып, өч кеше килә. Нәкъ әле генә сөйләнгән әкияттәге бүреләр төсле, бер эзгә басып атлыйлар. Толып якасын күтәргәнә инде ишек янында ук тора, анысының авызында тәмәке ялтырый. Әти тәрәздән аерыла.

— Бар, әнисе, ач, мине алырга килгәннәрдер, — ди. Тыныч кына шулай ди.

...Әти мине бик ярата иде. Кышкы кичләрдә үзе кычкырып китап укыганда мин аның янына килеп басам, нечкә бармагым белән ул укыган сүзне табам да төртөп күрсәтәм. Шул вакытта әти минем колак артына мыгын тигереп кытыклай, аркадан сөя. Ә жәй көннәрендә мине кыска жидле күлмәктән, битлек кигермичә генә, умарта янына алып чыга, умартадан алган рамины миңа тоттырып, үзе яңа рам куя. Бакчада бу вакытта кош-корт гөж килә, бал кортлары шаулуй; тупыллар, баллы яфракларын шыбырлатып, салмак кына тирбәләләр. Умарта кортлары, минем беләгемә үрмәләп, тәннән «каз тәне» чыгаралар; мин, болар кайчан ғына укларын тыгарлар икән дип, дер-дер калтырыйм. Әти моны сизеп:

— Курыкма, улым, курыкма умарта корты — кешенен дустаны, — диди, мине юата.

...Карлы кешелер ишектән килеп келгәндә дә мин нигәдер дер-дер килдем, ләкин әти бу юлы мине юатмады. Ул, торып, миң башыннан олтанлы итекларен алып киде, төнгә кунакларга утырып торырга кушты. Кунакларның берсе түбәсе очлайган, мангаенда зур кызыл йолдызлы шлем кигән иде. Ул, өстәл янына утырып, китаплар актарды, әтиңен паспортын сорап алды, очлы карандаш белән алсу кәгазьгә нәрсәләрдә язды, әтигә кул куярга кушты. Мин шул вакытта әтиңен куллары калтыраганын сиздем. Әти:

— Әнисе, чәй куймыйсыңмы? — диди сорады. Шлемлы кеше:

— Рәхмәт, без чәй эчеп тормыйбыз, өстегезгә киенегез, — диде. Апалар жылый башлагач, мин дә кушылдым.

— Иә, ниңә жылайсыз? — диде шлемлы кеше. — Әгәр әтиегезнең гаебе булмаса, иртәгә үк кайтарабыз. Хәзер үк ятыгыз!

...Әти белән әни арасында ниндидер ыгы-зыгы бара. Әти үзенен капчыгынан бер бөтен иппине чыгарып әнигә бирә, анысы исә иппине янадан капчыкка сала.

— Иә, жүләрләнмә, анда ашарыңа кирәк булыр, — ди ул, пышылдап кына. Әти моңа каршы:

— Кирәкми, балаларга булсын, — диди сатулаша. Бу көрәш әниңен иппине сәке кырыена куеп урталай сындыруы һәм яртысын капчыкка салуы белән тәмамлана. Әни, лампаны алып, төнгә кунаклар белән әтине озата чыгып китә, без тагын тәрәзәнең салкын пыяласына биттебезне терибез. Кар ява да ява. Карлы кешеләр бүре сукмагынан урамга чыгып баралар. Уртадан эзгә-ез атлап баручыларның берсе — бөкәрәйгән гәүдәле, олтанлы итек кигәнә — минем әти... Бер-ике... бер-ике... Тагын бер адымнан соң, аларның гәүдәләре карлы төн эчендә югала һәм без битләргә салкын пыяладан алабыз.

...Мәктәптә бер көн дә дәрәс калдырмаганлыктан, мине алдыңгы укучы диди йөртәләр иде. Ләкин бу көнне мин нәкъ ярты дәрәскә соңга калдым. Мәктәпнең авыр, бозлы ишеген арык бармакларым белән көчкә-көчкә генә тартып ачтым. Класста жылы, кие тузан исе килеп тора. Иптәшләрем барысы да миңа борылып карадылар. Мин чак-чак кына:

— Рөхсәтме? — диди әйтә алдым. Укытучы апа миңа бер сүз дә әйтмәде, каршы килеп алды да, урыныма кадәр житәкләп китерде. Малайлар арасында чыш-пыш китте.

— Әтисен алып киткәннәр...

— Атасы халык дошманы икән...

— Районда аны бүген аталар икән, — диди пышылдаштылар.

Грамматика дәресе иде. Мин, китап-дәфтәрләремне парталарга өстенә алып куйдым да, дәрәс тыңларга керештем. Стеналарга эленгән яңа плакатка күзем төште. Анда таза беләклә, ачулы чырайлы бер кеше учы белән өч башлы еланга кысыл тоткан. Һәр еланга авызыннан жәпле теле чыгып тора. Рәсемнең астында: «Халык дошманнары — хәшәрәтләрне сытып үтерик!» диди язылган иде. Мин бу рәсемгә озак карап тордым. Еланнан мин бик курка идем. Күп вакыт, төшемдә елан күрү, кычыгырып уяна торган идем. Рәсем карап, калтырып башладым. Ләкин мине укытучы булдерде. Укытучы мин келгәнчә класска өндәү жөмләнән нәрсә икәннен аңлаткан һәм нигәдер бер генә бала да өндәү жөмләгә үзлегеннән мисал китерә алмый икән. Мин класска карадым. Бер генә баланың да кулы күтәрелмәгән. Тукта, бу миңа таныш бит... Әти узган атнада гына Казаннан 1938 ел өчен календарь алып кайткан иде. Мин шуның катыргысындагы жөмләнә хәтерләдем:

— Яшәсен СССР Конституциясен иңат итүче даһи Сталин!

Укытучы миңа «отлично» билгесе куйды.

...Ул көнне дәрәстән кайткач, тәрәзә янына басып, Арча юлына карап тордым. Әти кайтмый да кайтмый. Тышта буран улы, маякы

юл монсуу гына булып еракка сузылган. Их, Акбайны чанага жиген энэ шул юлдан Арчага чыгып китсэң иде дэ, этине утыртып кайтып керсэн иде...

Кичен ут сүндөргөч, мин тэрээ янына килеп утырдым. Күк зэп-зэп-гэр. Тышта салкын, өй бүрэнэләре чарт-чорт килеп тавыш бирэ. Арча станциясеннән паровоз кычкырткан тавыш ишетелгәли. Мин, өстемә шыдырт кына киендем дэ баскычка чыгып бастым. Тышта салкын томан. Зираттан ябалак тавышы килэ. Ул шомлы итеп:

— Уһу-һууу,— дип кычкыра. Арча юлында тимер табанлы чана шыгырдый, ат пошкыра. Уйлар мине еракка алып китэ. Менә шушы салкында этинең аякларына богау кидергәннәр (безнен лапаста элекке заманнан калган ат тышаулый торган чылбыр һәм богау йозагы дигән йозак ята). Этинең аягында—энэ шундый чылбырлар, ул бөкрәйгән, аркасындагы арыш канчыгына ярты ипине салган, атлый да атлый. Чыгыр-чыгыр-чыгыр...

— Уһу-һууу,— дигән тавышка мин сискәнеп китәм. Юк, богау тавышы түгел. Арча юлындагы тимер табанлы чана тавышы икән.

Мин, әкрән генә кереп, миң буена бөрөшөп ятам, йокыга китәм. Төшемдә мин зират өстендәгә карт ябалакны күрәм. Ул канатларын кагып нарат башына очып менә дэ миңа карап кычкыра:

— Уһу-һууу,— ди. Аннан кеше теле белән:

— Этинең юк, этиң юк,— дип кагына, нарат ботагыннан минем муенга коры, ярмалы кар коела...

...География фәне керә башлаганчы ук, мин инде картаны яхшы белә идем. Этинең дус-ишләре килгәч, алар сөйләшкәндә мин гел бер үк төрлө сүз ишеттем: Енисей, Колыма, Медвежий утравы... Башта картадан ул Енисейны таптым. Моны тәнәфес вакытында, укытучыга да, иптәшләремә дә белдермичә генә эзләдем. Колыманы да табуы кыен булмады. Әмма Медвежий утравын ел буга эзләдем. Берәүдән дә сорамадым, үзем тапканчы эзләдем. Утрауны тапкан көнне мин этине тапкан кебек булдым. «Этинең кайда икәнә ачыкланды бит!»— дип уйладым. Ләкин хәл белә килгән бер танышыбызның әйтүенә караганда, анда пароход елына бер генә тапкыр керә, калган өлөшөн алар үзләре генә утрауда аюлар, боланнар белән үткәрәләр, ди. Ел буга салкын, өстән-баштан чишенәсе түгел, ди. Мин этине кызгандым. Аның аяклары саламәт түгел иде. Ерак юлдан кайтканда аяклары шешеп киткәнлектән, ул киеш итекләрен сала алмый жәфалана иде. Танышларыбыздан мин:

— Этине ни өчен аюлар арасына жибәрделәр??— дип сорадым. Ерак абый минем башымнан сыйпады да көлемсерәп карады:

— Үскәч белерсең әле, аларның илле сизгенче статья,— диде.

Миңа шул гына кирәк иде дэ. Мәктәп стенасында ул статьялар зур итеп язылган. Мин аларның ничәнче икәнән дә беләм. Йөз унсигез, йөз унтугыз, йөз егерме бер. Анда кешеләр ял итәргә, белем алырга һәм хезмәткә хокуклы диялгән. Ә илле сизгенчесе нәрсә соң? Мин, дәрестән соң, укытучы ападан шул статьяларның барысы да язылган китап сорадым. Китап кулыма килеп кергәч, шатлыгымнан нәрсә эшләргә дә белмичә, өйгә чаптым. Тагын бер нәрсә ачыкланачак бит! Күптән түгел генә мин этинең кайда икәнән белгән идем, хәзер аның ни өчен шунда икәнән беләчәкмен. Мин, кабаланып, китап актарам. Илле биш, илле алты, илле сизгез. Ләкин берни дә аңлашылмый. Анда эти турында берни дә юк. «Союз, республика күләмендә түбәндәгә халык комиссариатлары төзелә...» Димәк, барысы да аңлашылмау аркасында гына булган. Болай булгач, этине кайтарып булыр. Минем башымда бер план туды: ерак абый «Верховный судка язып карарга кирәк», дигән иде. Мин моны үзем генә язарга булдым. Нәрсәсә бар аның? Беренчедән, мин этинең яшәгән урынын картадан таптым, икенчедән, аның статьясын да беләм. Һәм анда бер дэ эти начар кеше диялмәгән. Дәрәс әзерләгән вакытта, яшерә-яшерә, бер атна буенча мин Верховный судка эти ту-

рында хат яздым: «Верховный судтагы абыйлар. Минем этиемне төндә алып чыгып киттеләр дә аюлар яши торган Медвежий утравына жиберделәр. Мин ул утравуны картадан таптым. Аннан соң, илле сизгенче статьяда этиегез начар кеше диелмәгән. Сөз аны кайтарыгыз инде, ә? Ул мине мич янында алдына утырта иде дә китап укый иде. Хәзер миңа китап укучы юк. Миңа күнелсез — бөтен малайның этисе бар, бер минем генә юк. Без үзара сугышсак, кыйнаган малайны куркыталар: «Мин сине барыбер этигә әйтәм, эти кирәгенче бирер әле», диләр. Ә мин алай әйтә алмыйм. Кайтарыгыз инде, абыйлар, ә?»

Хатны конвертладым да Мәскәүгә жибердем. Үзем, көн саен, дәрестән соң тәрәзә янына басам да, Арча юлына карап, этине көтәм. Анда маяклар башларын түбән игән, алар бик монсу күренәләр. Алар бит ишелә-ишеләп кар яуган төндә минем этине алып китүчеләргә юл күрсәткәннәр. Соңгы тапкыр аны эңә шул маяклар гына күргән.

Бер атна буена күземне юлдан алмадым.

Ә бер көнне эңине каядыр чакырттылар. Эни кайтканчы өйдә ут кабызылмады, тәрәзә саен берәрләп бастык та көттек. Менә ишегалдында эңинен шәлгә төрөнгән гәүдәсе күренде, баскыч шыгырдады. Өйгә салкын һава ургылып керде. Эни, бер сүз дә әйтмичә, лампаны кабызды. Аннан, мин басып торган тәрәзә янына килде дә, мине бер сүзсез тартып төшерде, моржа буеннан уклауны алып, шуның белән кыйнады. Апалар куркышып елады, э мин түзем. Миңа еларга ярамый, чөнки мин — өйдә бердәнбер ир кеше. Эни уклавын урынына куйды. Сәкегә утырды, мине тартып китерде дә, кысып качаклап, кисәк кенә елый башлады. Хәзер инде апалар тынып калдылар. Эни бертуктаусыз минем чәчемнән сыпыра, үзе «И бала, бала...» дип кабатлый. Мин дә чыдый алмадым, үксеп-үксеп елап жибердем.

Иртәгесен мәктәптә зур хәлләр булды. Жиденче класс укучысы Хәбриев (аның этисе налог жыючы булып эшли иде) үзенең дәфтәр тышыннан бер хәтәр сүз тапкан. Дәфтәр тышында Пушкинның «Изге Олег турында жыр» дигән шыгыренә карата рәсем бар иде. Шундагы сугышчыларның һәрберсенен сөнгесендә «С» хәрәфе сыман нәрсә бар икән. Князь Олегның шлемында «Р» хәрәфенә охшаш бер жәплекә бар. Аннан ат тояклары арасыннан, тикшереп карасаң, тагын берничә хәрәф килеп чыга. Укучыларның барысын да тезеп куйдылар да, шундый дәфтәрләрне жыеп, күз алдында мичкә яктылар. Без тып-тын калып карап тордык. Ләкин алдагы тәнафестә укытучылар арасында тагын ыгы-зыгы купты. Безне тагын тезде. Жиденче классның зоология китабында сарык бәрәнән чолгап алган питон рәсеме бар. Эңә шул еланның чуар бизәкләре арасында, әйләндереп-әйләндереп укый торгач, шундый ук шикле сүзләр бар икән. Зоология китабының битләре шулай ук утка ыргытылды. Дүртенче дәрәс беткәндә укытучы тарих китабындагы ниндидер ике кешенең битләренә кәгазь ябыштырып йөрде. Укучылар аларның кемнәр икәннән белмәделәр, ләкин фамилияләренә игътибар иттеләр: Тухачевский белән Блюхер, дип язылган иде. Ул көнне мәктәп миченен алдына шактый китап өелде. Мин кайберләренен тышыннан таныдым: «Тирән тамырлар», «Өч нарат», «Легион юлы», «Зәңгәр шәл...» Бу китаплар бик кызганыч булып тоелды. Алар, әйтерсەң, тышлары каерылып, жимереләп ятудан сызланалар һәм укытучыларга карап: «Әй, сез, кешеләр! Нигә безне газалыйсыз? Без сезне шуңа өйрәттекмени?» — дип рәнжиләр иде.

Еллар үтте. Мин дә инде, акрынлап, тормышның жәберенә күнә бардым. Элеккеге кебек капкага бер-бер кеше кереп киткәндә, «Эти кайтты бугай» дип, урамнан йөгереп кайту гадәтен ташладым. Мин инде урман кисәм, печән чабам, үгез жигеп колхозда эшлим, абзар-кураны карыйм. Шул вакытларда янымда көчле куллы, нык сөякле ирнең — атаның булмавы үзен һәрвакыт сиздерә. Тешне кысып бүрәнә күтәрәм, тырмаша-тырмаша авырын өстерим, капчык күтәргәч, аның астында

сытылам. Яшь сәяк бөгелә дә сыгыла. Ләкин олылар белән эшләү миңа иптәш малайлар алдында горурык бирә. Миңа инде көч кереп килә һәм инде бер кеше дә, моның әтисе юк диг, миңе жәберли алмас. Инде түләүдә концертларга качып-посып билетсыз кәргәндә, элеккечә клуб ишегеннән дә чыгарып ата алмаслар. Тормыш каһәрләреннән шулай котылам диг, мин инде шатланып йөри идем...

Сигезенчедә уыганда классны комсомолга әзерли башладылар. Минем дә комсомолга бик керәсем килә иде. Ләкин гел бишкә генә укысам да, укытучылар миңе әзерләмәделәр. Мин уставны үзлегемнән өйрәндем һәм, бер кешедән дә сорамастан, гариза яздым. Жәен колхозда яхшы эшләгәнәмне һәм бишкә генә укыганымны искә алып, миңе кабул итәргә булдылар. Тик анкетаның бер пунктынан гына бик куркыштылар.

...Аркаларыбызга капчыклар асып, без — алты малай — районга, комсомол комитетына киттек. Райком баскычына килеп утырганда чабатарлар чәчәк аткан иде. Егерме чакрым жирне язгы су вакытында ерып килү безне бик арыткан булып чыкты һәм без, капчык төпләрен чистартып бетергәч, утырган жирдән йокымсырадык. Берәздән, ак кофта, зәңгәр юбка кигән чибәр кыз безне уятып, бер кәгазьдән фамилияләре укып чыкты. Фамилияләре чыккан биш малайны күн белән тышланган ишектән алып кереп киттеләр. Мин ялгыз калдым. Күзләремне бушылыкка төрәдем, күз алдымда бик күп божралар хасил булды, мин инде бернини дә күрми идем. Ни өчен шулай рәхимсез соң син, тормыш?

Күн тышлы ишектән, шатланышып, иптәш малайлар чыкты. Берәздән бүлмәгә ниндидер кешеләр кереп киттеләр һәм миңе дә чакырдылар. Кызыл чәчле, эре сипкелле хатын-кыз миңа кулын бирде. Яшькелт кительле, бозау ялагандай шома озын чәчле, ак чырайлы бер ир, күзлеген салып, миңа озак карап торды.

— Комсомолга ни өчен керәсең?

Мәктәптә ятлаган жөмләне күз дә йоммыйча ярып салдым. Аннан политбюро составын сорадылар. Аннан иң зур галим, иң оста полководец, иң даһи юлбашчының биш төрле хезмәт урынын санап чыктым.

— Менә нәрсә, энәкәш,— диде кызыл чәчле хатын, шома чәч белән пышылдашып алгач.— Синәң әзерлеген болай әйбәт күренә. Тик безне бер нәрсә борчый: комсомолга кәргәч әтиңең юлыннан китмәссенме соң син?

Миңа ул вакытта унбиш яшь иде һәм, әлбәттә, әти юлының нинди икәннән белми идем. Шуна күрә, уйлап тормыйча гына, ул юлдан китмәскә вәгъдә бирдем...

Район үзәгеннән авылга кайтканда кесәмдәге билет юл буге тәнемне кыздырып кайтты. Очасы, иптәшләремне качаклысы килә иде. Ул билетның исе миңа еллар буге шул шатлыкны көнне хәтерләтеп, борын төбөндә торды. Шулай, мин дә үземне кешеләр кебек тигез сизә башладым.

...Кырык жиденче елның буранлы кышы иде. Педагогика училищесын тәмамлап, мәктәптә эшли башладым. Мәктәп тормышын мин беренче көннән үк яраттым. Дәрәсләр беткәч тә кайтып китә алмадым, драмтүгәрәк, спортзал, бетмәс-төкәнмәс хәзинәсе булган китапханә... Икмәк ала алмый калган көннәрем дә булды: карточканың вакытында кистерелмәгән шакмакларына икмәк бирелми иде...

Шаулап торган коллективлы бу мәктәпкә буранлы көннәренчә берсендә, терәккә кара чанага утыртып, шәһәр вәкилен китереп киттеләр. Ат кузгалганда гына РОНО мәдире үзен озата чыккан директорга:

— Резальтатын докладывать итәргә иптәш Моратов белән үзек дә кил,— диг әмер бирде. Вәкил мәктәптә калды. Укытучылар классларга кыңгырау шалтыраганчы үк кереп киттеләр. Тарих укытучысы ашык-пошык ниндидер диаграмма эзләде, пионервожатый егет, тиз генә шкафыннан алып, галстугын такты. Ләкин шәһәр кешесе ана-мона бәйләмдә, расписанидә «тәрәзә»се булган рус теле укытучысы белән бер партия шахмат уйнады, чемпионатта Ботвинник һәм Эйве очрашачагын.

Румыния короле Михайның тәхеттән ваз кичүен сөйләп утырды. Аннан соң Вышинскийның «Пионерская правда»да басылган мәкаләсе, «Парта Чехова» дигән повестының бик кызыклы булуы турында сүз китте. Вәкил сүзчән, гади кеше булып чыкты.

Беренче сменаның дәресләре беткәндә «Дирекция белдерүләре» дигән тактага бер кәгазь әлеп куйдылар:

«Укытучы иптәшләр!

Үз белемнәрегезне күтәрү буенча конспектларыгызны алып, кичке сәгать 8 гә иптәш Моратов янына сөйләшәргә килергә. Директор».

Минем конспектларым таркау иде. Партия тарихын мин яхшы беләм, ә менә өч калын дәфтәрнең өчесе дә авылда калган. Егерме чакрымга хәзер чыгып китәргәме? Әллә болай да ышанырлармы?

Әңгәмә төн урталарынача сузылды. Кабинеттан иң көләч йөз белән чыкканы химия укытучысы Гөлчәчәк булды:

— Өч сорауның икесе юлбашчы биографиясе буенча, — диде ул, шатланып. — Ә мин аны, өч ел рәттән инде, конспектировать итеп өйрәнәм. Биш бармагым кебек беләм.

Берничә минут үткәч, кабинет ишегеннән математика укытучысы, яшь кенә кыз Миндэгөл күренде.

— Хезмәт урыннарыннан өчесен генә белдем, икесен оныттым, — дип, ишек янында сыгылып-сыгылып елый башлады.

Балта эләрлек төтен тулган кабинетка мин кәргәндә төнге сәгать ике иде. Кабинет инде суынган, вәкил дә иңенә пальтосын салган, йончыган кыяфәттә утыра. Ул үз алдында яткан исемлектән минем фамилияне эзләде. Мин исемлектәге бер аермалыкка игътибар иттем: барлык фамилияләр алдында кызыл карандаш белән билгә куелган, ә минем фамилия алдында — зәңгәр билгә. Нәрсә икән бу? Житмәсә, конспектлар да янда түгел.

Вәкил, әкрән генә, күзлеген өрөп парландырды, кулъяулыгы белән сөртте, ни өчендер, аны борын очына гына әлеп куйды да, каш астынан сөзеп, миңа карады. Вәкил ашыкмады. Мин инде каушып башладым. Ирексездән эчемнән генә кабатладым: «1879 елда туган. Ленин белән Таммерфорста очрашкан. Бөөк стратег... Фәннәр корифее...»

Вәкил френч кесәсеннән кызыллы-зәңгәрле карандашын алды. Папирос кабызды. Каш астыннан тагын бер сөзеп карады.

— Этиң белән бәйләнешен бармы?

Сөйләшү шулай башланды.

— Ничә ел бирделәр? Әллә аттылармы? Хат алыштыгызмы? Нәрсәләр яза иде? Семьягызда аны телгә аласызмы? Сине техникумга ничек алдылар? Әллә бу турыда яшереп килдеңме?

Мин тоткарсыз җавап биреп утырдым:

— Белмим. Юк. Юк. Белмим. Яшермәдем.

Аннан комсомол билетын сорады. Мин күрсәттем. Билетны тапшырган чагында аны бары тик секретареңа гына күрсәтергә ярый дигәннәр иде. Кем белә, бу яшел френчлы вәкилнең, балки, андый хокукы да бардыр?

— Немецлар ягына чыккан кешегез юкмы? Семьягызда дезертирлар булмадымы? Комсомолга кәргәндә этиң турында сөйләдеңме?

Болар барысы да бик гади сораулар иде.

— Укучыларың синең кем малае икәнлегенңе беләләрме?

Моңысы — һич тә көтөлмәгән сорау иде. Мин түбән карадым. Быел беренче мәртәбә мәктәпкә аяк баскан желтер күзле, аксыл башлы сабыйлар күз алдыма килеп басты. Юк, алар бу турыда белми иде.

— Димәк, яшерергә тырышкансың...

Карандаш үзенә зәңгәр очы белән минем фамилиянең астыннан узды. Вәкил папирос төпчеген фикус чүлмәгендәге балчыкка тыкты.

— Синең бу эштә калу-калмавың турында мин хәзергә берни дә әйтә алмыйм. Махсус органнар белән сөйләшәргә кирәк. Бүген ничәсе?

Егерме дүртемесі? Хезмәт хакы инде бу айга алынганмы? Алайса, ай беткәнче барыбер эшләргә туры килер әле, ә РОНО мәдирегез — шляпа, прямо скажем. Сукур...

...Тагын берничә ел үтте. Язмыш мине Балтыйк диңгезенә алып килде. Диңгез өстенә кәргәнче, миңа әле бик күп комиссияләргә кичерергә туры килде. Йөзләгән иптәшләр арасыннан берничә мәртәбә үземне генә аерып, кемнәрнендер, нәрсәнендер тикшергәнән көтеп, ялгыз казармаларда ятырдылар. Комиссия членнары йөзләгән егеттән документларына бердәм рәвештә имза куеп утырганда, минем документка килеп житкәч, кинәт кенә папирос кабызып, бер-берсе белән кинәш башлыйлар иде. Колактан-колакка сүз китә, телефонга тотыналар. Карандашларның башы әйләнә: башка документларга кызыл башы белән кул куеп утырган кешеләр минем документларымга карандашның зәңгәр башын тидерәләр. Мин инде моңа ияләнеп бетәм һәм дөньяда инде үземнең башка кешеләр белән бөртигез түгеллегемә бөтенләй күнәм. Ләкин сафта чакта мин тигез. Әнә шуңа мин саatlanып бетә алмыйм.

...Менә бүген дә мин сафта басып торам. Мин башкалардан бери белән дә аерылмыйм. Өстемдә кара бушлат, бескозыркамның ленталары, мартның жылы жиле белән жылфердәп, битне кытыклай. Без палубада тын ғына басып торабыз. Рейдтагы башка корабльләрдә дә шул хәл. Порт тыныч. Яр буенда бернинди хәрәкәт юк. Беренче ранг капитаны:

— Баш киёмнәрен салырга! — дип команда бирә. Нәкъ шул вакытта шәһәрдәге завод-фабрикаларда гудок кычкырта башлыйлар, крейсерлар һаваны калтыратып үкерә. Яр буендагы постларда, маякларда сиреналар елый. Йомшак жил бу тавышны диңгезнең кара кургаш булып күк белән тоташкан ягына — Швеция ярларына таба алып китә, дулкыннар өстендә чайкалып утырган сиез акчарлактар куркышып күккә күтәрелә. Гудоклар һаман тынмый. Минем тәйнәремә «каз тәне» чыга, чәчләрем тырпая. Строй каршына баскан беренче ранг капитаны, ак кулъяулыгы белән битен каплаган да, калын жилкәләрен селкетеп елый. Аның мичманкасы палубага төшөп китә, тәгәри, ләкин берәү дә кыймылдамый, һәркем мәет кебек каткан. Биш минут вакыт үтә. Бу вакыт бик озак булып тоела. Гудокларның, сиреналарның йөрәк өзгеч тавышы астында минем егерме өч яшьлек гомер юлым яшен тизлегендә баш миңе аркылы үтә.

Башкала бу минутта тарихи шәхеснең гәүдәсен соңгы юлга озата. 1953 елның март жиле бөтен илдәге гудоклар тавышын чикләп аша еракка куа. Диңгез салмак кына чайпала... Ул, тормыш өчен болар барысы да табигый, дигән сыман, ашыкмыйча ғына, салкын дулкыннарын кыяларга, причалларга бәргәләп тора.

Чал диңгез дәшми...

...Казанны күрмәгәнәмә күптән иде. Ял алып, авылга кайтып төшү белән үк, шунда барырга жыена башладым. Ләкин язгы жылы көн бер сәгать эчендә алмашынды да куйды. Әле төшкә кадәр генә урамда чырлап гөрләвекләр ага; тупыл ботакларында, томшыкларын суыра-суыра, сыерчыктар сайрый иде. Әллә ни арада ғына салкын жил исә башлады, күк йөзән ябалак кар каплады. Сыерчыктар ояларына кереп киттеләр, шат чылтыраган гөрләвекләр яфрак-яфрак кар белән буталдылар һәм, күп тә үтми, боз астына качтылар. Тупыл ботаклары карлы боз белән сырланды. Ярты көн эчендә зыңгыр эсәрә дә калмады. Мин юка хром ботинкадан, мичманкадан һәм юка шинельдән идем — юлга чыгарга аптырап калдым. Кешеләр белән күрешеп йөргәндә күршебез Нур-әхмәт абзый әйтте:

— Бер дә борчылма, энекәш, бу — сыерчык бизгәге генә. Үтә дә китә ул. Күпме генә тундырмасын, яз — язлыгын итми калмый. Тик

сыерчыклар гына йомырка салмаган булса ярый инде. Шуларга гына зыяны тиюе бар бу салкынның. Менә күрерсен, иртәгә-берсеккә урамнар тагын гөр килер.

Мин тынычландым. Иртәгесен, чыннан да, һава рәтләнә башлады, һәм мин эни белән Казанга киттем. Эни инде картайган, урамда аны култыклап кына йөрисе. Читтән карап торган кешеләргә бу шактый сәер тоелырлык иде. Бөкресе чыга башлаган, күзләренә ак төшкән карчык янында озын гәүдәле, алтын погонлы хәрби кеше.

Мәһабәт йортның сырлап эшләнган зур тоткалы ишекләре салмак кына ачылды. Безгә пропуск бирделәр дә икенче катка жибәрделәр. Дөрмәтин белән тышланган ишек, тартканчы ук ачылып, безне яшь лейтенант каршы алды. Хәрби дәрәжәләребез бер булгангадырмы, ул минем белән якын танышларча күреште, урыннарга утырыштык. Лейтенант әниемнең ничә яштыа икәннән, саламәтлеген сорашты. Өстәл тартмасын ачып аннан бер «Дело» алды. Анын эчендә бер генә кәгазь кисәге бар иде.

— Менә нәрсә, әби, — диде лейтенант. — Сезнең ирегезнең эшен Верховный суд карады һәм, аны гаепсезгә кулга алынган дип табып, Өчлек судының карарын юкка чыгарды. Ирегез 1942 елның 3 декабрендә йөрәк параличынан үлгән. Ул үлгәннән соң реабилитацияләнде һәм сезнең семьягыз өстендә еллар буге торган ямьсез исем шуның белән алып ташланды...

Бүлек начальнигы урынынан торды. Машинадан чыккан алты-жиде юллык кәгазьне мин күкрәк кесәмә тыктым.

Без урамга чыкканда дөнья язгы кояш нурына чумган, түбәләрдән шыбырдап су ага. Черек күл бакчасындагы агачларда сыерчыклар туй итә иде. Идел ягынан йомшак җил исә, кайдадыр, күк күкрәгән кебек, гөрелдәү ишетелеп ала, тротуарлардан жылы, куге жир исе аңкып тора.

Сыерчык бизгәгенең эзе дә калмаган иде.

Мин юлдагы машиналар төркеме узганны көтеп, тротуарда әнине кочаклап торам. Әнинең шәле артка шуып төшкән, көмеш чәчләре язгы кояшта жемелди. Без дәмшичә генә тордык. Жете кояшка чагылуданмы, нәрсәдәндер, әнинең күзләрендә яшь. Минем тәнемдә мунчадан чыккандагы кебек жинеллек; ләкин шатланып булмый, булмый... Язгы киёмнәрен киеп чыккан халык тротуарны иңләп каядыр ашыга, чаба, узыша, аларның тавышы карт тупыллар өстендәге сыерчыклар чыркылдавы белән кушыла. Шат чырайлы кешеләргә карап, күнелемнән аларга дашәм:

— Кешеләр! Без дә хәзер сезнең кебек тигезләр, беләсезме шуны, без дә сезнең кебек! Сөз башыннан шәле төшкән бу карчыкның бөкрәйгән гәүдәсенә, аны кочаклап торган яшь офицерның кырау төшкән чигә чәчләренә гажәпләнмәгез! Барысы да узды, без дә хәзер сезнең кебек!

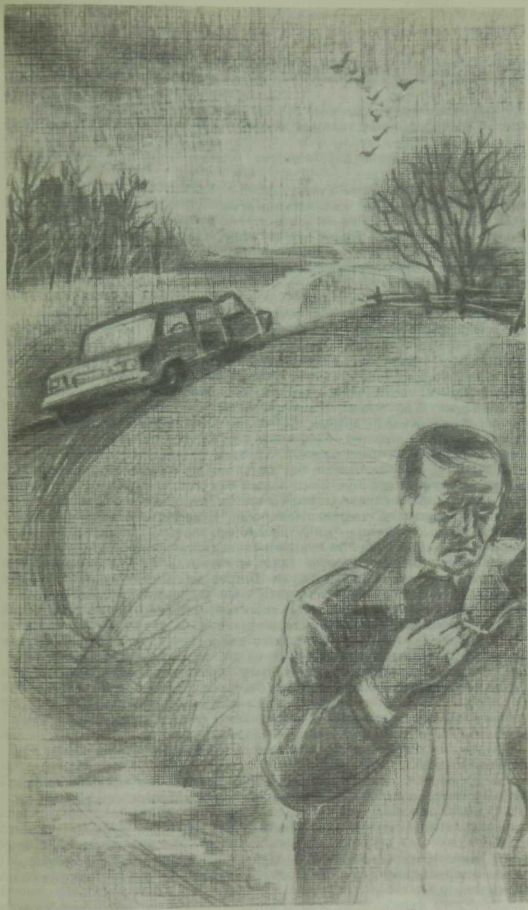
1957 елның апрель кояшы астында Черек күл буеннан, Кремль асты йортларының түбәләреннән жылы пар күтәрелә иде.

Әти! Мин сиңең каберенә таба алмадым. «Аңдый язмышлы кешенең кабере булмый», диделәр. Бу хат — минем сиңа соңгы хатым. Бүген мин, әни кабере очына утырып, бу хатны тәмамлармын дигән идем.

Син күп укыган кеше идең. Тукай шигырьләренең күбесен ятган белә, Фатих Әмирхан әсәрләрен ярата, «Толстой шулай дип әйткән», дип сөйләшәргә ярата идең. Дәрдемәндие үк белмисеңдер инде...

Көзгә пычракта авылыма керә алмыйча кире киткәндә — карт зиратның жиргә авышкан карт агачлары еракта моңаеп торганын күрә-күрә авылдан ераклашканда — күнелемдәге сиңа дигән шушы хатны язып тәмамладым һәм хат башындагы шигырьне юлда берөзлексез эчтән кабатладым:

«Ачыдыр күз яше...»

А. Тимергалина рәсеме.

*И, яшь чагым, и, яшь чагым.
Яшь чагым — жүләр чагым.*

Халык жыры

Борын заманда акыл иясе бер ил картыннан сораганнар, имеш:

— Бабакай, ничек мондый эйбәт була алдың син? Сүзең ипле, үзең ярдәмле, йөзең нурлы...

— Мин,— дигән бабай,— юньсез кешеләр арасында күп йөрдем. Эшәкеләрне күп күрдем...

Мин, сабий чактагы күзәтүләремнән чыгып, бер нәтижә ясадым: ил өстенә сугыш афәте килгәндә ир кеше яуга китсен, өйдә калмасын икән. Безнең авылда ике-өч кеше, тегеме-бумы сәбәп, жай табып, сугышка китми калды. Тагын ике-өч кеше, кырык беренченең октябрь-ноябрь айларында ук жиңелчә генә яраланып, авылга кайтып төште. Бер-ике ир, кырык бер-кырык икенең кышында комиссия торгалап, военкомат юлын таптады.

Халык шулардан иза чикте.

Кыш, салкын, жиргә төкерсәң — төкрегән, боз булып, карны тишеп төшә; очар кошлар, таш булып мәтәлеп, каты кар өстенә тәгәрәп китәләр. Ягарга утын юк — колхоз басуында, ындыр табагында иксез-чиксез салам эскертләре. Карлы-буранлы салкын иртәдә таң белән торасың, мич башы инде суынган, шуннан юклы-барлы аяк киёмнәреңне алып киенәсең, тәгам-ризык капмаган көе, бау алып, кар өстеннән кырга атлайсың. Кар баскан эскерттән ялан кул белән салам суыруы — үзе бер әжәл. Куллар агарып, боз булып ката, аннан кызара башлый, берәздән кызып жылына. Саламның бер юлына төшкәнче генә авыр. Аннан учлам-учлам чыга башлый ул. Үзең дә жылынасың, тик кулларгына сызлый. Зур өем булгач, бау белән кысып бәйлесең дә, кар өстеннән өстерәп кайтасың. Зур мичтә салам тиз яна, тиз сүнә, ләкин мичне кыздыра. Ул арада бәрәңге шулпасы өлгерә, шуны тиз-тиз капкалап, ике чакрым ераклыктагы мәктәпкә йөгәрәсен. Безне шулай тәрбияләделәр: дәрәскә бармый калсаң — жиңү көнен ераклатасың, дошманга ярдәм итәсең. Жиңү көнен һич тә ераклатасы килмәгәнлектән, саламнан кайтуга мәктәпкә чыгып йөгөрүне гадәт итеп алган идек. Ләкин кырдан саламсыз кайткан көннәр дә була. Бигрәк тә, ындыр мәдире Тәхави Исмае очраганда шулай. Ул безнең өчен бу кышта афәткә әйләнде. Малай-шалайны ул шундук тотып яңаклый, бауларын алып кала; карчык-корчыкны исә, саламын өстерәтеп, идарәгә алып кайта һәм шул саламны көне буга идарә миченә ягалар иде. Берсендә ул Гайшәттинне бик рәнжетте. Гайшәтти кар өстеннән салам өстерәп, басудан туп-туры ярып, үз бакча артларына таба кайтып бара иде. Идарә яныннан эре-эре атлап, каршысына Исмай килеп басты.

— Ә-ә... (ул оятсыз сүз әйтте, Гайшәтти сискәнеп куйды, жилкәсеннән бавы шуып төште).— Әле син колхоз саламы белән өй жылытмакчымы? Алаймы? Фалән итим... Әйдәле идарәгә...

Безне ул суккалап екты да онытты, әмма Гайшәттигә каныкты. Гайшәтти ялынды:

— Исмәгыйль, зинһар дим, кеше бул. Балаларның мәктәпкә барасы бар, өбезнең тәрәзәләре бозланып каткан. Балаларның эченә суык төшкән. Зинһар, дим...

Әмма Исмай кызган иде, Гайшәттинне төрткәли-төрткәли, бавын яңадан жилкәсенә кидертте дә аны авыр йөгә белән идарәгә таба атлатты. Китеп барышлый без малайларга таба борылды, бияләен борын кырыена терәп, ямьсез итеп бер тапкыр сенгерде дә, арадан мине танып, яман кычкырды:

— Фалән итим!.. Атаң янына китәсең килгәндер сиңең дә! Халык

дошманы! Агитатор! Совет власте дошманы!

Миңа ул көннәрдә унбер яшь тулган иде. Әтинең дә кая киткән белми түгел идем.

Кыш буе шулай, кыйнала-кыйнала, басу түренә йөрдек, мичкә яккан көнгә караганда якмаганы күбрәк булды, Исмай гел котыра бирде. Ләкин без дәрес калдырмадык.

Аннан мәрхәмәтле яз килде; колхоз басуында, апрель ае беткәнче, салам эскертләре яндырып йөрделәр. Кырда калган эскертләр жир сөргәндә комачаулылар иде...

Көздән кар астында калган чүмәләләр урынында байтак бодай бөртеге калган иде, халык шуна ташланды. Ләкин, «Колхоз милкен ташыйсын»; дип, Исмайлар һәм тагын әллә кемнәр моңа да каршы төштеләр. Урманчылыкны бер-ике карт үз кулына алды. «Уф алла» арбасы тартып кайтуыңны саклап торалар да, сине янғын сарае янында туктатып, йөгәңне тикшерәләр, беләк юанлыгы бер коры агач чыкса, йөгәңне тарттырып, үз ишегалларына китертеп бушаттыралар. Аннан, яз килгәч, авыл халкын урманга ботак яндырырга жибәрәләр. Бервакыт авылда «тентү» дигән сүз телгә кереп китте. Синең хужалыгыңа теләсә кем кереп, теләсә нинди тентү уздыра ала: Исмай кереп, синең печәнлекләреңне, абзарыңны тикшерә; хисапчы Фәсхи кереп, өй астыңны, бураларыңны тенти. Кырда чүмәлә төпләрендә ашлык бөртеге кала — анда каз бәбкәләре ашаткан өчен сине яңаклылар, штраф салалар. Урманда — атлап йөргесез ботак-сатак, корыган агачлар; ләкин синең, суыкта өшеп үлсәң дә, урманга керергә хакың юк. Сугышка кадәр бөтенләй ирләр чутына кермәгән бер-ике ир, амбар-склад тирәсенә урнашып, авыл язмышын үз кулларына алдылар: авылда бер генә коммунист та калмаган иде, контроль бетте. Склад, амбар, кәнсәләр тирәсе ирләр, чират буенча, кичләрен тол хатыннарың өйләренә килеп керәләр, йомырка, каз ите пешертәләр (авыл казны шактый асрый һәм кыш буе, бәрәңге шулпасына бер эчмүхә ғына каз ите салып, шулпага тәм биреп, ачлыкны жинеп яши иде), өй астына — нигез балчыгына күмеп куйган (утын, салам китерүүчегә кирәк булыр!) — күкүшкә яки ыртны таптыралар, мәйханә корып утыралар. Алар синең утырганда күрше хатыны да белеп тора: иртәгә — аның чираты.

Сугыш бу кешеләрдә иң эшәке инстинктларны уятты. Болар безнең әти-абыйларың сугыш кырында кан түгүләреннән, безнең салкын өйләрдә утыруларыбыздан тәм табалар иде сыман.

Юк, теге ил карты ялгыш әйткән: юньсезләр, эшәкеләр янында яшәп эйбәтлеккә өйрәнәләр булмый. Берәздән без дә эшәкеләндек. Безнең күнелләрдән дә яхшылык качты. Ах, алаймы? Хәзер эшәкелек алга чыктымы? Ике-өч ел эчендә без дә бозылдык.

Минем гомерем буе кылган эшләрем, гамәлләрем арасында терсәкне тешләрдәй булып үкенерлекләре күп түгел. Шулай да бар. Болар искә төшкәндә мин ыңгырашыплар куям: ничек инде мин, ничек инде без — «Шүрәле»не укып, «Су анасы»ннан куркып, Йосыф-Зөләйхалар, Таһир-Зөһрәләр мәхәббәтен, фажигасен ишетеп-тыңлап үскән малайлар — шундый эшәкелекләр эшләргә өйрәндек?

Карале, көчсезләрне, юаш, юньсезләрне рәнжетеп рәхәтләнеп, ихайлап яшәп була икән бит бу дөньяда. Әнә бит, безнең әни, Гайшәтти, Гыйльменисаттилар ачлыктан, салкыннан иза чигә, ә теге склад, кәнсәләр, амбар, урман тирәсәндәгеләрнең битләре пәрәмәч булган! Нигә алай? Чөнки алар юашларны, көчсезләрне изәләр, рәнжетәләр. Әйдә, без дә рәхәт яшибез... Шулай уйлаганбыздыр, шулайдыр. Югыйсә, менә моны эшли алып идекмени без эшәкеләр?

...Безнең авылда әтисез бала табу кадәр зур хурлыклы башка бер эш тә юк иде. Син урла, сугыш, кыйна, жимер — халык ахыр чутта боларны оныта, гафу итә ала. Иллә дә инде кияүгә чыкмаган көе генә юаная башлайсың икән — сиңа авылда яшәргә урын юк. Хәер, безнең

балачакта андый хэл нибары Назарһәт исемле бер кызда булды. Егетен дә беләләр иде, читтә-миттә эшләп йөрн иде; сугыш башлангач, аны үзөбезнең урманда качып ята икән дип тә сөйләделәр. Имеш, район оешмаларыннан төнлә килеп, ике-өч тапкыр тегенең каралтысында сагалап ятканнар икән дип тә сөйләделәр. Егет юкка чыкты. Ә теге ташбаш малай тап-таза булып үсә килде, әле үзенең нинди исем астында йөргәннән белмәгән көе, елмаеп үсә бирде. Башта ыштансыз йөрде, сугыш башланганда инде ыштан да кия башлады, сугыш урталарында инде алты яшьләргә дә життә бугай. Авыл халкы аның әнисенең яшьлек гөнаһысын гафу итмәде, малайның да исеме бик тә ямьсез сыйфат белән йөртелде: зинадан туган. Вәссалам. Кайбер кеше, аның чын исемең телгә алмыйча, «Зинаметдин» дип кенә дәшә иде. «Зинаметдин» исә юантык булып үсә торды, ничә карасаң — авызында ризык иде, үзе гел елмайды. Безнең инде жәйләрен ыңдыр табагында эшли башлаган, качып кына тәмәке тарткалаган вакытлар, шуклык эшлисе, кемгәдер зыян саласы килеп йөргән заман. Кемгә салырға?

Әхлак мәсьәләләрендә гадәттән тыш каты, искечә карашлы халык, мәжусилек заманыннан килгән ышану буюнча, күбрәк кояшка табына иде. Доганы гарәпчә укый, гарәп алласына табына, ураза тотат, белгән кеше намазын да укый, шулай да күңелнең иң түрәндә иң зурысы — кояш. Ант иткәндә, антын иң зурысында — актык чутта — кеше «Кояштыр, менә!», «Кояштыр, газим!», дип ант эчә иде (газим — алдан белүче, ниятләүче). Хәер, халык догаларының чын күңелдән, ихлас белән кылынганы бары тик үз телендә генә булган. Тукайның «Туган тел» шигырендәге соңгы ике юлны юкка гына кыскарталар, сакларга иде. Анда Тукай әйтә бит:

И, туган тел, синең булган иң элек кылган догам;
Ярлыкагың, дип, үземне, әткәм-әнкәмне, ходам.

Кояш та шулай, ул да үзрәк, якынак. Кояшка табынуның, кояшны изгеләштерүнең бер ритуалы безнең авылда нык сакланган: гадәти ата-анадан туган бала кояшка күтәрелеп карый алмый. Аның күзе чагыла. Ә менә уйнаштан туган баланың күзе кояшка туры карый ала. Чөнки ул — кешеләр арасында яшәп килгән кояш законнарын санга сукмау нәтижәсе. Бичара... Аның ни гаебе бар инде? Ә без — шулай ышанган. Һәм ыңдыр табагыннан көндөзгә кайтканда, бозау сугарып йөргән теге бәхетсез малайны әбисеннән аерып алып калабыз да, фашистларча тәҗрибә уздырабыз. Малайның башын күтәрәп, күзләрен кояшка текәп сынап карыйбыз. Иягеннән каты тотарбыз, малай елый, берни аңламый, ә без аның саен рәхимсез:

— Кара кояшка! Кара туры итең! Кара дим, зинадан туган жан!

Малай елый, эссе кояш астында ул пешкән, янган, битләре кубалак-ланган, бөтен тәне йомшак, юеш. Бездән дә юньсезрәк берсе, барыбызны да уздырып тешләрен ыржайта да, малайның күлмәк якасын ачып, тирле аркасына бер уч арпа кылчыгы сала; малай күккә, кояшка карап, анасын югалткан эт баласыдай, үкерең елап жибәрә. Без канәгать, малай кояшка туры карады; димәк, ата-баба әйткән сүз дөрөс.

Иллә ел үткәч. Улым, — өйдә магнитофон, китап, кассеталар, пластинкалар, гитара белән генә яшәгән, дөньяны гел алсу кәршәндә генә күрәп өйрәнгән улым — чит жирләрдән хат яза: «Әти, син минем характер үзгәргәнгә борчылма. Сез мине унсигез ел бие тәрбияләгәннән килгән бер сыйфат миндә һичкайчан да үзгәрмәячәк: көчсезләрне кыер-сытмаска. Мин киләчәктә кем генә булсам да, бу сыйфат миндә калачак, борчылма».

Улыма мин, ярый әле, теге этлекне сөйләмәгән идем.

Этлекнең тагын берсе минем бәгыремне олыгайган саен ныграк телгәли. Хәлиулла исемле юаш, бездән байтак олы бер малай бар иде.

Сугыш вакыты. Аз гына буш вакыт булуга, элеккечә тау башына жыелабыз, су буена төшәбез, сугыш чорындагы ятим түгәрәк уенга комачау итәбез, төрлө этлекләр эшлибез. Элеккеге «демократик» уеннар: куышлы уйнау (бездә «Әбәк!» дип кычкырып, берәрсенә кагылып узу, ул кеше сине куа китә), «шәткәли» (цифрлар язылган озынча шакмакны агач калак белән сугып уйнау), гомумән куышлы уйнаулар бетте. Чәч-тырнак житкән, жәен — көн-төн эштә, инде дә аз гына буш вакыт бар икән — әйдә бер эшәкелек эшләргә!

Әйе, Хәлиулла исемле юаш, бездән байтак олы бер малай бар иде. Кайта колхоз эшеннән, юынып, ашап-эчеп ала да, тау башына чыгып, ялгыз басып тора. Аста инеш ага, чишмәләр чурлый, ул шуларны тыңлап торырга ярата. Без — шундук тегенең янына. Арадан бер юнәсезебез тегенең күз астына ук килә дә, бармагын төртеп, ирештерә башлай (Хәлиулланың күзләре гел яшьле була иде):

— Әнә, елый инде, елый!

Икенче бер явызы, анын няк астына ук кереп:

— Әнә елайсың бит инде, елайсың бит! — ди. Өченче бер ваграк малай (никадәр вак булса, шулкадәр үчлекле) Хәлиулла тирәсеннән бер әйләнә, биш тулгана, такмаклай:

— Елак-елак, елтыйн колак, карама таяк, карт этәч!

Хәлиулла әле бирешми, шулай да күзләр инде кызара, иреннәре дә метмелди башлай. Бу — сигнал, моны без яхшы беләбез, ирештерү анын саен кызыктырак, дәртләрәк була бара:

— Әнә, елый инде, елый!

— Әнә, елайсың бит инде! Башла инде, башла инде!

— Елайсың бит! Елайсың бит!

Һәм Хәлиулла, бичара, мондый бердәм һөжүмгә түзә алмый, үкереп елап жибәрә дә өнә кайтып китә. Без дә, зур канәгатьлек хисен тоеп, өбөзгә таралышабыз. Бу алым — көлеп, мыскыллап рәнжетү, чыннан да, кешеләргә рәхәтлек тойгысы бира икән. Утыз-кырык еллар узгач, мин моның өлкәннәр арасында да бик популяр алым икәнлеген аңладым. Алар безнең яшьлектәге эшәкелекне бездән дә арттырыбрак башкаралар икән...

Хәлиулла, бичара, өнә кайтып житкәнче елай иде...

Кырык ел узгач, туган авылда, сабан туге барган болында.

...Яшьтәшләр жыелабыз, бер читтә сөйләшеп торабыз. Бу — безнең елына бер килә торган изге бер очрашу. Иң күбе — ярты сәгать. Шул ярты сәгатьлек очрашу өчен мин, менә утыз елга якын инде, эшлэгән урынымдагы сәгатьләрне, расписаниене көйләп, теге кеше алдына, бу кеше алдына килеп (безнең заманда да әйтәләр иде: «йөз суы түгеп»), ялварып, шул «ярты сәгатьне» хәл итәм. Ярый инде, мин эшлэгән жирдә администраторларның йөздән туксаны миңа карата рәхимле булды, ул яктан мин аларга рәхмәтле.

Менә бер сабан туйдан ике күренеш. Кемнәрдер көрәшә, кемнәрдер йөгәрешә, кемнәрдер, сабан туеның халык гуманизмыннан килгән тирән эчтәлеген аңламыйча, авыш колга башына элеп куйган этәчне жәзалаудан тәм таба, ихайхылап көлә; кемнәрдер, көрәшә белмигә генә, авыр таза гәүдәләрен бер-берсеннән аера алмыйча, ласкылдап жиргә ишелеп төшә — йә хода! Бездә элек, сугышка кадәр, Курсалар килеп көрәшә иде. Алар күтәрәп алып очыртып ыргытканда ике көрәшче арасында ике-өч метр ара була иде! Бер карчык яшьлеген сагынып әйткән бит әле: «Һи-и, элеккеге Микулай карбызлары бетте инде ул», дигән. Әйе, шулай, элеккеге көрәшчеләр бетте инде...

Без әле сабан туге мәйданыннан читтә торабыз. Хәл-әхвәл сорашабыз, кемнең малае өйләнгән, кемнең оныгы туган, кемнең хатыны инде пенсиягә чыккан. Әнә теге егет кем улы? Әнә теге сылу кыз — исәнлә-

шеп узды — кем кызы? Безнең исә тешләр төшкән, чәчләр агарган, аңаclar басылган, терсәкләр артка чыккан.

— Әнә теге егет кем улы?

Безгә карап монаеп торган, иллә дә заманча киенгән бер егет турында сорадым. Озын, рәтле-ипле чәч үстергән. Тирән, сагышлы караш.

— Хәлиулла улы, — диделәр авылдагы яшътәшләр. — Мәнә, ике ел инде шулай, авылга кайта. Туганнарын эзли, татарча сөйләшәргә тырыша.

Безнең аңа карап торганны сизепме, әллә безне күптән үзе күзәтеп торганны, егет туп-туры безнең янга килеп исәнләште. Фатих Хәснә булса, бу урында «Ходавәндә!» дияр иде: егет — нәкъ Хәлиулла! Юаш, мөлаем караш, бөтен карашында кешеләргә ихтирам, ярату. «Мәнә мин берәүгә дә зарар салмыйм, минем кешеләр белән әйбәт, тату яшисем килә», дигән кебек иде ул караш. Балачагыбызны онытырга тырышып кына сөйләшәбез, танышабыз. Әтисен — дөнья бәндәсе Хәлиулланы искә алабыз. Ул кырык дүртнеч ахырында армиягә киткән иде, ә алар яше армиядә алтымы-жидеме ел хезмәт итте, Хәлиулланы күрәп калдык, мәһабәт, буйлы-сынлы өлкән сержант булып кайткан иде, колхозда рәт-чират тапмагач, Чиләбе ягына чыгып китеп, шунда оя корган иде. Әмма, көтмәгәндә яман чир эләгеп, операциядән соң озак ятмыйча дөнья куйган, моны без белә идек. Малае инде солдаттан кайткан, институтның кичке бүлегендә укый һәм, икенче ел инде, әтисе йөргән эзләрдән атлап йөрер өчен, жәен монда кайта икән. Яшътәшләр әйттеләр:

— Дөнья бәясе егет, — диделәр. — Бар икән акыл, бар икән тәрбиялелек.

— Мәнә минем үземнән алай булмады, — диде теге елларда Хәлиулланың аяк астына кереп ирештерүне башлаучы яшътәш. — Мәнә мин үзем малайдан уңмадым. Эчә, хатын аера, әнисе белән мине жазалый... Булмады.

Мин Чиләбе егетенә сокланып карап тордым, дашмәдем. Бу егет безнең явыз балачакны белми, шуның белән бәхетле; ул, әтисен замандашлары дип, безгә карап тора...

Бераздан мине бу төркемнән аердылар.

— Сезде бер минутка мөмкинме? — дип, үземне читкә алып китүче төптән юан чыккан нык ирне мин танымадым. Арка-жилкә калын (авырлыгы йөз егерме кило булып, бер ашаганда сизгез өчпочмак бөкләп куя торган ирләр затыннан бу). — Сез мине танымыйсызмы? Мин сезнең әсәрләргә укып беләм. Мин кунакка кайттым. Без «Казан утлары»н алабыз. Мин — Нәзәһәт апайның улы...

Юк, монысы инде минем баш ми өчен гадәттән тыш артык авыр нәрсә иде. Шайтан алгыры, исеме ничек әле? Рафис, Ренат, Рифат, Сөбхәт, Илфат? Фу, чурт! Ничек соң әле? Кояшка туры каратып елатканда да без аның исемне белми идек. Таза ир минем хәлне аңлады булса кирәк, мине култыклап читкә алып барган жиреннән әйтә куды:

— Фуат миң, — диде. — Сез мине белмисез, ә без Казан гәзит-журналарын гел алдырабыз. Мин хатынга гел мактанам, ул үзе Кукмара ягынан, журналда-фәләндә сезнең исем күренсә, әйтәм: мәнә дим, безнең авылныкы!..

Ул, мине култыклаган килеш, тау битендәге тыныч бер үзәнлеккә таба атлады.

— Минем торуым... — дип, ул өр-яңа исемле бер шәһәрне атады. Мин саташып киттем: андый шәһәр кайда соң әле ул? Хәзер шәһәр исемнән шундый жиңеллек белән алыштыралар, гажәпкә каласын. Шәһәрнең тарихтан килгән, ата-бабай биргән исемен алмаштыру кеше рухын бу жиргә бәйләп тоткан кендекне өзү белән бер инде ул. Мондый үзгәреш кертү турындагы документка кул куючылар мәсьәләнен бу ягын уйламыйлар; ә документны, идеяне әзерләүчеләр — барысын да

аңлап эшилир. Бу халыкның үз жиренә беркеткән жепләрне өзү, күрәсен, кемгәдер кирәк.

Фуат педагогия институтын тәмамлаган, әлеге фәлән шәһәрдә урта мәктәп директоры икән, хатыны — гастрономда бүлек мөдире. Шулайдыр, шулай булмаса «Жигули» күләгәсенә жәелгән палас өстөнә багажниктан менә болар чыгамыни: кәгазь тартма эчендә — тышы тирләгән яшыкелт шешәләр белән кымыз; «Базга куеп тордык», — диде калынча янбашлы, кара-кучкыл битле, алтын тешле чибәр ханым; палас өстөндөгә зур чиста кәгазьгә күсәбәсә белән пешкән ит куйдылар, пычак-чөнөчкеләр чылтырады; дүрт-биш шешә импорт сырасын жәймә палас астына яшерделәр; кояш бик кыздыра иде: «Боржоми»-лар да тирләп тора иде. Фуат бер шешә «Көй-көл»не, әдәп белән генә тотып, уртага куйды.

— Мин — рульдә, — диде. — Ә сез ял итегез. Әнине алып төшөп булмады сабантуйга. Мунча өлгертәсем бар, дип калды.

Мин кыенсынып кына утырдым. Ярый әле, хатыны ачык чырайлы, бик сүзчән кеше булып чыкты. Сүзгә сүнәргә ирек бирмәде.

— Син сөйлә, сөйлә, ничек итеп институтка кергәннеңе, — диде ул, иренә яратып карап. — Сөйлә, кызык бит...

Фуат сөйли:

— Мин бит әтисез үстем. Минем әтисезлек бит бөтенләй башка, дәрәжәсез. Әтиләре сугышта үлгәннәрнең почит зур, аларга пособие дә бар. Жиденчедә укуганда комсомолга беренче чиратта шуларны алдылар. Ә мин — жилдән туган. Минем күнел жәрәхәтле, мине мыскыл итәргә әзер торучылар бар. Изәргә әзер торучылар бар. Әти билгесез булгач, мыскыл итеп «Нәзәһәтев» дип йөртәләр. Түзәм. Шулай да мин кешеләргә рәхмәтле. Авыл ирләре мине яшъән үз араларына алдылар, эшкә өйрәттеләр. Бигрәк тә, фронтовиклар. Мәктәптә укытучылар минем китек күңелне бик тә сакладылар. Шунда ант итем. Антым болай иде: унынчыны бетерүгә, укытучылар институтына керәм, укытучы булам. Чөнки язмыш тарафыннан кыерсылганнарга яхшылык ясау өчен ин унай профессия шул. Менә шулай үземә юл сайладым. Мин — биология укытучысы.

— Ә син ничек кергәннеңе сөйлә, ничек кергәннеңе! — дип елмайды хатыны. — Кызык бит, сөйлә инде?!

— Ә-ә, — диде Фуат, — ничек дип... Ничек булсын инде. Мин бит беркатлы. Әнигә охшаган. Минне гел шаяртып алдылар, ышандыралар иде. Ә мин гел ышана идем. Күз алдына китергез: унынчыны бетергәнче авылдан читкә чыкмадым. Егерме туызынчы июльдә, документларымны алып, үз гомеремдә беренче тапкыр поездга утырып, Казанга киттем. Институтка керергә. Барам поездда. Дербышкыны уздык, алда Компрессорный булачак диделәр. Халык төшәргә жыена башлады. Шунда ишетеп алдым, минем кебек ике егет-малайга кемдер тәрәздән күрсәтте: «Әнә, институтыгыз шул булыр, хәзер төшегез», — диде. Мин дә, эшне аңлап алып, тиз генә тегеләр артыннан төштем, аларны күздән ычкындырмый гына атлыйм. Шәп йорт, колонналары бар. «Кабул итү комиссиясе» дигән зур щитка ук белән юнәлешен күрсәтеп куйганнар. Бастым чиратка, тутырдым бланк, кайбер урынын кәгазьне алган апалар тутырды. «Микробиология» дигән сүз чыкты. Имтиханнарны мин ярыссы гына тапшырдым, ул арада приказ чыкты да, безне «учхоз» дигән жиргә фермага эшкә дә жибәрделәр. Укулар башланьрга ике көн кала гына, өйгә кайтып, мунча кереп килдем. «Пединститутка кабул ителдем» дигән хәбәргә әни шатланып бетә алмады. Менә укулар да башланды. КПСС тарихы керә, чит тел өйрәнәбез, физкультура дәресендә бакча башындагы Казан суына төшөп йөзәбез. Бер атна, ике атна шулай. Мин бер үзем, әлегә дуслар юк. Шуннан карыйм, бер-ике фәннән безгә гел сыер-үгез турында, сыерларны ясалма орлыкландыру турында сөйлиләр. Тагын бер фәннән — гел бройлер тавыклары турында

да. Мин шиккэ калдым. Бер көнне, иртэрэк килеп, колонналар алдында озак кына басып тордым, эш юклыктан стенадагы язуны иркенлэп укыдым, язылган: «Н. Э. Бауман исемендәге... ветеринария институты» диелгән. Мин телсез калдым. Аңладым: кичә безне, учхозга практикага алып барып, үгез печкәнне карап торырга мәжбүр иткәннәр иде. Мин, беркатлылыгым белән, «Нужели, мәктәптә укытканда бу һөнәр кирәк булыр икән?» дип уйлап торган идем. Шул көнне үк пединститутны эзләп таптым, биофак деканына керттеләр, еламсырап, үземнең хәлемне сөйләдем. Ул исә мин укыган факультетның деканы белән сөйләште. Минне педның ректорына алып керделәр. Юлымда гел юньле кешеләр очрады. Юк, мин кешеләрдән зарланмыйм...

Хатыны жор күңелле икән, ирен гел шаян «дулкынга» этәреп торды:

— Йә, сөйләгәч-сөйләгәч, беренче мәкаләңне дә әйт инде,— диде. Монысына Фуат каршы торды, этенде.

— Йә инде, йә инде! Үткән эшкә салават...

— Салават, дип инде... Педта укый башлауга, профорг итеп сайлап куйдылар. Эшкә чумдым, эшлэп өйрәнелгән. Бервакыт, яшьләр газетасыннан килгәннәр: студент тормышы турында мәкалә кирәк, диләр. Профбюродан мине күрсәткәннәр, анә Әхмәтшин язсын, авыл малае, беренче курста, эшне эйбәт оештыра, дигәннәр. Минем белән сөйләштеләр. Язарга риза булдым һәм, ике төн йокламыйча утыргач, язып жибәрдем дә. Минем шунсыз булмый инде — бер хата жибәргәнмен. Имзаны, ялгышып, «Әхметорг Профметшин» дип куйганмын. Житмәсә, газетада да шулай киткән, тәжрибәсез яш сотрудник кулыннан үткән. Биш ел буге минем фамилия үзара сөйләшкәндә «Профметшин» булды...

Үз кимчелекләрен үзе таний, тәнкыйть итә белгән кеше — йә, шуннан да гадилек, самимилек булырмы?

Хатыны, аны кыстый-кыстый, тагын бер кызыклы хәлән сөйләтте. Шәһәрдә торунчә беренче елында урамны тиешле урында аркыламаган өчен Фуатны милиционер тоткан, штраф түләтергә дип, квитанция яза башлаган. Малай әйткән: «Кесәмдә бер тиен дә акчам юк, тулай торака кайтып килергә рөхсәт бирегез, анда тумбочкадагы дәфтәрләрем арасында берәз акчам бар»,— дигән. Милиционер урам тәртибен бозган өчен моны ачуланган да, китәргә рөхсәт иткән. Ә инде сменасы беткәндә, әлегә егетнең каршына килеп өч тәңкә акча сузуын күргәч, телсез калган. «Абий, гафу итегез инде, мин сезне ярты көн эзим», дип башын иеп торган егетне качаклап алып, аркасыннан сөйгән дә әйткән: «И, энекаш, бар кеше дә шундый булса»,— дигән. Акчаны, әлбәттә, алмаган. Тагын әйткән: «Хәер, барлык кешеләр дә синдәй чиста күңелле булса, бу урамда минем кирәгем дә булмас иде», дигән.

Миңа жинел булып китте — Фуат бөтен, тулы рухлы бер натура иде, андый кешеләр янында яшәве жинел. Чибәр ханым исә, елтыр пычак белән ит телемнәре ясап, аларны ипи телеме өстенә тезде, «Боржоми» ачты, гел хәрәкәттә булды.

— Син инде әтиңнең ничек күрүң турында да сөйлә,— диде.

Мин сискәнәп киттем. Әти? Нинди әти? Әтисез бала иде бит ул! Теге вакытта (искә алырга оят!) аны бит «Зинаметдин» дип мыскыл итүчеләр була иде. Нинди әти?

— Ә, моңысы бик гади инде аның,— диде Фуат. — Игътибар иткәннегез бармы? Биологиядә бер закончалык бар. Адәм баласы, унтугуз-егерме яшьләренә жиккәч, кинәт кенә үзенек нәселе белән кызыксына башлый. Кем без? Каян без? Ул үз нәсел шәжәрәсен барлый. Бу — һәркем башына килә торган бер шөгыл. Геннар үзләренек туганнарын барлап чыга.

Ул авыр сулап куйды. Мәйданда үкереп алдылар, димәк, уртад кемдер кемнәдер яхшук оста ыргыткан — көрәш ахырга таба якынлаша иде.

— Мәнә бервакыт практикага киттек. Сыктывкар ягына. Китәр алдыннан авылга кайткан идем — әни, бу сүзгә ишеткәч, өнсез калды. Сәбәбен айтми. Юлга чыкканда гына, елый-елый, бер серен ачты.

— Улым,— диде,— минем бу дөньяда синнән башка бер кешем дә юк. Үлсәм, карап күмүчем — син генә. Иң актык серемне айтәм: синнең әтиң исән. Шул шәһәрдә яши. Үл безнең авыл егете иде. Син туганчы ук читкә эшкә киткән егет иде. Аларның нәселе авылда бетте инде. Әнә, тау битендә, иске зират астында бер чокыр бармы? Аларның йорт нигезе ул, баз чокыры,— һәм әни ул кешенең исем-фамилиясен айтте. Минем күз алларым караңгыланды. Егерме яшемә кадәр яшап «Минем әти кайда?» дигән сорау башыма кереп тә карамаган иде.

— Үл бик бәхетсез булды,— дип сөйләде әни.— Сугышка алыну-дан куркып йөргән, дип сөйләделәр теге вакытта. Өйләренә тентү дә килде, диделәр. Шул юктан — юк. Тик мәнә безнең яктан кышын шунда эшкә барган егетләр ишетеп кайтканнар: Сыктывкар шәһәрендә бер киbetтә ат жигеп эшли, ди. Срогын тутыргач, шунда бер коми хатынына өйләнәп калган, ди. Безнекеләр татарча сөйләшәп киbetтә йөргәндә, үзе килеп эндәшкән, ди. Татарча бер дә онытмаган, үзе дә коми төсле, ди, тик телен генә онытмаган, ди.

Шуннан... Сыктывкарга барып төшүгә, мин кичләрен гастрономнарда йөри башладым. Шәһәрдән ерак түгел урында, тундрада палаткада яши идек. Һәр кичне шунда — шәһәргә китәм. Ак төннәр вакыты. Гажәп тә, дәмшәтле дә. Беркемнән берни сорашмыйм, гастроном артиларын гына күзәтәм. Товарны гел машина белән китерәләр киbet артына. Гастрономнарны өйрәнәп бетердем — әти кеше юк. Балки, эшләмидер, инде пенсиядәдер. Юк, жан тынычлык тапмый. Һәм беркөнне, яшел суган алырга дип, кечкенә генә бер киbetкә кердем. Коопторг киbetе. Әтине табу турында инде уйламый башлаган идем. Кинәт шунда кара жимешме, өрекме тутырылган авыр капчыкларны зур үлчәүгә салып азапланган өлкән яшәтгә берәүне күрдем. Үл бик авырлык белән эшли иде. Киbetче кыз ана саксыз, ихтирамсыз гына «Сашка» дип кычкыргалый, «Сашка»га бик яхшы гына алтымышлар булыр. Шунда мин «Сашка»ның русчаны бозып сөйләшкәннен сизеп алдым. Йөрәгем еш-еш типте. Житмәсә, «Сашка» үлчәүгә сала торган авыр капчыгы идәнгә шуып төшкәч саф татарча — белдегезме шуны — Сыктывкарның үзегендә саф татарча итеп (!) тозлап-борычлап сүгенеп алды. Бу — бер дә шиксез,— минем әти иде. Мин тынычландым. Урамга чыгып, киbet бикләнгәнне көттем. Киbet артында, чыннан да, резин тәгәрмәчле арбага жигелгән, таза-камыт баулы, шлеялы жирән ат аякларын алыштыргалап тора иде — мин, киbet ябылганны көтеп, шул арбага барып утырдым. Үл вакытта сирәк кенә тарта идем, монда өч-дүртне рәттән суырдым.

Бераздан киbet ябылды, авызына тәмәке төпчеге кыстырган әти кеше арткы ишектән чыкты, кулында бер бәйләм яшел суган, бер кисәк колбаса иде, арбага шуларны урнаштырыйм дигәндә генә, мине күреп, ямьсез карады:

— Әй, ты, алкаш, к такой-то матери...— диде. Мин инде саф татарча айттем:

— Нихәл?— дип кулымны суздым.— Син Татарстаннанмы?

Фуат дулкынланды, ашыгып кына су эчте, белер-белмәс кенә ит ашады, кәгазь алып, авызын сөрткәләде.

— Мин — синнең улың,— дидем.— Но син — курыкма. Мин синнән бер әйбер дә сорарга уйламыйм. Мин — Казан пединституты студенты, монда практикада. Стипендия алам, практика өчен түлиләр. Миңа синнән берни дә кирәкми.

Әти кеше ыңгырашты, бөгеләп төште. Кесәсеннән икенче сигарет эздәде. Әлегә берни дә айтмәде. Мин тагы да кыюландым.

— Миңа синнән бер әйбер дә кирәк түгел,— дидем.— Әле мин

сине болай гына, кызык өчен генә эзләдем. Мин сине гаепләргә дә жыенмыйм. Син юкка куркып калдың, юкка бөгелеп төштөн. Мин сине гаепләйим. Яшьлек шаярулары өчен кешене гаепләргә минем хакым юк. Минем сине, болай, күрәсем генә килгән иде, син курыкма...

Эти кеше, тәмәкесен кабызгалап, гел елады. Аты, башын безнең якка боргалап, гел борчылды. «Ничек инде син,— дигәндер инде ул ана,— мине гадәттәгедән артык монда тотасың?» «Сашка» әйтеп алды: «Аның колыны бар,— диде,— монда йөргәндә урамда гел мишәйт итә, абзарда калдырдым, атны үз хужалыгында тотам, әйдә безгә кайтыйк, тик син минем хатынга үзеңнән кем икәннәнне әйтмә, ул Каренга исемле, бик юньле кеше, тик син — сөйләмә берни дә,— диде.— Мин,— диде,— күпне күрдем. Гомерем шуны төньякка бәйләнде. Әмма мин берәүгә дә үпкәләмим. Ялгышлар — үземнеке, Нәзһәт, әгәр укый белсә, миңа дога кылсын. Мин — гөнаһлы. Мин гел гөнаһлы булдым. Аның каршында да, синең каршында да, ил каршында да. Хәер, алар барысы да бергә бәйләнгән инде. Яшьлегем — жүдәрлегем. Мин нишлим инде? Мин нишлим? Әйдә, безгә...» — диде.

Фуат сүзен тәмамлады. Табыннан торып, майдан янына китте. Мин үземнән мокрытыгымны аңладым: сабан туена, кул селтәп түгел, әнә шулай келәм жәеп утырырлык итеп барасы. Фуат әнә шуны белгән. Этисен ул башкача күрмәгән. Аңа рәнжем. Ул кыерсытулы балачагын оныткан. Тормыш, яшәеш законы бу. Үсеп утырган агачка балта чапканнарын күргәннегез бармы? Агач шундук бу ярасын сыеклык белән төрөп ала. Ягъни, саклый: микроб-фалән кермәсен, ди. Бармагыгыз киселгәнне бармы? Башта ярадан кан чыга, ләкин шуның артыннан ук бер сыеклык чыгып, яраның ике ягыннан чорнап ала. Бу да шул максаттан эшләнә. Кеше күнелә дә шулай: яраны, озак та үтми, башка хисләр күмеп, төрөп ала. Кеше күнелә генә түгел, жәмгыять тә нәкъ шулай эшли. Утыз жиденче елгы яралар шулай төрөлмәдемәни? Иң матур жырлар, иң күнелле фильмнар кайчан туды? Утыз сигезенчедә, утыз тугызынчыда. Жәрәхәтне күмәргә кирәк иде, жәмгыять шулай итте дә.

Әйе, барысы да күмелә, тик кайбер кешеләрнән жәрәхәте барыбер ачык саклана, вакыт-вакыт, явым-төшем алдыннан, үзен сиздереп ала.

Майданда көрәш бара, яшьтәшләр сөйли:

— Быел жый башында авылда бер хал булды. Бәрәңге утырткан көн иде. Кояшлы, жылы. Бакча башында ял итеп утырабыз. Күрәбез, басуны ярып, тимер юл разъездыннан авылга таба бер ир кеше атлый. Кулында кечкенә генә сумкасы бар.

Күрәбез — авылга кермичә, туп-туры жир ярып авыл башына килә бу. Күзәтәбез. Килде тау буена, иске зират астына. Ары-бире йөрәгәләде. Анда, ул урында, сугышка кадәр йортлар бар иде бит, хәтерлисәнме? Шунда бер чокыр янына нәрсәдер жәеп утырды бу. Без уйлыйбыз, арган инде бу, тәмәке тартырга утырды, дип. Юк, тартмый. Тик утыра. Эшләпәсен салды, чирәмгә тәгәрәтте. Башын иеп, тезләрен кочаклап озак утырды. Без кузгалышып эшкә тотындык, аны онытып куйганбыз. Кичке якта карасак — һаман шул килеш утыра. Тукта инде, бу кем булар бу, дип, бер малайны шунда жибердек. Балки авырудыр, хәле киткәндер. Тик без уйлаганча булмады. Теге кеше эшләпәсен алып киде, урыныннан торды, теге чокырны бер әйләнде дә, авылга кермичә, жир ярып, туп-туры разъездга таба китте. Менә шулай. Картлар әйтте: «Гыйззәт булар бу, Нәзһәт Гыйззәт», диделәр. Теге чокыр аларның бәзә булган икән...

Шәһәргә мин әллә ниткән давыллы-буранлы хисләр белән киттем. Балачагыма, яшьлегемә икенче төрләрәк карый, икенче төрләрәк бая бирә башладым. Болай дип уйладым: гадәлсезлекләр, тормыш сынауларынан чиста рух белән чыга алу — кешенен иң зур бәхәтедер. Мин ул сынаулардан берәз имгәтелеп чыктым ахрысы; шуна күрә, Фуатны күрү, танышып, аңа сокландым. Мин халыкның мондый жыры

Шул яшь чагым, жүләр чагым
Эйленер микән тагым?

Юк, кирәкми, минеке — әйләнмәсен...

XVIII

*Арысланны йокысыннан уяту хәтәр,
юлбарыс теше дә куркыныч. Ләкин бөтенесен
нән дә хәтәре — акылын югалткан кеше.*

Шилләр, «Чаян жире».

1948 ел язы бик мәшәкәтлеле булды. 1947 ел жәенен корылык афәте халыкның сугыштан сонгы өметле, матур хыялларына шик салды. Халык ачыкты. Фронтвиклар тегеләй уйлап карадылар, болай итеп карадылар, гимнастеркалар унды, медальләренә салып, карт әниләренә бирделәр, ачлыкка, биргәк тә чәйсезлеккә көйгән карчыклар ул бакыр, көмеш тәңкәләренә изге бер нәрсә итеп карап, дога укый-укый, сандык төпләренә салып куйдылар, егерме биш, утыз еллар узгач ул тәңкәләренә шәһәрдә, район үзәкләрендә бер яртыга сатучылар һәм, шуны сатып алып, күкрәкләренә тагып йөрүчеләр булар дип солдат аналары ул вакытта башларына китермәделәр.

Кырык жиденче елның дәһшәтле өрәге кырык сигезенче ел язы килгәндә дә халык йөрәгендә торды. Ел үзе үк хәтәр башланды: беренче январь көнне кояшлы ап-ак кар өстендәге инкүлекләрдә су жыелып торды: төнлә — ата-баба ишетмәгән хәл — яңгыр яуган иде. Көннәр жылытты, мәктәп каникуллары беткәнче, ат чанасы эзләрендә су тонып торды. Халык әсәрендә: карточка системасы бетерелгән, кибеткә шикәр, прәннек, ара-тирә ипи кайткалый башлаган, укытучыларга, активистларга талон белән бирелгән чалбар, куртка, сөлге, мендәр тышы кебек әйберләренә теләгән кешегә талонсыз сата башлаган бер заман иде. Тагы корылык булса?

Фронтвиклар берәм-берәм ОРСлы жирләргә — акча түләнгән, махсус кибеттә май, ипи, колбаса, чәй бүлеп сатылган урыннарда киттеләр. Кырык бишенче-кырык сигезенче елларда фронттан, армиядән кайткан яшь егетнең, председатель булып, колхозны бер-ике елда аякка бастыруы, жырлап-биеп яши башлау турындагы әдәби әсәрләр — ялган. Мондый әсәр язган, дөньяга чыгарган язучылар хезмәт халкы алдында әхлакый жинаять эшләделәр, аларны моның өчен әдәби тәнкыйтьтә хөкем итәргә кирәк.

Әйе, 1948 елда авыл какшады, күп йортларның тәрәзәләренә такта сугылды. Тормыш рәтләнүдән өмет өзгән, ирләре сугышта беткәнлегенә, кайтмаслыгына инде ышанган солдаткалар, ястык-мендәрләрен, самоварларын төяп, Сахалин, Амур, Тайшет якларына «язылып» киттеләр. Мондый эш аларга күп нәрсә вәгъдә итә иде: ссуда, торак урыны, сыер һәм башкалар.

Ләкин язга таба өметле бер дулкын узды: корылыкны жиңчәкбездикән. Әйе, әйе, коточкыч куәтле фашизмны жиңгәч, корылык дигәннә генә нигә жиңмәскә? Сталин тотынсамы? Ул керешсәме? Матбугат «урман полосалары» утырту турында кампания башлады. Жыелышлар китте.

Ул арада урман полосаларының генераль планы да газеталарда күренде. Бу план буенча, Идел буйлап Каспийдан төньякка таба исүче коры һава дулкынын (безне шул харап итә икән), ягъни эссе жилне туктату максатында төп һәм өстәмә урман полосалары утыртырга. Дәүләт полосаларынан тыш һәр өлкән, һәр районның һәм һәр колхозның үз планы булырга тиеш, ул планнар кәгазьгә төшерелеп, райземотдел-

ларда тикшерелеп, партия райкомнарында расланарга тиеш.

Һәм жылышлар китте. Башта бригада жылышлары, аннан — партжыелыш. Аннан — колхозларның гомуми жылышы. Аннан — район партия конференциясе. Аннан — район активы. Тагын бер дулкын: авыл советы сессиясе; авыл советы депутатының үз округында сайлаучылар белән очрашуу; район советы сессиясе; район советы депутатының үз округында очрашуу... Язгы чәчүгә хәзерлек урманнан агач үсентесе ташу булып әверелде. Өч төрлө үсенте ташылды: каен, нарат, имән. Бөтен авыл халкы, аяк өстендә басып тора алган картлар, беренче класстан башлап — бөтен мәктәп — апрель азагында урманнан яшь куак ташыды.

Басулар карамчык кешеләр белән тулды.

Авылда яшәүче фронтовикларга колхоз житәкчелегеннән, район газетасы битләреннән лозунг ташланды:

— Урман полосалары утырту — шулай ук фронт! Корылыкка каршы көрәш — шулай ук фронт ул!

Бишенче май көнне хөкүмәтнең зур белдерүе игълан ителде: ул 1948 ел заемын чыгару турында иде. Февраль аеннан ук жыела башлап, бик күп кан-яшь түгеләп, әллә кайчан жыелып беткән заемга бүген генә карар чыгуы һәм фәлән миллиард сумда чыгарылган заемның ике миллиардка арттырылып үтәлүе турында ике көннән соң ук чыккан хәбәр күз яше аша елмая уятты. Ләкин, басуда каты эш бара, вак-вак чыбык-үсентеләрдән чын-чынлап озын тасмалар сузыла иде. Ул тасмалар сузылды, кырда май аеның кояшы тузан өермәсе ясады, игеннәр бик авыр тишелде. Өметкә тагын шик керде.

Ләкин өметсез — сайтан, диләр.

Нәкъ шул көннәрдә генә авылның уку йортына (ул йортны утызынчы елларда ук «избач» дип йөртә башлаганнар иде), бер төргәк плакат кайтты. «Избач» егет аны шул көнне үк мәктәп, авыл советы, клуб, кишет стеналарына ябыштырып йөрде. Ул плакат хәзер нәшрият архивларында бер-ике генә данә сакланадыр инде; ләкин ул, хәтерләвемчә, берничә миллион тираж белән чыккан иде. Сталинийн үзе. Ак мундирдан, генералиссимус погоннарыннан. Мангайдан текә күтәрелгән, яхшы таралган чәч, ярым кысык күзләр һәм әлбәттә инде, трубка. Ул трубка сугыштан соң инде тынычлык символына әйләнеп бара иде; шул чордамы икән, әллә сугышка кадәр үкме, юлбашчының марксизм-ленинизм буенча лекцияләр укып, китаплар язып мавыккан чорындамы (ул вакытта әле аның өч-дүрт класс белемле икәнен уйлап та караган кеше юк иде), бер чит ил корреспонденты хәтта ана сорау да биргән иде:

— Сезде гел трубка белән күрәп ияләнелгән, бүген мин сезнең трубкагызны күрмим, сәбәбе ни?

Әлеге сорауны гәзетадан укыганда ук каз тәннәре чыкканы хәтердә: ничек инде «алла»га шундый гади сорау бирергә мөмкин? Ләкин «алла» шул вакытта гап-гади кешеләрчә җавап биргән иде:

— Мин аны өйдә онытып калдырганмын.

Без малайлар, бу җавапны укып, өнсез-тынсыз калган идек. Ничек инде ул шул вакыйганы халыкара халга, өченче интернационалга яки Германиядәге эшчеләр хәрәкәтенә, Япониядәге концеринарга, яки САСШ конгрессына (АКШны ул бары тик шулай дип кенә әйтә иде, ягъни «Северо-Американские Соединенные Штаты») бәйләмичә, гап-гади итеп әйтә? Моның булуы мөмкин түгел... Мона ышанасы килми.

Шундыйрак бер халәтне без, беренче класска укырга кергәч, мәктәпкә әйләндерелгән мәчетнең михраб бүлмәсендә озын тәнәфес вакытында укытучы апаның телеме белән ипи ашап утырганын күргәч кичергән идек. Ничек? Укытучы — ашый? Ул да безнең кебек — ашый? Хәер, бер-ике көннән без күрше класста укытучы егетнең, гап-гади итеп, бәдрәфтән чыгып килгәннен күрәп тә телсез-өнсез калып тордык. Шул

ике зур вакыйгадан соң, безнең өчен мәктәпнең серлелеге бетте. Дөнья шаксызланып калды.

Әйе, теге плакат, теге трубка. Ләкин даһиньның кулында бу юлы юан, кырлы, озын карандаш — кызыл карандаш иде. Ул өстәлгә жәелгән Идел бие картасына акыллы башын игән. Каспий тирәсеннән, сөяк-скелет булып, куркыныч бер сурәт безгә таба шуыша. Аның исеме коры жил («Суховой») икән. Ул безгә үлем алып килә икән. Әнә аның сөяк-бармаклары, Идел буеннан үрмәләп, Сталинградка килеп житкән инде. Ләкин, стоп! Стоп, шайтан алгыры! Дөньяда кем барын белмисең-мени син? Әнә, даһи иптәш нәкъ шул урынга кызыл карандаш белән тәрә ясаган да, коры жилне, үлем карчыгын, сөяк-скелетны туктаткан, һәм әйткән:

— И засуху победим!

Нәкъ шулай дип әйткән.

Русчаны якынча гына белгән агай-эне бу жөмләдәге «и» хәрәфен татарча аңлады:

— И-и-и, корылыкны жиңәбез аны!

Бичаралар, филология һәм логика фәннәрен өйрәнгән кешеләр түгел шул алар. Аларны гаеп итеп булмый. Ә жөмләнең бөтен көче, егәрә исә нәкъ менә шул бер авазда. Татарча бу аваз «да» булып тәржемә ителә. «Корылыкны да жиңәрбез!» дигән сүз ул. «Да» кушымчасына исә дүрт елга сузылган канлы сугыш, Мәскәү ягына кадәр йөзләрчә мең ир-егет гәүдәсен калдырып чигенү; аннан, исәпсез-хисапсыз ир-егет гәүдәсен турап, Берлингача барып житү, егерменче гасыр маньяклары, каннибаллары — фашист лидерларын тотып читлектә жыю, Рейхстаг гөмбәзенә газиз Ватан байрагын элү, Нюрнбергта ул каннибалларга суд ясау кереп бетә иде. Әйе, юлбашчы әйткәч, корылыкны да жиңәрбез! Ул әйткән сүзнең монарчы тормышка ашмый калганы юк иде.

Бөтен кеше ышанды моңа һәм утырткан үсентеләр дә ышанды: ник кенә бер үсенте корысын, тамыр жибәрми калсын! Беренче жәйгә үк тоткарлый алмаслар әле алар. Әчтерхан ягынан килгән коры жилне, эмма киләсе елга, тамырлары ныгып, яфрак-ылыслары калынаеп киткәч, корылыкны һичшиксез жиңәчәкбез. Халык шулай дип ышанды. Чөнки халык, табигате, гадәте буенча, киләчәктә гел яхшылык кына булып дип ышанырга көйләнгән иде.

Тик мир көтүен көтүче, кайсы, авылдан килеп урнашканы мәгълүм булмаган, гаиләсез, акылы шактый сәеррәк, утыз-кырык яшьләрендәге сирәк сакаллы Мөбарәкшә гына кешеләрдән көлдә. Ул халыктан жыйган акчасының байтак өлешен эчүгә сарыф итә һәм, кичләрен чират ашы ашап (аңарчы кибеткә кереп үзенең көнлек нормасын үтәп чыккан булып) урамнан узганда, урман полосаларын эшкәртеп «ах» итеп арып кайткан агай-энегә әйтә иде:

— Вәт инде дүрәкләр сез. Менә мин гомер бие кырда йөрм. Сөз утырткан каен чыбыгы белән генә жинеп буламыни ул коры жилне? Ул бит сиңа жир өстеннән бот бие биектә генә шуышып килми. Аның бит калынлыгы, биеклегә әллә ничә чакрым. Ул бит безнең Ташлы-тау басуыннан гына узмый. Ул бит әллә ничә мең чакрымны иңләп килә. Кояшка, болытларга карый ул. Менә сез мине инде юләргә саныйсыз. Ну да ләкин мин бит гомер бие кырда жил, янгыр, кояш астында. Наданлыкның да чамасы бар: сез надан, мин надан — анысы дөрес. Ну да ләкин сезнең белән чагыштырганда мин — прафисыр...

Аның сүзенә игътибар бирмәделәр, кырык тугызынчы елның язында тагын урман полосалары белән мәж килделәр. Һәм колхоз басулары яшел тасмалар белән бизәлде. Шагыйрьләр бу теманы тиз эләктереп алдылар, урман полосалары турында талантлы жырлар, шигырьләр, поэмалар ижат ителде.

Егерме, утыз еллар узды. Урман полосалары игелекле туфракта иркәнгә кайшалып үстеләр, шаулаган урманга әйләнде. Самолеттан

карап барганда жир өсте, игн басулары шундый матур, әйтерсен алар буй житкән кызлар чиккән сөлге башы, альяпкыч итәге инде.

Ләкин колхозның экономисты сөйли:

— Полосалар буенда кар калын була. Язын, кар астында озак яту аркасында, полоса буйлап егерме-утыз метр кинлектә ужым чери. Бәрәңге басуы өчен дә байтак уңайсызлык ул. Явымлы елларда полоса буендагы бәрәңгене балчыгыннан аерып алам димә. Аннары, бер дә инде басуның үзенчәлегенә карап утыртылмаган. Менә бу басу тоташ дүрт йөз гектарлы мәйдан. Чыгар тракторынны, чыгар комбайнынны — эшләсеннәр, бишәр-алтышар чакрымлы буй-буй салып, Кубань якларындагы шикелле. Волгоград якларындагы шикелле. Юк бит, кая борылсаң да — полоса. Аннары ул полосаларны туфрак эрозиясенә каршы көрәш өчен дип утырту кирәк иде. Юк бит, анысын да уйламаганнар. Линейка белән сызганнар да, шуның белән эш беткән. Аны сөйлиләр бит: элек тимер юл төзүчеләр Николай патша янына (ничәңче Николайдыр инде) кәргәннәр. Әйткәннәр: Мәскәү белән Петербург арасына тимер юл салабыз, каянрак, ничегрәк узарга кинәш итәсез, патша илтәш, дигәннәр. Тегесе, тимер линейка алган да, картага карандаш белән чыжылдатып сызган һәм әйткән: «Менә шулай уздырыгыз». — дигән. Тегеләр шулай төзегәннәр дә. Әнә СССР картасын кара: Мәскәү — Ленинград тимер юлы, туп-туры бара да бер жирдә бөгелеп ала. Анысы, имеш, патшаның линейка өстенә куйган баш бармагына карандаш бәрелеп узганнан. Безнең дә шулай, линейка белән эшләнгән инде бу... Матурлыкка матур инде үзе, басуларның бизәге инде...

...Мин полосалар шавы астында авылга таба атлыйм. Каеннар мәһабәт сын булып, урман булып шаулылар. Аларны инде кисеп егалар, хужалык кирәкләренә тоталар икән. Бик кызганыч, алар урманчылык карамагында түгел. Полоса сукмакларында — тимер-томыр, күгәргән тротуарлар, химикаттан бушаган полиэтилен капчыклар. Ул капчыклар тирәсендә жир көйгән, мәңгегә терелмәслек булып янган. Полосаларның кайбер урыннарын урталай өзеп, изеп, сындырып, куатле техника узган. Бара торгач, каен полосасындагы бер уентыкка игътибар иттем. Каеннары киселгән бу уентыкта бер чардуган тора иде, якын килдем. Калку кабер. Кабер өстен озын үлән баскан. Ташы да юньләп күренми. Эретеп-ябыштырылып эшләнгән металл чардуган. Тимерләре инде күгәргән. Таяк алып, рәшәткә эченә тыгып, таш тирәсен берәз чистартып, жыл-яңгырдан, кардан төсен югалткан язуны чак укыдым. Көтүче Мөбарәкша кабере икән. Илленче еллардан башлап ул колхоз көтүен көтә иде. Акчага мохтажлык күрмәгән, ярдәмче малайны мотоциклына утыртып, көн үзәгендә гел авыл кибетенә чаптырган. Теге авылда булмаса, монысына. Аның гәүдәсен көз көне, көтү кәргәч, карлы-бозлы яфрактар белән буталып беткән килеш, шушы урында табып алганнар. Андый үлем белән үлгәнне, гадәт буенча, табылган урынында күмәләр. Моның бер үзенә бар зират — бер чакрымга сузылган каен полосасы. Бичара, гомер буге үзе теләгәннен эчәнә яшермичә сөйләп йөрдә. Юк-бар гына сүз өчен яки ялган донос буенча да кешеләрне унар елга утырткан бер заманда Мөбарәкша туп-туры әйтә иде:

— Ни-и, исегез киткән икән. Басуда ашлыкны ничек үстерергә икәннен теләсә кем өйрәтә алмый ул...

Читтән килгән кеше булганга күрәме, ана тимәделәр.

Илленче еллар ахырында, колхозларга утызменчеләр дигән житәкче кадрлар килә бишлагач та, Мөбарәкша үз сүзен сөйләде:

— Аның авылда туып үскәнненә сүз дә әйтмим, алары эшли дә алып, ну да бит шәһәр кешесен авылга жиһазлар. Заводтан килгән кеше авыл агаен иген үстерергә өйрәтә, янәсе. Менә берничә елдан берсе дә калмаячак аның колхозда, шуны юләр Мөбарәкша әйткәнне диерсез...

Мөбарәкша турында әллә нинди мәзәк хәлләр сөйлиләр иде. Имеш, ул, салган баштан, клубта яшьләр уенына барып кәргән, яшьләр аны

түгэрэк уртасына бастырып куйгач, арадан бер наяны болай жырлаган:

Эйт ала, Мөбарэк,
Сөйлөшк бергәләп,
Бу кадар кун эчеп,
Аумыйсын син ничек?

Бөтен клуб гөр итеп көлгән. Ә Мөбарэкшаның клубка килүе сәбәпсез генә булмаган. Үзе иллөгә житкән булса да, кинәт кенә шул жәйдә өйләнү исәбе кERGән икән. Авыру әнисен саклап кияүгә чыкмыйча калган Миңнурыйга күзә төшөп йөргән аның: Миңнурыйның әнисе үлгән, димәк, ул инде ирекле. Шулай клубка килгәләп йөри торгач, бер төнне ул Миңнурыйның чоланына сөялөп, ишеген каккан. Мәсьәләне туп-туры әйтеп салган. Шулай, шулай дигән, синең күршөдәгә яшь егет Миңнефәтихка чыгасын килеп йөргәнөңне, аның белән бергә шахта якларына китәргә план корганыгызны да беләм. Ну да ләкин малай бик яшь бит, аның белән ничек көн итәрсөң, менә миңа чыксаң, ефәктән генә киендерермен, кадерләп кенә тотармын, дигән.

Миңнурый, имеш, итәгать белән генә тыңлап торган да, нибары бер мәкаль әйткән:

— Мөбарәкша абый, халык сүзен беләсөңме? Карт куйнында — калач бар, калачы да кан белән; яшь куйнында — камчы бар, камчысы да бал белән... — дигән.

Мөбарәкша, авыр сулап, ишегалдыннан чыгып киткән, бүтөнчә хатын-кызга сүз катмаган, шешә белән тагы да ныграк дуслашкан.

Бичара, яшүсмер вакытымда мин аның белән берничә көн көтүдә йөргән идем. Мал-туар ашап туйгач, ферма буена алып чыгып сугардык та, агач күлөгәсөнә сыенып, ашап алырга утырдык. Урман көндөзгә эссөдән тынып калган, дөньяны куе ылыс, кырлык үләнө, кура жиләгө исе баскан иде. Шунда ул, озын чыбыркысына яна сап куйганда, озаклап, тәмләп, миңа урман турында сөйлөгән иде.

— Менә сезнең халыкка аптырыйм мин, — дип башлаган иде ул сүзен. — Сөздә кышка утын әзерлиләр, нәрсә элөктө — шуны ташыйлар, лапастан нәрсә элөктө — шуны кочагы белән алып керәләр дә пич тутырып ягалар. Надан шул сөздә халык. Аның бит рәтө бар. Менә имән утыны, каен утыны. Ипи салганда, өй жылыңсын өчен якканда шулар шөп. Ну, аларны мунчага ягарга ярамый, исе чыгуы бар. Мунчада ис тисә — беттем дигән. Аңа дару бер генә — бозлы миләш. Ә миләшнөң бозлысын каян аласын ел тәүлегөндә? Мунча өчен иң әйбөтө — кара чыршы. Шартлый-шартлый яна, күмерө куәтлө була. Мунчаны бит ялкын жылытмый, ә күмер. Бөтен куәт шунда. Сөздә элмә белән өрәңгө кисәкләрөн дә пичкә ташыйлар. Юләрләр... Элмә тәгәрмәч тугымына, чана табанына китә, дуга бөгәргә. Ә өрәңгөдән балта сабы гына ясыйсы. Иң чыдам агач балта сабына — өрәңгө генә. Кайбер авылларда балта сабын имәннән дә ясыйлар. Наданнар. Имән сап кулны яңгырата бит ул. Ә менә инде хатын-кыз пичкә ягып тегенди-мондый таба ризыгы пешерә икән — кертеп бир син аңа ак чыршы, сөян, тал, зирек. Ак чыршы кабартма пешерергә әйбөт, ялкынга шөп, күмерө дә ярыйсы. Хатын-кыз коймак-фәлән пешерә икән — бир син аңа сөян, зирек, тал. Ялкынга шөп. Пич казнасын ялап-ялап, әйләнмә-түгәрөк ясап йөри андый утынның ялкыны. Ә күмерө юк. Коймак пешергөндә күмернөң кирәгө дә юк, коймак матур булып күперөп пешсөн өчен, өстән ялкын гына кирәк. Менә мин үзем — урманлы жирдән, урман аланындагы кечкенә авылда үстөм... Халык үзө эшли, үзө белми ул. Дөрөс, бабайлар белгән аны. Менә син кышын пиченә утын ягып кара, салам ягып кара. Йорт өчен кайсысы файдалы? Кайсысының жылысы мамыклырак? Утынныкы диярсөн инде син. Юк шул. Йорт өчен иң мамыклы жылы — салам яккан пичтән. Аның жылысы биткә үк бәрелөп торө. Нәм ул сәләмәтлөк өчен дә файдалы. Авыл пичө больница белән бер бит ул.

Аптека. Эңә шәһәрдә сөйлиләр — безнең анда туганнарыбыз күп — утызынчы елларда кырыштыра башлагач, бөтен нәсел авылга тайды, шулай катылып калдылар. Дөрөс, укырга кәргән абыйлар, апаларны Әхмәйнәкеләр донос язып институтлардан, техникумнардан кудыртып бетерделәр. Аптека дидекмә әле. Ә, әйе, шәһәрдә бик күп кеше бил авыртуы белән жәфалана бит. Ни өчен? Бездәге шикелле билән терәп торырга жылы пиче юк аның.

Колхозда мине Мөбарәкшага ярдәмче итеп өч кенә көнгә куйганнар иде, мин үз теләгем белән атнадан артык йөрдем. Һәр көннең төшке аш вакытын түземсезлек белән көтеп ала идем. Шактый ияләнгәч, кыюланып китеп, аның ничек, нигә болай үз авылын ташлап читтә ялгыз йөрүенә сәбәбен сорадым.

— Минем үз авылымда торырга хакым юк, хокуксыз мин, — диде Мөбарәкша. Һәм сузмыйча гына сөйләп тә бирде: әтисе Габделкәрим мулла үз заманында Иж-Буби мәдрәсәсендә ун ел белем алган, патша армиясендә солдат булган кеше икән. Революциядән соң, гәзиттә игълан итеп, муллалыгын ташлаган, иген иккән, умарта асраган. Колхозга кәргән. Колхоз рәисе — элегрәк аның үз кулында укырга-язарга өйрәнгән егет — «эксплуататор» дип, аны колхоздагы иң дәрәжәсез эшләргә йөрткән: бәдрәф шакшысы ташыткан, колхозның үлгән атларын, сыерларын тунаткан... Габделкәрим абзый карышмаган, барысын да эшләгән. Тик, бичараның, турысын әйтә торган гадәте булган икән, 1934 елның декабрендә гәзитләрдә Кировның халык дошманнары тарафыннан үтерелүе турында хәбәр басылгач, күршесе Әхмәй картка бер генә сүз әйткән:

— Нишләп халык дошманнары үтерсен аны... — дигән.

Ике көн дигәндә Габделкәрим, аның карчыгы районга озатылып, йорт-жирләре кубарылып сатылып, нигезләре тигезләнгән, Мөбарәкшаны приютка озатмакчы булганнар икән, ул чыгып качкан, күрше авылдагы туганнарында, яз житкәнче, өй астында борчалар арасында яшәгән.

— Миңа мәктәптә рәтләп укырга туры килмәде, — дип сөйләп китте ул бер көнне. — Болай гәзит-фәлән укый алам үзем, тик менә хәзергечә гыйлем өйрәнмәдем. Ул вакытта мәктәпләр «шыккым»¹ дип йөртелә иде, аны инде, ачу килгәндә, башка төрле дә әйтүчеләр була иде. Чөнки безнең ишене аннан гел кудылар. Элек әтиң кем булган, шуңа карап. Иптәш малайлар белән мәктәпкә килеп керәм, урын табып утырам, укытучы кыз мине күреп ала да:

— Ну-ка, революция тарафыннан үлемгә хөкем ителгән сыйныф малае, марш өңә! — дип куып чыгара. Елый-елый кайтып китәм. Берничә тапкыр шулай. Аннан бармас булдым. Ну да ләкин мин бит искечә язучу шәп укыйм. Әтинең китаплары бик күп иде, теге көнне бөтенесен Әхмәйләрнең миченә алып чыгып яндырдылар. Ярты көн янды.

Без калай кружкалардан кура жиләге, бөтнек яфрагы салып кайнаткан чәй эчәбез, Мөбарәкша жай белән генә сөйли:

— Гарәп хәрәфендәге ул китаплардагы хикмәт. Мин аларны малай вакытта көн-төн укыдым. Син уйлама, ул китапларда дин генә булган дип. Анда — Сөембикә манарасы турында, гипноз турында китаплар. Сыер, сарык асрау турында. Әти барысын да жыйган. Инде ул әкиятләр, пәйгамбәрләр турындагы хикәяләр. Менә син әйтә аласыңмы? Ни өчен кыш көне жылы өйгә килеп кәргән ир кеше моржага уч төбен терәп жылытып тора, ә хатын-кыз артын жылыта? Эңә теге китапларда бар инде аңа жавап. Якуб пәйгамбәр бервакыт дингездә барганда давылга очраган. Көймәләре баткан. Хатыны белән икәү генә исән калганнар болар. Бер көн йөзгәннәр, өч көн, биш көн. Бер дә коры жир күрәнми, ди. Яшь вакытлары бит, бергәләп йөзә торгач, башка исәп тә кәргән боларга. Ләкин жир кисәге юк, берни эшләп булмый. Боларның бәхете-

¹ ШКМ — русча: школа колхозной молодежи.

на, шунда бер боз кисәге очраган. Шунда менеп ятканнар болар. Салкын боз дип тормаганнар...

Көтүдәге халыксыз кәжә тәкәсе инде киерелеп торып маташа, моңа бөтен кәжә игътибар бирә, колакларын шыпылдатып, башларын каты селкеп, йокыдан айныйлар, ләкин сыер халкының торырга исәбе юк әле. Ә Мөбарәкша сөйли:

— Менә, ни өчен мәчегә тияргә ярамый, каргышы төшә, дип әйтәләр? Элек бит эт-мәчене рәнжетү, чыннан да, юк иде. Дин моны да үзенчә өйрәтә. Хәзрәти Гәйса, дип аңлата ул аны, бервакыт намазын укып бетереп торып китим дисә, чапанының итәгенә мәче ятып йоклаган икән. Шунда хәзрәти Гәйса кайчы сорап алган һәм чапанының шул өлешен кисеп калдырган, мәченең йокысын бозмаган.

Мин гажәпкә калып тыңлыйм. Менә сиңа «исәр Мөбарәкша»!

— Ә менә сиңе Коръән укыганның ишеткәнәң бармы? Анда бит гел сакауланып укыйлар. «С»ны сәеррәк әйтәләр. Моңың да хикмәтен аңлата китап. Имеш, Мөхәммәт пәйгамбәрнең әле үрмәләп кенә йөргән вакыты булган, әнисе намаз укыган вакытта янып торган учак янына килгән. Әнисе күргән, ну да ләкин намазын бозмаган. Сабый берәздән утлы күмер кисәге алып авызына капкан — әнисе намазын бозмаган. Сабый тел очы пешкәнгә акырып елаган — әнисе борылып та карамаган. Менә шуннан ул сакау булып калган. Коръәнне бит ул әйтеп торып яздырган, шуңа күрә анда сакаулык бар, Коръәндә...

— Минем, — ди Мөбарәкша, — сугыш башланганда паспортым да, военный билетым да юк иде. Икенче көнне үк киттем военкаматка. Халык — якын килә торган түгел. Шулай да, бер бүлмәгә кереп сөйләп бирдем. Сугышка алыгыз, дидем. Военком янына алып керделәр. Тересе шаккатты. Эти-анинең кайда икәнлеген сөйләп биргәч, чәчләре үрә торды. — «Сине сугышка жиберсәң, син шунда ук теге якка таясын бит, — ди, — Юк, — ди, — булдыра алмыйм, әгәр бик теләсәң, — ди, — энә Ижлаудагы корал заводына кеше сорыйлар, бүген генә рәзнәрәткә алдым», — ди.

Ижлауга жиберүләрен көтеп ничә ел яшәдем. Сугыш бетәргә ул ай кала, эзләп табып, шунда жиберделәр. Эшләдем, көн димәдем, төн димәдем. Энә сезнең авылың Гыймай белән бергә туры килдек. Беренче көнне үк: «Качыйк, малай», — ди. «Юк, — минәйтәм, — безнең нәселгә чистый итеп кенә яшәү ярый. Без — тамгалы», — дим. Ул качты. Вокзалдан тотып китерделәр, суд ясадылар. «Балаларымны гына күрәп киләсе идем», — дип елагач, кичерделәр. Бер атнадан тагын качты. Жәяүләп, урман эчениән Әгерҗегә таба киткән. Әгерҗедә тотып, янадан Ижлауга китерделәр дә, трибунал булды. Син сер саклый торган егеткә охшаганың, кешегә сөйләп йөрмә инде: аны шул көнне үк аттылар бит.

Малларны урманга кертеп юкәлектә тараткач, Мөбарәкша көтүне бер әйләнеп чыга да, тынычлап сүз башлый:

— Көтүне көтүче тотмый, аны нәсел үтезе белән тәкәләр тотта, — ди. — Энә гәзиттә язалар: ясалма орлыкландыруга күчәргә, диләр. Алдан ук әйтәм, дәрәс түгел. Табигатькә каршы килү бу. Ясалма тудырылган хайван итенең бернинди тәме-ләззәте булмагач. Дөньяда кешенең нык адаштыручы кешеләр — гәзит кешеләре. Йә инде үзен уйлап кара: гәзиттә язалар теге елларны (мин әле малай гына): фәлән волостьның фәлән авылында сигез яшылек малай үзенең этисен фаш иткән. Этисен НКВД органны кулга алган. Менә шундый хәбәрләр. Йә, шул булдымы тәрбия? Эти укый, безгә сөйли. «Шулай итеп алга барып буламы?» — дип сорый әнидән. Тагын болай язалар: «Язгы чәчүне срогыннан алда тәмамладык». Шул булдымы сүз! Срогыннан алда чәчәргә, урырга, чабарга ярамый бит! Әле бит алай гына түгел, гәзит кешеләре яза: чәчүне узган елга караганда биш көн элек тәмамладык. Ел саен биш көн элек. Биш-алты ел гәзитен алып чагыш-

тырып карасан, ул колхозлар март аенда ук кар өстенә чәчкән булып чыгалар...

...Минем Мөбарәкша янында ярдәмче булып йөрүемнән сонгы көне иде. Яныннын бер дә китмәдем, төшке ашны да мөмкин кадәр озаграк сузарга тырыштым. Ә Мөбарәкша сөйли:

— Врачлар да бик күп яза бит хәзер, кешенең сәламәтлеген кайгырталар. Яналык дип язалар: иртән физзарядка кирәк, диләр. Май аенда кычыткан ашы ашагыз, диләр. Кырмыска спирте сызлауны баса, диләр. Тагын әллә ниләр. Безнең авылда моны, урман эчендә яшәгәнлектән, бөтен кеше белә иде. Әвәл-әвәлгедән. Крестьяннын нәрсә? Иртүк тора да эшкә тотына ул. Зарядка шул ана. Иртәнге чәйгә кадәр, кыш булса — карын көри, малын ашата, утынын алып керә, менә сина физзарядка. Кичтән аз ашарга дип язалар. Утызынчы елдан бирле шулай бит инде, аны нигә язып торырга? Итне аз ашагыз, ит ул гомерне кыскарта дип язалар. Анысын да аз ашый башлаганга инде ничә дистә ел. Навада күбрәк йөрегез, диләр. Крестьян навада йөри инде ул, аны әйтеп тә торасы юк. Ә бит гәзитне безнең өчен, крестьян халкы өчен чыгаралар. Шәһәр халкы сина «Татарстан» гәзитен укыймыни ул? Авылдан китеп аз гына арты жылынса, үзенең теленә төкерә ул! Авыл кешесенең кем икәннән белергә кирәк. Мондагы нужадан котылып, тегендә барып урнашкач, авыл кешесе иң беренче булып беләсеме? нишли? Шул ук авыл кешесенә нәфрәт белән карый башлый. Авылдан йомыш белән килгән кеше бит ул капчык, жайсыз-иләмсез сумка белән трамвайга керә. Кергәндә үк инде, әлбәттә, шәһәр хатынынын берәр жиренә капчыгы белән кагылмый калмый. Менә шунда инде теге хатын дулай: «Нәрсә монда капчыклар белән ишшу!» — дип, авыл кешесенә жирәнәп карап ала. Бел дә тор — бу хатын үзе әле күптән түгел генә авылын ташлап качып, шәһәргә урнашкан, әле генә арты жылынган хатын. Мин бит кышларын шәһәргә барып йөрм, күрәм.

Ул көнне Мөбарәкша миңа бөтенләй ачылып бетте.

— Менә син, энекәш, китап яратасың икән, мужыт син дә гәзитче булырсың. Менә мин кичә гәзиттә укыдым, берәү яза: халыкта эчүчелек фактлары күренә башлады, ди; моның сәбәбе, билгеле инде, халыкта акча күбәюдән, ди. Бу бит дөрөс түгел. Ә гәзит шуны яза. Менә безнең әтинең мин белгән вакытта акчасы гел була иде — эчмәде. Ул бит дөрөс аялату түгел: акчасы бар — эчә, акчасы юк — эчми. Бик ансат бит, ә? Эчүчелекнең бит төп сәбәбе бөтенләй башка. Менә син яшь кеше, син әле күрерсең. Шундый заман килер, эчүчелеккә каршы көрәш башларлар. Һәм дә шуның сәбәбен эзләргә тотынырлар. Менә шушы юлар Мөбарәкша абый әйткәнне диярсең, төп сәбәп башка. Кеше ник эчә башлады? Ә? Сугышка кадәр бит авылда аракы эчкән кеше юк иде. Кеше шуның өчен эчә башлады: сугыштан соң сүз белән тормыш арасында бик зур аерма барлыгын тоеп алды кеше. Ничек инде ул, ә? «Заемга үз теләкләре белән язылдылар». Нинди теләк ул? Каян килеп? Күпме кан-яшь жылатканнан соң? Йә болай: «Мөмкинлекләрен барлаганнан соң, дәүләткә тагын сигез йөз центнер ашлык тапшырырга теләк белдерделәр». Ә колхозчы ач, ялангач. «Теләк белдерделәр», имеш. Шул ук район гәзитләрендә шул ук колхозчылар өчен язалар бит моны. Менә кеше шулай икәгә бүленде: гәзиттә — бер төрле, тормышта — икенче. Ике арадагы аерманы аракы белән тигезли башлады кеше. Кеше икәгә бүлендеме — йә эчә башлый, йә чирли.

...Мөбарәкша кабере янында байтак утырганмын икән. Инде қояш кичкә таба авышкан, көн эссесе сүрелә башлаган. Авыр уйларымнан аерыла алмыйча, урынымнан тордым да, чардуганның артына чыктым. Таяк белән кәшәләп, таш артындагы иске әрәм кәшәләрен аударып матавыкланганда таш төбендә кипкән бер чәчәк бәйләме күрдем. Күрәсең, тора-торгач, таш өстеннән жил очырып төшсәргән. Әлегә бәйләм болай басуында яки межаларда үсә торган зәңгәр күкчәчәктән ясалган,

таргына яшел тасма белән бәйләнгән иде. Күрәсен, чит жирләрдән килеп һалак булган бу бәхетсезне авылда кемдер искә ала.

Авыр уйларым белән изелгән хәлдә авылга кайттым, сирәгәйгән урамга кичке аштан соң биләмгә чыктым. Таныш булганнардан таныш булмаган кешеләр күбрәк очрады. Яшүсмер малайлар барысы да велосипед, мотоциклда иде. Экономист белән очраштык, алар — ирле-хатынлы яшә белгечләр — читтән килгәннәр, колхоз идарәсе аларны бушап калган бер йортка урнаштырган икән. Экономист егет мине, ай-ваема карамыйча, өенә алып керде. Халат кигән чибәр хужа хатын, суыткычны ачып, жәһәт кенә кувшин белән салкын квас китерде. Мин, пәрдале, келәмле, телевизорлы, нарат исе килеп торган салкынча өйне бөтен күзәнәгем белән тоеп, кабул итеп, диванга чумдым.

Яшә белгечләргә алар тормышыннан бик ерак булган хәлләрне, чардуган янында бүген үзем исемә төшергәннәрне сөйләдем. Бушанасым килә иде. Экономист та, хатыны да бик сүзчән кешеләр икән.

— Без килгәнче үлгән иде инде ул, — диде экономист. — Бик та кызганыч үлем белән үлгән.

Бу йортта мин жан өшеткеч бер тарих тыңладым. Олыгаеп, пенсиягә чыккач (колхоз пенсиясе уникаль сум илде тиен, хужалык көтүен көткәнә исәпкә кермәгән), Мөбарәкша үз авылына кайтып төпләнмәкче булган. Шуңа исәп белән, май башларында авылына юл тоткан, жир, йорт урыны турысында сөйләшеп килмәкче булган. Кайтса, әлбәттә, моны танучы юк: сугыш беткән елны, Ижлаудан кайтышлы кереп чыкканнан бирле, авылына эз басмаган икән. Авылда бәйрәм, ди, туғызынчы май көне икән. Сугышка кадәр дә иллә йортлык кына авыл тагы да кечерәйгән, йортлар сирәкләнгән. Башлангыч мәктәпнәң ишегалдында фронтовикларны котлау, бүләк бирү митингысы икән. Мөбарәкша шунда барган. Барса — президиумда кыйшаеп беткән агач аяклы Нурғали абый һәм теге елны Мөбарәкшаның этисеннән бәдрәф байлыгы жыйдырткан элеккеге председатель Фәрдиев, ди. Мөбарәкша шунда тынсыз-өнсез булып торган. Казандагы исән калган туганнары аңа сөйләгәннәр икән: колхоз милкен урлап-талап көн иткәнә өчен Фәрдиевне сугыш алдыннан гына председателлектән алганнар, партиядән чыгарган булганнар. Ул, ниндидер сәбәпләр белән, кырык беренче елның жәендә сугышка да бармый кала алган. Көзгә бөтен авыл халкын Идел буена окоп казырга — оборона эшенә жибәргәннәр. Фәрдиев аннан да кытыла алган. Әмма кырык беренче декабрдә Тәтеш ягынан — оборона эшеннән — колхозга хат килгән: ашарыбызга бетте, атлар да ачыга, тиз генә олау озатыгыз, дип ялварып язганнар. Бөтен халык, артык ризыгын жыеп, капчыкларга салып, печәнле йөк астына тутырган. Колхоз идарәсе, таза ат жиктереп, Фәрдиевне ачыккан туганнарга ярдәмгә дип юлга озаткан. Басу капкасына жыелып, печәнле йөкне догалар укып озатып калганнар. Ул көнне тынычлап йоклаганнар алар. Әмма дүртбиш көн узуга Фәрдиев шуңа ук йөге белән кире кайткан: хәрби патрульләр Идел бозы өстенә кертмәделәр, дигән. Халык аһ итеп, зар елаган. Март аенда өшөп, чирләп беткән кешеләр авылларына кайтканнар һәм әйткәннәр: Фәрдиев «Йөк белән барсам үземне дә алып калырлар» дип куркып, кире борылган икән.

Ләкин бу тарихны белгән кешеләр авылда юк икән инде: күчеп киткәннәр, онытканнар, үлгәннәр...

...Туғызынчы май митингысында Фәрдиев фронтовиклар исеменнән ялкынлы нотык сөйләгән, күкрәгендә алты-жиде медаль ди. Идарә исеменнән Нурғали картка да, Фәрдиевкә дә мактау грамотасы һәм иллешер сумлык сәгатъ биргәннәр, халык кул чапкан, пионерлар чыгып, геройларны котлаган. Дер калтырап утырган Нурғали карт берни әйтә алмаган. Мөбарәкша шунда урыныннан торып берничә ачы сүз әйтәргә уйлаган, әмма тукталып калган: халык күңелен, аның инануын, кешегә ышана белү сәләтен кызганып, дөшмәгән. Ә монда — авылга

кире эйләнеп кайткач, юләрбаш, шуны урамда сөйләп йөргән. Ә авылда Фәрдиевнән хатыны ягыннан туганнары — башкисәр Хәмдүневләр яши. Өйләнгән, таза ирләр, кечесе — шофер, хулиганлык белән бер тапкыр утырып чыккан; олысы, читтә эшләп, кайтып-китеп йөргәч, тракторга утырган, караклык-юңсезлек белән ике тапкыр утырып чыккан. Мөбарәкшаның сөйләгәннәре аларга да килеп житкән.

Ике тапкыр утырып чыкканы бер көнне әйтеп тә алган:

— Килмешәк тәре, дөньядан туйдыңмыни? — дигән.

Ә теге фажиға буласы көнне кибеткә, бик зур «тәнәфестән» соң иң «үтемле» эчемлек — бер сум утыз ике тиенлек «Волжская» дигән кызыл арака кайткан икән. Кибетне ирләр баскан. Чират ясалган. Күп-тән күрүнгәнә булмаганлыктан, алты шешә дә, ун шешә дә алганнар. Мөбарәкша да чиратка баскан. Кибетче кыз безардан әйткән:

— Ике шешәдән ары бирмим, бөтен кешегә дә житсен, — дигән.

Шунда абыйлы-эңеле Хәмдүневләр, машина белән килеп туктаганнар да, чират алдына бәрәп кереп, ике ящик эчемлек алганнар: кибетче кыз да, чираттагылар да сүз әйтергә курыкканнар. Тик Мөбарәкша гына:

— Нигә чиратсыз керәсез? — дигән. Кибетче кызга да әйткән:—

Ник чиратсыз кергән кешеләргә бирәсен? Куркасыңмыни? — дигән.

Хәмдүневләрнән олысы — ике тапкыр утырып чыкканы — ящик күтәрәп чыгышлый, күзләрен алартып, Мөбарәкшага әйткән:

— Ну, синче белән сөйләшәсе бар әле, килмешәк, — дигән.

...Мөбарәкшаны, ноябрь төнөндә адашып, туңып үлгән дип, акт язып, жиргә индергәннар. Берничә ел узгач, аның мәетен юган Исламгали агай үләр алдыннан әйткән:

— Ги-и, ничек өшәп үлсән ул. Аның баш сөягендә арткы якта уклау башы сыярлык бер тишек бар иде. Әйтергә генә курыктым инде. Участковый Жиһангиров кына йомып калдырды инде аны. Аларның бит шулай: мондый эш никадәр аз булса, участковый шулкадәр яхшы эшләгән булып күрүнгә; югыйсә, нәкъ киресе булырга тиеш иде дә бит, нишлисән. Адәм баласына бая бетте безнең милиция, суд, прокуратура да. Нишлисән... — дигән.

Әйе, Хәмдүневләр бар авылда, аларны мин беләм. Бөтен өй эчләре белән сугышып яшиләр. Көзен бакчаларында бәрәңге алганнарын гына карап тор. Алар күп, үрчәмле нәсел.

— Әти, быел без Лорх сортын күп утыртканбыз икән, име? — бәрәңге чүпләүче малай, шулай матур итеп, әтисенә эндәшә.

— Ие шул, балам, дөрөс әйтәсең, ярый әле шуны утыртканбыз, быел Лорхка бик килеште.

— Әтисе, капчыкларны кертә башла инде өй астына, көтү кайтыр вакыт житә...

— Хәзер, әнисе, хәзер, менә шушы буразнаны гына чыгыйм да. Кызым, кая китер әле теге көрәкне.

— Хәзер, әти, менә бу чиләкне генә тутырыйм да...

Шаккатып тыңлап торасын. «Бу кадәр дә эдәплә, эшлекле гаилә булып икән...» дип уйлап бетерә алмыйсың, ни арададыр, кемдер, ниндидер сүз әйткән дә кинәт кенә бәрәңге бакчасында чиләкләр очып йөри башлый, бала-чага үкерешә, ул арада Хәмдүнев хатынының сыртына көрәк белән китереп сылый, көрәк сабы өчкә сына, балалар жирдә тәгәрәп ята, кычкыралар; Хәмдүнев хатыны, каяндыр сүс бау табып, асылынырга дип, лапаска таба торып йөгәрә, бакчада бөтен чиләк, бөтен капчык ятып кала...

Исламгали агай сөйләгән хәтердә: Ташлытаудан кайтырга машина көтеп, төнгә калдым, ди. Шофер күрше авыл — Чишмәледә төшереп калдырды. Авылга кайттым, урамга кердем, төн уртасы, болытлы жәйге кара төн. Урам тып-тын. Сулаганым ишетелә. Хәмдүневләр өе туры-сыннан узып бара идем, кинәт: чылдыр-р-р! Котым ботыма төште. Карыйм, өйләрендә ут яндырдылар, э бер тәрәзә инде юк, тып итеп, аяк

астына бер нәрсә төште. Күтәреп карым: күмер үтүге. Аңгы-миңге килеп торганда тагын — шымбыр-р-т, бер тәрәзә рамы-ниң белән төште. Тагын нәрсәдер тәгәрәде. Анысы самавыр икән. Бер вакыт шул тәрәзә-ләрдән оча башламасынмы: ир бала, кыз бала, сырлы бәләк, самавыр торбасы, табак, аш тәлинкәсе — бөтенесе минем аяк астында. Бер-ике минут үттеме икән, бау тотып, урамга Хәмдүневиң хатыны йөгереп чыкты:

— Асылынам, үләм, бетәм! — дип, бөтен тыкрыкка разбуй сала бу... Тагын бер минуттан барысы да тынды, чиләк-самавыр, үтүкләрне жыеп йөзгә кереп, утны сүндерделәр. Ә мин, котым очып, үзебезнен капкага шыкаеп торам. Алар шулай...

Авыр истәлектәрдән соң, экономист Ильяс белән байтак дэшмичә утырдык.

— Аның каберенә кемдер чәчәк куйган, — дидем мин. — Яшел тасма белән бәйләп.

— Ә-ә, билгеле инде, — дип сүзгә катнашты чибәр Флүдә. — Безнең күрше Миңнурый апай ул. Пенсионерка. Шахтада ире басылып үлгән, монда кайтып, төп нигезен янартып яши. Аларның әлегә көтүче абзый белән ике арада нәрсәдер булган дип сөйли халык. Бичара, Миңнурый апа, балалары булмаган, и бәхетсез дә инде. Пенсиясе бик зур. Бездән көн саен сөт ала, безнең сыерның сөте бик тәмле. Акчага алмакчы була, мин әйтәм: «Сатып булса, бер стакан да бирмим», дим. Кыенсына, күп вакыт үзем кертеп бирәм. Безнең сыер сөтле нәсел, жай аенда көнөнә егерме дүрт литрга хәтле бирә.

Мин өйгә кайтканда кырлар яктырган, авыл башыннан урманга таба сузылган каен полосасы басу күкрәгенә яшел тасма булып яткан иде. Хуш, тыныч йокла, Мөбарәкша абый! Синң каен полосасындагы каберең янына мин бүтән беркайчан да бара алмам инде.

Мин дә бит картаям, алга түгел, инде артка таба барам...

XIX

*Пәри, тап, пәри, тап,
Биш балаңны буарым...*

Балачык фольклорынан.

Мин инде, зур бакчабыздагы печәнне чабып, кечкенә генә кибән куйган һәм, шуның янына жыйнак кына шалаш ясап, төбенә печән, бер-ике иске пәлтә жәйгән, китаплар, транзистор, күзлек-фәләнне кертеп урнаштырган идем. Бүген көне буге шунда аунармын дигән идем, күнел кырга, яланга тартты. Укымаган китапмы? Күз берәз ял итсен әле. Басу түренә чыгып, күкчәчәкле межага сузылып яттым да, күккә текәлдем. Биек зәңгәр күктә, шәһәр ханымнарының ефәк кулъяулыгы булып, бирән-сәрән ак болытлар йөзә. Мин гомер буге болытларга кызыктым, алардан гел көнләштем. Аларда без аңламаган ниндидер бөеклек, мәһабәтлек бар. Мин аларның төрлесен күрдем: Кола ярымутравында алар кара-корыч төстә, куәт, дәһшәт иясе булып, дигездән кинәт бәрәп керәләр дә, күз ачып йомганчы, яр буенда гарасат ясыялар; жәен — кар, кышын яңгыр яудыралар, түбә калайларын йолкып алырлык хольксыз жыл-давыл чыгаралар. Балтик буендагы болытлар йомшак, калын мамыклы, түбән йөзәләр, биегрәк йортның түбәсенә менсән, аларны бүрек эченә жыеп алып булыр сыман. Амур буенда, Кытай чикләрендә болытлар һәрвакыт, ак мамык таулар булып, бик биектән зур тизлек белән агалар. Ә менә безнең авыл өстеннән болытлар бик акрын үтә. Күккә карап озак-озак ятасың; болытлар, берсенә-берсе кушылып, әллә нинди сурәтләр ясап бетерәләр: йә зур гына сыер сурәте, йә көлтәле йөк тартып барган ат сурәте, йә мәһабәт зур чиләк-көянтә асып судан кайтып барган хатын-кыз сурәте ясыя алар. Без бала вакыт-

га шулай иде, әле дә шул сурәтләр ясала икән: ник кенә шунда бер трамвай, троллейбус, экскаватор яки ракета сурәте ясалсын — һаман ат та сыер, сарык көтүе, балта тоткан ирләр, чиләк күтәргән хатыннар...

Болытлар — безнең бәхетсез.

Күк йөзөндә болыт әсәре күрмичә сигезәр, унар ай яшәгән халыклар бар. Алар бәхетсез. Ул жир яралганнан бирле, бер тамчы янгыр төшмәгән урыннар бар. Анда яшәүчеләр бәхетсез, аларның рухи дөньясы безнекеннән бик түбән, фәкыйрь.

Күк йөзөндә болытларын булмаса, нихәл итәр идек? Шәһәрдә аларны күрәп булмый, анда берөзлексез трамвай көтәсез яки чират торасын. Чиратны, әгәр ул булмаса, шәһәр халкы барыбер уйлап чыгарган булыр иде. Шәһәр халкының бөтен яшәеше чираттан гыйбарәт. Авылда без утыз алтынчы, утыз жиденче елларда ипигә чират тора идек. Картлар әйтә иде: «Чират сүзе — бик әшәке сүз, менә бит нинди яман сүзгә икә дә уйламыйча әйтәбез», дип, тел шартлаталар иде. Без, малай-шалай, моның хикмәтен белә алмый гажиз идек. Көзгә төн урталарында, киbet янындагы чиратны югалтмаса дип, фонарь алып, бата-чума, елга аръягындагы киbetкә барабыз; анда, уч төбенә каты басып, кызыл карандаш белән номер сугалар; иртән, кулны юмыйча гына (номер югала!) тагын чиратыңа йөгәрәсез; анда инде яңа чират ясалып, бу юлы кул аркана, очын төкөрәкләп, зәңгәр карандаш белән сызып-яндырып, яңа номер сугалар. Ә бервакыт теге «чират» сүзен өлкәннәр бөтенләй гамәлдән чыгарып, «очередь» дигән сүзгә керттеләр, хатын-кыз исә, гадәтсезчә һич тә баш ватып тормыйча, моны «ычурут» дигән сүзгә әйләндерде дә куйды. Чират сүзенә теге яман мәгънәсән исә миңа берәз үсә төшкәч аңлаттылар. Безнең авылдан шахтага эшкә киткән, акчага тиешкән, әти-әниләренә посылка итеп чәй-шикар, ситсы-галаш жибергән бер төркем егетләр хатларында язганнар: ишине, күмә теләсән, шуның кадәр ашарга мөмкин; берәз акча туплагач кайтырбыз, әле менә барыбыз да шивлют (шевиот) материалдан кәчтүм-чалбар (авыл халкы пиджакны — «кәчтүм» дип, ә костюмны «кәчтүм-чалбар» дип атый) тектердек, фәлән-төгән...

Әнә шул егетләр егерме тугызынчы елның көзөндә авылга акча белән кайтып төшкәннәр һәм, берәүне дә санга сукмыйча, берәр атна типтереп йөргәннәр. Ә бер көнне, шулай ук шахта ягынан кайтып Хәернисаларга кунакка килгән Әсхәбкамал исемле мут һәм хәтәр бер кызны тотып алганнар да (күзләрендә мәче тоягы уйнап торган, имеш), бер чәй чокыры портвейн эчерткәннәр; теге йомшагач, Хәернисаларның бакча башындагы кара мунчага алып барып, чират торганнар...

Ул вакытта аның өчен статья булмаганмы, әллә мондый эшнен Совет законнары тарафыннан каты жәзага лаек икәннән белмәгәннәрме — Әсхәбкамал иртәгесен, сүзсез-нисез генә авылына кайтып киткән. Ә инде «чират» сүзенә ямьсез мәгънәсә шуннан килә икән. Тагын шунысы бар, бөтен әйләнә-тирәгә яман даны чыккан Әсхәбкамал, Казанга барып заводка эшкә урнашкан да, менә дигән бер егеткә кияүгә чыккан: грамуңчы ди, көрәшче ди, стахановчы ди. Бу хәбәрне ишеткәч, авыл халкы шундук нәтижә ясады: «Миргә яраган — иргә яраган...»

Авылда чират әз ул. Әмма шәһәр чиратны ярата инде. Анда чиратлар болай: иртән эшкә барганда — киосктан гәжит-журнал алып өчен; икенче бер киоскта — трамвай талоны алып өчен; трамвай йөрмәсә — такси чираты; эшенә барып житкәч — лифта чират; төш вакытында — ашханәгә чират; ашап чыккач — кул юарга чират; бәдрәфкә чират; эшеннән кайтышлай — киbetтә... Анда инде чират — йөз төрле. Тагын: кинога, врачка, су эчәргә, имтихан бирергә һәм тагын әллә нинди чуртымнарга... Аяк тырнагыңны кистерергә, үкчәнне йомшартырга — маникюршага, педикюршага чират, анасын корт чаккыры...

Болытлар, әнә, чират тормыйлар, агалар гына. Ләкин бит чират өчен шәһәр гаепле дә түгел. Чират тормагач, тормышның ни кызыгы

бар? Житмешенче елларда кайбер әйбергә чират кими төшкәч, шәһәр халкы кәефсезләнеп калды. Ләкин озакка түгел: оешмаларда, профкомнарда хезмәткәрләрне палас, мебель чиратына яза башладылар. Янча хәл килеп туды. Шул чорда байтак палас (тalon белән!), йомычка чүбе һәм пычкы чүбен кләйләп катырып эшләнгән байтак мебель сатылды. Чиратны бозучылар өстеннән югары оешмаларга байтак жалоба язылды. Еллар узды, хәзер ул чиратны оештырган, шул чират буенча жаны теләмәгән төстәге паласны алган кешеләр ул елларны оялып искә алалар яки искә алмаска тырышалар. Хәзер паласларга киbet көяләре хужа...

— Нәрсә бирәләр? — шәһәр хатын-кызы моны, чиратның койрыгына килеп басып, алдагы һәм үзеннән соң килеп баскан арттагы кеше белән өлешчә танышып өлгергәч кенә, ягъни үз урынын «юридик» яктан раслагач кына сорый.

— Нәрсә бирәләр?

Ә нәрсә бирәләр дә — барыбер. Минтаймы, поролонмы, шевронмы, капронмы, туалет кәгаземи, дихлофосмы, култык асты тирләгәнгә сиптерә торган бер-бер химикатмы, балалар штанымы, кара күзлекме, крабмы — барыбер.

— Нәрсә бирәләр?

Чират — димәк, кирәкле әйбер. Чиратсыз алган әйбер — мал түгел. Аны алучы да юк. Кызыгы да юк.

Бер елның көзәндә мин, бер атна чамасы, Мәскәү университетының кунаканәсендә яшәдем. Жиденче катта идем шикелле. Безнең аста, берәз читтәрәк, Венгриянен фирменный киbetе — «Балатон». Затлы товар — чын күннән тегелгән сумкалар, перчаткалар, дипломат, күзлек савытлары. Синтетика дигән алдавычның эзе дә юк. Менә шул киbet ягына кичтән халык жыела гына бит. Мин әле аңламыйм. Төннәрән торып тәрәзәдән карыйм — киbet янында искиткеч жанлы хәрәкәт. Жинел машиналар килә, китә; халык өеме селкенә, дулкынга әйләнә, өстән кар, яңгыр ява; ноябрь аенда Мәскәү һавасының нинди икәнән һәркем белә. Бер төн күзәтәм, ике төн. Аязрак бер төндә күрәм: кешеләр жинел машиналарыннан термослар алып чыгалар, термос тотып, чират тирәсендә йөриләр; күрәсең, кофе, какао алып киләләрдер. Минем командировка срогы беткәнче шулай дәвам итте. Кичке чират иртәнге тугызга — «Балатон» ачылганчыга кадәр тора иде. Китәр алдыннан ачыкладым: Рубик кубигы сатыла икән. Ничек мин моны белмәгәнмен? Югысә, ул көннәрдә метро поездларында шуны кулында әйләндереп йөрмәгән кешене адәмгә дә санамыйлар иде. Мин мәскәүлеләрнең атна бие миңа күтәрелеп тә карамауларының сәбәбен белдем: сәбәп минем гадәти демисезон пәлтә белән ике йөз сиксән сумлык ондатра бүректә түгел (Мәскәү алай киенми), ә бәлки кулымда әнә шул «Кубик-Рубик» булмауда икән. Ул көннәрдә сөйләделәр: чират үзе дә сатыла һәм аның, әйберенә карата, үз бәясә бар икән. Кубик чираты — биш сум, аяк киemenеке — унбиш сум...

Караңгы, карлы-юш төннәрне аяк өсте басып бу шакмакка чират торган халыкны мин кызганмадым. Әйдә торыгыз, маегызга чыдый алмыйсыз икән, торыгыз, дидем. Күрәсең, ата-аналарыгызның кырык беренче ел жәендә сугышка, ополчениегә язылырга военкомат, райком ишкеләре янында торган чиратларын йә оныткансыз, йә хәтерләргә теләмисез. Ләкин башка ягын да уйладым: кырык беренче елгы ополчение, оборонаны күргән кешеләр күпме калды соң хәзер? Мәскәү хәзер кемнән тора соң? Теләсә нинди авыл малае — Рязаньнан, Костромадан, Йошкар-Оладан, Чимкенттан, Питрәчтән, Норлат белән Сарманнан яки Магдагачи белән Сарапулдан килеп урнашкан кешеләр бит инде анда яшәүчеләр. Читтән килеп башкалага урнашып алгач, ничек инде «Кубик-Рубик»сыз яшәп була? Кеше арасында оят бит бу? Ничек инде...

Чиратның мәгънәсә бик түбәнлектән алып бик югары идеялелеккә

кадар була ала. «Кубик-Рубик» чратын мин, түбәнлеккә кертмәсәм дә, югары идеяле дип атый алмадым.

Чират торган кеше болытларны күзәтә алмый.

Болытлар шуышканны карап озак ятсаң, әллә ниләрне хәтерләрсен.

Кичен шалашыма тагын керә алмадым. Телевизордан бик шәп Казан концерты булачак икән. Безнең өебездә — шәһәр белән ике арада дыңгырдатып йөрөп көйсезләнгән аклы-каралы гади телевизор; концерт карарга дип, мине янә Ильясларга чакырдылар. Аларның төсле телевизор икән.

Ильясларның салкынча бүлмәсендә, кичә мин рәхәт чигеп утырган диванда бер ханым утыра иде. Ул Энже булып чыкты. Әйе, гап-гади бондарь Сәмигулла белән трактористка Хәернисаның кызы — медицина фәннәре кандидаты; Хәерниса Сәмигуллага «пачти кыз» булып кияүгә чыкканчы ук «программага кертелгән» чибәр Энже иде бу.

Авылдан аерылган кешеләр авыл турында сөйләшергә, аның бетүенә борчылып фикер алышырга яраталар. Бигрәк тә, авылларына кайткач. Бу юлы да шулай булды — теманы мин башладым. Сәбәбе Энже булды, әлбәттә. Ул без яшәгән урамны пенсионерлар урамы дип исемләде. Санап та күрсәтте: аның әнисе Хәерниса апа инде картайган, ялгыз яши, Энже аны быел кышка үзенә алып китәчәк. Йортың тәрәзәләренә такта сугылачак. Исламгали агайның хатыны Рәшидә апа да бик олыгайган. Рәхәт күрә башлагач кына дөньядан китеп барган улының хатыны — килеп — аны кышка шәһәргә чакыра икән. Бала-чагага, кукняга хужа, күз-колак кирәк, дигән. Менә тагын бер йорт ябылачак. Безнең йорт — чут түгел. Ул, күптән инде, колхоз идарәсендә дә, авыл советы кенәгәсендә дә исәптә тормый. Тагын бер йортта — бәхетсез Миңнурый. Пенсионерка. Бер ялгызы. Кем кала? Ильяслар яшәгән йорт. Ләкин Флүдә сөйли:

— Киләсе елга моннан китәбез,— ди (Ильяс, күзен кысып, миңа ишарә итә: юк, без китмәскә килдек, дигәнне аңлата).— Бер генә ел түзәбез дә...

— Нигә?

— Колхозның балалар бакчасы юк, безнең бала үстерәсебез килә. Аннары: колхоз үзәгендә сигезьеллык мәктәп. Балалар саны аз, бер үк укытучы өч-дүрт фән укыта. Бу — белем бирү түгел, ә балаларның баш миен черетү. Тагын: колхоз авыллары арасында юллар юк. Яңгыр яуса, резин итеклар киеп йөрисе, муеннан саз. Бу колхоз — перспективасыз.

— Ул сүз искерде бит инде. Нишләп алай булсын? Менә, медпункт салып яталар түгелме соң?

— Ә, беләбез без андый соңарган дөваны. Беләсезме, моны нәрсә белән чагыштырып була? Авылга практикага килгән бер студентканы бер карчык чакырып китергән: сыер сөзеп, сарыгының башын канаткан, кан килә икән; теге практикантка, ике дә уйлап тормыйча, сарыкның муенына жгут салган, кулларын юган; эш майтардым дип, сарык янына килсә, тегесе жан биргән, ди. Медпункт салып кына авылны коткармакчы булу шул инде ул.

— Ә үзегезнең эш? Ветлечебница мәсьәләсе ничек тора?

Сүзгә Ильяс кушылды:

— Килгәннән бирле шул турыда гына сүз бара да инде. РАПО председателенең керфек очына гына басып сорамый Флүдә. Юк, әлегә гел кичектереп киләләр. Юк, искечә яшәргә яраталар монда...

Сүзгә Энже ханым катнашты, туп-туры миңа төбәп әйтте:

— Менә сез авылны бик кайгыртасыз, бу турыда язасыз, телевизордан да сөйләсез. Ләкин бит үзегез үк башлап авылдан чыгып киткәнсез. Назыйм Хикмәтне хәтерләгез: «Әгәр син яномасаң, эгәр мин яномасам, эгәр без яномасак, бу карангылыкны кем яктыртыр?» Мине исәпләмәгез, мин баракта туган. Миңа кайда яшәсәм дә ярый...

Ул арада концерт башланды.

Артистлар, китторлар үзләрен авыл йортларында күпме тикшергәннәрен, үзләренең күпме бәягә дучар булганның беләләрме икән?

Мин әле һаман доктор Энженең — баракта туып үскән Энженең — авыр жөмләсә тәэсирендә идем. Әйе, авылдан ник киттем? Моңың сәбәпләре кайда? Ильяс ник үз авылында түгел? Авылны тергезергә кирәк дип сөйләп тә, мин нигә анда күчеп кайтымыйм? Моңың сәбәбе нәрсәдә? Кайда? Йомгакның очы кайда? «Пәри, тап, тап, биш баланың буармын, бүген төнлә калдырмам, үзеңне дә буармын». Без бала вакытта, берәр әйбәребез үлән арасына төшеп югалса (төймә, сыбызгы, кармак), шулай такмакый идек. Һәм пәри, буылып үлүдән яки балалары үлүдән куркып, нишиксез, теге әйберне табып бирә иде. Ә менә безнең сукмакларның башы кайда? Пәри, тап, тап...

Концерт кызып бара икән инде. Мин гажәпләнеп тыңлап утырам: Энже белән Флүдә, ике уйларга бер дә шик калдырмыйча, бәяләргә чәпәп кенә баралар: һәр жырчының безнең тормыштагы ролен билгелиләр. Менә болай (кайткач, таң яктысында шалашыма кереп, мин боларны ашыга-ашыга яздым):

Ф л ү д ә. Илһам Шакировка татар халкы ике урында һәйкәл куярга тиеш. Берсе — Казан шәһәрендә, икенчесе — Сарманда. Ул район үзәгенә дә бер матурлык кирәк бит инде, ходаем, Татарстанда шуннан да шыксыз район үзәгә бармы икән? Үзенең жыры бар тагын.

Э н ж е. Әлфия Афзаловага да һәйкәл куячаклар. Халыкка аның кадәр хезмәт күрсәткән тагын нинди артистка бар? Тик мин аны радиодан тыңларга яратам. Ә ул сәхнәдән речә сөйләп үзенен дәрәжәсенә зыян китерә.

Ф л ү д ә. Менә тыңлагыз, Ренат Ибраһимов жырлый. Иллә дә чибәр, мөлаем ир инде. Мин шул кешегә гашыйк. Хәтта Ильясым да көнләшми, мине аңлый. Ходаем, тагын «Төсле мәхәббәтне» жырлый икән инде. «Мәһәбәт шатлыктан тора ул!» дип, яшел тавыш белән кычкырып харап итә инде үзен. Нинди зур талант!

Һәм Ренат нәкъ шул вакытта нәкъ шул вакытта нәкъ шулай кычкырып алды.

Аннан Вафирә Гыйззәтуллина, Айдар Фәйзрахманов, Искәндәр Биктаһиров, Хәйдәр Бигичев, Рафаэль Сәхәбиев, Римма Ибраһимова, Зөһрә Сәхәбиеваларга әйбәт кенә «билге» куелды. Аилатма белән. Мин, гажәпкә калып, тыңлап утырым. Боларның сөйләвенчә, һәр жырчыны ача, халыкка житкерә торган бер жыр була икән. Карлыган яфрагы кушып пешерелгән чәйгә чынаягына берәр кашык авыл сөте салып рәхәтләнеп утырганда минем әңгәмәдәшләр тиз генә менә мондый бүленеш ясап чыкты: Зөһрәне «Жидегән чишмә» ачты. Искәндәрне — «Аккаеннар шаулы бо-лында», Айдарны — «Мин сине шундый сагындым», Хәйдәрне — «Керим әле урманнарда», Вафирәне — «Күңелдә ике яз», Римманы — «Күрешер-без әле». Рафаэльне — «Таныш өянкеләр», Ренатны — «Төсле жыр»...

Шөкер, сәнгатебез бай, бик бай икән безнең.

Билгесез ике артист «Солдатта булган диләр»не жырлаганда Энженең күзенә кинәт кенә яшь тыгылды. Улы быел жәй башында институтның беренче курсынан армиягә алынган икән.

— Улыгыз «домашний» идеме? — дип сорый Ильяс.

— «Парниковый», — иде дип жавап бирде Энже. — Өйдә китап укы-ды, фотография белән шөгыйльләнде, магнитофон, кассеталар, детектив әдәбият, маркалар... Подъездга чыкмады, малайлар белән сугышмады, тә-мәке тартмады, арагы эчмәде...

— Менә баланы әрсез итеп үстерергә кирәк аны, — диде Флүдә. — Ми-нем энем дә хезмәт итеп кайтты, ул бер дә зарланмады. Беренче класска кергәнчә, жәен-кышын аягына кимәде. Ноябрь аенда, инеш суы катуга, иртәнге карангыдан сикереп торып чыгып китәр иде, бөтен яратканы боз өстендә уйнау иде. Бервакыт иртә белән малайлар боз өстендә шуып уй-ныйлар икән, безнең Флүн боз уртасында яланаяк басып жылап тора, ди.

Күршөнен Миңгегали абзый узын барышлый:

— Ник елуйсың, олан, аягың тундымыни?— дип сораган.

— Ю-у-ук, тунмады,— ди икән безнең ташбаш.

— Алайса, ник елуйсың соң?

— Шумый-й-й,— дип үксеп жибәргән теге. Бичараның, өйдән гена чыккач, аяклары әле жылы икән, бозда шумый икән. Ләкин ул бирешмәде. Армиягә баргач, беренче көнне үк бер «старик» дигән шәһәр малае бәйдә-неп караган мона: туалетка барасым килә, мине атландырып алып бар әле, дип. Бу шундый итеп алып барган тегене, шундый итеп таш идәнгә салган, тегесе бер атна госпитальдә ятып чыккан. Шуннан соң шып булганнар ди «стариклар». Менә, ни әйтсәң дә, чегәннеке дөрес инде. Ноябрь салкынында бер чегән хатыны яшә баласын шәһәр урамындагы фонтан астында коендырып маташа икән. Шунда берәү әйткән: «Үтерәсең бит баланың, дивана», дигән, «үлсә, димәк, чегән түгел ул», дип жавап биргән теге хатын. Менә шулай инде ул.

— Алайса, сезнекенә авыррак булыр,— ди Ильяс.— Хәер, армиядә тәртип урнаштыра башладылар инде. Әнә, үзәк матбугатны карап барыгыз, моңарчы хәрби журналистлар күз буядылар, хәзер аңа — нокта!

Энже жипсел сулагандай итә.

— Минә дә беренче курстан алганнар иде,— дип давам итә Ильяс.— Мин армиягә зур өметләр, романтик хыяллар белән барган идем. Бөтен хыялым бер тәүлек эчендә көлгә әйләнде. Хәрби форманы алган көнне кич йокыга яттык. Һәркем, старшина кушуы буенча, киём-салымын табуретка өстенә төреп, рәтләп куйды, старшина карап чыкты. Иртәгесен торсам — табуретка буш. Стройга трусиктан гына чыгып бастым. Киём урлаткан өчен үземне жазаладылар, ярты төн берүзем бәдрәф чистарттым.

— Аны кемнәр урлаган соң?

— «Стариклар», кем булсын?

— Алары кем тагын?

— Кем булсын, миннән бер ел элек килгән малайлар. Аларнын кайтасы елы, киёмнен яңасы кирәк.

— Киёмнәрең табылдымы соң?— Энженең күзе тулы яшь иде.

— Таптым. Бер «старик»та — каешым, икенчесендә — мундир, өченчесендә — чалбар.

— Ә командир нәрсә карый?

— Алар шулай көйләгәннәр эшнә: бөтен хокукларны «старик»ларга биргәннәр, үзләренең жаны тыныч — эш бара.

— Ходаем, бөтен жирдә дә шулаймы?

— Юк, нигә алай булсын. Командир эшлексез булган жирдә гена шулай.

— Шуннан, теге киёмнәреңне бирделәрме соң?

— Командирга әйттем дә бирдерттем инде.

— Тегеләргә жәза бирделәрме?

— Юк. Әмма тегеләр мине төнлә тәмәке тарту урынына алып кереп изделәр.

Энженең күзләреннән яшь ага иде.

— Аларга нинди жәза булды соң аның өчен?

— Чуртым да булмады. Командирлар андый нәрсәне күрмәмешкә салыша. Тик сез борчылмагыз, Энже апа. Хәзер бездә үзгәртеп кору чоры. Армиядә тәртип урнаштыру эшенә Мәскәү үзе тотынды...

Ильяс, кухня белән ике арада йөрәнгәләп, өстәлгә хрусталь савыт белән жәйге салат китерде. Нәкъ официантларча рәтән белеп, чәнечкеләр тезде.

— Ирдән бик уңгансыз икән, Флүдә,— дидем мин.

— Ие, ирем гөл чүлмәге кебек,— дип көлдә Флүдә.— Минем дә кадерне белмәсә инде. Әнә аны, экономист буларак, идарә әгъзасы иттеләр, мин — читтә. Ә фермаларына резин итексез кереп булмый. Ферма тирәсендәге сазны килеп карагыз: фураж ташый торган «Беларусь»ның тор-

басы белән кабина өсте генә күренә. Юларда начальство хатыннарының берсе дә эшләми. Йомшак халат киеп, сумка тотып, кибет белән ике арада гына йөриләр, варенье кайнаталар. Мин фермадан резин итекдәр өстерәп, штормовка киеп кайтып барганда бухгалтер хатыны һәр көнне, жимеш бакчасының капкасынан башын тыгып, мыскыллы елмаеп кала. Әллә бераз салыбрак яши инде, чәчләре тузган, халаты таплы, бите пәрәмәч булып янып тора, кыяфәтсез, сөгөстенә манчып ташласан, эт тә яламас... Шул кеше миннән көлеп кала.

Диктор концертны тәмамларга жыена иде.

— Юк, тормыйм, тормыйм мин монда, — диде Флүдә. — Минем биш ел буге алган белемне файдаланырга монда мөмкинлек юк. Совет властеның житмешенче елында нишләп бер мин генә әле эшемне нульдән башларга тиеш? Флүдә юләр килмәсә, ни эшләсәләр иде икән?

— Нигә шул хәлдә соң ул безнең колхоз? — дип сорап куйды Әнжә. — Мин генә шатландым: ни дисәң дә, трактористка Хәерниса белән элеккеге көтүче-бондарь Сәмигулла дәвам итә икән әле бу ханымның рухында.

— Жавабы бик гади аның, — диде Ильяс. — Колхозга председатель чыттан килергә тиеш түгел. Председательне һәр колхоз үзе үстерергә, үзе «ясарга» тиеш. Умарта кортлары «ана»ны үзләре ясыя бит. Монда да шулай. Ату, таптылар бер гадәт: бөтен кадрны — чыт авылдан. Чыттан килгән кешегә синең нәрсәң кадерле соң? Чышмәңме, болыныңмы, суыңмы? Ул бит район алдында быел ит, сөт, икмәк планын үтәү турында гына кайгырта. Аның өчен бу жир истәлекле, изге түгел. Дөрес, чыттан килгәннәрдән дә бик әйбәт житәкчеләр бар. Әмма... Менә карагыз инде: сез (ул миңа таба борылды) кичә урман полосасында йөргәнсез, ниндидер бер билгесез, кадерсез килмешәк көтүченең кабере янында әллә ниләрне исегезгә төшереп утыргансыз. Ә беләсезме, бер көнне шул турыдан район вакиле белән узган идея, ул нәрсә дип әйтте? «Колхоз басуының ямен жибереп, нигә дип тотасыз аны? Бульдозер белән эттерегез дә тигезләгез, — ди. — Тем более, — ди, — беркеме дә юк, билгесез адам». Билгесез адам... Аның өчен билгесез ул. Ә менә сез әнә ниләр хәтерләгәнсез ул кеше турында. Ә мин күпме ишеттем.

...Минем бөтен бәхетем — авылга кайткач, авыл халкының сөйләгән тыңлап утыру мөмкинлеге. Мин тыңлый беләм һәм монысын да үземнең бәхетем дип исәплим. Югыйсә, бергә гомер итә торган бер иптәшем бар: ул гел үзе генә сөйли. Син сөйли башласан, күзләрен бөтерә-бөтерә сине тыңлагансыман кыяфәт ясыя да, синең жөмләдәге өтерне, ноктаны, ягъни паузаны көтә. Һәм шундук, жимереп бәреп кереп, үзенең сөйли башлый. Андый вакытта мин аның күзләренә карарга куркам, ул күзләрдән андый вакытта аның болай да мул булмаган акылы китеп тора.

Ә монда... тыңлап кына бетер.

— Менә мин әле яшь коммунист, дөресрәге, кандидат кына, — ди Флүдә. — Мин кайвакыт юлда йөргәндә, уйлый-уйлый, кайсы якка барасымны оңытам: иллә дә ил хужаларының эшлесе эшләре әле! Барысын да жиңеп чыга алырбызмы икән? Кайсы гына өлкәгә карама, шунда күрәсен: соңгы егерме-егерме биш ел эчендә бездәгә башбаштаклык!.. Менә сез, язучылар, ул турыда нәрсә уйлайсыз?

— Һи-и, аларның үзләрендә теләсәң ни кадер ул башбаштаклык, — дип куйды Әнжә ханым. Мин югалып калдым:

— Ник, сез бит медик, әдәбият дөньясын каян беләсез? — дип сорардым.

Әнжә ханым, мәжлеләрдә, премьераларда, банкетларда мәж килеп, ике-өч язучы гаиләсе белән аралаша, йөрешә икән. Кемнәр икән мин сорардым, аның да гайбәт дәрәжәсенә төшәсе килмәдә бугай.

— Ә врачлар турында ни уйлайсыз? Әйтик, врач-ришвәтче турында язылганны укыгач, бөтенесе дә ришвәтче дип уйлайсызмы?

— Юк, алла сакласын. Врачлар һәм юристлар турында гел яхшы

гына уйларга кирәк. Чөнки кеше тенечләренен иң зурысын врач һәм юрист кына тыңлый.

— Димәк, без бер-беребезне аңладык. Шулаймы?

— Әлбәттә.

— Ә укутучылар белән шул ук хәл түгелмени?— Флүдә хәйләкәр елмаеп алды.— Менә без унынчыны бетерәсе елны. Әйтәләр, рус теле укутучыбызны укутучылар съездына делегат итеп күрсәтәселәр икән. Хатын-кыз булсын ди, кырыктан узмаган булсын, укутучы булсын, татар булсын, партиясез булсын, ди. Менә шул таләпләргә безнең Галия апа туры килгән генә бит. Делегат итеп күрсәтер алдыннан нишләделәр дип уйлыйсыз? Килә бит бер зур комиссия, каян булгандыр инде, өч унынчы классның отличникларын гына жыеп, вакытлыча ясалма бер класс төзиләр һәм сочинение яздыралар. Барыбызның да — дүрт тә биш. Ә бөтен халык бедел тора. Менә ул ничек...

Ильяс сөйли: мәктәпне яратмадым, ди. Ни өчен? Чөнки укутучылар күп вакыт үзләре ышанмаган сүзгә сөйләләр. «Безнең тормышыбыз чәчәк ата» дип безгә өйрәтәләр, ә үзләре кибертә ипи чиратында тора-лар, күрәп йөрибиз бит. Бервакыт укутучыларга норма белән он кайтара башладылар, ә колхозның ыңдыр табагында — бодай көшеле — тау ка-дәр. Укутучылар, он нормасы кайтмады дип, авыл жылышларында дау куптаралар, ә дәрсәтә безгә сөйләләр: дөньяда иң иркен тормыш — бездә генә. Дүртенче класста яңа укутучы килде, аны бөтенләй яратмадым, мәктәпне ташлар дәрәжәгә життем. Яңа ел бәйрәме алдыннан тамак ба-касы белән урынга егылдым. Чыршы бәйрәменә барасы килә, эти-әни урыннан торгызмый. Житмәсә, иптәш малайлар кереп сөйли: был чыр-шы анында һәр балага бер кисәк торт бирәселәр икән. Ә минем үз го-меремдә торт кабып караганым юк. Елап ятам. Ярты көн еладым. Белә-сезме, нәрсә булды? Төш вакытында, минем өлеш тортны күтәрәп, теге, мин яратмаган апа килеп керде. Шуннан? Иң башта эти утырып елады, аннары — әни, аннары — теге, мин яратмаган апа. Менә шуннан мәктәп-не ярата башладым. Укутучының аның тышы бар, ләкин эче дә бар...

... Таралышыр алдыннан Флүдә белән Ильяс, полиэтилен капчык-ларга утыртып, өчәр литрлы банка белән безгә сөт бирделәр. Каршы ки-леп булмады.

— Әйдә, әйдә, күтәрегез, сезнең дә сөтегез юк өйдә, сезнең дә, — диештеләр алар. Верандаларында сөт тулы тагын дүрт-биш шундый банка тора иде.

— Әллә өч сыер асрыйсызмы? — дип елмайды Энже ханым.

Ильяс шунда экономист буларак лекция сөйләп алды:

— Юк, берне генә асрыйбыз, — диде ул. — Менә эти сөйли торган иде. Егерме беренче еллар тирәсендә безнең авылда Әптел абзый дигән кеше сигез сыер асраган. Барысы да ябык, жәй үзәгендә өчәр литр сөт бирәләр, ди. Ләкин кеше арасында теге абзый «Минем сыерым гына да сигез баш» дип мактана торган булган. Интенсификациянен нәрсә икән-нен белдәгезме инде? Менә без сигезне асрамыйбыз, әмма теге абзыйның сигез сыерыннан алган сөтне бер сыердан алабыз.

Флүдә дә сөт турында сөйләп алды: авыл халкы интеллигенциягә, пенсионерларга сөт сатмый икән хәзер. Узган ел, сентябрь алдыннан гына, бер укутучы кыз мәктәпне ташлап китеп барган. Балаларын укут-кан кызга бер генә хатын да сөт сатмаган. Миңнурый, Хәерниса, Рәшидә апалар да шулай сөтсез яшиләр икән. Сөтне ачытып чебигә ашатсалар — ашаталар, чыгарып түксәләр — түгәләр, әмма сатмыйлар. Сәбәбе? «Ме-нә без сыер асрап жыкланабыз, печән өстендә безнең... су ага, ә сез, ак-чагызны учлап, өйдә тик ятасыз. Сөт ашыйсыгыз киләме? Тотмый то-рыгыз әле!»

Бу — авылдагы яңа буынның яңа фәлсәфәсе...

... Хәерле төн, дөресрәгә, хәерле иртә теләп таралыштык. Эш кеше-ләренен икенче төнен дә шулай харап иттек. Ләкин нишлисез? Пенсио-

нерлар урамына килеп урнашкан бу ие яшның дә эчләрен бушатасылары килә бит. Әйдә, кышкы, буранлы озын кичләрдә йокыларын туйдырырлар әле. Жәй — йокысыз була инде ул...

Мин, шалаш түренә аякларымны сузып, башымны чыгарып, күккә карап яттым. Йокы да алмый, иртәнге таң яктысында укыйсы да килми иде. Кошлар уяңды. Һәрберсе үз чиратында уяна, тавыш бирә. Күршеләр, капка шыгырдатып, казларын урамга чыгарды. Каршыдагы күршеләренң эте аваз салды. Болар — безнең урамдагы ике нык хужалык. Боларның йортларында армиядән кайткан уллары, механизаторлар бар. Димәк, бу хужалыклар яшәр әле. Флүдәләр дә китми инде, калалар инде...

Күк йөзәндә карачкыл-зәңгәр болытлар күренде. Кайдадыр күк гөрелдәгәнә дә ишетелде. Жәен таң вакытында, гадәттә, бездә яңгыр яумый. Яңгыр, гадәттә, төштән соң килеп, гөрелдәп-күкрәп ява, яки кичтән күк йөзә мөлдәрәп тула да, төн уртасында ява башлый. Моңы «утырып яву» дип атыйлар. Инде дә элек урак өсләрендә шундый рәхмәтлеләр берәр яңгыр утырып яуса! Ул яңгыр төнлә түбә тактасында шыбыр-шыбыр бии, йокыны куерта, буыннарны бушата, сулышны кинәйтә. Ә иртән! Иртән... Мичләр, мунчалар ягылган; хатын-кыз, ду килеп, мич тирәсендә йөри. Урак өстендә яңгырлы көнне безнең авыл хатыннары бары тик бәрәңгә пәрәмәчә генә пешерәләр иде. Ә ул болай пешерелә: яңа бәрәңгенә төбен бармаклар белән казып актарасың, иң эреләрен өзеп аласың. Аннан жәһәт кенә чишмәгә төшәсәң, бәрәңгелә чиләккә чишмә суы агызып, көянтә башын тыгып, болдыр-болдыр болгатасың. Ни сиңа балчык калсын, ни кабык! (Безнең авылдагы Сафый чишмәсенен суын шул салкын көе Каһирәгә, Дәһлигә яки Коломбо яки Димәшккә алып барып стаканлап сатучы табылса, ул кеше өч-дүрт барып кайтуда миллионерга әйләнер иде; чөнки Азия, Африка илләрендә андый су юк һәм булуы мөмкин дә түгел). Шулай ике-өч тапкыр чишмә суында болгатып алгач, яңа бәрәңгенә сарысы — сары ахак, кызгылт-алсуы алсу ахак төскә керә, әле аның ара-тирә шәмәхә кабыклысы да була; анысы, кабыгын салгач, ап-ак мәрмәр кисегә кебек шалтырап тәгәрәп ята. Хужа хатын шуны, жәһәт кенә урталай ярып, казанга сала, дөрләп янган мичтән учакка күмер, утлы кисәү тартып, бәрәңгенә пешәргә куя. Шул арада төче камыр ясый. Төче камырны изеп, басып, юка итеп жәеп өлгергәнчә, бәрәңгенә алып, тукмак белән төеп, аңа башлы суган, тоз, атланмай куша. Кайбер хатыннар бәрәңгенә кайнаган сөткә изәләр, бәрәңгә сөтне ярата. Тәбикмәк камыры өстенә төйгән бәрәңгә катлавын юка гына итеп жәеп чыккач, камырны кырыдан жыеп, хатын-кыз бармагы гына булдыра ала торган хәрәкәтләр белән пәрәмәч кырыен бөрөп чыгасы. Аннан инде табага урнаштырып (мич төбен яхшылап пумалаласаң, көле калмаса, табасыз да ярый), мичкә тыгар алдынан гына каз каурыеннан ясалган «таба канаты»н сытылган йомырка сыеклыгына манып пәрәмәчнәң өстен майлыйсы. Кызарып, өсте элпеләнеп пешсен өчен. Аннан — мичкә. Мич каршындагы бу эш — таба алмаштыру, яңа пәрәмәч ясау — хужа хатынының ике сәгәтллек вакытын ала. Бу вакытта аның янына киләсе түгел. Операция ясап газап чигүче хирург янына хатыны — акча сорاپ, ә инде улының класс житәкчесе ата-аналар жыелышына чакырып керергә ярамаган шикелле, монда да шулай: ярамый.

Ә урамда яңгыр әйбәт итеп, ышанычлы итеп ява, ишегалдына түбә тактасы — баллы нарат исе, бәрәңгә яфрагы исе чыкты, ул арада мунча да өлгерде, мунчага керәсе ирнең, бала-чаганың күлмәк-ыштаннары жуылып, сырлы бәлкә белән тукмакланган, мунча өйалдына — әче эйрән суы, мунча эчендәгә эскәмиягә — баш юу өчен — ачы катык илтеп куелган; инде мунча чабына башласаң да ярый. Безнең авылда «мунча керү» дип сөйләнми, ә «мунча чабыну». Әнә шул мунчадан чабынып чыкканда, лепердәп-гөжләп утырган самавыр янында аш тәлинкәсенә өелеп, һәр түгәрәгә дүрткә киселеп, өстенә өчаякта эретелгән кайнар май коелган

бер-түбәләмә бәрәңге пәрәмәче көтә инде!

Хәзер авылда андый яңгырлар юк, диләр. Йә айлар буге корылык була, ява башласа да — атналар, айлар буге коя. Элеккеге кебек, берәр атна эсседә урак урганнан соң берәр яки ярты көнгә ял биреп ала торган яңгырлар беткән. Шулайдыр, чөнки елгалар, күлләр, урманнар бетте, үзезбездә болыт эшләнми, болытны Атланттик океаннан көтеп ятабыз (Мөбарәкша сөйләгән иде: иске китаплардагы хариталарда (карта) Атланттик океанны «Бәхре мохит Атласи» дип язганнар, никадәр магур, поэтик исем!) Ә Бәхре мохиттән кERGән болыт безнең Казан артында, Иделдә айсалган болыт шикелле ярты сәгатькә генә килми, озакка — атналар, айларга килә. Ерактан килә бит ул Испания, Франция, Болгария, Венгрияләр аркылы — аның «юл чыгымы» да бар бит!

Маңгаема яңгыр тамчылары тама башлагач, шалаш эченә кереп, борылып яттым. Юк, теге яңгырлар юк инде! Теге пәрәмәчләрне дә пешерүче юк инде. Пензионеркалар да пешерми аны хәзер. Сумкаларын тоталар да, кибеткә китәләр. Ә анда — көн саен яңалык: йә яңа исемле пачкалы аш кайткан, йә балык паштеты, йә минтай аркасы, инде дә килеп «көмешсыман хек» та кайтса! Тундырылган «кылыч» балык яки мойва кайтса! Хатын-кызга бары да эзер бүгенге заманда. Теге пәрәмәчнең инде нәселе, тамыры югалган, аның исеме шәһәргә «ит пәрәмәче» булып күчкән. Теге яңгырлы, теге ачы катыклы мунчаны, ул пәрәмәчне хәзер биш пәринен егерме биш баласын бусаң да таба алмыйсың.

Хәзер йокларга кирәк, йокларга кирәк. Бүген мин бакчаның теге ягындагы покосларны жыеп кечкенә бер чүмәлә салырга тиеш идем, кичә — кояшлы көнне — тик йөрдем дә, менә хәзер уйлап ятам: чапкан, покоска салынган печәнгә бер тапкыр гына яңгыр тидеме — аның сыйфаты бетте инде. Яңгыр туктаса, кабартып жилләтергә кирәк булып. Кичәге көнне әрәм иттем. Минем кебек рәтсез кешеләргә күрше Бибинур тәтә мондый бая бирә иде:

Аяз-аяз көннәрдә
Жиләк жыяр Исәкәй;
Яңгыр-яңгыр көннәрдә
Кибән куяр Исәкәй.

Мин моны халкыбызның «Идегәй» эпосыннан бер өзек дип уйлыйм. Ул эпос, димәк, безнең халыкта яшәгән, халык арасында шулай әхлакый-вәгазәчә әсәр, халык тәҗрибәсен туплаган әсәр буларак яшәп килгән, әмма бит харап иткәннәр аны өч класс белемле бәндәләр! Авылны харап итү шул әсәрне жимерүдән башланмадымы икән?

Кичә, «яшел тасма» буйлап кайтып авылга кERGәндә, миңа укытучы кыз Фәния очрады. Ике тапкыр утырып чыккан Хәмдүневнең килене. Ни гажәп, шул Хәмдүнев малае белән яшәп ятып була икән. Фәния — күрше авыл кызы — монда эшкә килгән дә, шул егеткә кияүгә чыккан. Ул аптыраган кыяфәттә сөйләде:

— Авылга бер чегән, бер әрмән гаиләсе килеп урнашты, абый, — диде. — Мәктәп яшәндәге балалары бар. Бу сентябрьдән инде татарча укытып булмый. Аларны нишләтәсен? Бер гаепләре юк ич аларның. Тик менә мин моны булдыра алмыйм. Мәктәптә русча дәрәс алып барырга көчем житми минем. Болай сөйләшә беләм, но инде рус телендә арифметика, табигать, тарих, жыр дәрәсләрен алып барырга... Юк, минем көчемнән килми. Рафисны инде күндердем, Чаллыга күчеп китәбез. Эткайләр риза булдылар, «Монда киләчәктә, үләргә дип, пенсионерлар гына калачак», диде әткәй.

— Аннан соң, — диде Фәния, — абый, менә бу ягы да бар: нишләп мин генә әле ул татар мәктәбен кайгыртып ятарга тиеш? Мин бит читтән торып филология факультетында укыйм, укытучыларыбыз — доцентлар, профессорларның барысын да беләм. Күбесенең өйләрендә дә булганым бар, заочник әрсез була инде ул, курсовой эшене тотып та, контроль

эшчәнне тотып та укытучыларның өенә төгәрәсен. Чөнки бер генә көнгә киләсен, ә тегеләр безнең шикелле көн саен эшләми, атнага бер күренеп китсә кита, китмәсә — юк. Шәһәрдә бит, иртә белән торгач бер төчкерсә, тиз генә врач чакыртып, бюллетень алырга да күп сорамайлар. Менә шул, абый жаным: татар телен, әдәбиятын укыткан галимнәрнең, йөз проценты белән, балалары татарча белми. Шул галимнәрнең берсенен дә баласы татар бүлегенә керми. Безнең группаның старостасы әйтә, ул өлкән яштың инде, белмичә сөйләмәс: «Шул халыкның яртисыннан артыгы «Казан утлары» белән «Азат хатын»ны алдырмыйлар, — ди. — Аларга, — ди, — татар теле тамак туйдыру өчен генә кирәк». Мин генә саклап кала алмыйм инде ул мәктәпне. Теләсә нишләсеннәр. Чаллыга китәбез, анда балалар бакчасына урнашам, инде белешеп кайттык...

Фәния хаклы: хәзер үз телеңне белмәү дәрәжәле эшкә әйләнеп бара. Мона ышану өчен телевизорның гына кабызырга кирәк. Анда хәлләр: энә бер егет — татарча көрәш буенча тренер, сөйләде бер көнне. Күренеп тора инде, йә Балтачтан, йә Мамадыштан чыккан бу. Ләкин бит «Батыйр» дип сөйли, «куряш» ди. Авылдагы эти-әннисе шатланып утыралар: дыр инде: менә, ниһаять, безнең малай да шәһәр кешесенә әйләнде. Кәнсә дә кәнис, без кемнән ким?

Йока куера дип кенә ятканда Флүдә сөйләгән искә төште. Шахтерка Миннурый хәле. Акчасы күп ди, ләкин һәр көн капка төбәндәге эскәмиягә чыгып утырып елый ди. Ник кенә кузгалдык Миңнефәтих белән бу нигездән, ник кенә торып калмадык, менә бит фермада эшләгән кешеләр хәзер шахтер акчасын ала, китмәгән булсак Миңнефәтихым исән булыр иде әле, дип елый ди. Үзе көн саен кер юа, атна саен мич агарта, тәрәзә тутырып яран гөле үстерә, иртүк торып шуларны карый, су сибә, саргайган яфракларын өзә, аннан көненә жиде-сигез көянтә су алып кайта икән. Ялгыз кешегә тәүлегенә бер чиләк су жита, югыйсә. Юк, үзен-үзе кая куярга белми.

Әйе, теге, күчеп килгән чегән, әрмәннәрнең йортларын мин күрдәм, «Шитовой йорт» — халыкның бөтен тарихын, традициясен үтерә торган йорт. Щитлы йортның бите, йөзе булмый. Ә халыкның йорт төзү тарихында йортның йөзе, бите һәрвакытта да беренче планда торган. Һәр йортның үз бите, үз чырае булырга тиеш. Щитлы йортның иң беренче кимчеләге шунда ки: ул, инкубатор чебие кебек, үз системасындагы башка уннарча, йөзләргә, меңләргә йорт кебек, бер төсле, бер чырайлы. Щитлы йортның иң зур кимчеләге — тәрәзә йөзлекләре булмавында. Тәрәзә йөзлегә булмаган йорт кашын кырып ташлаган хатын-кыз кебек. Ә андый хатын-кыз турында бер ир дә юньле фикердә түгел. Ата-баба йорт салганда тәрәзә йөзлеген үз зәвыгына туры китереп эшләгән. Шуңа күрә авыл кешесенен йорты аерым бер чырай белән, хужасына туры килеп, хужаның эчке дөньясын тулыландырып тора. Менә бу йорт — Шәмсетдин абыйлар йорты, тәрәзәләре нәкъ Шәмсетдин абый чырае төсле — берәз борчулы, хәсрәтлерәк. Ә менә бу йорт Исламгали агайныкы, бүтән кешенекә була да алмый, чөнки тәрәзәләр көләчләнеп, берәз елмәбрак, сина карап торалар: Исламгали агай тормышта үзе дә шундый иде. Щитлы йортлардан салган урамның исеме дә була алмый: булса да шул — кәжүнни бер исем: Ракета, Динамо, Комбайн урамнары. Әмма ата-баба авыл урамнарын урынга, халкына, аның көнкүрешенә, тарихына карап исемләп йөрткән: Югары оч, Кала урамы, Түбән оч, Олы кыр урамы, Кала юлы, Каенлык урамы, Казан урамы... Элек нинди авыр елларда да шулай иде. Щитлы йортлар салынган урамда үзәкләштерелгән «котельный» була, ир-ат — утын әзерләп, хатын-кыз мич ягып иза чикми. Ләкин балалар кышын чана шуып, пешкән алма булып кайтышка ул йортта мичкә тәгәрәтеп пешергән, агач табакка тутырып өстенә су бөркегән кайнар бәрәңгә дә булмый. Шуны ашап үсмәгән балачак — бала-чакмын ул? Энә шуңа күрә затлы курортларда, ял йортларында яшел-чә өстәлгә мич бәрәңгесе куялар хәзер. Дингездә коенып, кичке аш ал-

дыннан затлы эчемлеклэр, хөрмэ, эфлисуннар, фундук чикләвекләре белән берез тамак ялгап алган дәрәжәле абыйлар, зур дәрәжәле ханымнар, ашханәгә кәргәч, яшелчә өстәләннән беренче чиратта әнә шул миң бәрәңгесен эләктереп калырга тырышалар. Ә, шулаймы? Авылларны шәһәрләштерик дип күпме-күпме диссертация, китап, мәкалә яздыгыз, радиолардан чыгыш ясадыгыз? Ә хәзер миң бәрәңгесе кирәкме? Әрмән коньягы, кызыл икра, фундук, лимон, айва белән генә булмыймыни? Булмыймыни?.. Идриянамайтьлар... Барам әле, керәм әле шеф-повар янына, әйтәм әле, боларга миң бәрәңгесе әзерләмә син, болар илне бәрәңгесез калдырырга әллә кайчан тотынган иде, тик булдыра гына алмый калдылар, халык бирешмәде, дим. Барам әле, әйтәм, әле, боларга беренче блюдага — пачкалы аш белән кукуруз ипие, икенчесенә минтай сырты дигән консерва бирегез, дим, әйтәм әле, әйтәм әле...

Менә авыл шулай, гел кирәк ул. Безнең тормышыбызның нигезе ул. Ә сез — галим-голәмә — ничә еллар буге политэкономия фәне белән безнең миебезне томаладыгыз. Имеш, товар базарда никадәр күп булса, шулкадәр арзан була. Ә менә базарда ит тулып яткан көнне дә аның kilosы биш сум, бер-ике генә түшкә килгән көнне дә — шулай. Имеш, начар товар арзан була, яхшы товар кыйммәт була. Ә менә итнең начары да, яхшысы да биш сум... Моңа ни диярсез? Аннан безне укуттыгыз: продукт эшләнгән жирдән базар никадәр ерак булса — бая шулкадәр югары, никадәр якын булса — шулкадәр арзан. Алайса җавап бирегез: виноградинң бер kilosы Гаграда да биш сум, Мурманскида да биш сум. Йә, кайда сезнең фәнегез? Аннары: кем күп эшли, шул яхшы хезмәт хакы ала, дип өйрәттегез. Ә менә фәлән апа буш шешә кабул итүче булып кына эшли, бер-ике елдан иренә «Жигули» алып бирә. Инженер «Жигули»лык акчаны гомер буге җыя. Анысына ни диярсез? Бер буш шешә дә егерме тиен тора, гөбердәп пешкән бер бөтен кара ипи дә егерме тиен. Йә, ни дип җавап бирәсез? Дәшмисезме? Безнен авылның Йосыф абый бер мәжлестә кодачасына сүз катып караган икән дә, кодача бер дә якты чырай бирмәгәч, болай дип җырлаган, имеш:

Кодачаның ючасы
Ачы булган, чи булган.
Ике эндәштем, бер эндәшми.
Кодачага ни булган?...

Әйе, сезгә ни булды, яңарыш чорында ник дәшмисез, экономистлар?

Хәмдүневләр тирәсендә «Беларусь» кабызган тавыш ишетелде. Койма такталары селкенедек тырылдау тавышы бөтен авылны уятты. Хәмдүневләр каты куллы кешеләр, эшнә сытып эшлиләр, ләкин колхоз техникасын күбрәк үзләренә хезмәт иттерәләр. Алардан бригадир да шүрли, яна килгән председатель дә аларга каты бәрелми. Хәмдүневләр оясы белән эт асрыйлар, ике яшенә житкән этләрен акыртып суеп торалар, тиресен иләп, бүрек тегеп, шуның берсен иллешәр сумга «биетеп» торалар. (Хәзер авылдагы ирләрен барчасы да диярлек Хәмдүневләр эте тиресеннән тегелгән сары-кызгылт төстәге мех чүмәлә киеп йөри). Кичләрен алар һәрвакыт, пәрәмәч булып кызарып, капка төбенә чыгып утыралар, бөтен кеше белә инде: болар, мәгълүм карар чыгып авыл кибетләрендә арагы беткәннән соң, коры ярга ташланган балыксыман берәр атна гына бәрелеп-сугылып матавыккландылар да, туп-туры яна ысул белән бодайдан көмешкә кайната башладылар. Аппарат кирәкми, сату өчен түгел, кем сүз әйтсен? Шулай да бер көнне өйләренә тентү керде, бу тентүнең нәтижәләре турында район газетасының яшь хезмәткәре язып чыкты. Хәмдүневләр житмеш сум штраф белән котылдылар да, тентү ике керми ул дип, иркенләп кайнатырга керештеләр. Ә менә теге яшь хезмәткәрне эшеннән алдылар. Имеш, мәкаләсендә бодайдан көмешкә кою ысулын ачып биргән. Хәзер, имеш, шул мәкалә аркасында, бөтен район бодай эчемлегенә күчкән...

Исламгали агай, бик күп нәрсә белеп тә, бер нәрсәне аңламыйча

дөньядан китеп барды. 1929 елда җылыда атларны берләштерделәр. Крестьян үз йортында «бер ат» көчсез калды. Еллар узу белән бу хәл үзгәрде: Хәмдүневларнең берсендә — йөз егерме ат көчле трактор, икенчесендә — житмеш ат көчле машина. Ике гаиләгә, димәк, йөз туксан баш «ат» асрыйлар болар. «Ат»ларның ризыгы — колхоздан, дөвалау — колхоздан. Әйбәт бит мондый тәртип. Ә Исламгалиләр яшь вакытта, атка төялөп Ташлытау сабантуена барганда, кайбер егетләрне арбадан бөрөп кенә төшерәләр иде:

— Ат биреп кердеңме син колхозга, фәлән итим!

Ә кайберсе шунда ат арбасының уртасына уникенче, унөчөнче кеше булып килеп ава, кешене таптый:

— Ә, фәлән-фәлән... Ат биреп кереп колхозга, жәяүлөп Ташлытауга тиклем барырамы?

...Энә Хәмдүневләр алай «фәләнлөп» тормыйлар, жимертеп яшәп яталар. Гомер-гомергә сарык асрамадылар, гел дунгыз тоттылар. Район үзәгендәге ашханәнең бөтен калдыгын шофер Хәмдүнев ташып тора. Авылның тарихында булмаганча, болар — карак, эчкече, сугыш чукмалары. Болар сугышканда имгәтеп, кан чыгарып сугышалар. Ә безнең авылда элек мондый нәрсә юк иде. Дөрес, бәйрәм көннәрендә кичке уенга кызмача булып чыккан егетләр, юктан гына эләгешеп, бәргәләшөп ала-лар иде, әмма шул коры кул белән биргәләшүдән ары узмыйлар иде. Кая ул кан чыгару, кая ул егып салу, кая ул аяк белән тибү... Мондый вакытта бер мизгелдә нәсел-нәсәп ачыклана, нәкъ шул моментта ике төркем барлыкка килә һәм шаккатып карап торасын: бәрәч, бу Әхмәтгали дә Хисиләр нәселеннән икән ич, энә, аны яклап, бөтен Хисинекеләр этәч булып кукраеп бастылар; бәрәч, бу Нәбиулла да Рәхмәтуллалар нәселе булып чыкты бит әле, энә, авылның яртысына таралган Рәхмәтулла-ныкылар кай арада нинди тыгыз сафка бастылар!

Ике нәсел шулай кара-каршы баскач, сугыш туктый. Ә иртәгесен ат жиккәндә, колхоз әвеслегендә күмәк эшләгәндә, урман ташырга барганда, кичә «сугышкан» егетләр, авызга тәмәкене кыеклап кыстырып, болай сөйләшәләр:

— Ә мин кичә, кызмача көе, су буена уенга төшкәнмен. Кичә өмәдә булган идек, шунда нык кына салынылган. Аннан уенга керелгән. Аннан, бер дә юкка, Әхмигә бәйләнөп кителгән. Ана берне чәпәгәнмен. Аннан мине аралап алганнар.

Икенче төркемдә Әхмәтгали сөйли:

— Кичә бәрәңге налогын илтөм крахмальный заводуна. Кәпитән-сесен, акчасын алдым да, Ташлытаудан бер «чити» алып кайттым. Аны кичен Шәйнур, Гыйнду белән өчәү бергә хәл иттек. Алар белән бергә түгәрәк уенга кергәнне хәтерлим. Шунда бит бер сәбәпсезгә Нәбигә бәйләнөлгән. Ул арада биргәләп тә алынылган. Гомердә булмаганны — сугыштылынылган. Ярый инде, аерып алганнар. Ну, йокла-нылган да сон инде төнлә. Чак торылды.

Безнең авыл егетләре элек энә шулай «сугыша», шулай үз өсләренә — «мин»гә — берни дә алмыйча, фиғыльнө, бүгенге галимнәр әйткәнчә, «кайтым юнәлеше кушымчасы»н кулланып кына сөйләшәләр иде. Бу темага сонгы елларда күпме-күпме кеше диссертация язып галим булды, ә бит бу диссертацияләрнең төп материалы — безнең авылдан! Кил дә институт ач безнең авылда! Кешеләр әллә ничә кандидатлык, әллә ничә докторлык итеп сөйләшәләр анда! Ә тел өлкәсендә кандидатлар, докторлар бик кирәк, тел үзе никадәр кимсә, аның белән шөғыльләнүчеләр шулкадәр кирәгрәк, кирәгрәк... дип уйлыйбыз инде без.

...«Пенсионерлар урамында» тол хатыннар кичен, Исламгали агай-ларның капка төбенә жыелып, озак-озак сөйләшөп утыралар икән. Бүген кич шулар белән утырырга кирәк әле. Әңгәмә дигән нәрсәнең иң чынысы, әлбәттә, кичке аштан сон авыл урамында, капка төбенә куелган утыргычта гына була. Хатын-кыз шунда эчен бушата, рухын жинеләйтә.

Бигрэк тә, тол хатыннар. Авылда тол хатын гомеренен һәр минутында толлыгын сизеп яши. Тормыш үзе сиздертә аны. Шәһәрдә алай түгел. Тол хатын анда үзен ирле хатынга караганда өстенрәк тә тотмыймы икән әле? Шәһәрдә толлар ирлеләргә караганда яхшырак киенергә, ныграк бизәнергә тырышалар. Үзара сөйләшкәндә дә һәрвакыт аңа ниндидер бер егетнең, ирнең әллә ничек итеп карап алуы, кичә кич концерттан кайтканда трамвайда бер ирнең мона бәйләнә язую кеберәк темаларга керергә яраталар. Кайберсе, чыннан да, миңа ирләр бәйләнмәс микән дип, шигәеп, сагаеп, ләкин инде, әлбәттә, шуны теләп, горур кыяфәттә гомер кичерә. Тик шәһәр толлары үзара әңгәмәдән генә мәхрүм. Хәер, шәһәр хатыннарының барысы да. Шәһәрдә анда, өч хатын-кыз очраша икән, аларның барысы да берьюлы сөйли. Шәһәр хатынына тыңлау кирәк түгел, аңа үзе сөйләү әһәмиятлерәк. Әнә шул аларда әңгәмә дип атала.

Авылда, юк, алай түгел. Анда, беренчә сөйләп бетергәнче, икенчә булдеру юк. Капка төбәндәге әңгәмә билгеле бер ритмда, көйдә алып барыла. Һәр кичнең үзенең һәм берничә хикәйте, темасы була. Тол хатыннарга гадәттә әңгәмәне бүгенге ирләрнең бозыкчылыгынан башлыйлар. Мин беләм инде. Хәмдүневләрдән башланачак ул бүген. Чөнки кичә ике туған кеше барында үзара биргалашеп алганнар. Ул теманы ничек «эшкәртмисең»? Капка төбә әңгәмәсендә бик югары идеяле темадан алып (әйтик, намус, әхлак турында) иң түбән, вак темаларга кадәр төшәләр. Әйтик, менә болай:

— Ач тамагым — тыныч колагым, диләрме? Кеше хакыннан, хөкүмәт малыннан алла үзе сакласын. Харам ризыктан авыз итәргә язмасын. Ни бар, шунысына шөкер итәргә кирәк.

— Әнә, Хәмдүневнекеләрнең олысы: яшен үзгәртеп, ялган дүкәмит белән армиягә бармый калды. Илгә хыянәт бит ул. Алла сакласын. Ходай күрсәтмәсен.

Бу — «югары» тема, монда изге идея бар.

Капка төбәндә сүзнең төрлесе була:

— И-и, ул сугыш вакытында күрдек инде. Ну, шушы сабынны уйлап тапкан галимгә герой бирергә. Шуның катнашмасында беткә каршы агу бар, ди. Ул сугыш вакытында... Бет бит ул бумази-мазарны бик ярата. Аягын терәп басып йөри ул андый мамыклы эйбергә. Киндер киёмнән дә наскрочь йөри ул (безнең авыл хатыннары, үзләренен дөнья күргәннәрен белдерер өчен, берәр рус сүзе кыстырып куярга ярата). Әнә, сугыш бетсә елны нimestән посылкалар кайткач ничек булды? Аннан бит гел ефәк салдылар солдатлар. Ефәктән күлмәк-ыштан киеп жибәрде халык, бетен кая барырга белми! Тая да төшә, тая да төшә.

Тагын әллә ниләр, әллә ниләр сөйләнә анда, капка төбәндә...

Авыл хатыннары белән сөйләшеп утырырга яратам мин. Алар тәкал-лефсез була. Күрешкән вакытта аларның күлмәкләрен дә, чәч-башын, кыяфәтләрен дә мактау мәжбүри түгел. Ә шәһәр хатынына шул мактау сүзләрен әйтмичә кара. Бигрэк тә, авылдан килеп шәһәрләшкәнә, дама-ханым булу сыйфатына берәр зыян килмәсен тагы дип, һәр сулышын үлчәп-исәпләп газәпланып яшәүчегә. Авыл хатынының жидә, кояшта янган беләк-муеннарына да «загар» керми: шуна күрә аны телгә аласы түгел. Шәһәр «ханым»ының «загар»ын әйтмичә калып кара! Мәңгегә дошман итәчәк. Авыл хатыннарының арадан берсен аерып мактау сүзе әйтәсен икән — рәхим ит, башкалар да шуна кушылачак. Әмма инде шәһәр хатыннарынан берсен аерып аның күлмәге, чәче, «загари» турында берәр мактау сүзе әйтәсен икән... Ходай сакласын. Тегесе, макталмаганы, үзәнә генә түгел, балаларына, оныкларына дошман булачак. Яки бакчадан бала житәкләп кайткан таныш хатыннарының берсенә баласын мактап сүз әйт тә, икенчесенекен күрмичә генә кал. Бөтен нәсел-нәсәбенә дошман булачак. Авылда исә алай түгел.

— Бүген бер юньсезе урам яктагы шомырт ботагын сындырган, —

ди авыл хатыны икенче бер хатынга.— Кем эшедер...

— Ник, безнең шалман Фәнвил эшедер ул,— ди икенчесе, уйлап та тормыйча.— Кичә дә Мәжит абыйларның бер бәбкәләрен имгәтте. Әле кичә генә бик каты кыйнаган идем, ярар, бүген тагын өстисе булып.

Бу вакытта әлегә «шалман»ны мактарга омтылып та карама инде. Әнисе хут бирмәячәк.

Барам әле, барам әле бүген Исламгали агайларның капка төбенә, шул апалар белән сөйләшеп утырырга.

Ләкин ул кичне капка төбе жыелышы булмыйча калды. Хәмдүневләр, йөк машинасын алып, кичке караклыкка киткәннәр. Кайтып керешләрәнә урамда капка төбендә утыручылар булганны бер дә яратмыйлар, тол хатыннарыны мәсхәрә итәрлек ямьсез сүзләр белән сүгенәләр, дулылар икән.

Хәер, телевизордан кызыктырак тапшыру барганда капка төбендә кич утырулар бөтенләй булмый да икән инде.

Икенче көнне, алдан килешү буенча, безнең капка төбенә районның «уазигы» килеп туктады, ул машина мине көндезгә поездга өлгертергә тиеш иде — вакыт бик исәплә калган.

Мин авырлык белән генә юлга әзерләндем, үзем салган кечкенә кибән дә, корган шалашым да ятим булып, монсуланып, миңа карап калган сыман тоелды. Машинага керер алдыннан үзебезнең авыл өстендәге биек, зәп-зәңгәр күк йөзенә карап алдым. Авыл хатыннарының сабан туге көнне генә сандык төбеннән алып бөркәнә торган юка ак ефәк шәлләре сыман аксыл мамык болыт кисәкләре акрын гына көньякка таба йөзәләр иде. Мин үземне шунда кол кебек сиздем: менә машина, ул мине алып китәргә тиеш, аннан — поезд, ул да мине шушы кибәннәр, шалашлардан, ак болытларымнан аерырга тиеш. Тиеш, тиеш, тиеш... Мин гел ниндидер фал кушуына буйсынып йөрергә, гел аерылырга, гел китәргә тиеш.

Нигәдер, тормыш сукмакларының очын таптым дигәндә генә, мин шуларны яңадан югалтырга тиеш. Нигәдер, миңа ак болыт кебек иркенләп йөзеп йөрү мөмкинлеген бирелмәгән.

Безгә ак болыт булырга язмаган шул...

Хәмдүневләр яныннан узганда игътибар иттем: олы Хәмдүневләрнең йорт тәрәзәләре төбенә кадәр ачылган, тәрәзә төбендә коточкыч тавыш белән магнитофон акыра. Олы Хәмдүнев кичә генә сөйләп торган иде: СПТУны бетергән кече малае хулиганлык эшләп бер ел угырып кайткан; әллә ниткән, немец маршлары ызылган кассетасы бар, ди, шуны уйната малай, ди.

Биш почмаклы нарат өйне, биек коймаларны дерелдәтеп, бөтен авылдагы кош-кортны өркетеп, утыз өченче еллардагы гитлерюгенд маршы янгырый иде:

Вир гейен нах остен,
Мит унс гот...

И, авыл... Сиңа да килеп кердемәни инде бу чир? Тагын ниләр генә күрәсең бар икән сиңең?

XX

И йөрәгем, ник гел хәсрәттә син? Сине нәрсә шулай бик каты борчый? Монда, чит жирдә, бик әйбәт бит, тагын нәрсә телисең инде син?

Гете. «Яна сөзләр, яңа тормышлар».

Утыз алтынчы елларда безнең балачакка берничә жыр бәреп керде. Без шул жырлар тәэсирендә тәрбияләнеп үстек. Ул жырлар ва-

¹ Без көнчыгышка барабыз, алла безнең белән

тан, ил, жирен, туган туфрактын газизлеге турында иде. Гомерлэр узган саен, мин шул жырларны сагынам, хэзерге эстрада жырларының бик күбесен яратмыйм. Бигрэк та, бавы өзөлгән микрофон тогып, сәхнәдә мәтәлчек ата-ата йөргән, бер үк жөмләне карлыккан тавыш белән унбиш тапкырга кадәр кабатлап жырлауларын яратмыйм. Күрәсен, картаелган. Тыңлап карагыз әле, жырны: «Еще раз! Еще раз-а-аз! Еще раз! Еще-о-ра-а-аз!» менә шуны бер жыр эчәндә егерме-утыз тапкыр әйтәләр. Бездә бу сүзләрне авыр йөк, бүрәнә күтәргәндә генә ирләр хор белән кычкыралар иде. Матур хор була иде ул:

— Ра-а-аз! Ешәе-о-о раз! Еше-о раз!

Һәм авыр таш, йөк, бүрәнә, ирләр куәтенә буйсынып, урыныннан күчә иде. Дүрт-биш әйтүгә. Ләкин утыз тапкырга түгел.

Шунысы кызык: гомерләр узган саен, теге вакыттагы жырларга да ревизор күзә, ревизор колагы беләнрәк анализ ясым мин. Кайбер жырларга рәнжим дә.

Утыз алтынчы елны без, малайлар, әти-әниләрәбез белән урманда нарат утыртабыз, тамак ач, көнә бус эшләсән, лесхоз идарәсе бер гаиләгә ярты ипи бирә, ә язгы урман һавасында гел генә ашыйсы киһеп тора. Кичен, «уф алла» арбасына ботак-сатак төяп, кайтырга жыенабыз, шул чакта өстерилек (стрелок-мылтык белән йөргәнлектән, урманчыны шулай дип атылар иде) киһеп чыга да, синең йөгәңне бушаттыра, тенти, янәсе, юанрак ағач кисәге салмадыңмы — рухыңны рәнжетә, берни эшли алмыйсың... Ул хужа. Теге ағач кисәге калсын, черсен, ләкин син алма.

Авылыңа кайтасың, ишегалдында кемнәрдер йөри, үлчәгеч таяк тотканнар, бер сутый жирен артык икән, шуны кисеп, киртәнне күчерттерәләр, теге бер метрлы әрем үссен, тигәнәк бассын, ләкин син анда бәрәңге утыртма. Ә без жырлыйбыз:

Киң, бик киң ул минем туган илем,
Урманнар күп, елга, кырлар күп;
Кеше шулай иркен сулай торган
Башка бер ил Жирдә бүтән юк.

Шулай жырлайбыз. Тагын болай:

Чын хужа кеше туган жиренә,
Шат иши кадерләе илендә.

Хужасын хужа да, әмма «өстерилек» бүген урманда коры ботак төягән «уф алла» арбасын алып калды, учак астына ягарга бөртек утын юк, умач пешереп булмый. Хәмдүневләренң өлкәнә — гомер бус сарымсак ашап, учак утында дунгыз колагын кыздырып шытырдагып ашый торган, ни намаз-һияз белмәгән, ни колхозга кермәгән Гыйлму карт тешен ыргайта: «уф алла, дип әйтерсен, ди, үлгәч; китереп куярлар, ди, бер күмәч; аны да алып китәрләр, ди, колхоз икәнәңне белгәч».

Без аны яратмыйбыз, аңа ачуыбыз киһә.

Мин бу әсәрәмне башта «Ватан турында жыр» дип исемләмәкче булган идем, ләкин кире уйладым: Ватан турында сүз әйтергә бик зур талант, әзерлек кирәк, ә минем әсәрәмдә Ватанымның бик кечкенә бер почмагы турында гына сөйләнә. Шуңа күрә мин моны шул төбәк белән бәхилләшү дип атадым.

Аннары мен тугыз йөз утыз тугызынчы ел истә калган: акфиннәр белән сугыш. Коточкыч салкыннар. Картлар әйтә: алмагачлар харап булчак. Авылга ачыккан бүреләр киһә: бүген төнлә, фәлән абзыйның абзар түбәсен тишеп, бүрә кәргән (ул вакытта абзарлар тәбәнәк, түбәләре саламнан), фәлән абзыйларның фәлән баш сарыгын буган... Ул арада авылның менә дигән бер егетенең үлгән хәбәре ки-

ла. Акфиннәр белән сугышта һәлак булган. Авылда легендалар йөри: маршал Тимошенко кызылармеецларны шундый итеп әзерләгән, утыз ике кило ком капчык күтәртеп, көнөнә кырыгар чакрым араны чаңгыда уздыра икән... Акфиннәрнең «снайпер» дигән сугышчылары бар икән (бу сүз шул елда беренче тапкыр ишетелде), ап-ак кар каплаган чыршы башында ак халат киеп утыра да, чүкеп кенә тора, ди. Акфиннәр бик мәкерле, ди: алар чигенгән вакытта хуторларына барып керсәң, ишек тоткасын тотсаң — миңа дигән нәрсә шартлый, ди. Яки, баскыч төбөндә менә дигән бер пар жылы итек тора, ди. Кызылармеец, ботинкасын, чолгауларын ташлап, шуны киям дип аягын тыкса — миңа. Коедан су алым дисә, чиләктә — миңа...

Кибеттә тоз, шырпы, керәчин беткән авыр, караңгы, хәсрәтле айлар. «Чаян» журналы килеп кенә авылга хәл кертте. Аның тышлыгында шлем кигән, шакмак мыеклы чибәр Ворошилов елмаеп тора, ә еракта үрмәли-бүкәли акфиннәр кача. Маршалның сүзләре китерелгән:

— Бу әле чәчәкләр генә, жимеше берәздән булачак...

Бу жөмлә ач, салкын кышны жылытып жибәргән сыман була. Мәктәптә жырлыйбыз:

Су буенда көтеп яттым
Кыр үрдәге төшәсен.
Бөек герой безнең маршал
Ворошилов яшәсен.

Мәктәптә жыр дәресе атнага бер керә, параллель классларда эшләгән укытучы апа расписаниегә ике класс дәресең бергә туры китереп, күмәк жырлата иде.

Әле ул вакытта авыл мәчете мәктәпкә әйләндерелмәгән иде, картлар гает укырга тыгыз төркем булып баралар, тәкбир әйтеп, урамнан узалар, мәчеткә жыелалар иде. Алар да жырлый: чип-чиста туннарын (кызылга, карага каккан йомшак туннар, хәзер андый тунны бик затлы кешеләр генә — профессорлар, эре драматурглар, база директорлары, зур трест начальниклары гына кия) сандыктан чыгарганнар алар, кайберсе Кукмара итеге киеп жибәргән (ак фетр итеккә кызыл-яшел төслә бормалы чәчәкләр эшләнгән), муеннарда сарык йоныннан бәйләнгән, кичә генә мунчада юып китерелгән, күпереп торган ак күбек шарфлар, кулларда бияләй. Алар да хор белән жырлап баралар, властлар әлегә дингә тими, мәктәп белән мәчет әлегә үзара сугышмыйча яши бирәләр, ләкин картлар сизә инде... Актык тәкбирләр бу һәм алар тавышы, алар бугазы белән тарих үзе жырлый кебек. Салкын урамда карны шыгырдатып, йөзләгән ир тезелеп килә: картлар — алда, яшьрәкләр — артта. Тып-тын калган иртәнге урам кинәт кенә куәтле ирләр авызыннан чыккан шауга янгырап китә.

Капка ярыгынан моны карап калган хатын-кыз елап ала, күнелнең әллә кай төшләрен актарып ташлый бу тавыш. Ирләр, берәз баргач, тып итеп туктап кала, аннан соң, кемнеләр кушуы буенча, тагын кузгала, «бас» тавышлы Сәгъдетдин абый тагын тәкбир башлай, тагын салкын урамга йөзләгән бугаздан чыккан шау тарала.

... Нибары бер-ике генә ел үтәр, мәчет ябылып, манарасы кеселер, нибары өч-дүрт ел үтәр, әлегә төркем артында барган яшь, чиста, таза ирләр, берәз салмышрак, кызганрак хәлдә, арбаларга төялп, Ватан азатлыгы өчен көрәшкә сәфәр чыгар һәм шунда аларның күбесе шәһит китәр. Ләкин авыл чатында тәкбир сүзләре соңгы кабат кырык беренче ел июненең иң соңгы көнөндә — авылдан берьюлы алтмыш ике ир чыгып киткәндә янгырап алыр әле. Үзләре белмәгән гарәп телендә тәкбир әйтеп, авыл картлары шунда дошманга үлем, үзәбезнекеләргә жиңү, сәламәтлек теләп аллага ялварырлар һәм бу тәкбир йөрәк авазы булып, ирләр төялгән арбалар артыннан озата

барыр. Барыр, барыр да, мәңгегәсүнәр...

Тәкбирне «бас» тавыш белән башлаган Сәгъдетдин карт урман каравылчысы булып эшкә керер һәм безнең, октябрат, пионерларның «уф алла» арбаларын балта түтәсе белән сугып тураклар, бауларны чабар, үзебезне янактар, кыйнар... Кешене белмәссен, динне дә белеп бетермәссен. Бер мәсьәләдә яхшылыкка өйрәтә ул, икенче мәсьәләдә үзенң шул яхшылыгын онытып торырга да мөмкинлек бирә. Күрәсен, кешесенә карап. Мәчет ул — халык рухында бер дөнья. Мәчет тирәсендә сүгенергә ярамый, авызына хәрәм ризык (аракы) капкан булсаң, анда керергә ярамый, вак-төяк хажәтенең үтәргә кирәк булса, моны мәчеттән кырык адым киткәч кенә эшләргә мөмкин. Мәчетнең эче буш, анда кергәч, малай-шалай кычкырып карый, тавыш яңгырый. Мәчет серле: бер абзый кичке намазда вакытта аның кечкенә кызы да әтисе артынан барган икән дә, картлар таралганда мич артында йоклап калган. Баланы төнә буге эзләгәннәр: ә ул, төн уртасында уянып, бикле мәчеттә ялгыз калганын аңлап алгач, куркудан акылын жуя язган, таң атканда мәзиннән ачкыч алып, мәчет эчендәге баланы табып алып кайтсалар — аның бер күзе чалшайган.

Мәчет, мәктәпкә әйләнгәнче, шулай серле иде.

... Еллар авыр, салкын, шыксыз, ризыксыз иде. Ләкин шагыйрь яза, без класста жырлыйбыз.

Тын бакчада кошлар сайрый
Сибелә айның нурлары;
Көмеш төсле ай нурлары
Матурлуйлар дөнъяны.

Зәңгәр күзләр елмаялар
Тиран шатлык бар анда;
Икебез дә без бәхетле
Ил бәхетле булганга.

Дөнъяда әллә ниләр бар: зәңгәр күзләр, кошлар, тын бакчалар. Без яшәгән тормыш белән әлегә жыр арасында аерма шул дәрәжәдә зур иде ки, без кырыгынчы-илленче еллар шагыйрьләрен ярата алмадык. Алар безне аңламады, без — аларны.

Ләкин безнең өчен дәртле, эчтәлекле жыр бәйрәмнәре була иде. Болар — Беренче Май һәм Октябрь бәйрәмнәре. Безнең авылда бәйрәм өчен урамга тактадан триумфаль арка ясадылар, аның ике баганасының башына, пыяла ящиклар эченә, керосин лампалары куйдылар, ул баганаларны кызыл материя белән бизәделәр. Шунда ук бер читкә трибуна ясадылар. Революцион бәйрәм көнне бөтен халык, ике урам буйлап, колонналар булып, шул арка астыннан уза, урамнан жыр белән килә иде. Алгы рәттә — берничә гармунчы. Ике таяклы флагларга (транспарант) саф үз телебездә куәтле лозунглар язылган була иде. Шул колонналарда жырланган ике-өч жыр хәтердә калган.

«СССР» диеп язылган
Совнарком капкасына.
Яшибез, дуслар, яшибез
Совнарком аркасында.

Кушымта:

Ленинград-Москва,
Урамнары таш кына;
Яшь йөрәгем капиталны
Бетерергә ашкына.

Ленин, Маркс һәм Энгельс
Дүртенчесе — Сталин.
Без тормышка ашырабыз
Шул даһилар кушканын.

Ленинград-Москва...

Менә шулай, алына ике тапкыр — 1 майда һәм 7 ноябрьдә рәхәтләнеп жырлап ала идек.

Аннан — аулагөйләрдә жырлау. Монды, серле жырлар. Бу жырларны чит жырлар күргән, завод, шәһәр, шахта күргән кызлар алып кайта. Завод күргән кызлар безнең авылда берәз борнайрак була иде. Алар битләрен башка кызларга караганда мурак итеп майлылар, кие-калын авыл кашын да берәз нечкәртәләр, кайберләре бит уртасына миң дә төртеп куя. Алар, авыл кызларынан аермалы буларак, йортта бәйләнгән йон оек түгел, ә «пәнски» оек кияләр («Пански» — паннарча дигән сүзмә?), әллә нинди жырлар беләләр. Бигрәк тә, мәшһүр «завод сорок»та эшләп кайтканнары (анда кышын барып эшләп кайталар иде). Менә мондый жыр, мәсәлән:

Атма ла, наган,
Куркадыр жаннарым
Наган тау-уышларына...

Нинди серле жыр булды икән ул? Нинди егет ул, наган тагып, сөйгән кызы янында шалт та шолт атып йөргән? Наган бит куркыныч нәрсә. Аны бит авылга килгән милиционерның билендә генә күрергә мөмкин. Аның калын күн савыты ук дәһшәтле. Әтине төнлә алып чыгып киткәндә күрмәдем түгел. Чия агачының каерысы кебек кие-кызгылт шул күн сумканы күргәч, мин гомер бие калтырый торган булып калдым. Кобура, наган минем йөрәгемә ярамый. Шуңа күрә, теге жыр әле дә булса жанымны тетрәтә. Шәһәрдә эшләгән кызлар тагын бер жыр алып кайттылар, фажигале жыр. Анда егетмедер, кызмыдыр Иделгәме, Кабангамы батып үлгән. Исән калганы шул фажигале мәхәббәт турында, имеш, жыр чыгарган. Аулагөй моны дерт итеп тыңлый, тыннар кысыла, бугазларга төер утыра, «каз тәне» чыга.

Зәңгәр күзләр, бөдрә чәчләр
Алар безгә тиң түгел.
Тиң түгеллеген дә белә,
Өзелеп сөя яшь күнел.

Бөдрә чәчкәй, зәңгәр күз,
Әйтмә лә, багыркәем, авыр сүз...

Әмма, боларның барысы да бетте...

Утыз жиденче ел картлар тәкбирен бетерде, кырык беренче ел — революцион жыр колонналарын туктатты. Аулагөйләрнең эчке жылылыгы, моңы-жыры, серенә кырык бишенче ел чик куйды: юк, булмады, егерме ике, егерме алтынчы елгы егетләрен — йөзләгән егетнең — авылга нибары өч-дүрт гәнә кайтты, алар да акчалы жырларга чыгып китте. Көтәр, сагыныр кеше булмаган жирдә аулагөй була алмый, анда жыр тумыш. Жыр ул шундый нәрсә, аның бер божрасын имгәтсәң, калган божралары яши алмый.

Минем туган жирем, туган туфрагым турында еш язучымны ошатып бетермәгән шәһәр ханымнары бар (әлбәттә, авылдан чыкканнар). Күпме мөмкин? Бу турыда күпме язарга мөмкин? Мине шулай тиргиләр.

Ләкин бер истәлек: Финляндиядә командировкада булган вакытта мине бер йортка кунакка чакырдылар. Сергач мишәрләреннән чыккан бай гына бер гаилә. Чәй эчеп утыра торгач, хужа әби шунда жир, туфрак турында сүз башлады да, шкаф эченнән майонез банкасы алып килде. Банка өстән целлофан белән капланган, резина белән кыршауланган иде. Эчәндә... гап-гади балчык.

— Менә, газизем, мин нинди бәхәтле, — диде ул. — Менә бу балчык — сездән. Узган жәй турист булып Казан иленә сәяхәт кылган идек. Шунда Казан Кремлесен карап йөргәндә, күрәм, Сөембикә манарасы

янында жир казыйлар. Шунда ына бер сабий йөгереп йөри. Мин тоттым да дәштем тегеңә:

— Олан, менә шушы кулъяулыкка бер генә уч туфрак салып бирче, дидем. Бәхетемә каршы, татарча белә булып чыкты... Алды да бирде. Менә мин нинди бәхетле, олан: минем туган туфрагым бар! Бу — минем өчен иң кадерле әйбер...

Карчык елый иде.

Аннан, китап шкафына үрелде дә, гарәп хәрефендә басылган юкагына бер китап күрсәтте. Китап 1930 елда Берлинда басылган, «Татар халык жырлары, төзүчесе Мөхәммәтгаяз Исхакый» диелгән. Әйе, талантлы язучы, трагик шәхес, Ватансыз, жирсез-сусыз калып, горбәтлеккә тилмереп яшәп үлгән Исхакый чыгарган моны. Беренче битендә үк бер жыр укыдым:

Кай жирләрдән киләсен дип
Қыр казыннан сорадым.
Ул кычкырып җавап бирде,
Мин утырып еладым.

Елау өчен ил чигенен теге ягында булу мәҗбүри түгел. Елау өчен сәбәпләр байтак.

Ә, менә, син, сез, минем авыл турында язганнарымны яратмаган ханым! Бу легенданы беләсезме? Бохара эмире ишеткән икән: иң тәмле күмәчне Сәмәрканд ханының күмәччесе пешерә. Әмирнең тагы да тәмле күмәч ашыйсы килгән һәм Сәмәрканд ханына хат язган. Шулай, шулай дигән, мөмкин булса, теге күмәччене миңа атна-ун көнгә жибереп тор әле дигән.

Күмәчче, шулай итеп, Бохарага килгән. Беренче күмәчен пешереп, көмеш подноски салып, әмир янына кәргән. Әмир, тегенен караңгы чыраен сизеп, сорап куйган:

— Йә,— дигән,— күмәчен уңдымы?

— Юк, тәкъсир,— дигән күмәчче,— миңа әйбәт күмәч пешерү өчен Сәмәрканд оны кирәк икән.

Шундук, ишәккә атландырып, берәүне Сәмәркандка, онга озатканнар.

Сәмәрканд оныннан пешкән күмәчне күтәрәп кәргәндә дә абзыйның кәефе начар булган, әмир моны сизгән.

— Миңа һәйбәт күмәч пешерер өчен Сәмәрканд оныгына житми, Сәмәрканд суы да кирәк икән,— дигән күмәчче.

Нишлисәң, тагын бер кешене ишәккә атландырып, ишәк өстенә хуржиннар элөп, Сәмәрканд суы алып кайтырга жибергәннәр.

Һәм, ниһаять, Сәмәрканд оныннан, Сәмәрканд суында изелеп-басылып пешерелгән күмәчне күтәрәп, күмәчче агай әмир янына кәргән. Чырай — кара болыт, ди.

— Миңа,— дигән ул, башын түбән игән хәлдә,— яхшы күмәч пешерү өчен Сәмәрканд һавасы житми икән.

Әмир моны аңлаган һәм баш вәзиренә әйткән: үзенә берәр кыймәтле бүләк бирегез, иң яхшы ишәккә утыртып, өенә озатыгыз, бу кеше ватанпәрвәр (патриот) икән,— дигән. — Ватанпәрвәр кешенен кадерен белергә кирәк, шуларның кадерен белмәгән дәүләт алга да бара алмый, яши дә алмый,— дигән.

Миңа да яшәү, иҗат итү өчен авылым суы, авылым һавасы кирәк. Миңа көзге сентябрь кояшы астында монсу камыл басуында тезелеп утырган салам эскертләре кирәк. Шул эскертләрнен баш әйләндергеч исе кирәк.

Сезнең йомшак кына көзге янгыр сибәләгәндә, арыш саламы эскертенә куыш ясап, шунда утырып торганыгыз бармы? Шунда баллы салат исен иснәп, вак көзге янгыр тамчыларының алтын саламнардан агып төшүен карап утырганда мин хыялымда шагыйрь, ком-

позитор, философ булып алам. Дөньяның бөтен ваклыктарынан чистарынып алам мин шунда. «Бу айның акчасын алгач, дача взносын түлэргә кирәк... Теге, көтелгән акча килеп керсә, кызыма тун алмыйча булмас. Иптәш кызлары энә ничек киенә... Алдагы атнада, базардан алып кайтып, берәр чиләк кыяр тозлап куйрга кирәк. Хатынның керәне, карлыган яфрактары бармы икән?.. Минем китапны киләсе елга чыгарырлармы икән? Эчке рецензент кай төшенә генә бәйләнер икән?.. Теге пальтоны авылга кайтарып ташларга иде. Урын алып тора. Барыбер киелми бит инде. Модасы чыккан дип, балаларым кидертми... Ял беткәнчә бер тешкә пломба куйдырырга иде. Ничек кенә шуны хәл итсә... Минем соңгы эсәр турында фәлән иптәш бик явыз чыгыш ясады. Үтерде инде халык алдында...» Көзгә вак яңгыр патшалыгында эскерт куышында утырганда энә шул дөнья мәшәкате дигән һәммә нәрсәнең поты бер тиен булып кала.

Басуда эскертнең үз исе бар. Бодай саламы эскерте — кыска, кырыс саламнан — аннан гел генә дә инде яна пешкән күмәч исе килә. Борчак саламы эскертенә куыш ясап керәсез дә, комбайн барабанынан исән калган саргылт ахак кузакларны эзләп табып, керткерт ашыйсың. Теге вак яңгыр исә ява да ява. Син әле һаман шагыйрь, композитор, философ. Мин белеп торам инде, сезнең солы саламы эскертендә куыш ясап утырганыгыз юк. Мин сезне гаеп итмим. Мондагы баш әйләндергеч исләр — әйтерсез, эниен пешергән кайнар коймакны эретелгән атланмайга манчып ашыйсың... Сез коймак төрләрне беләсезме? Сез әйтәсез инде, иң югары дәрәжәләсе килосы кырык бер тиенлек оннан, диләсез. Юк шул, алай түгел. Коймак менә болай була: беренче дәрәжәләсе, һичшиксез, карабодай коймагы. Өчтән бер өлеш бодай оны кушылырга тиеш аңа. Моңы элек байлар ашы дип йөрткәннәр. Моңы авылда бик сирәк кеше куллана алган. Шуннан түбән — «ару азык» дип атала. Хатын-кыз, бигрәк тә карчыклар үзара сөйләшкәндә еш кулланалар моңы. Бик кызганыч, авылда бу сүз үлгән икән инде. Ару азык... Моңа нилер керә соң? Бодай оны, солы оны... Арпа оны да бар, аны карчык-коры кыскартып «арпоны» дип кенә сөйләшә. Ару азыкка керми ул.

— Бу арада ару азык бетебрәк китте әле... Арпоны гына калды бәйрәмгә... Аллага тапшырдык.

Болар — барысы да коймак пешерү өчен. Икенче дәрәжәдә, әлбәттә инде, таза тормышлы, үз дәрәжәсен үзе белгән «навалы» крестьян агайның бәйрәм ризыгы — бодай коймагы. «Өрдертеп» тартылган оннан. Уртача дәрәжәле коймак — солы оныннан (дөрөсез әйтм, минем иң яраткан ризыгым иде), йомшак, ачкылт, кыскасы, тамагына үзе керәм дип тора инде... Ярлы-ябагай кешеләр бәйрәмдә арпа коймагын пешерәләр, ул да тәмле, ул да ачкылт, ләкин арпа коймагы безар гына «йөрәкне кыздыра» (безнең авылда сару кайнауны шулай атылар иде).

Бәйрәмгә өч төрле камыр ризыгы пешерелә иде, сумса (әти кеше бәйрәм алдыннан шәһәргә барып, калай банка белән алма кагы алып кайта), коймак, кабартма. Бәйрәмнен беренче көнндә туйганчы сумса ашыйсын. Кичкә таба сумса янә исәпкә керә. Ул көнне коймак, кабартма кебекләргә әле кагылмыйсың. Икенче көнне — коймак. Инде, әлбәттә, суынган, кичә эретелгән май аксыл булып кырыларына ябышкан. Шәп! Өченче көнгә — кабартма. Шатлык кими бара, бәйрәм бетә бара...

Басу түрләрендәге эскертләрдә көзгә вак яңгыр яуганда, энә шул ризыкларның исләрен тоеп, рәхәтләнеп утыра идем мин. Ләкин инде хәзер басулардан эскертләргә тиз жыеп алалар, ферма тирәсенә күчәрәләр. Шулай да эскертләр очрый әле, ләкин бит мин хәзер алар яныннан графиклы транспортта узып кына китәм, куыш ясап кереп утыра алмыйм.

Әйе, мин бу әсәремне, язылып беткәч кенә, кинәт кенә «Бәхилләшү» дип исемләдем. Мондый үзгәрешкә авылдан килгән бер хат сәбәп булды. Укытучы Фәния, әлеге усал Хәмдүневләрнең юаш киле-не язган. Ул әйткән: авыл бик нык үзгәрә, яңа мәктәп салалар, төр-ле жирдән бик күп белгечләр килә, авылның бушаган йортларын шә-һәрдәге хужаларыннан колхоз сатып ала, яшь белгечләрне шунда ур-наштыра, дигән. «Әле узган атнада гына Ветлечебница ачтылар, Флү-дәнең түбәсе күккә тиде, мин дә озайтылган группада тәрбияче бу-лып эшлим, китмәдек инде, калдык... Авылда КБО филиалы ачылды, күлмәктер, костюмдыр шулар тегә. Әле бу атнада гына мәктәп бе-лән тимер-томыр жыйдык, Ильяс шунда сезне искә алды. Металл ва-тыклары арасында өчмә-дүртмә «Зингер» тегү машинасы, ухватлар, ат кыргычлары, бизмәннәр, бизмән колашалары, өчаяклар, ат аягын тышаулы торган чылбырлар, богау йозаклары, бүре үтергеч кис-тәннәр бар иде. Хәтта утыз чиләк сыешлы чуен казан да өстерәп китерделәр. Ильяс сезнең турыда әйтте, боларны күрөп, язарына әллә ни кадәр азык-илһам алыр иде, диде. Иске авыл, шулай итеп, металлаломга китте. Авылга бүген мари ягыннан тагын бер гаилә ки-леп урнашты, татарлар...»

Кабартмалар, коймаклар пешергән, көзгә вак яңгырда жиргә ри-зык исе таратып утырган туган жирем, кан яңартып яткан элеккеге авылым, хуш!

Хуш!... Бәхил бул!..

Рим Идиятуллин

Белгән килеш

Башларым бәрелмәячәк,—
Беләм, күк чиксез биек.
Тик ниткән эш: белгән килеш,
Йөримен башым иеп.

Гомердә бер килә торган
Сорау кайный канымда:
«Я, ни кыла алдым соң мин
Бу Мәңгелек алдында?»

Мәңгелек алдында тузан
Икәнлегемне беләм,

Күктән йолдыз чүпләр вакыт
Күптән узганын беләм.

Гомер жебен төйнәр вакыт
Житкәнлеген дә беләм;
Тик ниткән эш: белгән килеш,
Йөрәгем менгә теләм!

...Жирдә яткан салкын ташның
Монда соң ни катишы?!
Кайнар башым терәү белән
Таш шатырдап чатнады...

Кино карый ветеран

БАЛЛАДА

Киң диванга сыенып утырган:
Кино карый бер карт ветеран.

Бомба шартлый, мина сызгыра,—
Карт йөрәкне кабат сындыра.

Ә оныгы янда тәтелди:
«Күрәсеңме: фашист! Картәти!»

Бер почмакка посып утырган
Оныгына дөшә ветеран:

«Кил яныма, анда кыен,— ди,—
Курыкма син, миңа сыен»,— ди.

Диктор сүзе яңгырый тагын да:
«...Безнең частылар Бреслау янында...»

Ачы итеп мина шартлады,—
Һәм ветеран күзен каплады...

Якты дөнья энә шул көндә
Әйләнгән бит аңа шау төнгә...

Кино беткән, тавыш басылган,
Карт — оныкның сыйпый башыннан:

«Жиңу паркын иртүк жәяүләп
Карап кайтырбыз без икәүләп».

Куанычтан малай баш кага.
...Сукур күздән тере яшь ага.

Замандашка

Без назланып яшәмәдек,
Без... сызланып яшәдек:
Үскәндә үк бәхет белән
Үрәлмәдек ашнәлек.
Ямаулы иде заманы,
Ә еллары бик ябык;
Кайгы

көзге яңгыр кебек
Торды гел өскә явып.
Үлчәргә бизмән табылмас
Безгә төшкән өлешне;
Сукур лампа сөрөмәндә
Сүндөрмәдек өметне.
Кырлы-кырыс бу дөньяны
Без үзебезчә ачтык;
Баш күккә тими,
тик жиргә

Аякны терәп бастык.
Бәхете дә хәзер бездә
Кунак булып киткәли;
Нужа бабай кайтмас жиргә
Олакты да микәнни?!
Сагаю сагыш китерә,—
Тый аны, тыйма аны,—
Күзләрдән саркып чыккалы
Күңелгә сыймаганы...
Ә безнең холык хакында
Сүз кузгату кирәкмәс:
Яманы — телгә дә йокмас,
Яхшысы — телдән төшмәс.
Утырмыйк әле уфтанып,
Иртә картайдык, диеп:
Башларны бәс сарган саен
Башны югары чөйик.

Көн өстендә туган уйлар

Ишетте дә пычкы тавышын,
Өзгәләнде яфрак шом тыңлап,
Ауды агач, күпме тартышмасын
Тамырлары белән жир тырнап.

...Ары китте урман кисүче.

Елый чишмә, әллә тау-ташларны
Ярып чыкканына үкенә?—
Кара янып калды зәңгәр күзе,
Килеп төшкәч зур кәс битенә.

...Ары китеп барды көнлекче.

«Чәчәгем дә төсен балкытмаган,
Өзмәсәгез иде бер юлга!»—
Биле сынган нәни сабактан
Ал кан тамды йөнтәс бер кулга.

...Ары китеп барды «гашыйк» жан.

«Хат-хәбәрә бармы?»— дигәннәргә:
«Бар, бар»,— диде ана, танмады.
Каладагы улы кош теледәй
Хат язарга вакыт тапмады.

...Дөнья көтте эшем иясе.

«Кош-жәнлекне яратыгыз»,— диеп,
Трибунадан торып сөйләде.
Шушы бәндә мәгәр бер тапкыр да
Үз баласын назлап сөймәде.

...Тик теленә тилчә төшмәде.

...Ә мин үзем ничек яшимен соң?
Мин үзем соң ничек яшәдем?
Курка-курка сорау биргән ятим
Бала кебек телем тешләдем...

Битараф

*Я продырявлен копьями
Духовной голодухи.*

В. Хлебников.

Күз яшемне көнгә күрсәтмичә
Елар идем

эчем пошканнан,
Тик әнкәйләр, юклык заманда ук,
Безгә еламаска кушканнар.

Без тук хәзер,
Барысы да әзер:
Кием, ризык — жаның теләгән;
Дөнья куласасын үз жаена
Әйләндерер өчен көйләнгән
Арык суы кебек ага тормыш.—
Тигез. Уңай. Жайлы. Тып-тыныч.
Тын йокыга талган вөжданыңны
Уятырга хәтта куркыныч.
Агу алмас коңгыз явымыни!—
Битарафлык басты күңелне.

...Ә әнкәем минем көтеп ята
Көтмәсәң дә килер үлемне.

Юк,
Яшәүдән һич тә туймаган ул,
Туямыни бәндә кояштан!
Тик кояш та котсыз тоеладыр
Мәхрүм калсаң жылы караштан.

Борын-борыннан ук яшәешнең
Асыл заты булган мәрхәмәт,

Кая киттән? Син кылдыңмы безгә,
Без кылдыкмы сиңа хыянәт?!

Кайчан гына кытлык, түрә булып,
Түр башында торган заманда
Кеше изгелеккә табына иде,
Көн юк иде ялган-яманга.

Шул изгелек бүген килеп безгә
Ямьсез карчык кебек күренә,
Ахыр чиктә (әнкәйләрне хәтта!)
Кысырклыбыз ишек төбенә.

Аһ-зарларга «аһ» дип торган күңел,
Сакетыңмы әллә туклыктан?
Үкенечләр үлгән, шик-шөбһәләр сүнгән,
Әнә диңгез,

ул да тубыктан...

Арык суы кебек ага тормыш,
Аллы-гөлле әнә бар тараф.
...Әнкәм минем үлем көтеп ята,
Мин битараф, бугай, битараф...

Их,
Күз яшемне көнгә күрсәтмичә
Елар идем

эчем пошканнан,
Тик әнкәйләр туклык заманда да
Безгә еламаска кушканнар.

ХӘСӘН ТУФАННЫҢ ҮЛЕМ СОРАП ЯЗГАН ХАТЫ

Без, Мөнҗия¹ апа белән, инде төнгә бер жигүгә карамыйча, Хәсән Туфанның кәгазьләрен барлап утыра идек. Мәрхүмнең архивында элгәчә укылмаган язучар бик күп. Хәтта махсус шифр белән язылган һәм инде беркайчан да укып булмагач шигырьләр дә бар... Шундый кичләрнең берсендә без бөгәрләнеп беткән кәгазь битенә юлыктык. Үзем дә белмим, нишләптер, без элгә кәгазьне читкәрәк күеп торырга булдык. Әмма нәрсәдер мине дә, Мөнҗия апаны да борчый иде, эллә нинди бер кадерле нәрсәне читкә этәргәнбездер кебек тоела башлады. Мондый тойгы моңарчы беркайчан да алдамаганга күрә, мин аның сәбәбен эзләргә керештем һәм күзем элгә кәгазьгә төште.

Без аны бергәләп укырга керештек. Укыган саен йөрәк ныграк әрнеде... Бу хат русча язылган һәм Казан төрмәләренең берсеннән, тимер ишекләр, таш диварлары каерып иреккә чыккан.

Татарстан АССРның 5 нче ИТК² сында тоткынлыкта утыручы шагыйрь Хәсән Туфаннан СССР Верховный Советы Президиумына хөкем карарында билгеләнгән вакытның калган өлешен ирекле үлем бәрәбәрәне аклау һәм кичерү турында үтенеч.

Мин 58 нче статьяда күрсәтелгән пунктлар буенча, барысы бергә, атып үтерүгә хөкем ителгән идем.

Дансыз һәм хурлыклы үлемемне көтеп утырдым. Ниһаять, миңа чыгарылган хөкем карарын үн еллык төрмәгә алыштырдылар. Бернинди шөлтәсез биш ел утырдым. Шушы вакыт эчендә алдыңгы бригадир булып эшләдем һәм өле дә эшлим. Тоткыннарны нәтиҗәле, файдалы итеп эшләргә һәм шуның белән үзләренә гомерләрен дә, сәламәтлекләрен дә сакларга өйрәттем. Мин житәкләгән бригада күп тапкырлар мактау яулады. Ләкин илбасарларга каршы аяусыз көрәшкә күтөрелгән халыкчан читтә булудан да авыррак җазаның булуы мөмкин түгел һәм үл юк та. Минә сугышка кадәр татар поэзиясенең иң яхшы шагыйрьләренең берсе итеп саныйлар иде. Иң якын шагыйрь дусларым Жәлилов, Кутуев, Кәримов һәм Мифтахтов сугыш кырларында данлыклы үлем белән һәлак булдылар.

Татар халкының алдыңгы уллары мине дә төрмәдә түгел, фронтта күрергә теллилар. Бердәнбер балам һәм артист булып эшләүче хатыным минем исән-сау килеш төрмәдән кайтуыма караганда, сугыш кырында яраланып-имгәнеп кайтуымны артыграк күрәләр.

Халкыбыз һәм партия алдында минем бер бөртек җаебем дә юк. Ләкин мин бер тапкыр да бу хакта язмадым, чөнки моның болай да билгеле икәнлегә суд дәирәләренә әп-ачык дип уяладым. Бәлки сугыш вакытында минем «эш»емне тикшерү белән шөгыйләнәргә вакытлары юктыр, бәлки илгә шулай фәйдалырактыр дип фикерләдем.

Бөек халыкның иң яхшы уллары! Сездән мине сугышның иң канкойгыч урынына жиберүегезне, яки миңа үлемнән берничек тә котылып булмый торган эш кушуыгызны, гранаталарга уралып самурайларның сугышчан машинасы астына ташлану, я буллмаса торпедоньк руль тотучысы булып дошман корабленең йөрәгенә барып бәрелеп шартлау, яки шуңа охшаш бүтән берәр максатка юнәлешле бурыч бирүегезне һәм шуның белән күпләрнең тормышын саклап калуны тапшыруыгызны сорыйм.

Сталин чорының мәңгелек дан казанган алдыңгы кешеләре, большевиклары, үтенәм Сездән: элеккеге партиясез шагыйрьгә үземнең Ватанымга кабатланмас тугрылыгымын исбатлап күрсәтеп, Сезнең кан туғаныгыз булып тормыштан китү мөмкинлегең бирсәгез иде. Шагыйрь намусы белән ант итәм: Сезгә биргән сүземне һичшиксез үтәрмен.

11 август, 1945 ел.

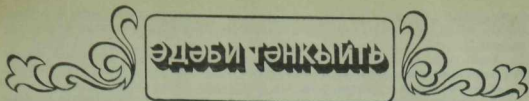
Бу хатны Хәсән Туфан төрмәдән хатыны Луиза Сәлиясгаровага күчереп язды. Мәскәүгә жиберер өчен чыгарган. Луиза ханым шулай эшләгән дә, Әмма ул вакытта мондый мөрәҗҗәгатьләрне «алмаганнар» да, «аңламаганнар» да.

Хатның төп нөсхәсе шагыйрь архивында саклана.

Гәзиз КАШАПОВ.

¹ Мөнҗия Таһирова — Х. Туфанның бертуган аяысы Мөхәтдин кызы.

² ИТК — хезмәт белән төзәтү колониясе.

Бәхәс давам итә: «Заман һәм шигърь»

Фәиз Зөлкарнәев

САБЫР ТӨБЕ АЛТЫНМЫ?

Шигъри сабырлык

Яңарыш, үзгәреш. Без күптән көткән, күпне көткән үзгәреш... Халыкта — жанлану, халыкның аңы көнләп түгел, сәгатьләп үсә. Аның тормышы, дөньяны аңлавы күз алдында үзгәрә, фикерләре төплә һәм үткер, хөкемә кыска һәм кискен була бара...

Элек-электән килгән йола бу: язгы кояш нуры карый башлауга, тәрәзәләрен ачып юа, йортын жилләтә халык. Илебез менә шундый язгы йорт кебек бүген. Озакка сузылган кыш дәвамында жыелган тузан-пычраклардан арыну, тормыш җаен җәйгә ритмга көйләү белән мәшгуль замандашларыбыз.

Заманыбызның төп билгесе — демократик ирекләр арту. «Кем рөхсәт итте?», «Ярамый!», «Тыярга!» дип, тавышны бөөрдән чыгарып кына сөйләшәргә гадәтләнгән «мәсәүли затлар» аптырашта хәзер.

Узды тыюлар заманы. Моңарчы кайдадыр яшереп яткырылган әсәрләр, сирәк күңелләренң түрәдә генә сакланып калган темалар өскә калыкты. Рус матбугаты А. Твардовский, А. Ахматова, Н. Гумилев, В. Ходасевич, Б. Пастернак, М. Булгаков, А. Платонов, В. Гроссманнарның күпме еллардан соң дөнья күрү бәхетенә ирешкән әсәрләре хакында шаулый. Украина укучылары үз әдәбиятларының тарихын өр-яңадан ачалар. И. Друцаның прозасы һәм драматургиясә, ниһаять, Мәскәү «сөргененнән» катылып, туган Молдавиясенә кайтты. Үзбәкләр, 20 иче елларда законнан тыш дип игълан ителгән романнарын эзләп табып, укучылар кулына тапшыралар. Казахлар Солтангалиев белән бергә Сталин репрессияләренң тәүге корбаны булган милли комиссарлары Рыскулов турында язалар, шул заманда нахакка милләтчелектә гаепләнп һәлак ителгән шагыйрьләренң әсәрләрен бастырып чыгаралар. Бездә дә, ниһаять, ишегенә авыр йозак элгән караңгы бүлмәләрдә ничәмә еллар бие тузан эчеп яткан кулъязмалар урыннарыннан кузгатыла башлады. «Идегәй» дастанын тиздән кычып-посып түгел, курыкмыйча китап-журналлардан укый алачакбыз...

Узды тыюлар заманы! Һәркем күңелендәгесен сөйли ала. Әнә, белорус Н. Гилевичның Мәскәү трибуналарынан ярып әйткән уй-тойгылары шигъри ут-ялкынга төрәнә. Туган республикасы матбугатында аның белорус халкы һәм белорус теленң язмышын кайгыртып язган шигърьләре дөнья күрдә. Балтик бие республикаларының әдипләре милли култура мөстәкыйльеге турында житди сүзләргә кузгатаалар. Ч. Айтматов, В. Астафьев, А. Рыбаков, М. Дудинцев, А. Бек, Д. Гранин, А. Приставкин, Ф. Искәндәрләренң соңгы ике елда дөнья күргән повесть һәм романыры телләрдән төшми...

Узды тыюлар заманы...

Безнең әдәбият нишли соң?

Бездә тынлык. Газеталар, аптырагач, мәскәүделәргә тәржемә итеп чыгара.

Әле ярый, И. Салахов кебек ничәмә-ничә үлем, кимсетү-хурлаулар аша узып та,

туган халкына, иманына, ижатына туурылык саклап калган каләм иябес бар. Аныц Сталин дөвөре тоткыннары турындагы романы басылган журнал саннары кулдан-кулга йөри.

Узды тыюлар заманы. Теләгәнеңне, әллә кайчаннан бирле күңелендә йөрткәнеңне, инде ишаралар-кинаялар телендә түгел, ачык текст белән әйтеп бира аласың...

Ә безнең поэзия — кайчан гына әле богауларын өзәргә теләп ярысып жир тыр-наган канатлы тулпар — инде килеп, аягындагы тышавы чишелеп төшүгә дә кара-мастан, һаман кузгалып китәргә кыймый торган үшән йөк атын хәтерләтә. Безнең поэзия әле һаман элеккеге еллар эченнән чыгып жита алмый бугай. Инерцияме бу? Авызы пешкән — кымызы да өрөп каба дигәндәй, саклык күрсәтүме? Һәммәсә дә бардыр, ахрысы. Бу — кыйналса берәгәйле һәм кат-кат кыйналган, ачы тәжрибә-лөргә гаять бай провинция саклыгы һәм сүлләнигә. Провинциаль фикерләү рәвеше, провинциаль мокрытлык әллә кайдан һавадан төшми — шул кыйнаулар, тыюлар — кыскасы, хокук дефициты төрбияли аны.

Провинциаль фикерләү хәзергә шартларда аеруча күзгә бәрелә. Бәхәсләр, фикер алышулар вакытында гомуми кыюсызлык, чикләнганлек, мәнфәгатьләр тарлыгы сыйфатында калкып чыга ул. Ижтимагый аң үзгәрешләре торган саен ныграк тиз-ләнеш ала килгән хәзерге көндә аныц шундый ук тизлек белән анахронизмга әверелә баруы аермачык. Вакыт-вакыт кайбер шагыйрьләребез, кыюланып китеп, заманга ияргә талпынып караса да, аларның ижат жимешләре бездә канәгатьсезлек хисен киметми, киресенчә, үртәгән кебек, арттыра, ярыста гына төшә. Шагыйрь М. Шабәев, мәсәлән, илбездәгә үзгәртеп курулар рухына туры китерергә омтылып, поэма язды, ләкин яхшы ниятен аның да нәкъ менә провинциальлек харап итә. Автор турысын әйтеп, усал итеп язарга тырышуга да карамастан, әсәрдә ниндидер бер ваклану диммә, элеккеге гадәт-карашларның көченә буйсынганылык, тормышыбызга, артык озақ көттереп килгән үзгәрешләргә шикләнебрөк карау диммә, югарыга карап эш итүме («бу дөньяның хакимнәре үз күңелләренә авыр алырлык сүз ычкына күрмә-сен!») — барыбер дә сизелә.

Ни бу? Безнең поэзия шулай мөстәкыйль, ирекле, иркен фикерләү культурасын-нан бөтенләйгә үк мәхрүммени инде?

Узды тыюлар заманы. Әмма кем өчендер бу — соңарып килгән ирек турындагы хөбәр икән шул. Коллык халәтеннән арына алмаячагын ул инде сизеп тора; дөрте дә, дәрманы да күптән төкөнгән...

Теге елларда дөнья белән ризалашырга, аңа жайлашырга өлгергәннәрнең хәле кыен. Буа erylып китеп, чыгырларга су агып төшми, ә тегермән ташлары, акрын-лап туктаганычага кәдәр, һаман әйләнә дә әйләнә...

Н. Арсланов, әнә, ишлеңендәгә далаларны, аргамакларны, шул дөвәр хатын-кызларының сылулыгын, күңел матурлыгын жырлый; элеккеге елларда шулай кур-кынчысыз, хәвефсез хатирөләр дөньясына күченеп киткән иде ул — инде әйләнеп кайтмас микәнни?

Н. Дәүли әсәрләренинән күптән инде ниндидер бер кадимилек төсмере шәйләнә иде, хәзер аермачык аңлашылды: плакатлар, лозунглар теле белән сөйләшә бу ижат... Шул ук юнәлешне дөвам итүче, әмма бу өлкән шагыйребез ижаты кимә-леннән күтөрелә алмаган яшәрәк шагыйрьләренә атап тормый. Гәрчә лозунглар, плакатлар дөвөре әллә кайда еракта, ликбезлар чорында ук бүленеп калды югысә.

Г. Афзал да һаман «жил тегермәниңә белән сугыша». Дөрөс, Казаннан, әдәби төркемнәр арасындагы вак ызгышлардан, төрле имеш-мимешләрдән читтә яшәве белән, ул күпмедер дәрәжәдә ота. Аның ижаты кадимилеккә тартым оригиналь йөзен саклап килә. Үз туксаны туксан аныц: борынгыларның мәрәй атышындагы кебек, укларын бер ноктага төбәп жибөрүен генә белә — арада чыннан да нәкъ үзәк-кә тигәннәре дә бар.

И. Юзев кайдадыр поэтик офыкларны барлап йөрдө-йөрдә дә — әллә офык артына ук китеп инде — бөтенләй күздән югалды. Ни булдыр икән, ни белән бетәр икән бу, дип көтәмә? Әллә, ниһаять, бөтен кыюлыгын туплап, күңеленә жыйелган барлык тормыш ачысын сала-сала, үзенең төп әсәре буласы юлларны азып итамы?

Роберт Әхмәтжанов, моннан егерме-утыз еллар элек ничек башласа, әле дә шу-лай үзә бер шигъри «гомер елгасы» булып агып итадыр сыман. Тик ул елганың еллар узган саен саега, кибә баруы гына кызганыч.

Р. Фәйзуллин, карап торышса, элеккечә актив кебек, әмма ул да инде күптән кичгәе көн хисабына яши бугай.

К. Сибгатуллин, бүтәннәр кызып китәргә ният кора башлауга гына, ни сәбәп-ледер, ижатында сабырлана, сүлләнә һәм дә... сүзгә юмартлана, көпшәкләнә төште.

Р. Харис моннан бер-ике ел элек үк инде укучылары белән очрашуда ихластан әйткән иде: күңелдә — аптырау, башта — томан әлегә, дигән иде. Шул томанда ада-

шып, бер урында эйләнеп йөрүеме — уи-униш еллар элек ничек язса, әле дә шулай давам итә.

Р. Гатауллинның күчеленә күптән инде ниндидер бер каушау иңгән иде. Заманарның романтик булганы, антиромантик булганы бар. Хәзер без антиромантик тенденцияләр көч алган дөвөрдә яшисез бугай. Р. Гатауллин исә — табигате белән романтик шагыйрь, шуңа да ул талантына урын таба алмый. Һәм үзенең бу хәлен аңлап та бетерми шикелле.

М. Әгъләмов — яза; тик нигәдер әсәрләренең теге еллардагы башбирмәс тәваккәлләге үзен бүген дә сиздерми. Инану көче, усаллыгы, фикер үткерлеге заманга тик дәрәжәдә булсын иде. Заман шагыйрьгә караганда тизрәк үзгәрәдер, күрәсез.

70 нче еллар шагыйрьләре исә, бер бездә генә түгел, рус әдәбиятында да, украин, белорус, молдаван һ.б. милли әдәбиятларда да «югалтылган буын» булып чыкты. Хәзерге үзгәрешләр аларга үз-үзләрен табу, тернәкләненп, яңарып китү өчен көч бирерме — әлегә билгесез...

Яшьләр, 80 нче еллар буыны... Кинәт ачылып киткән мөмкинлекләр (әллә мөмкинлекләр иллюзиясе генәме, аларны реальләштерә алганыбыз юк бит әле), заман катлаулылыгы, проблемалар масштаблылыгы (милли социаль, экономик, экологик — һәммәсә дә коточкыч зурлар) аларны да аптырашта калдырды бугай. Яшь шагыйрьләрнең ижади омтылышларын күзәткәндә, суыклар турындагы мәгълүм тәм-сил-притча искә төшә. Суыклар юлда филгә очраганияр. Берсе филнең аягына килеп төртелгән дә, кочып алып, «бу багана» дигән; икенчесе, филнең койрыгын тотып, «бу себерке» дип белдергән; өченчесе исә, филнең борынын капшап, «бу аркан» дип әйткән. Яшь шагыйрьләр әлегә менә шулай кайсы багана, кайсы аркан яисә себерке турында яза шикелле. Фил турында ук булмаса, һич югы, аның аягы, борыны, колагы һ.б. турында язылган әсәрләрне укыйсы иде бит.

Кыскасы, хәзерге татар поэзиясе майданына колачлап күз ташласаң — беренче карашка, чыннан да, күңелдә ризасызлык туар өчен мөмкинлекләр байтак икән. Тормыштагы яңарыш, үзгәрешләр чагылуы жәһәттеннән әйтәм мин моны. Хәер, тәэсиратның шундый күчелсез булуында, бәлки, безнең инерт-сүлпән нәшрият һәм матбугатыбызның да гаебе бардыр әле. Бүгенге көндә берәм-берәм дөньяга чыга торган һәм безгә хөкем йөрткән нигез бирә торган әсәрләрнең бик күбесе — ким дигәндә, моңнан ике-өч ел элек (ягъни илебездә яңарыш өчен ачыктан-ачык көрәш башланганчыга тиклем) ижат ителеп, редакция портфельләрендә озак-озак чират көтеп яткан әйберләр. Эгәр шулай икән, заман рухына, заман таләбенә нинди төңгәллек турында сойләргә мөмкин!

Юк, үзгәртеп кору, яңарыш жиле газета-журналларыбызга бөтенләй үк кагылмады дип әйтергә теләим. Үзләрә карашынча көн кадагына суга, заман рухына туры килә торган яңа әсәрләрне алар озак яткырмыйча бастырып чыгарырга тырышалар. Тик менә алар сайлап бастырган әсәрләр арасында сәнгать факты дип икеләнмичә өзеп әйтерлекләре генә бик аз. Без, бүгенге укучылар, поэзиядән вакыйга булырлык әсәрләр көтәбез. Шагыйрьләр үзләре дә моны тоеп, аңлап тора, әлбәттә. Әмма, шуңа да карамастан, андый вакыйга күргәнәбез юк әле! Һәм менә, нәтижәдә, поэзиягә никадәр гаепләр, рәнжү сүзләрен ишетергә туры килә.

Мин шагыйрьләребез талантын һәм намусын шиккә алучыларга ияргә теләим. Бездә поэзия дә, аның талантлы ижатчылары да бар. Житәрлек. Моңа ышану өчен бик гади бер тәҗрибә ясап карарга була. Әйткн, хәзерге татар поэзиясен, яисә аерым бер шагыйрь ижатын бүгенге көндә бөтенләй юк икән дип уйлыйк. Шундук ни дәрәжәдә рухи фәкыйрьләр, бичаралар хәлендә калуыбыз ачыкланыр. Төп аргумент монда — поэзия, ижат үзе.

Ә, бәлки, без аны дәрәс аңламыйбыздыр? Хәзергедәй катлаулы заманда без, бәлки, ориентирларны бутап, аннан дәрәсән таләп итмибездер? Гомумән, поэзиянең якасыннан алып таләп итү үзе дәрәс эшме соң ул? Безнең бүгенге гамь-мәшәкатьләребез (шәхес культының фәжигале нәтижеләрен ачыкка, бюрократлар белән көрәшү, демократия һәм фикерләр плюрализмы шартларында ияргә өйрәнү) безгә искиткеч мөһим тоелса да, поэзия өчен дә мөһимме соң алар? Поэзиянең бу мәсьәләләргә карата билгеле бер дәрәжәдә салкынлык саклавы, бәлки, аның үз уенча тагын да мөһимрәк тоелган проблемалар белән мәшгуль булуынандыр, аның карашы ераграк перспективаларны колачлавынан киләдер?

Әлбәттә, вакыт барыбер үзәккә итәр, иртәме-соңмы бүген без күрергә теләгән үзгәрешләр теге йә бу формада поэзия биләмәләренә дә үтеп керер. Әле дә үзгәрәдер ул. Ләкин ничек бит — менә нәрсәдә хикмәт... Аңардан, заман таләбе дигән булып, тиз үк, менә хәзер үк үзгәреш даулау дәрәсеме? Кем белә ул заман таләбе; бәлки, поэзиянең хәзергечә үзгәрешләрсез үз сүзендә, үз позициясендә нык торыуы нәкъ менә заманчадыр?.. Заман таләбе дигән нәрсә белән сәйләшмәү, әлбәттә, хәтер яклары

бар, шагыйрьлөрдөн бу зур төвөккөллө сорый. Ләкин андый таләпләр һәрвакытта да хаклы булган дигә кем әйтә ала? Заманның чын, асыл таләбе көнөндә түгел, соңрак беләнә ич.

Аннары, заман таләбе белән укучы ихтыяжын (бигрәк тә ул ихтыяжның сан ягынан чагылышын) тиңләргә арыймы? Кайбер төнкыйтьчеләргә шау күтөрергә сылтау булган укучынның шигырь белән кызыксынуы кимү-арту мәсьәләсе кайчан гына поэзиянең төп кыйммәтен билгели башлады соң әле?..

Монда нидер буталган кебек, минемчә. Чираттагы ялгышыбыз, алдануыбыз түгелме?

*Хатын-кызның сәер гадәте бар —
нечкә бокал пыяласы аркылы
карый ул дөньяга,
һәм бу минутта
бөтен нәрсә күрәң аңа ал булып.*

Дөньяга болай күп карадык ич инде (һәм туры, һәм күчерелмә мәгънәдә), җитәр, аның үз төсләре нинди икәнән күрергә вакыт.

«Мин табышмак чишәм нәселемә»

*Авырткан жирем — син, Татарстан,
Без чабабыз менә әлегә...
Эмма беләм, кайда бәрелсәң дә,
Авырткан жир алдан бәрелә.*

М. Әгъләмов

Әдәбиятны көндәлек максатларга баш идәртү, аның ихтыярын чикләү омтылышы дөньяда күптөн мәгълүм. Аны политиканың мыштым бер пярчене, шәүләсе хәлендә генә тотарга теләүчеләр тарихта аз булмаган. Мөмкин булса, измышын түрәләргә ым кагып кына хәл итәргә — алдан төкәдиренә «язып», билгеләп куярлар иде. Юк, торгынылык елларында гына башланмады бу, моның башы — ераграк.

*Татын поэма язармын,
Өстән күрсәтмә булса...*

Бу сатирик юллар бездәгә төссез-нурсыз әдәби продукциянең (поэзиянең, димим!) шактый ишле өлешен дәрәс сыйфатлый. Кайдандыр югарыдан ым кагулары була — безнең шагыйрь-шөгәрә үзара арыша-арыша кукурузны, маргаринны мактау кампаниясенә кушылып китә. Яисә, атиа буге төн йокыларын йокламаса йокламый, эмма эчкечелекне мөсхәрә итә торган, Казанның «Шифалы су»ына дан җырлый торган назымнарны өлгертп («яңарыш», «үзгәртпә кору», «хәбәрдарлык» дигән сүзләренә, таушалдырып, җай чыккан сәен кыстырып җибәрергә дә онытмый), тизрәк нәшриятка йөгәрә. «Түрә — акыл иясе, ә мин ахмак» дигән тәҗәбир Корһән айте кебек ятланып йортелгән энә шуңдый елларда, җаны әрнүгә түзә алмыйчадыр инде, безнең бер аксакалыбыз: «Даһи әзер хакыйкәт белән яши алмый, ул аңа үз зигене белән ирешә», — дигә белдергән иде. Әдәбиятыбызның бүгенге көндә азмә-күпме абруе бар икән, ул менә шуңаңдый нык иманлы, нык буынлы, нинди генә авырлыкларга да карамастан үз сүзен бирмәгән Ә. Еники сыман әдипләргә бурычлы. Яисә, сүзен төмәмләүгә әдәбиятның нәни түрәләре Тукай һәм Кәле артына ышыкка алып китеп орышасыларын белсә дә, бәйрәмгә җыйелган халыкка:

*...Заманнарның холкы бер генә;
Баш итсәң җунчак кидерә ул,
Имәгәнә — элмәк кидерә, —*

дигә, һаман искерми торган тарихи хакыйкәтне курыкмыйча әйтә алган М. Әгъләмов кебек шагыйрьләргә бурычлы.

Ләкин кысанлык, тарлык, әлбәттә, тора-бара барыбер үз дигәнән иткән. «Тюлар артикан сәен — халык ырлары», — ди борынгы шәрик мәкале. Күңел арлылыгы, теләк-омтылышлар мөскәелде... Башлап сүз әйтәргә курку... Инициативаның экономик тормыштан гына түгел, рухи тормыштан да комга сеңгән су шикелле югала баруы шуның нәтиҗәсе иде. Гомуми сүлләңлек, апатия. «Нәрсә булса да барыбер тү-

гелмени сиңа, тыкшырма, үз жаеңны бел өнө!» Ягъни: «Баш сау булсын, баш!».

Н. Фәттахиң «Кол Гали» трагедиясен карап чыккач, театр алдында ике кеше сөйләшә:

— Кырылдылар да беттеләр. Әллә ничек кенә булды әле бу...

Мин спектакльнең финалын күз алдына китердем. Монгол явы узган. Болгар иле — тоташ харабә. Күз күрмә кадәрәнчә бөтен жирдә мәстләр ята, козгыннар коркылдаша, жирдә патык калканнар, сынык кылычлар ауный... Шулчак кинөт каяндыр, жир арыгынан чыккандай, кара шәүлә кебек бер кеше калка, ярым шашкан кыяфәт белән ниләрдер сөйләшә китеп югала...

— Син аның сүзләренә игътибар бирдеңме? «Баш сау булсын, баш!» ди. Бөтенесе кырылып беткәч — без әнә шул бәндәдән таралган нәсел булабыздыр инде...

Баш саклау фәлсәфәсе белән генә йшәүчеләр күбәеп барган заманда — рәшидовлар, шелоковлар заманында — чыннан да, уйландыра инде бу.

...Моңы мин күптән, 70 иче елларда ук, ишеткән идем. Тәмәке көбрәтергә жмылган ишче халык, гадәттә, нәрсә турында сөйләшә — анда да шундый ук сүзләр сөйләндә бугай. Башта кемдер машинасына запчасть табалмавынан зарланды, икенчесе авылга иткә кайтып килергә жыенуын өйтте, буп-буш шәһәр кибетләрен, чәчрәп торган дорфа телле кибетчеләрне сүктә, өченчесе балаларының инглизчә һәм немецча сөйләшчә белән мактанды һәм: «Авылдан эңине үзбөзгә йшәргә алып килдек, аңардан татарчага да өйрәнсәләр менә...» — дип, никтер авыр сулады. Шуннан соң мәктәпләрне, балалар бакчаларын, анда йшләүчеләрне жиде бабаларына тиклем искә төшереп алдылар... Бу өңгәмә, гадәттөгечә, тормыштан, илдәгә хәлләрдән ризасыз күңелләр шулай, ниһаять, бушанган кебек булгач, аракы кибетенә берөш кешене юллау белән тәмамланыр инде дип торганда, моңарчы дөшмәнгән бер карт шофер телгә килде. Сүзләренәң кинайәсе бар икәнән сиздереп, аның күзләрендә чаткылар уйнап алды. Күселәр турында сөйләде ул.

Борынгылар ул әрсез жан йяләреннән котылу өчен бик йшанычлы чара белгәннәр икән. Болай йшәгәннәр алар. Дистәләгән күсене тотып бер читлеккә йбып куялар, ә ашарларына берни дә бирмиләр. Арлы-бирле йөгәрешә болар, читлек тимерен кимереп карыйлар, аздан да кызың китеп үзара йзгышалар, тешләшәп чинашалар. Ничәдер көннән соң, зәңгыйфрык жәңлекләр, хәлсезләнәп, берәм-берәм егыла башыйлар. Ачлык үзенекен итә, арада әлегә мексеннәрнең бугазын кимерүчеләр дә табыла. Тора-бара йзмышларына күнәләр: чираттагы бәхетсезе егылду, йбырылып, сугыша-сугыша ботарлап ашылар. Мондый хәл читлектә соңгы күсе торып калганчы довам итә. Арадагы иң көчлесе, иң кансызы, иң мәркәмәтсезе була ул. Менә шунсы кирак та икән аның. Аны, читлектән чыгарып, иректөгә күселәр арасына жибәрәләр. Һәм ул тотына үз токъмдашларына кыерларга! Күсе — күселәрне ашы!

Ул чакта мин, көн аралаш автомобильләр гаражын каравыллаучы студент, бу тәмсил-притчаның хикмәтен аңлап бетергәнмендер димин. Ләкин нәрсәсе беләндер күңелгә кереп калды ул. Еш кына, хәтта һич уйламаган вакытларда да искә килә дә төшә, килә дә төшә ул минем. Чөнки күсе читлеген хәтерләтә торган кысанлык, тарлык һәм шуның аркасында туган усаллык — дөңябызда адым саен бит. Уйламас жиреңнән уйларсын...

Теләсә нинди ихтыяж, шул исәптән рухи, эстетик ихтыяжлар да, фәкать тулысынча канәгатьләндерелгәндә генә үсә. Уртакул чамага гына йсәпләнгән кысан әдәби пространство, һичшиксез, барыннан да әзек уртакул, әрсез-усал калам әһелләрен формалаштыруга хезмәт итә. «Кабак эчендә үссәң — түгәрәк, бамбук эчендә үссәң озынча булырсың», — ди әнә икенче бер шәрык мәкалә.

Уртакуллар, көсепчеләр азлыгынан зарланырлык түгел бездә.

Кем — шагыйрь дә, кем — назымчы?

Назымчылар, көсепчеләр майтарган эштә шагыйрьләрнең ни гаебе?

Хәзерге тау-тау шигъри продукция арасында ак белән кара шактый буталган шул...

Поэзияне аралап, яклап калу ихтыяжы өлгереп житүен, моңы хәл итүне инде кичектергә һич йрамавын «Казан утлары» журналы, минемчә, бик төгәл, вакытын да тоеп алды. Р. Мостафин белән В. Нуруллин өңгәмәсе, М. Шабәев, С. Хафизов мәкаләләре, нигездә, менә шуңа басым йасап, бу катлаулы авыр эшнә башлап жибәрделәр. Беренче карашка, В. Нуруллинның кискен-кискен сүзләре поэзия бакчасына ыргытылган авыр ташлар сыман тоела. Бездә, нәшрият эшә практикасында, әлегә шулай шагыйрь йжаты белән тәкълидчә йзмаларын аерып бетермәү сизелгәли шул. Аларны барысын бергә, бер өемгә өеп карау чын поэзиянең төссез, соры масса астында күмеләп, тапталып калу куркынчынын тудыра. Тирә-якта иге-чиге күрәнмәгән графоманнар дигизә! Графоманга аңа торгынылык ни дә, үзгәртеп кору, йцарыш ни! Аның бөтен омытылышы, энергиясе төссез-нурсыз назымларын ташка басылган итеп

күрү теләген канәгәтлөндерүгә сарыф ителә. Аның өчен төп проблема ни турында һәм ничек итеп язучы түгел, ә бәлки ничек, кайда басылу.

Графомания — ул авыру. Язмыйча тора алмау ул. Шагыйрьләрнең үзләрендә дә бар мондый хырыслык. Шигырь белән яшәү, шигырь белән уйлау ахыр чиктә шуңа китерә. Һәр язганын бастырып чыгарырга омтылу — монысы да бар шагыйрьләрдә. Ләкин хәтта әкиятләрдә дә һәр салган йомырка алтын булмый ич. Ә поэзия — ул фәкатә «алтын йомырка» гына!

Бакыры алтын урынына күрү, ак белән караны аерып бетермәү (ә аларны аермасаң, үзеннән-үзе соры төс барлыкка килә) шагыйрьләр арасында гына түгел, әдәби тәнкыйтьтә дә үзен бик сиздерә. Мәна шуның бер мисалы. «Советская Татария» газетасы (1988, 10 январь) Р. Мостафинның «Возмездие» исемле мәкаләсен безгә тәкъдим итте. Тәнкыйтьче яза: «...если поэты в недавние застойные времена молчали о самом главном, сокровенном, мирились с несправедливостью, писали бодренькую полуправду, то это, конечно, не могло пройти бесследно для поэзии... Думаю, что равнодушие к поэзии... — это не пренебрежение к духовной стороне жизни, скорее, наоборот, это — возмездие. Возмездие за соглашательство, за капитуляцию перед несправедливостью за сползание в тину мелочей, болото обывательщины». Тәнкыйтьченең бу сүзләрен мин нәкъ менә шигырь кысасына кертәп язылган бөтен нәрсәне бер өемгә ою, шуны поэзия дип аңлау нәтижәсендә туган дип уйлыйм. Болай иткәндә, әлбәттә, поэзиягә әллә нинди гаепләр ташларга була.

Р. Мостафинның бигрәк тә «поэты... молчали о самом главном, сокровенном, мирились с несправедливостью...» дигән сүзләре белән килешү кыен.

Югарыга карап эш итү безнең аңга гына түгел, канга сеңгән бугай инде ул. Хәтта ни дәрәжәдә сак, мөстәкыйль мөнәсәбәт таләп итә торган әдәбиятыбызга бая бирә башласак та, карашларыбызны иң элек шунда юнәлтәбез. Янәсе, «абзыйлар» ни уйлый, Мәскәүдә — мәркәздә хәлләр ничек? Рус әдәбияты өлгеррәк ич, алар бу мәсәләне, янәсе, ничек хәл иткән? Ләкин һәр очракта да рус әдәбияты белән тәңгәллек эзләү дәрәсеме? Бер казанда кайнасаң та, аның уты безнең күңелләргә төрлечә яндыра лабаса. Моның хикмәте тел аермасында, яки башка шундый милли үзенчәлекләрдә генә димәс идек.

Әдәбиятның, гомумән культураның, төп максаты, «сверхзадачи» — кеше күңелен, рухиятне саклау ул. Моңы безнең шагыйрьләр бик яхшы аңлый. Зөлфәт менә нәрсә ди:

...Упкын аша
Без тиешбез алып чыгарга
Һәр кешедә булган Кешене.

Ләкин милли әдәбиятны күз алдында тотканда, моңа безнең шагыйрьләр шулай ук яхшы аңлый торган, аңлау гына да түгел, ә бөтен жаны-тәне белән сизә, кичерә торган тагын бер «кечкенә» генә нюанс өстәлә. Юк, кечкенә дип булмыйдыр аны хәер. Югыйсә татар поэзиясендә булган бөтен мотивларны яңгырашы белән каплап, куәте белән үзәнә буйсындырып, барлык буена күтәрелмәс иде ул.

Поэзиянең туган халкыбыз язмышын аңлавындагы фажигалелек төсмере турында әйтәм мин.

Галимнәр бик хаклы билгеләвенчә, борынгы заманда халык культурасының «йөзек кашы» булып эпос саналган. Болар борынгы грекларның «Илиада»сы, һиндларның «Рамаяна»сы, русларның былиналары, кыргызларның «Манас»ы, башкортларның «Урал батыры», бурятларның «Гэсэр» кебек поэтик әсәрләре. Безнең халык культурасында мондый урынны «Идегәй» дастаны биләп тора. Фольклорчылар раславынча, эпосның төп вазифасы — халыкны берләштерү, дошманнарга каршы уңышлы көрәшә алып дәрәжәдә аның күңел ныклыгын, рух сәләмәтлеген тәмин итү. Мондый әсәрләр, кагыйдә буларак, халык язмышының драматик, хәлиткеч дәвәрләрендә иңат ителгән. Жиңчүеләр, хакимлеккә ирешкән халыклар аңа ихтияж тоймаганын. Шуңа күрә дә аларның эпосы бүгенге көнгә бик таркау, чәчелгән хәлдә килеп житкән. Мәгълүм ки, милли әдәбиятларның тамыры, асылда, менә шушындый милли эпосларга тоташа. Халык рухының сәләмәт бөтенлеген саклау вазифасын да алар эпостан кабул итеп алганнар.

Әлбәттә, рухының сәләмәтлеген саклаудан алда халыкның үзен сакларга кирәк әле.

Урта гасыр инквизициясе чорында Көнбатыш Европада, берзаман, җен-ләрләргә каршы көрәшбез дип, кара пәсиләргә үтереп бетереләр. Нәтижәсә озак көттерми — Европа илләрен иңләп-буйлап берничә мәртәбә ваба (чума) авыруы халыкларны кырып чыга.

Безнең гасырда, әллә ни гомер дә узмаган әле, Кытайда, «культура революциясен» тормышка ашырганда, игеннәрне күп ашыйлар дип, чыпчык-песнәк ише кошларны тәмам юкка чыгарырга теләп, «тоталь» ау оештыралар. Моның да нәтижәсе күчелле булмый — дөгә басуларын, кара болыт кебек ябырылып, корткыч бөжәкләр сарып ала, алар игенне чыпчыкларга караганда әллә ничә мәртәбә күбрәк харап итәләр.

Әдәбият, бигрәк тә поэзия, менә шушындый хәвеф-хәтәр кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләргә кагылмасын, рухият дөньясына күлгәсән төшәрмәсен дип тырыша. Менә шул аның төп максатларының берсе.

Халкыбыз язмышы, аның культурасының киләчөгә турындагы борчулулы уйлар хәзерге татар поэзиясендә 60 нче еллардан башлап аеруча куәт алды. Шуннан бирле ул аның төп темасы, Р. Мостафинча әйткәндә, аның өчен «самое главное, сокровенное» булып килә.

Бу чакта тәү башлап Х. Туфан сүз кузгатты шикелле. Озак вакыт туган халкынан, туган теленнән аерылып, төрмәләрдә, Себер сөргеннәрендә гомер уздырган шагыйрь туган якларына кайтып төшүгә, күрәсеп, шул еллар эчендә барлыкка килгән үзгәрешләрне төгәл сизеп алган. Халыкның, әдәбиятның революциядән соң нинди өметләр, дәрәжәләр белән яши башлавын ачык хәтәрли ич ул. Ул чакта реаль киләчәк булып тоелган өметләрнең байтагы буш, кысыр хыял гына булган микәнни? Алай гына да түгел, газеталар, журналлар саны кимегән, матбугатның мөмкинлекләре (ягъни сүз иреге) чикләнгән, милли мәктәпләр, техникумнар, вузлар шулай ук кимү ягына бара... Әрнемәс жиреңнән әрнерсең!

Халык язмышы темасы яшә шагыйрьләр ижатында да үткән белән хәзергене чагыштыру рәвешендә гәүдәләнде. Р. Фәйзуллинда болай:

*Безнең якта — борынгыдан
хәрабәләр генә.
Чын тарихны азлар белә,
хәбәрдарлар гына...*

*Гавамга мирас — моң, сагыш.
Менә калган байлык.
Шулай да әле халыкта гамь
байтак Тукайлык.*

Чагыштыруның күп яклары бүгенге көн файдасына түгел иде. Шулай милли тормышның аерым тарафларына игътибар артты. Бигрәк тә туган телнең кулланылыш сферасы торган сәен тарая баруы шагыйрьләрне борчуга салды. Алар бик ачык аңлый лабаса: бу хәл туган әдәбиятыбызның язмышына турыдан-туры кагыла. Аннары, үз әдәбиятын укый алмаган милләт ул инде үлемгә хөкем ителгән дигән сүз...

*Бездән соңгы буын кемчә сөйләр?
Яңгырармы анда безнең көйләр?
Кабатланачакмы шушы кичтә
Без ант эчкән татлы бу тәгъбирләр?
Безнең дэвам шулай яначакмы?
Арып-талып уйга калачакмы? —
Китә алмам, дөнья «Юк!» дисә,
Китә алмыйм шуны белмичә.
Илләр бэхетенә житкән хәтле
Саклармы жир затлы хакыйкатыне,
Ялган матурлыкка төрмичә? —
Китә алмыйм шуны белмичә.*

М. Әгъләмов

Торгынлык еллары шулай элеккеге самими тарихи оптимизм хисләрен шактый какишатты. Ашкынулы якты хисләрне түгел, ә сагаюлы, борчулулы хисләрне уята иде инде киләчәк турындагы уйлар:

*Һәммәбез дә белә: без бүгенгә
Килгән идея утлар-сулар кичеп.
Киләчәккә дә без барачакбыз,
Әмма ничек?*

Әмма ничек? —

*Борчый шул бер сорау.
Шул бер сорау — әйтерсең дә борау.*

М. Әгъләмов

«Кызыл китап» дигән нәрсәнең ни икәнен һәммәбез дә белә шикелле. Анда бик күп төрлө жан ияләре, үсемлекләр һ.б. теркәп куелган — болар Жир йөзеннән югалып, бетеп бара торган, һәлакәт алдында торган биологик берәмлекләр. Дөньяда элек-электән бик күп халыклар, милләтләр шулай бетү, харап булу алдында торганнар, бөтенләйгә юкка чыкканнары да аз түгел. Кемнең күргәне бар аларны «Кызыл китап»ка язганы?.. Ә бит әдәбияты булганнары — азылган!.. Жентекләбрәк баксаң — хәзерге дөньядагы әдәбиятларның байтагы шундый «Кызыл китап»ка әйлә-неп бара.

Халык фажигасе турында сөйли алар.

Татар поэзиясен менә шундый «Кызыл китап» кына булып калу перспективасы куркыта.

Бу фажиғане ачу юнәлешендә безнең поэзиянең әле беркайчан да игътибар үзегенә куелганы юк. Шуның аркасында ничаклы аңлашылмаучылыклар туа! Әй-тик, менә, һәммәбезгә дә кадерле булган Г. Тукай ижатына гына карыйк. Без, татар-лар, аның бөеклеге турында сөйләргә яратабыз, аңа сокланабыз. Ләкин ник сокла-набыз, ник яратабыз — менә шуны гажәпсенең сораучыларга аңлатмыйбыз, әйтеп бетермибез, куркабыз, кемдер жиңнән тарта сыман. Тукай бөеклегенәң төп хикмәте, барыннан да элек, аның милли булуында лабаса, халык рухының сакчысы, ул рухны ныгытучы була алуында! Без шуны әйтергә жөрәт итмибез. Торгынлык еллары поэзиясенә килгәндә дә хәлләр шулай ук бит. Ул поэзиянең төп, асыл сыйфатын күр-мәмешкә, төп социаль эчтәлеген белмәмешкә, аңламаганга салышабыз. Ләкин бу сыйфатын күрмәсәң, сөзып ташласаң, сүз дә юк, безнең хәзерге поэзия чынынан да буш шалтыравык кына булып тоела. Шуңа да кемнәргәдер «шигъри бушлык», «торгынлык», «үз-үзенә хыянәт өчен поэзиянең гадәл жәзага таруы» турында авыз суларын корытып сөйләргә жай туа. Ә бактың исә, ул сүз куертуларың объект, асылда, әдәбияттан, чын поэзиядән читтәге нәрсәләр: графоманнар, уртакуллар һ.б. Чын поэзиягә күз йомгач, әлбәттә, шулай булачак. Табигый! Ул уртакуллар, графо-маннар арасында, поэзиянең жаны никлектән болай сызлавын якынча чамалап алып, шуны үз файдаларына эшкә жігәргә, спекуляция объект итергә тырышучылар да, шулай аның дәрәжәсен төшерүгә хезмәт итүчеләр дә юк түгел. Ә безнең әдәби тәң-кыйт — уртакулмы, талантлымы андый әсәрләр, аңа барыбер — күрми дә, белми дә. Ләкин ничек кенә булмасын, халкыбыз язмышы ни дәрәжәдә чагылуын күрмә-мешкә салышабыз икән, поэзиягә, аерым алганда, Р. Фәйзуллин, Р. Мингалим, М. Әгъләмов, Зөлфәтләр ижатына һәм Х. Туфан, С. Хәким кебек шагыйрьләребез-нең соңгы чор әсәрләренә дәрәс, төгәл бая бирү нибарысы кысыр бер омтылыш кына булып калачак.

Бу сыйфат поэзиянең эчтәлеген, характерын, омтылыш-максатларын билгеләүче төп көчкә әверелүе хәтта яшә шагыйрьләр ижатында да күренә. Хәзер поэзия мәйдан-ына аяк баскан һәр буын (әйтик, Р. Зәйдуллин, Л. Зөлкарнәев, Н. Акмалов, Г. Мора-тов, Л. Лероннар) үз ижатын, ант эчкән кебек, иң кадерле сүзләрен әйтеп башлый: «халкым!», «туган телем!»

Менә биредә, рус әдәбияты белән, аның да әле узган гасырдагы тарихы белән тәңгәллек эләү урыны булып сыман. XIX йөзгә рус әдәбиятының «алтын довер» дип атайлар. Ә бит югысы Россиядәге гражданның ирекленең, демократиянең төмәм кысылган чагы! Ирекенң кеше күңелендә, рух дөңьасында гына сакланып кал-ган заманы бу. Шуңа да халыкның жан саламәтлеген саклау авырлыгы бөтенләе белән сәнгать, бигрәк тә әдәбият иңнәренә төшкән. Коточкыч авыр йөк. Аны озын бер гасыр аша күтәрәп узу өчен никадар талантларның жан егәрә соң тамчысына тиклем иһраф ителгәндер! Әмма бу тырышлык, бу көчәнеш заяга булмаган: әдәбиятны ха-лык фажигасен чагылдыра алуы үстәргән, бөек иткән.

Поэзия халыкның иң кадерләп йөрткән байлыкларына: милли бөтенлегенә, ту-ган теленә, культураның — бер сүз белән әйткәндә, килчәгенә кул сузган кара хәвәфкә каршы күтәрелде, тиешле вакытта үз сүзен әйтә алды.

Матурлык һәм Куәт —

кайсы кадерлерәк?

Яшәү көче кырыс һәм кануны ныклы:

Көч һәм кодрәт өчен Гүзәллекне буу.

Куәт хөрмәтенә сую Матурлыкны.

Кинаяләр телендә әйтелгән булса да, Зөлфәтнең бу юлларын 70 иче еллар укучысы

төгөл аңлагандыр дип ышанасы килә. Халыкның гадел, матур тормыш турындагы идеаллары ни хәлгә дучар ителүен шагыйрь урта гасыр вәхшиләре тарафыннан таш манара нигезенә тереләй салып калдырылган гүзәл кыз язмышына тиңләде.

Иңнәрәмә баса

Коянтә манарасы,

Сөякләрәм чатный авыр ташыннан.

Бөкрәеп мин барам, сыртка имән тәре,

Авыр тәре, салган яшь Цыганок сыман.

Бу шулай «чак гаделсезлек күрсә дә жан ата» торган поэзия туган халкы язмышы авырлыгын күтәрәп бара...

Тома суык булсаң гына, моны күрмәү, искәрмәү мөмкиндер. Бу авырлык, киеренкелек тойгысы аның һәр күзәнәгеннән саркый.

Әйттик, менә татар поэзиясендәге вакыт фәлсәфәсен алыйк. Шәрык әдәби традицияләренә гомумән хас булган фанилык мотивлары, вакыт узуын тоеп хафаланулар татар әдәбияты тарихында, минем күзәтүемчә, бары тик өч мәртәбә генә ил, халык язмышы хақындагы борчылулы уйлар белән бергә үрелеп, фажигалә яңгыраш алган.

Беренчесе — XVI йөзнең урталарына тиклем яшәгән шагыйрь Мөхәммәдьяр ижатында. Тәүге карашка, вакыт узуын, кеше гомеренең фанилыгын ул да борынгылар кебек үк философларча сабыр кабул итә сыман. Әмма шул ук вакытта әсәрләреннән ул үзе дә төгөл аңлап бетерми торган ниндидер бер шом, хәвеф сулышы бөркелә. Өхлак бозылу, тормышның иминлегә бетүне генә түгел, ә ниндидер зуррак мөһимрәк югалту киләсен тоя кебек ул. Һәм аның күчелә ялгышмый: татар халкының тиздән мөстәкыйльлеген, үз дәүләтчелеген жуюы, мәсәлән, милли культураны һалакәт чигенә китереп жіткерә. XVI йөзнң уртасынан алып XVII йөзнң ахырларына кадәр сузылган дәвәрдә Идел буенда яшәгән бер генә татар шагыйрен, галимен, мәдәният әһелен дә хәтерләми Тарих...

Икенче шундый тәңгәллекне XX гасыр башы татар әдәбиятында күзәтәбез. Халык язмышын фажигалә кабул итү поэзиядә дә, прозада да, публицистикада да, драматургиядә дә — яңарыш кичергән әдәбиятның бөтен жанрларында да чагылыш таба. Бу жәһәттән бигрәк тә Дәрдемәнд, С. Рәмиев, М. Гафури, һәм Г. Тукайларның ижаты аерылып тора.

Өченчесе торгынылык еллары заманына туры килә. Фажигалелек тойгысы, миңа калса, бу чорга да бик хас. Бер яктан — халык язмышы турындагы борчылулы уйлар, икенче яктан — вакыт узуын мөмкинлекләр бәтә бару дип аңлау... Болар икесе, бергә кушылып, М. Әгъләмов, Р. Фәйзуллин, Р. Мингалим, С. Хәким һ.б. ижатында тетрәндергеч күренеш тудыралар.

Ахыргача!

Ахыргача барам —

Юк, калмады көчне саклар чама,

Чорлар аша хәбәр китерергә,

Янып егылачак атлар чаба.

Яңа гасыр энә капка ача —

Ахыргача барам,

Ахыргача!

Фажига ул — чиккә жітү дигән сүз.

Иң куркынычы — соң чигенә жіткерелгән кеше, дип исәпләгәннәр борынгылар (Монтень).

Торгынылык еллары, шулай итеп, татар поэзиясә өчен халык язмышының фажигалә икәнен аңлау, нәтижеләр ясау дәвәре булды.

Бүгенге шагыйрьләр ижатына тәфсиллә эстетик анализ, бәя көткөн укучы мине гафу итсен, ләкин мин, шигъри текстларны сүтү-жыю эшенә караганда, биредә кузгатылган мәсьәләләрне мөһимрәк, алар турында сүз әйтүне поэзиягә дә, укучыларга да кирәкләрәк дип санадым. Элек-электән жылып килеп, кичектергесез хәл итүне көтә торган, поэзиянең «авырткан жире» булган менә шушы проблемаларны исәпкә алмасак, минемчә, хәзерге шагыйрьләр ижатын дәрәс аңлау, дәрәс бәяләү гомумән мөмкин түгел. Шундый вакыт хәзер: бу проблемаларны хәл итмичә торып, поэзия алга китә алмый! Соңгы чик бу!..

Аның «яңа тема!», «яңа проблемалар!» дип лаф оручыларга кушылып китергә бик ашыкмавының, алтын сабырлыгының хикмәте, минемчә, менә шунда.

КИТАП КИШТӘЛӘРӘ ӨСТЕБЕЗГӘ ИШЕЛМӘСМЕ?

Юк, бәхәснә башлап җибәргән әңгәмәне җан да, акыл да кабул итмәде. Нинди глобаль проблема алынган — «Заман һәм шигырь» һәм нинди балаларча беркатлы караш, самими фикер йөртү. Тормыштан аерылып, донья-мохитны тәрәзә аша күзәтү, шуңардан чыгып фикер йөртү бәләсәдерме бу, әллә торгынлык еллары һәммәбезне дә шомартып, трафарет, шаблон «дипломат» ясадымы — яхшысына да, яманына да йомшак ястык-түшәк җәябез. Сәер логика: Р. Мостафин да яхшы, В. Нуруллин да моладөп, тик кулында каләм тибрәтүче яшь шагыйрь генә хөрт икән. Адаштыра торган чеп-чи ялган логика бу! Гомуман, Р. Мостафин белән В. Нуруллинның әлегә тонда әңгәмә коруы заман рухына, үзгәртеп кору принципларына, демократик идеяләргә туры килми. Р. Мостафин атакаларга маташа (тик аның башында «Минем дә китап чыгарасы бар бит әле» дигән уй), ә В. Нуруллин төрле чаралар белән бер дә исе китмичә саклана (аның күңелендә «Артык тугарылмагыз, туганнар, китабыгызны күтәреп миңа килсәгез бар ич» дигән фикер), гаепне нәшрияттан читкәрәк тибәрергә тырыша. Оятыбыз да юк икән: ничә еллар буге югары трибуналардан тавышларыбыз карлыкканчы, авыз суларыбызны чәчә-чәчә, яшь алмаш эзерләү, аларга өлкән әдипләренчә эчкерсез ярдәмә турында сөйлибез, берсеннән берсе матуррак язылган карарлар кабул итәбез, том-том отчетлар төзибез. Кыскасы, яшь авторларга тыштан елмайбыз (дәресрәгә, елмайган булып кыланабыз), ә эчтән, астан йодрык күрсәтәбез. Сүзсөзгә, сүзсөзгә аерыла. Аннары чираттагы җыелышта, һичинди кыенсыну тоймыйча, тагын: «Әдәбиятка яшьләр килми!» дип оран салабыз. Яшь автор әдәбиятка тормыштагы бюрократлыктан күңелә болганып килеп керә.

Узган елны Башкортстанның яшьләр газетасында республика китап нәшрияты җитәкчеләре белән башлап язучы авторлар арасында житди сөйләшү булды. Нинди генә аклану-сәбәпләр тапмады җитөкче иптәшләр: имеш елына яшь авторларның бер-ике китабын гына чыгарырга рөхсәт ителә, ә яшь көчләр альманахы бөтенләй тыйлган икән (ул бишенчә ел чыкмый инде). Вәхәсләшә-тарткалаша торгач, Башкортстан китап нәшрияты җитәкчеләре шундый карар чыгарды: альманахка яше утыздан өстөгә башлап язучыларның һәм яшь авторларның кулъязмаларын кабул итмәскә. Менә сиңа иҗат иргә! Димәк, аларга әдәбиятка капка ябык. Беренче җыен-тык кулъязмасын тәкъдим иткәндә секциядә иң элек «Моңа кадар әйберләрегез альманахта басылдымы?» — дигән сорау куела һәм җавап кире булса, кулъязма кире кайтарыла.

Рафаэль Мостафин белән Вакийф Нуруллин фикерләренчә Башкортстан китап нәшрияты җитәкчеләре биргән җавапларга аваздаш булуы тәртәтте мине. Нинди охшашлык! Ике республикада да йөкне башка кеше җилкәсенә күчерергә тырышалар! Ә яшь авторларның китаплары язмышы белән беренче чиратта алар кызыксынгырга һәм җавап бирергә тиеш ич.

...Китап киштәләребез тузалананып беткән шигырь китаплары белән тулымы? Әйе, тулы. Татарстандагы кишетләр татар телендәгә шигырь китаплары белән тулы. Ә Башкортстандагы китап кишетләре башкорт шагыйрьләренчә шигырь җыен-тыклары белән шыйлап тулган. Тик Башкортстандагы бер генә кишеттә дә татар шагыйрьләренең өелеп ятканын күрмәссәң. Һәм, киресенчә, Татарстанда башкорт шагыйрьләренчә шигырь китапларын очратырмын димә. Шулай ук рус шагыйрьләренчә китаплары да аунап ятмый. Димәк, шигырьне халык укый. Тик биредә икенче сорау туа: нинди шигырьләренә һәм нинди телдә укый?

Вакийф Нуруллин: «Алар (кишетләрдә өелеп яткан шигырь китаплары — З. Н.) — беркемгә дә билгесез авторларның беренче, икенче, өченче китаплары. Китап сатучы оешмалар андый китапларны бастырып чыгаруга кул-аяклары белән каршы торалар — укучы аларны алмый диләр». — дип яза һәм мәсьәләне бик җиңел хәл итә, чынбарлыкка күз йомма, ялгыш нәтиҗә ясый. Сорау арты сорау туа: ни өчен ул автор билгесез? Ә ни өчен өч китабы чыккан? Ул вакытта сатучылар ни караган? Кем ул сатучы? Сатучы — ул китапны акчага әйләндерүче. Һәрхәлдә, чынбарлыкта шулай. Арада бер авыз татарча сүз белмәгәннәр дә, гомерендә татар телендә бер китап укымаганны да бар. Аны иң башта (ул сөздә работнигы, алыш-бирешкә күнәккән!)

товар-китап әйләнеше, акча кереме һәм дефицит китаплар, дус-иш кызыксындыра. Ник китапларга заказны, үзенең шәхси-тар карашларыныннан, зәвык һәм ихтыяжларыныннан гына чыгып, шуларны гына иста тотып, шул бер сатучы гына бира? Ә китап сәючеләр кая кала? Аларның ихтыяжларын, фикерләрен өйрәнгән берәр сатучы бармы? Халык, әйтик, киләсе елда Татарстан нәшриятында нинди китаплар чыгачагын беләме? Юк. Ә ник шул исемлекне республика газета-журналларында бастырмакка?! Халыкка, китап сәючеләргә якынаерга, алар белән кулга-кул тотынышып, серләшеп-киңәшәп яшәргә күптән вакыттыр. Нәшрият белән кишет халыктан читләшсә, табигый ки, халык кирәкмигән китапка кул селти. Күп авылларда сатуда китап булмавын да онытмакка кирәк. Ә авыл халкы, бигрәк тә яшьләр, китап укырга бик ярата.

Вакыйф Нуруллин кишет киштәләрендә тузанланып яткан китапларның гаепен яшь авторларга аудара. Үтә берьяклы һәм ялгыш караш бу. Миңа Советлар Союзының күп почмакларында булырга туры килә, гомеремнең күп өлеше юлда, очрашуларда үтә. Кишетләргә керсәң, шул күзгә ташлана: киштәләрдә күбесенчә танылган авторларның калын-калын шигырь китаплары өелеп ята. Чөнки бер үк шигырь әсәрләр бер китаптан икенчесенә күчә килә, ә ул шигырьләр күпләренең шәхси китапханәсендә бар, икенчесен алып куярга мохтажлык юк. Ә укучыга, таныш автордан да бигрәк, күңелне аяуларлык, йөрәккә үтәп керерлек яңа һәм яхшы шигырь кирәк. Матди дөнья таныш-белеш белән бара ул, ә Галиҗәнап Шигырь аңардан өтмәй, киресенчә, оттыра — югалта, төссезләнә генә.

Сорауның житдиен куйыйк: китап киштәләрендә ник еллар буге китаплар, «аллергия һәм астма чиренә сабышып», тузанланып ята? Ник китапны тереләтә күмбәз? Шуның сәбәпләренә тукталыйк. Биредә гаеп, минем карашка, атта да, төртдә дә, арбада да, шунда утырып, ваемсыз гына тезген-дилбегә тарткалап-каккалап, оеп баручы агайда да бар.

Шигырьне кем яза һәм кем өчен яза? «Сәнгать — халыкныкы!» дигән ялкынлы сүзләр һәммәбәзгә мөғълүм. Димәк, шигырьләр дә халык өчен язылырга, аларда гүзәллеккә омтылу, нечкә хисләр, житешсезлекләргә каршылык тәрбияләргә тиеш. Халык алдында үз җаваплылыгын тойган шагыйрьләр шулай эшлеләр дә. Кызганыч, икенче төрлө шагыйрьләр дә очрый. Һәм сирәк тә түгел. Алар үзләре турында һәм үзләре өчен генә язалар. Тәңкыйтьче Мансур Вәлиев әйткәнчә, «барыбыз да беләп, аңлап торган элементар нәрсәләри шигырь рәвешенә генә кертеп, көйгә генә салып сөйләп чыгу кемгә кирәк соң ул?! Аның бит беркемгә дә кирәге юк!»

Китапларның кайберләре, эчтәлегә ягыныннан сыек булу өстенә, начар көгәздән эшләнә (хәзер юньле кишетләрдә андый көгәз белән өйбәр дә төрмиләр ич), кулга алу белән ертыла башлый. Заводтагы станокта ясалган брак детальнең бердәнбер кирәк урыны утильбаза булган кебек, эчтәлегә һәм эшләнеше ягыныннан начар китапны да, еллар үткәч, кишет киштәсеннән макулатурага гына озатасы кала. Күптән түгел мин бер көн эчтәдә өч ямьсез вакыйганың шаһиты булдым. Туймазы райпо системасына караган «Дуслык» универмагы каршында Баулы районының Урыссу поселогы кишеттеннән килгән автолавкада Татарстан китап нәшриятында басылып чыккан китапларны саталар иде. Чираттагы халыкның исәбе-саны юк. Ә Туймазы универмагы директоры Вәкилә Галимова аларны куып йори: «Әнә универмаг эчтәдә китап түптулы, шуннан алсыннар. Безнең товар әйләнешенә һәм план үтәүгә аяк чаласыз, безгә керәсе акчаны алып китәсез, шөһәр халкына эш хакы бирергә госбанкта болай да акча житми...; Тагын әллә ниләр. Үзегең дә, башкаларга да булмасын! Үз булдыксызлыгын башкаларга аудара иде директор. Күп бәхәсләшәргә туры килде аның белән. Сүздә кешесенә синең югары әхлак критерийларың өч тиенгә дә төрмәй...

Берничә сәгәттән шул ук район потребительләр жәмгыяте базасының китап складында тагын бер тамашага тап булдым. Анда тау-тау китапларны гамәлдән чыгаралар иде. Күбесе башкорт әдипләренең китаплары.

— Еллар буге яталар бит, алучы юк бит. Хәтта энә күренекле шагыйрьләренң томлыклары да ята,— ди склад мәдире Химия Әхмәтшина.— Хәзер макулатурага озатабыз.

Кичен миңа көгәз фабрикасының макулатура складында булырга туры килде. Анда күргәннәремне сөйләвә де оят. Йөрәк әрни. «Алып тавында» кеше кулы тимәгән өр-яңа китаплар өелеп ята.

— Татар белән башкорт язучылары бездә очраша,— ди йөрәк әрнешеннән мыскыллы елмаеп фабрика директоры Дамир Гатаевич Йосыпов.— Рухи репрессиягә эләккәннәремни! Язмышлары ямьсез булган. Кеше күңеленә дә үтәп керә алмый калганнар. Ятим бала кебек. Дәрәсәргә, кеше күңелә житмәгән аларга...

Хаклы директор. Тугандаш ике республиканың ике районы китап кишетләре директорларына уртак тел житмәгән, күңелләре китапка һәм китап сәючеләргә жит-

мәгән. Уртақ тел табылган булса (аны табу өчен берәр тапқыр телефоннан шалтырату да жите), ул китаптар, макулатураға тапшырылмайча, халыкка сатылган булар иде. Тар күчеллек рухи яктан богаудый күпләрне. Алмаш сөүдә, чиккә чыгып сөүдә итү һәрчак отышлы булганмы сәүдәгәрләр онытып жиборолар бугай. Шулар турында уйлыйсың да, йөрәк сыкрып башлый: ник Татарстанда башкорт телендәге китапларга, ә Башкортстанда татар китапларына юл билклендә ала? Соңгы елларда шундый түбәнлеккә төштек ки, хәтта Башкортстанның татар районнарында Татарстанда чыгучы газета-журналларга язылу тыйлды һәм чиклендә. Хәзер татар шигыреннан, татар сувенириннан, татар түбәтәеннан, татар грампластинкасынан, татар сөйләшеннән... курка башладылар кебек Башкортстанда. Әйтерсең ут күршеләр түгел!

Ник ел саен Башкортстанда татар шигыре кичләре, ә Татарстанда башкорт шигыре бәйрәмнәре үткәрмәскә? Кем комачаудый? Ялкаулык, ихтыярсızлык, ваемсызлык!

Татар китаплары татарлар яшәгән барлык төбәкләргә дә барып житәме? Нич шикленмиңчә җавап бирәм: юк! Комбатыш Себернең татарлар күп яшәгән Сургут, Томск, Нижневартовск, Лангепас, Ноябрьский, Когалым, Нефтеюганск, Нефтегаганск, Томск, Тобол, Омск... шәһәрләренәң кибетләрендә бер генә татар китабын да очратканым юк минем. Башка өлкәләренә өйтеп торасы да юк. Хәтта Татарстанның куорорт-санаторийларында татар китапларын, милли сувенирларын, түбәтәйне очратмассың. Уйлап караганда һәм эшнә оста итеп оештырганда, шул макулатураға китүче татар китапларын сатып валюта асарга була ич. Чит илләрдә татарлар азмыйны?! Алар татар телендәге китапларны бәясен унлата түлөп аларга ризалар. Ә без үзөбезнең булдыксызлыгыбызны шагыйрьләр һәм укучылар өстенә өябөз.

Биредә бала шунда, минемчә: шагыйрь — нәшир һәм сәүдәгәр түгел, ә сәүдәгәр — шагыйрь һәм нәшир түгел, Бер-берөбезнең аңламыйбыз, уртақ тел таба алмыйбыз, уртақ хужа юк. Шигырь китабын керосинга өстәмә итеп кушып сатып халык зифенә агарта торган заманнар үтте. Ә сатучы өчен китап һаман гадәти товар булып кала. Аңа көрәк тә, китап та бер.

Яхшы шигырь дә пропагандалауга мохтаж. Әйе, бу эш зарури. Катлаулы. Четерекле. Зур осталык сорый. Кызганычка каршы, тәнкыйтьчеләребез дә бу эштән ерак торалар. Алар шигыри әсәргә топле анализ ысыйс урынга, аның өчтөлөгән сөйлөп чыгу белән чикленәләр күп очракта. Ликбез колач жөйгән 30—40 ичы еллар, кычкырып укулар чоры күптән үтте ич.

Тагын шунысы бер: кибетләрдә рус телендә чыккан китаптар тузан эчендә еллар буге ятмый. Сөбәбә нәрсәдә? Соңгы елларда мәктәпләребездә туган тел укутуга игтибарның кимүендә түгелме икән? Шундадыр. Милли мәсәлә белән уйнау, бу өлкәдә ямсөзлөк ленинчыл принциплардан тайпылуға китерде. Әйтик, Башкортстанның татарлар яшәүче авылларында меңнән артык мәктәптә татар теле һәм әдәбияты урынына көчлөп башкорт теле һәм әдәбияты укутыла башлады. Бала тумыштан татар телендә сөйләшә, мәктәптә аңа башкорт теле һәм әдәбияты дәресләрен, ялгышмыйм дип курка-өркә, университетның татар филологиясә бүлеген тәмамлаган укутучы «бирә». Нәтижәдә укучы ике телне дә (грамматалы яззу, сөйлөш културасы турында өйтеп торасы да юк) юньлөп белмәүче ярым надан булып чыга.

Мәсәлән, Туймазы районында кырыклап мәктәптән бары тик Өзәтәмак урта мәктәбендә генә татар теле һәм әдәбияты укутыла. Шәһәрдәге Мәжит Гафури исемендәге беренче урта мәктәптә һәм беренче санлы интернат-мәктәптә татарча укуту туктатылды, ә бу мәктәптә укучыларның 90 проценты — татарлар.

— Быел татар теле һәм әдәбияты укутылган соңгы класс чыгарылды, — ди беренче интернат мәктәпнең ана теле укутучысы (ул китапханәчә вазифасын да үти) Зия Хәснәтдинов. — Хәзер мәктәп китапханәсендәге барлык татар һәм башкорт китапларын макулатураға тапшырачакбыз. Укучы юк аларын. Шик тә юк, мәктәпләрдә ана телен укуту үз агышына куелса һәм бу мәсәләдә ленинчыл принциплар бозылса, кибетләрдәге китап киштәләре ишелеп төшәчәк. Һәм безне ваемсызлык, битарафлык, милли наданлык басачак...

Кыскасы, эшнә чынбарлыкта яхшыртасы иде, «эт-койрыкка» сылтау чылбырын өзеп ташлайсы иде. Югыңса, кибет киштәләренә шигырь китапларын түгел, ә шагыйрьләренәң үзләрен тезеп куйганнар кебек. Алар безнең күзләребезгә туп-туры мөлдәреп карап торалар, җавап көтәләр...

ИРЕКЛЕ ЖӘМГЫЯТҢЫЛӘРДӘН — ФӘННИ ИНСТИТУТЛАРГА

Мең тугыз йөз утыз тугызынчы елның сентябрендә Татарстан Тел һәм әдәбият фәнни-тикшеренү институты оештырылу Совет Татарстаны тарихында, татар халкының рухи үсешендә зур вакыйга булды. Бу институт ачылу — республикада гуманитар фәннәр өлкәсендә тикшеренү эшләренең максатчан, рациональ формаларын булдыру өчен егерме елдан артык барган эзләнүләр нәтижәсе ул. Егерменче-утызынчы елларда алып барылган бу эзләнүләр, мәгълүм дәрәжәдә, шул дәвәрдә Совет Россиясендә гуманитар фәннәр өлкәсендәгә үзгәреш һәм үсеш юлларын да чагылдыра. Бөек Октябрь революциясенәң жиңуе һәм Татарстан АССР төзелү нәтижәсендә татар халкының һәм аның интеллигенциясенәң яңарыш кичерүе кебек катлаулы процесс белән бергә үрелеп барды ул эзләнүләр.

Совет властеның беренче елларында ук Мәгариф халык комиссариаты һәм Милләтләр эше халык комиссариатының үзәк һәм жирле органнары милли культураны һәм фәнне үстерү мәсәләләренә зур игътибар бирә. Милләтләр эше халык комиссариатының Мөселман эшләре комиссариаты да милли төбәкләрдә культура һәм фәнне үстерүне үзенең төп вазифаларыннан берсе итеп карый. 1918 елның 23-31 маенда Казанда мөселман уку-уычуларының III Бөтенроссия съезды булып уза. Ул агымдагы политик мәсәләләр белән бергә Гыйльми һәйәт (Гыйльми коллегия) оештыру, татар мәктәпләре өчен дәреслекләр һәм программалар төзү һәм башка мәсәләләргә карый. Делегатлар, бигрәк тә Г. Ибраһимов, Ш. Әхмәдиев, Ф. Сәйфи-Казанлы, У. Алиев, Г. Динмөхәммәтов, М. Корбанғалиев, Х. Бәдигый, Г. Алпаров, Г. Сөгъди һәм башкалар съезд эшен мәктәп, уку-уытуны революцион үзгәртү рухында алып баруга бик зур көч куялар. Съезд эшендә татар алфавитын һәм орфографиясен камилләштерү мәсәләсә дә зур урын ала. Съезд Ф. С.-Казанлы доклады буенча, Мөселман эшләре комиссариатының халык мәгарифе бүлегендә Гыйльми һәйәт оештыру мәсәләсендә тикшерә. Карарда бу оешманың төп бурычлары итеп түбәндәгеләр билгеләнә: татар мәктәпләре өчен яңа программалар һәм дәреслекләр әзерләү, фәнни-педагогик журнал нәшер итү, татар алфавиты һәм орфографиясен камилләштерү һәм башкалар.

Гыйльми һәйәт кыска гына вакыт эчендә нәшрият эшләрен җайга салу һәм Татарстан, Төркстан, Башкортстан мәктәпләре өчен яңа дәреслекләр төзү эшенә тәҗрибәле педагогларны тарту буенча зур эш башкара. Бу оешма эшчәнлегенәң тагын бер ягы игътибарлы җәлеп итә: аның каршында тел, әдәбият һәм тарих бүлекләре эшләп килгән. Аларда хәзерге Г. Ибраһимов исемендәгә Тел, әдәбият һәм тарих институтының яралгысы төсмерләнә. Бу өлгә бүлекләрнең татар энциклопедиясә төзү, халык әдәбияты, тәрҗемәләр, этнография, археология, «фәнни көчләргә туплау» һәм башка өлкәләрдә гыйльми эш алып баруында да күренә.

1921 елның 3 декабрендә Казанда Татарстан Халык мәгарифе комиссариаты каршында Академик үзәк оештырыла. Структурасы, вазифалары, фәнни-тикшеренү эшләренең юнәлешенә караганда бу оешма белән хәзерге Г. Ибраһимов исемендәгә Институт арасында тыгыз бәйләнеш ачык чагыла. Академүзәк каршында түбәндәгә гыйльми комиссияләр эшләп килә: 1) фәнни-политик, 2) фәнни-техник, 3) фәнни-педагогик, 4) матур әдәбият. Матур әдәбият комиссиясә исә биш кече комиссияне берләштергән: әдәбият, театр, музыка, сынлы сәнгать һәм кинематография. Моннан тыш, Академүзәк каршында терминология, орфография, татар әдәби теле, халык авыз иҗаты әсәрләрен җыю, шрифты, музыка, татар теленәң тулы сүзлеген төзү һәм төрле типтагы мәктәпләр өчен программалар төзү мәсәләләре буенча комиссияләр эшләп килә. Шунысын да басым ясап әйтәргә кирәк: озак вакытлар Академүзәкнең председателе булып Галимҗан Ибраһимов эшли һәм нәкъ менә шул җаваплы урында эшләгән чорда ул «Татарлар арасында революция хәрәкәтләре» (1925) исемле күләмле монографиясен язып татар һәм рус телләрендә бастырып чыгара.

1922 елда Казанда Шәрык академиясә каршында Көнчыгышны өйрәнүчеләр җәмгыяте оештырыла. Ә 1923 елның 30 маенда ул Татарны өйрәнү җәмгыяте итеп үзгәртелә. Аның председателе итеп профессор Н. Н. Фирсов сайлана. Җәмгыятә күп кенә кү-

ренекле галимнар, җәмәгәт эшлеклеләре актив эш алып баралар. 1925 елның 22 февраленда җәмгыятьнең Н. Н. Фирсов, Г. Г. Ибраһимов, М. К. Корбангалиев һәм Н. Н. Воровчан торган идарәсе сайлана, а секретарьлар булып тарихчылар М. Г. Худяков, Е. И. Чернышов һәм Гали Рәхим эшли. Почетлы членнар арасында академиклар М. Н. Покровский, В. В. Бартольд, Д. С. Самойлович, профессор И. Н. Бороздин исемнәрен күрәбез. Җәмгыять эшендә татар галимнәреннән тыш Казан, Мәскәү, Ленинградта яшәүче күп кенә рус галимнәре дә теләп катнашалар. Җәмгыять туган якны комплекслы өйрәнү белән шөгыльләнә, бигрәк тә татар халкының тарихын, культураны, экономик үсешен өйрәнүгә зур игътибар бирелә. Бу җәмгыять тә үз эшен хәзерге Г. Ибраһимов исемендәге Институт эшлаган юнәлештә алып барган. Җәмгыять үзенең басма органын — Хәбәрләрен чыгара (барысы 10 сан дөнья күрә).

Академүзәк каршында шулай ук Туган якны өйрәнү бюросы да (1925 елның маеннан 1928 елның июненә кадәр) эшләп килгән. Ул үзенең эшчәнлеген республиканың барлык наркоматлары, Госплан, статистика идарәсе, Татарстан дәүләт архивы, югары уку йортлары, җәмгыять галимнәре, шулай ук Ленинградтагы Туган якны өйрәнү үзәк бюросы белән тыгыз элемәттә алып бара. Татарстанның барлык шәһәрләрендә диярлек Туган якны өйрәнү бюросының бүлекләре, а алар каршында җирле музейлар эшләп килгән. Татарстан АССР Халык Комиссарлары Советының 1928 ел, 10 июль карары белән, Академүзәк каршындагы шушы бюро нигезендә Татарстанны өйрәнү җәмгыяте оештырыла. Аның председателе итеп Ш. Ш. Рахмәтуллин сайлана, С. Атнагулов, Н. Б. Векслин һәм Р. Ш. Таһиров иң актив членнары була. Җәмгыять каршында Татарстанны комплекслы өйрәнү, аерым алганда культура һәм тормыш-көнүреш мәсьәләләрен өйрәнү бурычы куела. Җәмгыять Татарстанны экспедиция ысулы белән өйрәнү буенча киң коллация эш җәелдерә. Шул максат белән 1929 елда Минзәлә һәм Яр Чаллы кантоннарына комплекслы экспедиция жиберелә, Татарстанның башка төбәкләрендә дә тематик тикшеренүләр алып барыла.

Җәмгыять Татарстаннан читтә яшәүче татарларны өйрәнүне дә планлаштыра. Ул шулай ук татар теленең орфографиясен һәм грамматикасын өйрәнүне, татар теленең аңлатмалы сүзлеген төзүгә ярдәм итү, татар теленең латин шрифты нигезендә академик транскрипциясен эшләү һәм башка мәсьәләләргә көн тәртібенә куя. Бу эштә Г. Нугайбәк, Г. Нигъмәти, Гали Рәхим, Җ. Вәлиди, Г. Толымбайскийлар башлап йөрүчеләр була. Татарстанны өйрәнү җәмгыяте 1929 елда татар телендә «Татарстан» исемле фәнни-популяр журнал чыгара башлый. Аның битләрендә республиканың тарихы, экономика һәм культура мәсьәләләре киң чагылыш таба.

Югарыда телгә алынган фәнни җәмгыятьләр бик күп мәһим тикшеренүләр алып баралар: татар халкының тарихы һәм культураны өйрәнелә, махсус конференцияләр үткәрелә, төрле экспедицияләр оештырыла, яңа хезмәтләр дөнья күрә. Әмма, шул ук вакытта, бу җәмгыятьләр эшчәнлегендә системалы һәм планы эш алып бару акый, фәнни кадрлар еш кына төрле җәмгыятьләргә таралган була. Татарстанны өйрәнү җәмгыяте һәм Татарны өйрәнү җәмгыятьләре эшчәнлегенә кайбер тармакларында бер-берсен кабатлаулар күзәтелә. Шуңа күрә ике якның да киешүе белән Татарны өйрәнү җәмгыяте 1929 елның маенда Татарстанны өйрәнү җәмгыятеңең культура һәм көнүреш секциясе составына аерым кече секция — татар культураны һәм көнүреше подсекциясе сыйфатында кушыла.

Шулай итеп, 1918 елда барлыкка килгән Гыйльми һәйәт белән 1929 елда бергә кушылган әлеге җәмгыятьләр эшчәнлеге арасында давамчанлык, эзлеклелек күзәтелә. Белоруссиядәге Белорус культураны институты һәм Азәрбайҗандагы Төрки культура сарае үрнәгендә, Татарстан халык комиссарлары Советының 1927 ел, 11 январь карары нигезендә ачылган Татар культураны (мәдәнияте) йорты эшчәнлегендә дә бу сыйфатлар ачык чагыла. Бу яңа оешма Татарстанны өйрәнү, Татарны өйрәнү, татар педагогия һәм Яңалиф җәмгыятьләрен, Татарстанның пролетар язучылар ассоциациясен, татар совет язучылары оешмасын, Татарстан китап палатасын, татар академик китапханәсен, студентларның төрле түгәрәкләрен берләштергән. Татар культураны йорты составында да фәнни җәмгыятьләр тарихи, археологик, этнографик һәм лингвистик характердагы проблемаларны өйрәнүне давам иттереләр. Татарстанда революцион хәрәкәт тарихы сәхифәләренә, мәдәният үсеше мәсьәләләренә дә игътибар арта бара.

Татар культураны йорты асылда хәзерге вакытта Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты алып барган тикшеренүләр юнәлешендә эшләгән. Гуманитар фәннәр өлкәсендә алып барылган фәнни тикшеренү эшләре Татар культураны йортының зур ярдәме белән басылып барган «Безнең юл», «Мәгариф» һәм «Татарстан» журналларында чагылыш таба. Моннан тыш рус телендә «Татарны өйрәнү җәмгыяте хәбәрләре» һәм татар телендә «Педагогия җәмгыяте хәбәрләре»ндә дә җирле тарихка, культурага бәйле мәсьәләләр киң яктырыла.

Аз вакыт яшәвенә дә карамастан Татар культураны йорты татар һәм рус телләрендә түбәндәге хезмәтләр бастырып чыгара: Галимҗан Ибраһимов турында җыентык, 1927 ел

өчен татар телендә чыккан фәнни әдәбият библиографиясе, туган якны өйрәнүчеләрнең тел һәм әдәбият буенча үткәрелгән беренче конференциясе материаллары, профессор В. А. Богородицкий, Н. И. Воробьев китаплары һәм башкалар. Кыскасы, журналларны исәпкә алмаган хәлдә дә, аз гына вакыт эчендә 138 басма табакта төрле характердагы фәнни хезмәтләр дөнья күрә.

Татар культурасы йортын ачканда Татарстан Үзәк башкарма комитеты председателе Ш. Шәймәрданов, бу оешма хезмәт ияләрен культура казанышлары белән таныштыру кебек бөек максатка хезмәт итәр һәм фән өлкәсендә яңа идеяләр тарату чыганагы булып, дигән өмет белдерә. «Әгәр дә рус һәм татар фәнни хезмәткәрләре кулга-кул тотышып эшләсәләр, моңа ирешчәгебезгә шик юк»,— дип яза Ш. Шәймәрданов. Шулай ук ул киләчәктә Татар культурасы йорты Татар культурасы институтына, ә аннан соң Татар фәннәр академиясенә әверелергә тиеш, дип тә билгеләп үтә («Кызыл Татарстан», 1927, 6 июль).

Шулай итеп, Татар культурасы йорты, эшчәнлегенең башлангыч чорында ук, дистә ярым гыйльми, әдәби һәм культура-агарту оешмаларын берләштергән һәм житекчәгән ассоциациягә әверелә. Күп очракта ул шул чорда параллель рәвештә эшләп килгән Академүзек вазифаларын да башкара. Бәлки Татар культурасы йорты эшен кабатлаганга күрәдер, 20 нче еллар ахырында Академүзек тарих аренасыннан төшөп кала. Ләкин төрле фәнни жәмгыять һәм оешмаларның эшен координацияләү өчен оештырылган Татар культурасы йорты да көтелгән нәтижәләргә бирмәгән, күрәсәң. Чөнки аның составы бик чуар, андагы күп кенә оешмалар эшчәнлекләренә юнәлеше һәм вазифалары белән бер-берсеннән нык аерылганнар. Татар культурасы йорты составында аларның эшчәнлеген гармоник бәйләп алып бару мөмкинлеге булмый. Шунның өстенә Татар культурасы йорты составына кергән фәнни жәмгыятьләр ирекле булып калалар һәм аларның карарлары, планнары барлык членнар өчен дә мәжбүри булмый. Илнең хужалык һәм культура тормышында революцион үзгәртеп коруларның тирәнәюе республикада фәнни тикшеренү өлкәсендә тагын да зуррак бурычлар куя. Аларны тормышка ашыру ирекле фәнни жәмгыятьләр көчә белән генә мөмкин булмавы үзен нык сиздерә башлый. Шуңа күрә фәнни тикшеренү коллективларының эшчәнлеген оештыру, планлаштыру, материал-техник һәм финанслау хәләтләрен дәүләт карамагына тапшыру сорала. Кыскасы, 20 нче еллар ахырында һәм 30 нчы еллар башында Татарстанда фәнни-тикшеренү эшләрен оештыруның рациональ формаларын эзләү давам итә. Татар культурасы йорты үз алдына фәнни-тикшеренү институты оештыру бурычын куя. Әлеге бурычны тормышка ашыру йөзеннән Татар культурасы йорты директоры З. Мөхсинов Белорус культурасы институты эшчәнлеген белән якыннан танышу өчен Минскига махсус командировкага бара. Командировкадан соң ул, 1928 елның 23 декабрендә уздырылган махсус киңәшмәдә доклад белән чыгыш ясый. Киңәшмә Татар гыйльми тикшеренү институты оештыру кирәк дип таба. Татарстан партия өлкә комитетының агитация һәм пропаганда бүлегенә үзенең 1929 ел 18 февралендә булып узган утырышында Институт оештыруны хуплый. Татарстан Мәгариф халык комиссариаты тарафыннан расланган Институт турындагы положение проекты да югары оешмаларда тикшерелеп хуплана һәм шунның нигезендә 1930 елның 18 мартында Татар гыйльми тикшеренү экономика институты оештырыла. Аның директоры итеп С. Атнагулов, урынбасары М. Корбут, гыйльми секретаре З. Мөхсинов билгеләнә. Ә Татар культурасы йорты Татарстан Мәгариф халык комиссариатының 1930 ел, 23 сентябрь указы белән таратыла.

Татар гыйльми тикшеренү экономика институты үзгәртеп корылгач та аның эшчәнлегенә һәм бай материаллары эзсез югалмый. Аның китапханәсен нигезендә Татарстан Халык мәгарифе комиссариатының Үзәк фәнни академик китапханәсе оештырыла. Монда төрле гыйльми жәмгыятьләрнең китапханәләре нигезендә төрле телләрдә 50 меңнән артык китап һәм кулъязмалар туплана. Гыйльми яктан тикшерелмәгән кулъязмалар саны гына да 3 меңнән артып китә. Алар арасында Пугачев житекчәлегендәге Крестыяннар сугышы вакытында Казандагы хәлләргә, декабристлар восстаниеленә мөнәсәбәтле материаллар, алпавыт утарлары архивлары, шагыйрь Державин хатлары, фән һәм жәмәгать эшлеклеләренең шәхси архивлары була. Татар гыйльми тикшеренү экономика институты бетерелгәч, гуманитар фәннәр өлкәсендә гыйльми эшләр яңа оештырылган Татарстан культурасы төзелеше фәнни-тикшеренү институтында давам иттелә. Бу институтта тарих, тел, әдәбият, сәнгать һәм педагогика бүлекләре эшләп килгән. Планлы рәвештә фәнни тикшеренү эшләре жәелдереп жиһәргән институт югарыда саналган тармаклар буенча, фәнни хезмәтләр булдыру өстендә эшли. Әмма бу институт та киң колалчы эшчәнлек алып барырга өлгерми кала: 1933 елның 2 мартында ул бетерелә, ә тарих бүлегендә башланган һәм тәмамланган барлык эшләр ВКП(б)ның Татарстан өлкә комитеты каршындагы марксизм-ленинизм институтына тапшырыла. Тел һәм әдәбият бүлекләре буенча тәмамланмаган эшләр Татар педагогия институтына күчерелә. Институтның барлык мал-мөлкәте, инвентаре, сәнгать өлкәсендә алып барылган фәнни тикшеренү материаллары Татарстан Халык мәгарифе комиссариатының музей бүлегенә карамагына тапшырыла.

Татарстанда фәнни тикшеренү эшләрен оештыруга һәм гомумән 30 нчы еллар уртасында ил тормышында социалистик законлылыкның, ленинчыл принципларның тупас бозылуы фән үсешенә гаять зур зарар китерә.

Татарстанда совет фәненең нигез ташларын салучылар, күренекле галимнәр хаксызга репрессияларга дучар булалар (Г. Ибраһимов, Ф. Сәйфи-Казанлы, М. К. Корбут, Г. Газиз, С. Атнагулов, Г. Нигъмәти, Г. Толымбайский, Г. Сәгъди, Ж. Вәлиди һ. б.). Чын фәнни бәхәсләргә, иптәшләрчә фикер алышуларны административ методлар, боерыклар белән генә мәсьәләләргә хәл итәргә тырышу ысулы күмеп китә. Болар барысы да Татарстанда гуманитар фәннәр өлкәсендә фәнни тикшеренү эшләренәң нәтиҗәлә формаларын эзләүне нык тоткарлады. 30 нчы елларның икенче яртысында республикада гуманитар фәннәр өлкәсендә торгынлык хөкем сөрдә. Галимнәргә бу хәл, әлбәттә, нык болчыды. 1937-елның 28 июлендә «Красная Татария» газетасында Н. Фирсовның туған якны өйрәнүгә гуманитар фәннәр өлкәсендә багышланган мақаләсе басылып чыкты. Автор республикада туған якны өйрәнү өлкәсендә килеп туған авыр хәлләр турында ачынып яза. Ул бу юнәлештә эшнә оештыручы бер үзәк оешма булдыру мәсьәләсен кабат кенә тәртибенә куя һәм Татарстанны өйрәнү җәмгыятен яңадан торгызырга, яисә Татарстанның. Үзәк дәүләт музейе каршында Туған якны өйрәнү бюросы төзәргә кирәк, дигән тәкъдим кертә.

Республиканың фәнни җәмәгәтчеләге дә гуманитар фәннәр өлкәсендә туған хәлгә тирән борчыла. Шуңа күрә республиканың директив органнары туған якны өйрәнү эшен яңадан җанландырып жиберү буенча кайбер адымнар ясылар. 1937 елда Татарстан Үзәк башкарма комитеты президиумы Татар әдәбияты һәм теле институты оештыру турында карар кабул итә. Институтка татар телен һәм әдәбиятын тирәнтен өйрәнү, татар теленең фәнни грамматикасын төзү, фән һәм техниканың барлык тармаклары буенча бердәм орфография һәм терминология булдыру, татар халык авыз иҗаты үрнәкларен җыеп бастыру, тел белгечләре хәзәрләү һәм башка бурычлар йөкләнергә тиеш була. Директор итеп Г. Сәйфуллин билгеләнә, әмма институт оештырылмыйча кала.

Бары тик 1939 елның көзендә генә ТАССР Халык мәгарифе комиссариаты карамагында Татарстан тел һәм әдәбият фәнни-тикшеренү институты оеша.

Татарстанда гуманитар фәннәр үсешен чагылдыручы материаллар белән җентекләп танышу бу өлкәдә фәнни тикшеренү оешмаларының барлыкка килүендә — 1918 елда оешкан Гыйльми һайәттен алып, 1933 елда ачылган Татарстан култура төзелеш фәнни-тикшеренү институтына кадәр — билгеле бер күчүчәнлекне, дәвамчанлыкны ачык күрергә мөмкинлек бирә. Тагын шунысын да әйтеп үтәргә кирәк: төрле институт, оешмаларны ачканда һәм япканда фәнни продукциянең, инвентарь һәм төрле кирәк-яракның күпчелеге һәрвакытта Татарстан Мәгариф халык комиссариаты карамагына тапшырылган. Болар барысы да комиссариатның гуманитар профильдәгә фәнни-тикшеренү оешмаларын төзүдә инициатор булганлыгын күрсәтеп тора. Шуңа күрә Татарстан тел һәм әдәбият фәнни-тикшеренү институты да 1939 елда шушы комиссариат карамагында төзелә. 1939 елның 8 октябрендә эшли башлаган Институт Казанның Зур Кызыл урамында, хәзерге вакытта Татарстан уку-учыларының белемен күтәрү институты бинасында (68 нче йорт) урнаша. 1941 елның 1 январенда Институтта барлыгы дүрт сектор була: татар теле, рус теле, татар әдәбияты һәм татар фольклоры. Анда барлыгы 18 кеше эшләгән. 1941 елның 19 февраленнан Институтның исемен үзгәрә: ул Татарстан Тел, әдәбият һәм тарих фәнни-тикшеренү институты дип йөртелә башлый.

1946 елның январенда Институт СССР Фәннәр академиясенең Казанда ачылган филиалы составына кертелә. Бу елда аның штатында барлыгы 24 хезмәткәр исәпләнгән.

Йомгак ясап шуны билгеләп үтәргә кирәк: 20-30 нчы елларда Татарстанда тарих, татар теле һәм әдәбияты өлкәсендә фәнни-тикшеренү эшләрен оештыруда мәгълүм казанлышларга ирешелә. Бу чорда республикада гуманитар фәннәргәң төп юнәлешләрендә эш алып баруның максатчан һәм нәтиҗәлә формаларын табу һәм фәнни кадрларны туплау буенча өзлексез эзләнүләр алып барылган, хәзәргә кадр фәнни аһамиятен югалтмаган хезмәтләр дөнья күргән. 20-30 нчы елларда эшләгән төрле ирекле гыйльми җәмгыятьләр, фәнни институтлар хәзәргә вакытта гуманитар фәннәр өлкәсендә нәтиҗәлә эш алып барган Тел, әдәбият һәм тарих институтының ишмә башы булган. Бу институтның Г. Ибраһимов исемен йөртүе дә тирән мәгънәгә ия: Татарстанда совет фәне үсешенә зур өлеш керткән, озак еллар Академузакне җитәкләгән каһарман шәхес ул.

Зөбәрҗат ГАРИПОВА,
тарих фәннәре кандидаты,

Равил ӘМИРХАНОВ,
тарих фәннәре кандидаты.

Татар әдәбияты һәм мәдәнияте тарихында үзенчәлекле урын алып торучы Тажетдин Ялчыголның ижатына һәм тормыш юлына галимнәребез узган гасыр урталарында ук мөрәжәгать иткәннәр. Аның турында беренче булып Ш. Мәржани, Р. Фәхретдинев кебек мәшһүр галимнәр язып чыга. Әдәбиятчылардан Г. Рәхим, Г. Газиз аның ижатын өйрәнгәннәр. Бүгенге көндә М. Госманов, А. Фәтхиев, М. Гайнетдинов хезмәтләрендә Тажетдин Ялчыгол ижаты чагылыш таба. Аның турында безгә мәгълүм булган биографик мәгълүматлар бай булмаса да, алар бу шәхесне асылда аңлау һәм аны үзе яшәгән ижтимагый шартка куеп, шул чор сыйныфларының ихтыяжлары белән бәйләнештә караганда, әдип тормышының төп мәгънәсен дөрес билгеләү өчен җитәрлек дип әйтә алабыз.

Тарихтан билгеле булганча, Тажетдин яшәгән дәвәрдә, бигрәк тә төрки халыклар арасында, феодализмга хас йомыкчылык, караңгылык, томаналык һәм дини фанатизм бик нык хөкөм сөрә. Патша Россиясе тоткан реакцион политика татар халкының жәмәгатьчелек фикере үсешен нык тоткарлый. Халык массалары реаль торышта өз генә дә бәхет чаткылары асрән күрмәгәч, чын бәхетне, рәхәтне хыялый — теге дөняядан өмет итә. Суфичылык, тәкдиргә буйсыну кебек күренешләрнең тамыр җәеүен дә нәкъ әнә шуның белән аңлатырга кирәк.

Табиғый, шул чорның күпчелек зыялылары кебек, Тажетдин дә үзенең дөньяга карашы белән идеалист. Аның карашының нигезен ислам идеологиясе тәшкил итә. Ул җирдәге торышны «фани», хыялдагы теге дөнйаны «бакый» — «мәңгелек» дип тану принципларынан чыгып эш итә. Бер үк вакытта аның ижатында дөнйәви фикерләр дә күп.

Тажетдин 1768 елда туган, балалык һәм яшьлек елларын туган жириеннән читтә үткәрә, димәк, торышка мөнәсәбәтә дә туган жириеннән читтә формалаша. Шуңа күрә аның идеяләрен, фикерләрен тулырак аңлау өчен ул гизгән һәм булган дәүләтләрнең шул чордагы хәлен өйрәнергә кирәктер?

Без аның кайда һәм күпме торыш хакында нигездә үзе язып калдырган буенча хөкөм итәбез. «Төварихы Болгария» дигән әсәрәндә ул үзенең шәжәрәсен яза. Әлеге әсәр безгә тарихи чыганаك буларак түгел, ә авторның үзе турында булган мәгълүматлары белән истәлекле. Дөрес, әлеге хезмәтләрдә шәжәрә революциягә кадәр үк

(1897 елда) М. Өметбаевның «Ядкарь» дигән китабында басылып чыккан иде.

Казан университетының Н. И. Лобачевский исемдәге фәнни китапханәнең кулъязмалар бүлегенә С. Вахиди китапханәсеннән кәргән кулъязмадагы (№ 587 инв. 3262) шәжәрәдә Тажетдинның үзе турында тагын да тулырак мәгълүматлар китерелгән.

М. Өметбаев һәм С. Вахидиләрдә китерелгән шәжәрә буенча, Тажетдин читтә атасы белән бергә 17 ел 8 ай 3 атна була. Шунуң 4 елын ул Диярбәкердә (Төркиядә) хажга киткән әтисен көтеп уздыра. Әлбәтте, үткән зиһенле Тажетдин кул кушырып кына ятмаган, ул үзлегеннән күп укыган, мәдрәсәләрдә дәресләр тыңлаган һәм үзе дә дәресләр бирерлек булып өлгәргән. Бу җәһәттән комык галиме Солтанморат Акбиевның: «Әйткн, 1768—1838 елларда Жаксай шәһәрәндә Тажетдин Ялчыгол исемле татар мөгаллиме укуыткан»,—дип яздып чыгуы әһәмияткә ия. Дөрес, бу даталар Тажетдинның туу һәм үлү даталарын күрсәтәләр. Әмма ни генә булмасын, яшә Тажетдинның комык балаларының мөгаллиме булуы игътибарга лаек.

Ленинградта Көнчыгышны өйрәнү институтында Тажетдин Ялчыголның «Төварихы Болгария» дигән кулъязма әсәрәнен (шифр В 2673) бер битендә (12 б.) Тажетдинның кайсы елларны кайларда булуы турында мәгълүматлар табылды. Аннан күренгәнчә, Ялчыгол улы белән Әстерхан ягында 1776-1781 елларда була, ә Диярбәкердә Тажетдин 1781-1785 елларда яши. Димәк, туган ягынан алар 1775 елның азагында, йә 1776 елның башында чыгып киткәннәр. Бу дата Тажетдин нәселенең бүгенге буын кешеләрендә яшәп килгән бер риваятьнең нигезе чынбарлыктан алынуыи сөйли. Алар үзләренең ерак бабаларының (ягъни Тажетдин атасының), «Пугачау явында» катнашуын һәм әлеге восстание бастырылгач, 1775 елларда җәзадан качып Кавказ ягына чыгып китүе турында сөйлиләр.

Тажетдинның үзе турында кайбер мәгълүматлар аның «Рисаләи-Газизә» дигән китабында да бар. Бу китап 1796 елда язылган һәм үз дәверендә күчәрлә-күчәрлә халык арасында киң таралган. Ул Бохара суфие Аллаярның (1713 елда үлгән) «Сөба-тел-гажизин» («Аллага ялваруда ныклык») исемле шигъри әсәрәнә комментарий (шәрех) рәвешендә язылган. Ул исламны тануга һәм тотуга, аның тарихына, ахирәткә багышланган. Бер үк вакытта бу әсәрдә дөнйә торышына, әдәп-әхлакка карата да фикерләр әйтелгән, мәсьәләне тулырак як-

тырту өчен хикәятләр китерелгән. Боларның күбесен Тажетдин үзе өстагән. Бәлкем нәкъ менә шуның өчен дә III. Мәржани Тажетдин «Сөбател-гажизин»ны хата баян иткән» дигәндер.

Мәгълүм булганча, Аллаярның борынгы Идел буе төрки-татар теленә шактый аякын, ләкин үзгә генә хас үзенчәлекләре булган «чыгтай шивәсендә» (әлекке үзбөк телендә) язылган бу әсәренә заманында Утыз Имәни дә (1782 елда) гарәпчә шәрех яза.

Ләкин тегесә дә, бусы да киң массага аякын аңларлык булмый. Кешеләргә бу әсәргә ана телләрендә аңлатып бирүе турында ялваруына Газизә исемле кызының үтенече дә өсталгач, Тажетдин бу китапка тәфсиллә аңлатмалар бирә. Бу китап шул чор мәктәпләрендә тел-әдәбият дәрәсегә сыйфатында кулланылып йөргән. Язылып кырык елдан артык вакыт үткәч (Тажетдинның вафатынан соң да 9 ел узгач), ул 1847 елда Петербургта басылып чыга. Казан университеты типографиясендә 1850 елда янә басыла һәм шуңнан соң ул Казанда күп мәртәбә (соңгысы 1916 елда) бастырылып таратыла.

«Рисаләи Газизә»нең язлыу формасы эчтәлегенә тулысынча җавап бирә. Әгәр дә шигъри калыпта язылган Аллаяр тексты көйләп укыганда илаһилык төсә алып хискә тәэсир итсә, Тажетдин комментарийлары аз гына булса да дөньяви фикерләүне кузгатып җибәрәләр. Бу китапның халыкта күп таралуына һәм аның ыратылып укылуына төп сәбәпләргә берсе ана шул. Чөнки ул чын мохтажлыкта һәм караңгылыкта дин сөрәме астында яшәгән кешеләргә эзәм-күпме рухи азык биргән.

Тажетдин Ялчыгол үз заманында киң кулланылган музыка коралларын да әйбәт белгән. 1973 елда Казан университетының Н. И. Лобачевский исемендәге китапханәсенә кулъязмалар һәм сирәк китаплар бүлегендә эшләүче Альберт Фәтхиев Сарман районында яшәүче М. Әгъләмовадан табып алган кулъязма әсәрдә Т. Ялчыгол 24 кыллы татар гөсләсен, скрипка, думбра һәм тәгәрмәчле лираның сурәтләрен һәм алар хакында кыскача мәгълүматлар бирә. Бу язмалар әле бүген дә шушы төрдәге иң борынгы милли язма чыганаклардан санала. Бер үк вакытта ул китаплар күчерү белән дә шөгыльләнгән, Коръән аятләренә, сүрәләренә аңлатмалар язган. Имәнде авылында әле бүгенге көнгәчә «Әфтияк»нең Тажетдин кулы белән язылган тәфсире сакланган булган.

Әйе, ул халыкка аңлаешсыз гарәп, фарсы телләрен яхшы белгән хәлдә гади халык өчен байтак китапларга шул заман халкы аңларлык телдә шәрехләр (комментарийлар) язган. Мәсәлән, Риза Фәхретдинев «Асар» дигән хезмәтендә III. Мәржанинең «Тажетдин хәзрәт гаять кятиб, бу хәзрәт һәм җаяу йөрер бер зат иде, «Кафия» ка-

сыйдәсенә, «Тагълим-әс-салат», «Шорут-әс-салат» китапларына шәрехләр язды. Язуы мәргүп вә кямил һәм гүзәл рәвештәдер»,— дигән сүзләрен китерә.

Димәк, III. Мәржани аның турында югары фикердә дә булган, гәрчә үзенен «Мөстафадел-ахбәр» әсәрендә ул Тажетдинның «мөстафады фахши илә гәләтдәр» дигәни башка чыганаклардан алынып язылган әсәрләргә начар һәм хаталы, ди. Тажетдин кайда гына яшәсә дә китаптан аерылмаган. Кулына төшкәннәрен ул сүзгә-сүз тәрҗемә итмәгән, ә балки үзе дә өсти-өсти яңа текст төзөгән. Шуңа күрә дә III. Мәржани аларны төп нөсхәгә карата «хаталы» дигәндер. Тажетдинның илле елга аякын гомерге Кама аръягында уза. Аның атасы Казаннан Троицкига барганда авырып үлсә һәм аның Татарстанның хәзерге Мамадыш районы, Кече Сөн авылында күмелүе турында бернинди дә шик юк. Шәмселбанат апа Фәләхова, мәсәлән, зиратта «Ялчыгол әүлия кабере» булганлыгын әйтә, кызганычка каршы, кабер ташы бүгенге көнгәчә сакланмаган.

«Тәварихи Болгария» әсәрендәге шәжәрәдән күренгәнчә, әтисе Тажетдин кабере тирәсеннән ерак китмишә йорт-җир белән яшәргә һәм ылына ике мәртәбә зират кылырга васыять әйтәп калдыра. «Шартларымын үтәмәсәң әбәд (мөңгә Д. Г.) разый дөгелмен», дип кистәт, Тажетдин бу шартларын үтәп, Кече Сөн авылында яшәп кала. Биредә өч ел яшәгәннән соң ул Каманың сул ягына Татар Җиреклесе дигән авылга (хәзерге Каенлы авылы) күчеп килә. Бу авылда сакланган шәжәрәләрдән күренгәнчә, Татар Җиреклесе шул Кече Сөн авылынан XV—XVI гасырларда күчкән булган. Мөгаен, әлеге элементлар Тажетдин заманында ачыграк билгеле булгандыр. Җирекледә Тажетдин жиде ел яши, аннан соң ул гаиләсе белән сизгә чакрым ераклыктагы Кызыл Чапчак авылына барып төпләнә. Монда ул егерме биш ел (1799–1824 еллар) яши. Гомеренә соңгы 13 елын (1825–1838 еллар) ул Мәләм авылында уздыра. Биредә ул мулла һәм мөдәррис була. Бу як авылларында Тажетдинга кагылышлы риваятьләр күп сөйләнә.

Кызыл Чапчак авылында Әхмәтжанов Исмагыйл бабай шундый риваять сөйли: «Авылда Мөхтәр исемле карт Тажетдинны күрәлмәй, аны сыхерчелектә гаепләп, Оренбург Диния нәзаратына шикәять изып жи-бәрә. Тажетдин анда бара һәм бер зыян да күрми кайта. Ул кайтып җиткәндә зиратта кабер казыйлар икән. «Кемне күмәсез?»— дип сораян Тажетдин. «Мөхтәр аңтыны»,— дип җавап биргәннәр. «Мин анда бәддога укыган идем, кабул булган икән»,— дип ул юлын дәвам иткән.»

Әйе, Тажетдинны изгә хәзрәт, әүлия дип йөргәннәр. Аның авыруларын дәвалавын,

үләннәрдән дару ясыя белүен, мөгаен, әулиялеккә тигләгәннәрдер...

Болар өстенә Т. Ялчыгол балта остасы да булган. Фәүзия апа Тажетдинова ерак бабасының көйле, жырлы булуы турында да сөйләде. Уен коралларын үзе ясап, шуларда үзе уйнавы турында да әйттеләр. Тажетдин Ялчыгол нәселеннән булган язучы Диләра Зөбәерова да үз заманында иң дәү бабасы хақында материаллар жыйган, өлкәннәренң аның турында сөйләүләрен күп тыңлаган. Ул миңа Тажетдинның төп кебек нык, күзләренң зәңгәр, мыгының сары (бакыр) булганлыгын сөйләде.

Моңа кадәр күтәрелмәгән тагын бер моментка тукталып үтмичә булмый. Әдәбият тарихында Тажетдин Ялчыгол дип мәгълүм булган бу шәхеснең фамилиясе ничек булган? Мондый сорау тууга сәбәпләренң иң зурысы — аның кабер ташындагы язма.

Татарстанның Зәй районы Имәнле авылы зиратындагы кабер ташында аның Яхшыкол углы икәнлеге һәм 1838 елда вафат булуы бәян ителә. (Ул 1838 елның 26 июнендә үлә). «Ташка басылган» бу мәгълүматлар аның үлү елын (кайбер башка чыганаclarда ул 1837 ел дип күрсәтелә) төгәл

күрсәтү белән бергә «Яхшыкол» дигән исем турында уйландыра.

Риза Фәхретдиневнең «Асарь»-енда Тажетдинның изып тәмам иткән китаплары ахырында теркәлгән исемә (336-337 битләр) «Тажетдин бине Яхшыкол әл-Болгарин әл-Иштәки» формасында китерелә. Мәлем авылында яшәүче пенсионер Госман ага Тажетдинов үзенең нәсел шәжәрәсен түбәндәгечә тезә: Госман — Сөнгатулла — Мөхәмәтшакир — Жәләлетдин — Тажетдин — Ялчыгол — Яхшыкол — Мәмәткол — Янтимер — Жианчура. Буыннан буынга сакланып килгән бу шәжәрә Ялчыголның атасы Яхшыгол исемле булгандыр дип әйтергә мөмкинлек бирә.

Казан университетының Н. И. Лобачевский исемдәге фәнни китапханәсендә хаттат Сәгъдетдин тарафыннан 1846 елда күчәрелгән «Рисаләи Газизә»-нең бер нөсхәсе саклана (138 т. э. № 1985). Аның кереш сүзендә шәрехнең авторы «Яхшыкол» углы дип язылган.

Сәгъдетдин — Тажетдинның замандашы һәм дустаны, аның белән бергә гәпләшеп, фикер алышып яшәгән Имәнле авылы кешесе булырга тиеш. Авылдашларының әйтүенә караганда, ул атаклы китап күчерүче булган. Зиратта әле хәзер дә Тажетдин кабереннән 20 адым гына читтә, яше йөздән арткан куш чыршы астында «Сәгъдетдин бабай кабере» сакланган.

Безнең карашка, Тажетдинның атасы түгел, ә бәлки бабасы (Ялчыголның атасы) Яхшыкол исемле булгандыр. Минем кулда Тажетдинның шәхси мөһерә саклана, ул каты токомлы таштан ясалган. Анда «Тажетдин Ялчыкол углы» дип язылган. Димәк, аның әтисе «Ялчыгол» түгел, «Ялчыкол» исемле булган. Хәер, болар инде бер үк исемнең төрлечә әйтелеше генә.

Әлбәттә, Тажетдин Ялчыгол берәз соңрак татар иҗтимагый фикер майданына чыккан Мәрҗаниләр кебек горур каһарман түгел. Шулай да ул үзенең халыкны агартуға юнәлтелгән хезмәте белән искелекне чатнаучыларның берсе була. Катлаулы язмышлы адиб Т. Ялчыголның културабыз тарихында үз эзе, үз урыны бар.

Дамир ГАРИФУЛЛИН

АЙТМАТОВЛАР ТУРЫНДА

Чорыбызның зур әдиге булып танылган Чыңгыз Айтматов әсәрләрен кулы-ма алган саен гажәп хисләр кичерәм. Ерак үткәндәге хәлләрне искә төшерәм дә, зур канәгатьлелек тойгысы белән, үзәлдимә тәкрарлап куям: «Ул бит — минем таныш, — дим. — Аны иң әүвәл һөнәргә өйрәткән уку йорты да безнең институт иде...»

1935 ел иде. «Красная Киргизия» газетасында беренче тапкыр Айтматов фамилиясен очраттым. Газета Талас үзәнлегендәге колхозларның уңышы турында хәбәр итә иде. Мин ул чакта Фрунзе өлкәсе МТСында агроном булып эшлим, шунлыктан, төрле табакларнең тәжрибеләре белән бик нык кызыксынам. Мәкаләдә телгә алынган Айтматов — булчак әдибемизнең әтисе һәм эшләре төрлөп баручы районда партия комитеты беренче секретаре икән. Бу фамилиянең игътибарымны жәлеп итүенә тагын бер сәбәп бар: ул елларда райкомның беренче секретаре вазифасын үтәрлек кыргызлар сирәк очрый иде. Шунлыктан ул минем хәтергә аеруча тирән уелып калган. Утызынчы еллар ахырында газеталар хәбәр итүенчә, ипташ Айтматов Төрөкүл партиянең Фрунзе өлкә комитеты беренче секретаре итеп сайланды. Тик, озак та үтмәде, без аның кулга алынуын, ул еллардагыча итеп айтсак, «халык дошманы буларак фашисткә» ишеттек. Шуннан соң мин аның турында аны-моны белмәдем. Нишлесең бит, күрәсең, гаебе дә булгандыр, дип уйладым. Ул чакларда кешеләр гел шулайрак фикер йөртә иде.

Айтматов фамилиясенә мин кабат, бу хәлләрдән соң байтак вакыт үткәч, тап булдым. 1949 ел, инде мин Кыргызстан авыл хужалыгы институтында эшли идем. Беркөнне доцент Рахила Жәлилова миңа:

— Безнең зоотехника факультетына Айтматовның улы укырга кәргән икән, — диде. — Хәтерлисезме, аның әтисе өлкәдә беренче секретарь булып та эшләде. Кулга алынганнан бирле хәбәре юк икән, эзсез югалган. — Әңгәмәдәшем, миңа карап, тагын да кызыксынып сөйлә башлады. — Аның хатыны Нәгыймә — татар хатыны бит. Әй, кыен да инде аңа: ире кулга алынды, сугыш елларын үткәрдә...

— Сөз аны шулай якыннан беләсезмени? — дип сорадым.

— Очраштыргалыйбыз. Ул — бик тыныч холыклы, сабыр хатын. Дзержинский урамында яшиләр...

Чыңгыз белән очрашуыбыз бик гади килеп чыкты. Мин зоофакта ботаникадан кереш лекция укыдым.

Лекциямне укып бетергән идем, иң алда утырган бер студент сорау бирергә торып басты. Өстөндә — кара сызыклар төшкән аклы сатин күлмәк. Күлмәкне күлдән теккәнәр.

— Әйтегез әле, зинһар, сезнең исемегез ничек? — диде ул.

— Сөләйман Гыйниятуллович Еникеев.

— Алайса, безнең кеше икән... — Аның бу сүзләре ишетелер-ишетелмәс кенә, үзәлдимә сөйләнгәндәге кебек кенә чыкты.

— Сезнең фамилияне дә белик инде! — дидем мин.

— Айтматов. — Егет көр тавыш белән җавап кайтарды.

Башына бик зур хәсрәтләр төшсә дә, Нәгыймә ханым улына урта беләм биргән, институтка да керткән.

Студент Айтматовны мин тәңәфесләрдә уйчан һәм сагышлы хәлдә гел ялгыз басып торганын күрә идем. Үзе һәрчак пөхтә киенгән. Төз буйлы. Яшүсмер елларында Чыңгыз татар егетенә бик охшый иде, олыгайган саен, аңардагы бу төсмер югала барды.

Елларның узуын сезми дә калганмын — Айтматов соңгы курста укып йөри икән

инде. Ул үзөн «Красная Киргизия» газетасына язган макаласе белән иске төшерде. Анда ул республикада тәржеме мәсьәләсенең бик начар торуйн тәнкыйть иткән.

Болай булды. Мин, агрофак мәшәкәтләрен юллап, партбюрога кәргән идем. Керү белән секретарьның кәефсезлеген сиздем. Ул баш ватып торырлык итмәде, зарларнырга тотынды:

— Шул милләтче калдыгын әллә кайчан чыгарып кына атасыбыз калган! — ди. — Беренче курста ук бу мәсьәлә күтәрелгән иде инде. Директор гына коткарды аны, үз башыбызга...

Әйе, директорыбыз М. Н. Луцких, чыннан да, шәфкатьле кеше иде шул.

— Кайсы студент турында сөйләсез? — дип сорاپ куйдым.

— Нигә? Газетадагы макалаһен укымадыгызмыни? Кем булсын, шул Айтматов инде.

— Укыдым. — Мин тыныч булырга, секретарьны да тынычландырырга тырыштым. — Без студентларыбызның шулай тирән фикер йөртүенә шатланырга тиешбез. Ә «куу» мәсьәләсенә килгәндә... житәкчеләребез үзләре үк әйтеп тора ич: бала атасы өчен жавап бирә алмый.

Секретарь тынычлана төште кебек. Мин соңыннан бу макала турында да, авторы хақында да башка сүз ишетмәдем. Чыңгыз язучы буларак танылгач кына, бер доцентыбыз:

— Мин аны үземдә аспирант итеп калдырмакчы идем, рәхсәт бирмәделәр, — дип сөйләп йөрде.

1961 елны Фрунзеда республика Олимпиадасы булды. Тантаналы утырышны Кыргызстанның опера һәм балет театрында уздырдылар. Чыгыш язучылар арасында Чыңгыз Айтматов та бар иде. Бу вакытта аның институт тәмамлавына инде туغыз ел узган. Ул — танылган язучы. Шунлыктан аның сүзләрен һәркем бик биреп тыңлады. Аның чыгышында шәхес культы китергән зарарлар да телгә алынды. «Мин әтиемнең кайда күмелгәнән дә белмим...» — дигән сүз дә яңгырады. Үзенең бу каһар сүккан чор турында язагын да өйтте. Үзәк герой итеп күтүче образын алачагын белдерде. Үзе укыган институтны да әсәренә күртәчәген искәрдә. Мин башымны аска идем: элгә икән безгә дип уйладым.

Шул көннән башлап аның һәр әсәрен көтөп алам, тик вуз укытучылары турында язганы юк әле аның. Чыгышында телгә алынган башка сүзләре тормышка аша килә. 1975 елда, Фрунзега баргач, зиратка кердем. Чыңгызның әнисенә куелган һәйкәл янында басып тордым. Ташка язылган сүзләр истәлекләремне яңартты. Кыргызча язылган алар: «Әтибезнең кайсы жиргә күмелгәнлегә билгесез булганлыктан, әнибез өстөнә куш һәйкәл куябыз. Балалары».

Ташның сул почмагында — ата рәсеме. Ул еракта, шәүлә сыман гына итеп ясалган. Уң якта — әнисенең бик ачык ясалган сурәте.

1972 елда Чыңгыз Айтматов, Кыргыз язучылары делегациясенең житәкчесе буларак, Казанга килде. Кунаклар белән очрашу Татар дәүләт опера һәм балет театрында уздырылды. Мин шунда Айтматовның тагын бер чыгышын ишеттем. Ул инде нык үзгәргән, олыгайган иде. Сүзләре, фикер йөртүе дә бөтенләй башка. Тамаша залы аны зур игътибар белән тыңлады. Минем күңелгә аның шундый сүзләре уелып калды:

— Миңа әнием кат-кат әйтә килде. «Улым, — ди, — син бик күп илләрне гиздең. Парижны да, Истанбулны да, башка күп шәһәрләргә дә күрдең. Вакыт чыгарып Казанга да бер барып кайт инде»...

Шул елларда Казанга атаклы җырчы Мөслим Могамеев та килгән иде. Опера һәм балет театрында без аны да алкышладык. Бахсан, анысының әбисе татар кызы булган икән. Ул моны үзе өйтте. Карашын, никтер, аска төбәде, сабый баладай кызарып чыкты да пышылдауга якын тавыш белән:

— Минем Казанга килүемнең тагын бер сәбәбе бар: әнием татар кызы бит минем, — диде.

Көчле шәхесләр турында уйлый башласам, күңелгә бер фикер килә: төрле халыкларның туганлашып яшәвен хатта табигатьтә хуплый, моның өчен кешеләрнең зур байлык — талант биреп шатландыра ул!

Татар элифбасы нигезендә татарча укы-язу

Алтынчы дәрес

Мәгълүм булганча, татар телендә 27 тартык аваз һәм хәзерге әлифбада бу авазларны белдерүче 24 хәрәф-билге бар. Тартык авазлар яңгырау һәм саңгырауларга бүленә.

яңгыраулар	б	в	г	д	ж	з	ж	л	м	н	ң	й	р				
саңгыраулар	п	ф	к	т	ш	с	ч							ц	щ	х	һ

Узган дәрестә иске татар язуында сузык авазларны белдерүче хәрәф-билгеләрнең азлыгы хакында әйтелгән иде. Тартык авазлар турында сүз алып барганда исә иске язуыбызның тагын бер хасияте күзгә ташлана: иске татар әлифбасында тартык авазларны белдерүче хәрәф-билгеләр кирәген-нән артык күп булган. Профессор М. Госманов тарафыннан төзелгән таблица анә шул күренешне чагылдыра.

А. „күп хәрәфлелек“			
آس آت آص آسا	س ث ص	с	1
آز آذ آظ آض	ز ذ ظ ض	з	2
آت آط آتا	ت ط	т	3
آغا آغات	ع غ	гъ	4
آخ آخا	ح خ	х	5
Б. „ВАРИАНТЛЫЛЫК“			
سَبْ شَبْ مَكْتَبْ	ب پ	б - п	6
دَرْتُ دَرْدُ	د ت	д - т	7

Бу хәл язуда вариантлылык күренешен тудырган, ягъни бер үк сүзне төрле хәрәфләр белән язучы мөмкин булган.

Мәсәлән:

су — سو، صو، تاتار — تاتار، طاطار، азат — آزاد، آضاد،

Иске языбызның күп гасырлар дәвамында үсеш-үзгәреш кичерүе уку-чыларыбызга мәгълүм. Бу хәл тартык хәрефләрнең язуда бирелешендә дә чагылыш тапкан. Урта гасырларда, иске имла дәверендә кайбер хәрефләр ике тартык авазны белдергәннәр. Мәсәлән:

ك < $\begin{matrix} \text{кь} (\text{кәф}) \\ \text{гь} (\text{гәф}) \end{matrix}$

ج < $\begin{matrix} \text{ж} (\text{жим}) \\ \text{ч} (\text{чи}) \end{matrix}$

ب < $\begin{matrix} \text{б} (\text{би}) \\ \text{п} (\text{пи}) \end{matrix}$

Бу, әлбәттә, орфографияда чуарлыкка юл ачкан. Шуңа күрә төрки-фарсы жирлегендә классик гарәп алфавитына сузыклар гына түгел, тартык аваз хәрефләре дә өстәлгән.

پادشاه، پاك، آيا، ايبي، تالپان، پار	п	پ	пи
چاباغاج، چالغی، ایچماسا، چومەله	ч	چ	чи
ژاندارم، ژیراف، ژورنال، آژغرو	ж	ژ	жэ
گومبە، گولهو، ایگهو، اگر، کیگهون	гь	گ	гәф
به ره گگی، آلك، یاگا، ققغراو، آقқау	ң	نک، کڭ	нэ
ۋازا، ۋاکانسیا، آۋانگارد، آۋگوست	в	ۋ	в

Иске татар язуюн һәм аның орфографиясен тәртипкә салу процессында Октябрь революциясенә кадәр үк мәгълүм эш башкарыла һәм ул тартык авазларны язуда билгеләүдә дә өлешчә чагылыш таба. Әйтик кайбер тартык аваз хәрефләренең телебездәге гарәпчә һәм татарча сүзләрен язуда

кулланылышы билгеләнә. Мәсәлән, калын т, з, с (ص، ث، ض، ظ، ط)

хәрефләрен гарәпчә сүзләрен язуга гына куллану мәгъкуль күрелгән. Кайбер тартыклар язуда сүзнең калын яки нечкәлегенә карап кулланылган. Мәсәлән, т, с, авазлары калын сүзләрдә (сүзнең тамырында һәм нигезендә)

*ص، ط рәвешендә, ә нечкә сүзләр س، ت хәрефләре белән белде-

релгән. Иске языбызда тартык аваз хәрефләре күп булса да, бу әле иске әлифбадагы тартык аваз хәрефләре хәзерге язудагы барлык тартыкларга да тәңгәл килеп бетәләр дигән сүз түгел. Әйтик, хәзер гамәлдә булган ц, щ хәрефләрен белдерү өчен иске татар язуюнда с һәм ш хәрефләре кулланылган. Шуңа ук вакытта хәзерге язуда к, г, в хәрефләренең икешәр авазга билгә булып йөрүен, ә иске языбызда исә бу хәрефләрнең калын һәм нечкә парлары (каф-кәф; гәф-гаф) өчен махсус хәрефләр булуын бервакытта да истән чыгармаска кирәк.

ك < $\begin{matrix} \text{ق} (\text{кь}) — \text{قرق} (\text{кырык}); \\ \text{ك} (\text{кь}) — \text{کیتمەن} (\text{китмән}); \end{matrix}$ قاقاۋىچ (калкавыч).
 كەرەز (кәрәз).

٢ < غ (гъ) — عدل (ГАДЕЛ); غيرت (ГАЙРАТ).
 گ (гъ) — گوهر (gəyhər); بوگن (БҮГЕН).
 8 < و (w) — آول (АВЫЛ); تاوق (ТАВЫК).
 ٨ < ۋ (w) — ۋاگون (ВАГОН); ايۋان (ИВАН).

Татар теленә төрле юллар белән төрле заманда гарәп-фарсы сүزلәре кәргән. Вақытлар узу белән алар татар теленә үз кануннарына буйсындырылып кулланыла башлаган. Гарәп телендәге сүз ахырында булган яңгырау тартык авазлар саңгырау парлары белән алмаштырылган. Мәсәлән:

مقصد — максат; ايجاد — ижад-ижат; كتاب — китаб-китап;

максат; غضب — газаб-газап һ. б.

Бу дәрестә журнал укучыларга уку-язу күнекмәсе буларак Г. Кариевнән татар халык шагыйре Г. Тукай турында 1914 елда «Аң» журналында (7 сан) дөнья күргән мәкаләсә тәкъдим ителә. Мәкаләне укуыгыз һәм шакмаклы дәфтәргә күчереп языгыз.

توقای مكارجهده

۱۹۰۸ نجی یلنی شاعرمز عبدالله افندی توقای علی اصغرافندی
 کمال برله برگه ایکاو مکارجهده گه کیلگانلر ایدی. آلا مکارجهده تیمر
 شاه افندی صالاؤیوفنڭ گاستینسه سینه توشکانلر ایکان. بزنگ اول
 وقتلرده اسپیکتاکلر سیره ک قویلغانغه بوش وقتلرمز کوب بولا ایدی
 بز آرتیستلر گاستینسه غه باروب توقای، علی اصغرافندی و باشقه
 فکردهش دوستلر برله برگه جیلوب گه بله شوب، چای اچه در ایدک
 شولای یوری طورغاچ برکونی، تیمر شاه افندی صالاؤیوف بزدن،
 کچکنه گنه پیانینو قویار اوچون یاصاغان، صحنه سینه چغوب تورلی
 ملی شعرلر او قومومزنی اوتندی. بز یهش کوڭلر صحنه گه منوب
 «.بحیلا شو» شعرینی و باشقه شوندی کوڭل او یغانا طورغان شعرلرنی
 جرلاب توشدک. پهره مه چ آشاوچی آغای انیلر بزنگ جرلاوومزنی بیک

ياراتوب قايسى: آفرين! يەشەگۈز! دىگان طاوش و آلقشلىر بىرلە بىزنى
قارشى آلدىلار...

تىمرشاھ افندى بىزنىڭ جىرلاغانىمىزنى بىلسونلار اوچون پارادىنى تەرە-
زەسىنە: مىلى شىعرلار اوڭقولا، خەلق جىرلارى جىرلانا، دىب بىر كىچىككە گىنە
پىلاكات دە ئىلۇب قويدى. بىزنىڭ اشلىر شەبەيدى. بىكچى كۈتتى ايندى
اول بارمىز اوچون دە آلطى دانە قىزل، بىردانە زىنگەر فەسلەر آلدىرغان
ايدى. عبداللاھ افندى توقاى جىرلاغان وقتىدە بىزنىڭ آلدە خەلققە آرطى
بىزگە آلدى بىرلە كاپلىمىستىر شىكىلى قوللىرى بىرلە بولغاب طورادىر ايدى،
مۇنە اول زىنگەر فەس توقاى اوچون ايكان.

...شولاي اشلىر ياخشى غىنە بارغاندە، ئىللە قايدىن بىر گارمونچى كىلۇب چىقىدى
اول صىحنەگە مىنۇب گارموننى ئەيتىدەر، ئىللە نىندى اورام جىرلى جىرلى با-
شلايدى. بىر گارمونچى بىزگە قاراغاندە اون ئىلۇشلەب آرتق موفىقىت قا-
زاندى. طائىشلار بىزنىڭ يانغە كىلۇب بىزنى ئورنىگان صىمان، شادلىقلار
بىلگىرتوب: «يوزى قارا، شەب جىرلى بىت ئە؟» دىب كىتەلر ايدى.

شوندىن سوڭ بىز اوز اوزمىزگە اونوتلىق. كۈندىلرنى توقاى بىرلە
صاماكاتقە يۈرۈرگە چىغا ايدىك، اول آندە ايكى تىين بىرۈب، بالالار
شىكىللى كروسىل آطلرىنە آطلانوب ئەيىلەنە طورغان ايدى. تو-
قاينىڭ كروسىل آطلرىنە آطلانوب ئەيىلەنۈوى اورالسىكى دە دە يىش،
يىش كىنە بولما ايدى.

... توقاىنىڭ مىكارچە دە بولۇوى بىرىنچى ھەم آقتىنى بولدى.

ع. كارىيف.

Роза Хафизовага 60 яшь

Балаларга һәм яшүсмерләргә багышланган күп санлы әсәрләре белән танылган Роза Сәет кызы Хафизова 1929 елның 6 февралендә Татарстанның Богелмә шәһәрендә туган. Иске Шөгәр урта мәктәбен тәмамлагач, ул Казан дәүләт университетының филология факультетында белем ала, 1951—1952 елларда Тобол шәһәрендәге урта мәктәптә татар теле һәм әдәбияты укыта.

1952 елдан башлап ул журналистикада хезмәт итә. 1962 елдан 1986 елга кадәр Р. Хафизова «Ялкын» журналының баш редакторы булып эшләде. Дистәдән артык китапларына тупланган хикәяләрендә, әкият һәм маңаралы повестьларында («Кирлемән», «Курай малай маңаралары», «Кашкарыллар озын гомерле», «Без әле кайтырбыз» һ. б.) автор яшь буыны тәрбияләү мәсьәләләрен үзәккә ала, гадел һәм хезмәт сөекчән бала образларын тудырырга омытла.

Ул РСФСРның һәм ТАССРның атказанган култура работнигы. 1984 елдан СССР Язучылар союзы члены.

Флүн Мусинга 50 яшь

Әдәби тәнкыйтьче һәм галим, филология фәннәре докторы Флүн Мәслах улы Мусин 1939 елның 23 февралендә Татарстан АССРның Мәслим районы Иске Карамалы авылында туган. Урта мәктәпне тәмамлаганнан соң 1957—1962 елларда Мәскәү дәүләт университетының филология факультетында укый. Аннары Казанга кайтып «Социалистик Татарстан» газетасы редакциясендә эшли. Ә 1963 елдан ул СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалы Тел, әдәбият һәм тарих институтында хезмәт итә.

1969 елда Ф. Мусин «Алтымышынчы еллардагы татар прозасында уңай герой проблемасы» дигән темага кандидатлык, ә 1983 елда «Татар совет прозасында сәнгатьчелек тәҗрибәсенең эзлекле үсеше» дигән темага докторлык диссертациясә яклады. Тәнкыйтьче һәм галимнең Мәскәүдә һәм Казанда басылган күп санлы китаплары бар. Ул шулай ук «Правда», «Литературная газета» битләрендә, «Дружба народов», «Вопросы литературы» һ. б. журналларда да еш катнаша. 1974 елдан бирле ул Татарстан Язучылар союзының тәнкыйть секциясен җитәкли.

Ф. Мусин 1970 елдан СССР Язучылар союзы члены.

Татарстан Язучылар союзы идарәсә һәм «Казан утлары» журналы редакциясә юбилейларны кайнар котлыйлар, аларга сәләмәтлек һәм иҗат уңышлары телеләр.

ИЖАТ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЕ БЕЛӘН ОЧРАШУ

7 декабрьдә Казанда КПСС өлкә комитетының беренче секретаре Г. И. Усманов республиканың ижат интеллигенциясе вәкилләре белән очрашты. Ул әдәбият һәм сәнгать эшлеклеләрен партия һәм җәмәгәт тормышын демократияләштерүгә, милләтара мөнәсәбәтләрне тигезлек һәм яхшы күрешлек рухында үстерүгә булышлык итә торган процессларга активрак кушылырга, ижатларында һәм җәмәгәт эшчәнлегендә яш буының тәрбияләүгә бәйле проблемаларга аеруча игътибар итәргә чакырды, күп санлы сорауларга җавап бирде.

М. Жәлил исемеңдәге Татар дәүләт опера һәм балет академия театрының баш дирижеры В. Васильев, СССР халык художнигы Х. Якупов, Татарстан Язучылар союзы идарәсе председатели Т. Миңнуллин, Культура фондының Татарстан бүлеге идарәсе председатели Г. Ахунов, язучылар М. Хәбибуллин, Д. Вәлиев, Г. Кашапов, кинооператор Н. Морозов һәм башкалар ижат, эстетик һәм интернациональ тәрбия проблемаларын хәл итүгә, халыкның гомуми культура дәрәжәсен күтәрүгә юнәлдерелгән тәкъдимнәр белән чыгыш ясадылар.

Очрашуда КПСС өлкә комитеты бюросы членнары һәм членлыкка кандидатлар катнашты.

ШАМИЛ УСМАНОВ ЮБИЛЕЕ

Узган елның декабрь аенда республикабыз җәмәгәтчеләге күренекле революционер, язучы һәм җәмәгәт эшлеклесе Ш. Усмановның тууына 90 ел тулуны билгеләп үттә.

26 декабрьдә СССР ФА Казан филиалы Г. Ибраһимов исемеңдәге Тел, әдәбият һәм тарих институты Татарстан Язучылар союзы белән берлектә, фәнни конференция үткәрде.

Кичен Г. Камал исемеңдәге Татар дәүләт академия театры бинасында тантаналы кичә булды. Аны кереш сүз белән КПСС өлкә комитеты секретаре Р. Р. Идиатуллин ачты. Ш. Усмановның тормышы һәм ижаты турында ТАССР Министрлар Советы Председателең беренче урынбасары М. Х. Хәсанов сөйләде.

Гражданинар һәм Бөек Ватан сугышлары ветераны, отставкадагы полковник В. Г. Гобәйдуллин, язучының якташы З. Я. Әхмеров истәлекләре белән уртаклаштылар.

Тантаналы кичәдә КПСС өлкә комитеты беренче секретаре Г. И. Усманов, ТАССР Верховный Советы Президиумы Председатели Ш. Ә. Мостаев, КПСС өлкә комитеты-

ның икенче секретаре А. А. Родыгин, башка җаваплы партия һәм совет работниклары катнашты.

ЯКТАШЛАРЫБЫЗ ИЖАТЫ

Мәскәүдә, Ленин комсомолы төзелүгә 70 ел тулу уңаеннан рәссамнарның Үзәк күргәзмә залында махсус экспозиция ачылган иде. Анда Татарстан рәссамнарының да әсәрләре күрсәтелә. Алар арасында Р. Заһидуллинның «Сабантуй» дип аталган картиналар сериясе, А. Миңнуллинның «Портрет», «ГДРдан килгән студент» исемле сынары, М. Нигъмәтуллинның керамикадан эшлängән «Балачак» дигән композициясе бар.

СИБГАТ ХӘКИМ ИСТӘЛЕГЕНӘ

27 декабрьдә Казанның Театр урамындагы 13 нче йортында РСФСР һәм ТАССР Дәүләт премияләре лауреаты, Татарстанның халык шагыйре Сибгат Хәким истәлегенә мемориаль такта ачылды. Мемориаль тактага шагыйрьнең барельефы ясалган, рус һәм татар телләрендә: «Бу йортта 1963—1986 елларда ТАССРның халык шагыйре Сибгат Хәким яшәде»,— дип язылган.

МАКТАУЛЫ ИСЕМ

Совет сәнгатен үстерүдәге хезмәтләре өчен Г. Камал исемеңдәге Татар дәүләт академия театры артисты Әһнәр Шакировка, РСФСР Верховный Советы Президиумының 1988 ел, 4 ноябрь Указы нигезендә, «РСФСРның халык артисты» дигән мактаулы исем бирелде.

КОТЛЫНБЫЗ

«Казан утлары» журналы редакциясенең тәнкыйть һәм фән бүлеге редакторы Жәүдәт Миңнуллин В. И. Ульянов-Ленин исемеңдәге Казан дәүләт университетында «XVII—XIX йөзгә I ыргысы татар хосусый актларын тарихи чыганак буларак тикшерү» дигән темага кандидатлык диссертациясе яклады.

Оппонентлар — СССР Фәннәр академиясенең СССР тарихы институтының өлкән фәнни хезмәткәре тарих фәннәре докторы С. М. Каштанов һәм Кенчыгышны ойрану институты өлкән фәнни хезмәткәре тарих фәннәре кандидаты Д. Д. Васильев.

Фәнни дәрәжәгәң раслануы хакында 16 ноябрьдә хәбәр килде.

Хезмәттәшебезне фәнни дәрәжә алуы белән котлыйбыз һәм ижади уңышлар теллибез.

ТАТАР КЕЛӘМЕ

Төрле өлкәләрдәге татар авылларында фәни экспедицияләрдә йөргәндә, кешеләр белән очрашканда кайчак шундый хәлгә юлыгасың: ачылып киткән хужа хатын сандык төбениән үткәннәрен кәдерлә истәлекләрен — жәймә, сөлге, келәм кебек әйберләр чыгара башлый. Алар, әлбәттә, гади бер истәлек кенә түгел, ә бу йортың мәртәбәсен, муллыгын, йорт хужаларының ата-баба ядкаренә ни дәрәжәдә сак карагын, рухи байлыкка мөнәсәбәтән дә белдерәләр. Әйе, сандык төпләрендә сакланган әлегә бизәклә жәймәләргә, келәмнәргә килгәннәрен, аналарның, каенаналарның, ерак әбиләребезнең кул жылысы сөнгән, күңел жылысы салынган. Келәм сугу остасы үзе ясаган бизәкләрдә мәхәббәтән жырлаган, хыялын сурәтләгән, шулар аша табигать күренешләрен, ай-йолдызлар дөньясын, галамне күзаллавын чагылдырган.

Күчмә тормыш алып барган бик борынгы бабаларыбыз көнкүрешендә аерым урын биләгән келәм сугу сәнгате Болгар дөләте һәм Казан ханлыгы чорында утрак тормыш шартларына бәйлә рәвештә үсә, яңа төсмерләр белән байый. Келәмнәрдән, әйтерсез лә, дала тормышының кайнар сулышы төшеп кала, яңа жирлеккә, яңа табигать шартларына төңгәл бизәкләр — гөл-чәчәкләр, үсемлекләр дөньясы өстенлек итә башлый. Тирмә эченә генә сыярлык итеп сугылган келәмнәр экренләп кими, киң урын алып торган, монументальлеккә омтылып сугылган келәмнәр арта.

Шунысы кызыклы, республикабызның элекке традицияләренә ныграк саклаган районнарында палас һәм келәмнәрен әле һаман да намазлык дип атыйлар. Аларның күбесе бизәкләре һәм төсмерләре буенча XII—XIV гасырларда гарәп илләрендә һәм Мисырда сугылган намазлыкларга охшап. Бу, әлбәттә, Болгарның, Казан ханлыгының Көнчыгыш белән тыгыз сәүдә элемтәләре булуын һәм келәмнәргә Көнчыгыш бизәкләренәң шул рәвешлә керүен күрсәтә. Соңрак, XVI—XVIII гасырларда зур, мәйданлы келәмнәренә жиңелрәк, күчәрәп, йөртәргә уңайлырак келәмнәр алыштыра. Болгарның жимерелүе, Казан ханлыгы алынганнан соң бик күп шәһәрләренәң юк ителүе, татар халкының шәһәрләрдән читкә куылуы һәм гомуми рәвештә «авыллашуы» келәм сугу эшенә дә үз тәсирен ясай. Остаханә шартларында келәм сугу иңдә татар хатын-кызларының өйдә башкарган күп һөнәрләренәң берсәнә, кул эшенә әверелә.

Келәм сугу очен төп материал итеп кәжә, сарык йоны файдаланылган. Аларның гадәттән тыш йомшаклыгы, жиңеллеге, жылылыкны саклавы, төрлө төстәге буяуларны яхшы сәңдерүе әйтәп бәтергесез мөмкинлекләр биргән. Жәпне дә, әлбәттә, күбесәнчә өй шартларында ясалган буяуларга манганнар.

Төрлө төстәге жепләренәң үзара аралаштырып келәм сугу — искиткеч күп көч сорый торган хезмәт, гаять катлаулы эш. Әйткә, әгәр дә без сәлге туку иясә калфак чигүне ниндидер бер кечкенә шигәри әсәр итеп күзалдына китерсәк, келәм сугу — күләмле зур поэма, эпос ул.

XVIII—XIX йөзләрдә халык көнкүрешендә киң таралган келәм сугу бу гасырның илленчә елларынан соң бөтенләй диарлек юкка чыгып бара. Моңа тиешлә материал база, социаль-экономик жирлек булмау да, совет органнары һәм культура оешмалары тарафыннан игътибар житмәү дә сәбәп була. Нәкъ менә шул сәбәпләр аркасында келәм сугу татар халкының үзенчәлекле житештерү продукты булып әверелә алмый кала. Һәм әлегә кабатланмас келәмнәр, паласлар, намазлыклар бүгенгә көндә, халык ижатының аерылганыз бер жәүһәрә булып, музейларда урын ала, сандык төпләрендә саклана.

Р. ШАБИЕВА,

Татарстан сынлы сәнгать
музее фәни хезмәткәре.

Тышлыкның дүртенчә битендә: Сөембикә манарасы. XIX гасыр. Инглиз рәссамы Э. Турниерелли эшеннән репродукция.

Ю. ФИЛИМОНОВ фотолары.

Китаплар дөньясында

Хөрмәтле укучылар!

Татарстан китап нәшрияты былтыр түбәндәге китапларны бастырып чыгарды:

Нәкый Исәибәт. Әсәрләр. Дүрт томлык. 2 том. Трагедияләр. 416 бит. Б. 1 с. 80 т. Сибгат Хәким. Яшә, борчулы жаным. Публицистика (1976—1986). Блокнотлар (1954—1986). 432 бит, портрет белән. Б. 1 с. 30 т.

Мөхәммәт Мәһдиев. Фронтвиклар. Роман. 340 бит. Б. 1 с. 40 т.

Гәдел Кутуй. Тапшырылмаган хатлар. Повесть. 80 бит. Б. 30 т.

Нияз Акмалов. Үз урамым. Повестылар. 112 бит. Б. 30 т.

Луиза Батыркаева. Якты моңнар. Ноталык жырлар. 96 бит. Б. 80 т.

Борылышта. Публицистик язмалар һәм очерклар. 140 бит. Б. 30 т.

Резеда Вәлиева. Якты яр. Повесть. 200 бит. Б. 40 т.

Рафаил Газизов. Жиләкле алан. Балалар өчен шигырьләр. 32 бит. Б. 10 т.

Марсель Галиев. Алтын тотка. Повестьлар һәм хикәяләр. 206 бит. Б. 95 т.

Тәлгат Галиуллин. Илһам чышмалары. Тикшеренү. 367 бит. Б. 1 с. 50 т.

Әхәт Гаффар. Сызылып таңнар атканда. Пьесалар. 296 бит. Б. 1 с. 20 т.

Дамир Гарифуллин. Бакакак. Балалар өчен әкиятләр. 32 бит, рәсемнәр белән. Б. 10 т.

Илдус Гыйләжев. Жир китабы. Шигырьләр. 80 бит. Б. 10 т.

Марсель Зарипов. Югары траектория. Очерклар. 272 бит. Б. 1 с. 10 т.

Гөлшат Зәйнашева. Илле жыр. 120 бит. Б. 70 т.

Әнисә Ибраһимова. Китмә, бәхет! Повестьлар. 175 бит. Б. 50 т.

Идел. Яшьләрнең әдәби альманахы. 1988 елгы саны. 88 бит. Б. 25 т.

Вахит Имамов. Ир канаты. Повесть һәм хикәяләр. 168 бит. Б. 45 т.

Венера Касыймова. Әллә язмышым, әллә ялгышым. Повесть. 264 бит. Б. 1 с. 10 т.

Фатих Кәрим. Гармунчы аю белән жырчы маймыл. Балалар өчен рәсемле шигырь. 16 бит. Б. 25 т.

Көзгә ачы жилләрдә. Хикәяләр, очерклар, шигырьләр һәм роман, повестьлардан өзекләр. 336 бит. Б. 95 т.

Флүс Латыйпов. Вәжданыңнан сора. Очерклар. 152 бит. Б. 20 т.

Ләбиб Лерон. Яңгырның ял көне. Балалар өчен шигырьләр. 40 бит, рәсемнәр белән. Б. 10 т.

Мөһит Мазунов. Офыклар. Шигырьләр, жырлар. 152 бит. Б. 45 т.

Салих Маннапов. Тамыр тирәнлеген яфрак тоя. Әдәбият турында уйлар, эсселәр. 192 бит. Б. 65 т.

Гәзинура Моратов. Мин дөньяны тыңлыйм. Шигырьләр. 80 бит. Б. 30 т.

Мәғрифәт һәм азатлык өчен көрәш (XX йөз башы татар әдәбияты тарихынан) Мәкаләләр. 142 бит. Б. 60 т.

Сафуан Муллағалиев. Көзгә балкыш. Шигырьләр. 96 бит. Б. 15 т.

Әниже Мөзминова. Килер язлар өчен. Шигырьләр. 40 бит. Б. 5 т.

Гәрәй Рәхим. Иптәшләр үзбездә. Юмор-сатира әсәрләре. 102 бит. Б. 35 т.

Тарихи һәм лирик жырлар. «Татар халык ижаты» сериясеннән. 488 бит. Б. 2 с. 40 т.

Рафаил Төхфәтуллин. Зәңгәр жилкән. Повесть һәм хикәяләр. 176 бит. Б. 55 т.

Ренат Харис. Матур өй. Балалар өчен рәсемле шигырь. 20 бит. Б. 10 т.

Рахмай Хисмәтуллин. Яшенле тау. Шигырьләр. 104 бит. Б. 40 т.

Мәгъсүм Хужин. Урак өсте болытлары. Повесть. 167 бит. Б. 55 т.

Данис Хайруллин. Хәтер. Шигырьләр. 86 бит. Б. 10 т.

Самат Шакир. Кыңгырау чәчәкләр. Балалар өчен шигырьләр. 48 бит, рәсемнәр белән. Б. 10 т.

Юлдаш. V—VIII классларда укыр өчен татар язучыларының проза әсәрләре. 352 бит. Б. 95 т.

Гасимә Якупова. Татар тел белеме библиографиясе (1778—1980). 135 бит. Б. 50 т.

Фәнис Яруллин. Тозлы тамчы. «Шигырь китапханәсе» сериясеннән. 352 бит. Б. 1 с. 50 т.

Тәүфик Әйди. Яңа уен. Балалар өчен хикәяләр. 112 бит. Б. 15 т.

Азат Әхмәдуллин. Фәтхи Борнаш. Тормыш юлы һәм ижаты. 176 бит. Б. 80 т.

Өмөт йолдызлары. XIX йөз ахыры һәм XX йөз башы татар хатын-кыз язучылары әсәрләре. 278 бит, портретлар белән. Б. 1 с. 60 т.

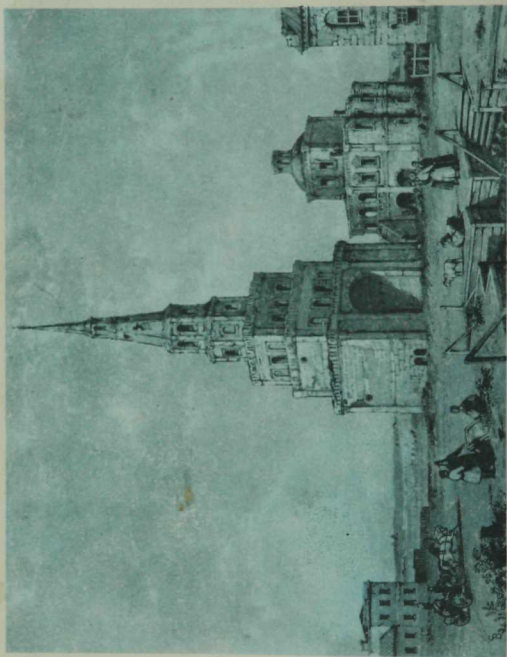
Әхмәт Халидов. Хайваннар дөньясы серләре. Кызыклы хикәяләр. 96 бит, рәсемнәр белән. Б. 15 т.

Федор Симашов. Чаңгы юллары. Олимпия чемпионы язмалары. 160 бит. Б. 35 т.

Якындагы кибеттә булмаса, бу китапларны почта аша соратып алдырырга мөмкин. Адреслар: 420057, г. Казань, ул. Октябрьская, 18. Магазин «Книга — почтой». 420084, г. Казань, ул. Баумана, 19. Магазин № 1, өтдел «Книга — почтой».

Баясе 90 тиен.
Цена коп.

Индекс 73210

КАЗАН УТЛАРЫ
(ОГНИ КАЗАНИ)

Ежемесячный литературно-художественный
и общественно-политический журнал
ОРГАН СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ ТАТАРИИ
(на татарском языке)